UNIVERSITY OF DELHI



ARTS LIBRARY

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 93.

(Karmakānda Section No 7.)

APASTAMBK DHARMASŪTRA

WITH THE COMMENTARY UJWALA
By JSk
SM HABADATTA MISBA

Edited withNotes, Introduction Word Index, Etc.,
by
VEDAVISĀRADA, MĪMĀMSĀKĒSARĪ,

PANDIT. A. CHINNASWAMI S'ASTRI Professor, Benares Hindu University.

MĨMĀMSĀSĪROMANĪ

Pandit. A. Ramanatha S'astri Mīmāmsādhyāpaka Sanskrit College, Tirupati.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DÂS HARIDÂS CUPTA

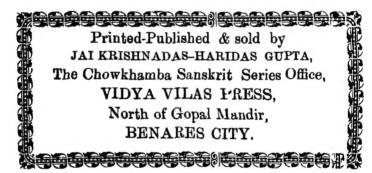
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City,

1932.

[Registered According to Act XXV. of 1867.

All Rights Reserved by the Publisher]



Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

हरिदाससंस्कृतप्रन्थमालासमास्य-काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

६३

कर्मकाण्डविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्।।

all the state of

श्रीमद्धरदत्तामिश्रविराचितया उज्ज्वलाख्यया चृत्त्या संवलितम् ।

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमां माध्यापकेन ''वेदविशारदेन, मीमांस केसरिणा'' परिद्वतप्रवरेण श्रीचि<u>त्रस्वामि</u>शास्त्रिणा

श्रीपरपुरीविराजमानश्रीवेङ्कुटेश संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमांसाध्यापकेन, मीमांसाशिरोमणिना पं० द्या. रामनाधशास्त्रिणा च टिप्पण्यादिभिस्संयोज्य संशोधितम् ।

प्रकाशक:---

् जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः— चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस्र, ः बनारस सिटी ।

सं० १९८९

राजकीयतियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायशीकृताः।

इस कार्यालय द्वारा "काशांसंस्कृतसीरिज" के अलाव और भी ३ सीरिज यथा "चौक्षम्ब संस्कृतसीरिज" "बनारससस्कृतसीरिज" "इरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रन्थ-

मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की प्रस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के

प्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हमारे वहाँ सर्व प्रकार की सरकृत, हिन्दी, अङ्केजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनाय है ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्---

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः--

''चौलम्बा संस्कृतमीरिज्" आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गांपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

श्रीगणेशाय नमः ॥

भूमिका ॥

इदिमदानीं श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं धर्मस्त्रं श्रीमिश्रहरदत्तप्रणी-तया उज्वलाख्यया वृत्त्या समुज्विलतं मुद्रियत्वा प्रकाशं प्रापय्य प्रेक्षावतां चक्षुर्गोचरतामापाद्यते । प्रन्थोऽयं बहुत्र बहुधा मुद्रितोऽपि एतर्हि दौर्रुभ्य-मेवाऽऽसाद्य एतदधीतिबोधाचरणप्रचारकाणां छात्राणामध्यापयितॄणां च कामिप कष्टामेव दशामापादयन्नवर्तत । तिददं दुःखं दूरीकर्तुकामेन चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाधिपतिना सुरभारतीसवनैकफलमात्मजीवितमापा-दयता श्रेष्ठिवर्येण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रन्थस्याऽस्य पुनस्संस्क-रणे कृतमतीभ्य एतत्संशोधनार्थमावामभ्यर्थितौ । आवाभ्यामि तिचिन्तितं साधु मन्वानाभ्यां कार्यमेतत्स्वीकृत्य, अध्ययनाध्यापनाद्यवशिष्टेऽल्पी-यसि काले यथामित परिशोध्य प्रकाशं नीतोऽयं ग्रन्थः ।

एतद्भन्थसंशोधनार्थं अधोङ्कितान्यादर्शपुस्तकानि समुपयोजितानि-

- (१) कुम्भघोणे नागराक्षरेषु मुद्रितं मदीयं पुस्तकमेकम् ।
- (२) मुम्बय्यां Dr. बूलर् महाशयेन मुद्रितं विश्वविद्यालयीयं पुस्तकं द्वितीयम् ।
 - (३) अस्मन्मातुलगृहादानीतं ग्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं तृतीयम् ।
- (४) पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्ममहोदयानां हस्तलिखितं पुस्तकं चतुर्थम् ।
- (५) मैस्र्रपुरे देवनागराक्षरेषु मुद्रितं सरस्वतीभवनाल्लब्धं पुस्तकं पञ्चमम् ।
 - (६) महीशूरपुर एव तैलङ्गाक्षरेषु मुद्रितं पष्ठम्।
- (७) दक्षिणदेशस्थसुन्दरगिरि समाख्यमाम (नल्खर्) वास्तव्यानां श्रीमतां पं० कल्याणसुन्दरशास्त्रिणां प्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं सप्तमम् ।
 - (८) श्रीमतामाचार्यध्रुवमहोदयानां पुस्तकमांग्लभाषानुवादरूपमष्टमम् ।

ष्तत्पुस्तकाष्टकमवलम्बय संशोध्य मुद्रिनमपीदं पुस्तकमन्ततः पुरुष-स्वभावसुरूभया कयाचिद्शुद्धिसन्तत्याऽपरित्यक्तमेव वर्वतीति तदपनुत-येऽशुद्धसंशोधनं ग्रन्थान्ते सित्रयोजितम् । प्रथमप्रश्नीयस्याऽष्टमपटला-तमकस्याऽध्यात्मपटलस्याऽपरा काचिद्याख्या श्रीमच्छद्धरमगवत्पाद्युचार्य-प्राणीता अनन्तशयनग्रन्थमालायां पूर्वं मुद्रिताऽपि अध्येतृसोकर्यार्थमत्रैवोज्व-लया साकं पुनर्मदिता । यद्यपि व्याख्याया अस्याः शङ्करभगवत्पादीयत्वेऽ-त्रेव तथोल्लेखनमृते नाऽन्यत्किञ्चन प्रमाणमुपलम्यते, नाऽपि तदीयव्या-ख्याशिल्याऽन्यत्र स्थितया सहेयं संवदित, तथाऽपि यावत्तद्नुरोधि विरोधि वा प्रमाणमुपल्यमामहे तावदिसमिन्वपये जाषंमावमेव श्ररणं समुचितं मन्वानौ तृष्णीमास्बहे ।

मृत्रप्रणतुः श्रीमदापस्तम्बमहर्षः श्रीमिश्रहरदत्ताचार्यस्य चेतिवृत्तविषये यदुक्तमस्माभिरापस्तस्वगृत्वस्त्रम्मिकायां, न तताऽधिकं विशेषं वक्तुं
पार्यतेऽस्मद्धस्तगतांमितिहासिकसामग्रीमवलम्ब्यं, परन्तु—हरदत्ताचार्याः मद्वदेशान्तर्गतचोल्देशनिवासिनः द्राविडभाषाभाषिणश्चेत्यवगम्यते तदीयैरेवं
वचनः। त हि—'यथावर्षं प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोजवता' (आप.
धर्म. २-२३-७) इति स्त्रव्याख्यानावसरे दूरदर्शनोदाहरणार्थं यस्य कस्यचिद्देशस्योपादाने प्रसक्ते, 'चोल्ंप्क्विस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन्'
हति चोल्देशमेवोपाददते। एवं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यः' (आप. धर्म. २२९-१६) इति सूत्रे 'द्राविडाः कन्याः मेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ती'ति द्राविडाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमेव गौतमधर्मस्त्रव्याख्यायां मिताक्षरायामिष्(१) 'बाल्देशान्तरितप्रव्रजितानामसिषण्डानां सद्यश्रोचम्' (गौ. ध. १४--४४) इत्याशौचप्रकरणस्थं
स्त्रं व्याचक्षाणाः 'अनुष्ठानमिष चोल्देश प्रायेणवम्'(२) इति चोलदेशाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवं तत्रैव 'मीञ्जी ज्या मौर्वी मेखला क्रमेणे'

⁽१) इमे एव हरदत्ताचार्याः गौतमधर्मसूत्रव्याख्यातार इति निरूपितमापस्त-म्यगृह्यसूत्रभूमिकायाम् । तत् ततोऽवगन्तव्यम् ।

⁽२) गौतमधर्मसूत्रवृयाख्यायां मिताक्षरायां मद्गपुरे तैलङ्गाक्षरमुद्गितायां ११९ २३ पङ्कौ द्रष्टच्यम् ।

(गौ. घ. १--१५)ति स्त्रे(१) 'मूर्वा आरण्य ओषधिविशेषः, यस्याऽर-त्निप्रमाणानि पत्राणि द्यङ्कुलविस्ताराणि, मरल् इति द्राविडमाषायां प्रसि-द्धि'रिति,(२) 'कुण्डाशी' (गौ. घ. (१५--१८) इति स्त्रेत, 'किलासः त्वग्दोषः तेमल् इति द्राविडमाषायां प्रसिद्धः' इति च द्राविडीमेव प्रसिद्धिमु-पाददाने। इमे आत्मनो द्राविडदेशनिवासित्वं द्राविडमाषामाषित्वञ्च स्पष्टमे-वाऽवगमयन्ति।

उज्वलानाकुलयोः पौर्वापर्यालोचनायां प्रथममनाकुला तत उज्वलेख-वगम्यते, यत उज्वलायां बहुत्र "तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । 'प्रपश्चित-मेतत् मृद्धे' "वयं तु न तथेति गृह्य एवाऽवोचाम'' 'एतत् गृद्धे व्याख्यातम् , (आप. ध. षृ. ५१, ७२, २०८) इति व्यपदिष्टं तैः । अतो यथा मूलमू-तयोगृह्यधर्मसूत्रप्रम्थयोः पौर्वापर्यं, एवमेव तद्वृत्त्योरनाकुलोज्वलयोरपीति प्रतीयते—इत्येतावदाधिकमत्र विवक्षितम् ।

एतन्मुद्रणविषये पुस्तकप्रदानेन, पुस्तकालयीयं नियममप्यविगणयय यावन्मुद्रणमस्मद्धस्त एव पुस्तकस्याऽवस्थापनेन चाऽस्मान् सुदूरमनुगृही-तवतां श्रीमतामाचार्यभ्रुवमहोदयानां, श्रीमतां पण्डितप्रकाण्डगोपीनाथक-विराजमहोदयानां, अन्येषाञ्च विबुधवरेण्यानां विषयेऽत्यन्तमधमणीवावां तान् प्रति कार्तज्ञमतितरामाविष्कुर्वहे ।

एवं सुरभारतीसमुज्जीवनबद्धपरिकरं श्रीजयकृष्णदासहरिदासगुप्तम-होदयं श्रेष्ठिवर्यं प्रति बह्वीराशिषः प्रयुञ्ज्वहे ।

इतः पूर्वतनान्यदसीयानि संस्करणान्यपेक्ष्य संस्करणेऽस्मिन् केनाऽपि चन वैजात्येन ताहश्या च छात्रोपकृत्या भाव्यमिति संकल्पेनाऽऽवाभ्यामत्र य-तितम् । तत्राऽऽवां प्राप्तसाफल्यो न वेति निर्णये मनीषिमनीषैव निकषोपलः

इति सर्व शिवम् ॥

वाराणसी चैत्रक्रुष्णनवमी सं० १९८८ ३०—३—१९३२ स्थोजनवशंवदौ अ. चित्रस्वामिशास्त्री अ. रामनाथशास्त्री च

[·] १ २ तैलङ्काक्षरमुदितमिताक्षरापुस्तके यथाकमं प्रश्नाहर, १२५ २३, पृष्टे द्रष्टन्यम् ।

॥ श्रीः ॥

अरापस्तम्बधर्मसूत्रीयविषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः—	पृष्ठम्—	विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमें प्रश्ने-		प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमकरिडकायाम्—		षष्ठकरिडकायाम्—	
धर्मप्रमाणानि ।	3	ब्रह्मचारिनियमाः ।	ي ن
वनत्रमाणात् । चातुर्वण्यम् ।	3	प्रथमप्रश्ने∽	
नापुनण्यस् । तेषां जहुमतो ज्येष्टयम् ।	"	सप्तमकरिडकायाम्—	
त्व। जहुमता ज्यष्टयस्। दर्णधर्मः ।	_	ब्रह्मचारिधर्माः ।	४१
वणघमः । उपनयनविधिः ।	۶ س	स्नातकधर्माः ।	४९
उपनयनावाधः । विद्वानेवोपनेता ।	-	प्रथमप्रश्ने-	
विद्वानवायनता । उपनयनका लः ।	,,	अष्टमकरिडकायाम्—	
अपन्यसंस्कारः ब्रात्यसंस्कारः	"	ब्राह्मचारिधर्माः।	४७
	8	अनध्यायाः	५१
प्रथमप्रश्ते-		प्रथमप्रश्ने–	
द्वितीयकिएडकायाम्—		नवमकरिइकायाम्—	
, ब्रात्यसंस्कारः ।	११	नैमित्तिकानध्यायः।	५ ३
नारपसंस्कारः । न्नह्मचारिनियमाः ।		प्रथमप्रश्ने⊸	
मक्षयाराज्यमाः । दण्डाजिनमेखकादिकम् ।	१३	दशमकरिडकायाम्—	
दण्डााजनसङ्ख्यादकम् । ब्रह्मचारिधर्माः ।	აა გ ს	सनध्यायाः ।	90
	ξ.	प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमप्रश्ने-		एकादशकरिङकायाम् -	
तृतीयचतुर्थयोः करिडकयो	:-	अनध्यायाः ।	६१
		प्रथमप्रश्ने	
ब्रह्मचारिनियमाः ।	86	द्वादशकरिडकायाम् —	
प्रथमप्रश्ते		नित्यस्वाध्यायाः ।	६९
पञ्चमकिएडकायाम्—		पञ्च महायज्ञाः ।	७१
पञ्चमकाएडकायाम्		प्रथमप्रश्ने-	
भमिवादनम् ।	३१	त्रयोदशकरिडकायाम्—	
पादोपसंब्र हणस् ।	33	पञ्चयज्ञादि ।	७३
ब्रह्मचारिनियमाः ।	३५	ओङ्कारप्रशंसा ।	७६

विषया:—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्टम् ।
प्रथमप्रश्ने-		अपण्यानि ।	११५
चतुर्दशकिएडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
नित्यकर्माणि ।	ত ত	एकविंशकिएडकायाम् —	
गुरूपसंबद्दणम् ।	66	पतनीयानि ।	११७
अभिवाद्याः।	19 8	अशुचिकराणि।	688
अभिवादनविधिः ।	60	प्रथमप्रश्ने-	
कुशलप्रदनः ।	८१	द्वाविशकरिडकायाम्—	
प्रथमश्रश्ने-		अध्यातमपटलम् ।	8 = 8
पञ्चदशकरिडकायाम्—		आत्मज्ञानोपायाः ।	833
आचमनविधिः।	69	आत्मकाभन्नैष्ठयम् ।	ं १२४
प्रथमप्रश्ने-		आत्मज्ञानप्रशंसा ।	१२५
पोडशकगिडकायाम्—		आत्मज्ञानसंपादनम् ।	836
आवमनविधिः।	९१	आत्मस्वरूपम् ।	१३१
समोज्यानि ।	63	प्रथमप्रश्ने-	
कचित् भोजननिषेधः ।	९५	त्रयोविशकरिडकायाम् —	
प्रथमप्रश्ने-		आत्मज्ञानफलम् ।	१३३
सप्तद्शकरिंडकायाम्—		भृतदाहीया दोषाः ।	१३६
अमोज्यान्नानि ।	90	कात्मलाभयोगाः ।	630
अमध्याणि ।	99	प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमप्रश्ने-		चतुर्विंशकगिडकायाम्—	
श्र ष्टादशकरिड कायाम् —		क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ।	१४०
अनापद्वृत्तिः ।	१०३	बहाहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१४१
समोज्याचाः ।	१०५	ब्रह्मध्नो वृत्तिः।	१४३
मोज्यान्नाः ।	१०७	धरापानप्रायश्चित्तम् ।	१४५
प्रथमप्रश्ने-		गुरुदारगमनप्रायश्चितम् ।	29
पकोनविशकरिङकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
भोज्याचाः ।	१०९	पञ्जविंशकरिडकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने-		स्तेयादिप्रायश्चित्तम् ।	१४७
विश्वतितमकािडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
लोकिकप्रयोजनानपेक्षे णै व		षड्विंशकिएडकायाम्—	
धर्मानुष्ठानम् ।	१ १२	धेनुहननप्रायश्चित्तम् ।	१४८
धर्मकक्षणम् ।	११३	अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१४९

विषयानुक्रमणिका।

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषया:—	पृष्ठम् ।
्प्रथमप्रश्ने		प्रथमप्रश्ने-	
सप्तविशकारिङकायाम्—	0.6.3	पकोनत्रिंशकगिडकायाम्	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् । प्रथस्यप्रश् ने -	१९३	पतितधर्माः ।	१६१
त्रयस्याप्त्र- ग्रष्टाविशकरिङकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५७	त्रिंशदादिषु तिसृषु करिडक	ासु -
ञ्जूणहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१५९	स्नातकधर्माः ।	१७५

इति प्रथमप्रश्नविषयाः ॥

अथ द्वितीयप्रदनविषयाः॥

C-2>		2777777	
द्वितीयप्रश्ने-		अवध्याः ।	२१६
थमद्वितीययोः कगिडकयोः -	_	दण्डप्रणयनम् ।	2 6 æ
गृहस्थधर्माः ।	१७९	द्धितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने-		पकादशकरिंडकायाम्	
तृतीयकगिडकायाम्—		सार्गप्रदानम् ।	२१८
वैश्वदेवम् ।	१८७	द्वितीयविवादः ।	२१९
वैद्ववदेवबलिः ।	१८९	सगोत्राविवाहनिषेधः ।	२२१
द्वितीयप्रश्ने-		विवाहभेदाः ।	२२३
चतुर्थकगिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने	
वैश्वदेवबलिः ।	१९१	द्वादशकरिडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९३	अभिनिम्रुक्तादिप्रायश्चित्तम् ।	२२५
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
प ञ्चम करिङकायाम् —		त्रयोदशकिएडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९७	स्त्रीरक्षणम् ।	२२९
द्वितीयप्रश्ने-		पुत्रस्य दानादिनिषेधः ।	२३१
पष्ठादिषु चतसृषु करिडकासु		दायभागः ।	२३३
अतिथिपूजा।	२०१	द्वितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने		चतुर्दशकिएडकायाम्	
दशमकरिडकायाम्—		दायविभागः ।	२३५
ब्राह्मणादिवृत्तिः ।	२१५	द्वादश पुत्राः ।	२३७

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः	<u> </u>
द्वितीयव्रश्ने-	-	द्वितीयप्रश्ने-	•
पञ्चदशकरिङकायाम्—		द्वाविशकिएडकायाम्	
प्रेतोदकदानम् ।	२४५	वानप्रस्थधर्माः ।	204
अहविष्यहोमः ।	२४७	बह्मचर्यादिप्रशंसा ।	२ ७७
द्वितीय ११ने -		द्वितीयप्रश्ने-	
षोडशकगिडकायाम्—		त्रयोविशकविडकायाम्—	
श्राद्धकलपः।	२५१	गाईस्थ्यश्रेष्ठ्यम् ।	२७९
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
सप्तदशकरिडकायाम्		चतुर्विंशकरिडकायाम्	
श्राद्धकल्पः।	२ ५ ५	गार्हस्थ्यश्रेष्ठ्यम् ।	२८१
तस्य कालः।	7,9	द्वितीयप्रश्ने-	
श्राद्वीयत्राह्मणः ।	२ ५ ७	पञ्चविंशकगिडकाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः ।	२८५
ब्रष्टादशकगिडकायाम् —		द्वितीयप्रश्ने-	
नित्यश्राद्ध म् ।	२६१	षड्विंशकिएडकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः।	5 9 0
एकोनविंशकरिडकायाम्—		नियोग विधिः ।	२८९
पुष्टवर्थप्रयोगः।	२६३	द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टिकामप्रयोगः ।	२६५	सप्तविशकगिडकायाम् —	
द्वितीयप्रश्ने-		परस्त्रीगमनप्रायश्चित्रम् ।	२९१
विशकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टवर्धेष्रयोगः ।	२६७	श्रष्टाविशक रिड कायाम् —	
द्वितीयप्रश्ने-		दण्डानहीः।	२९५
एकविंशकिएडकायाम्—		द्धितीयप्रश्ने-	
आश्रमाः।	२६९	एकोनत्रिंशकिएडकायाम्—	
सन्यासिधर्माः ।	२७१	साक्ष्यविधिः ।	२९७
वानप्रस्थाश्रमः ।	२७३	धर्मेळक्षणम् ।	366

इति द्वितीयप्रश्नविषयाः ।



ા શ્રીઃ 11

शिवाभ्यां नमः॥

श्रापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं

धर्मसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम्।।

प्रथमः प्रश्नः ॥

(१)प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन भीमता । धर्माख्यप्रदनयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्वला॥ १॥

अथातस्सामघाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥ र ॥

अथशब्द आनन्तर्थे । अतश्राब्दो हेती । उक्तानि श्रौतानि गाः ह्याणि च कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् ? आः चान्तेन क्मं कर्त्व्यं, शुचिना कर्तव्य'मिति चचनादाचमनशोचादीः नपेक्षन्ते ।

(२)'सन्ध्याहीनोऽश्चितित्यमनहः सर्वकर्मस्'।

इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम् । एवं 'अशुचिकरनिर्वेषः,'(३) 'द्विजा-तिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च । एवमन्येष्विप यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिका-न् धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः—वि धिनियमः प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः—(४)'सन्ध्योश्च

इत्यधिकः पाठः क० पु० ।

मातामहमहाशैलं महस्त्रद्वितामहम् ।
 कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥ ९ ॥

२. दक्षस्मृ ॰ अ ॰ २. २छो २९. 'यदन्यत् कुरुते कर्मन तस्य फलभाक्भवत् ' इति तस्योत्तरार्धम् ।

३. गौ • घ० २१. ४. "अञुचे द्विजाती''ति. घ. पु. ४. आप० घ० १. ३०.८.

बहिर्मामादासनं वाग्यतश्चे'त्यादिः। निवृत्तिप्रयोजनावितरौ। (१)'प्राङ्मुखे।ऽन्नानि भुञ्जीते'ति नियमविधिः। श्चुदुपघातार्था मोजने प्रचित्तिः। शक्यं च (२)यित्किञ्चद्दिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन श्चुदुपहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते-प्राङ्मुख पव भुञ्जीत, न दक्षिणादिमुख इति । (३)परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कियानपि मेदः। एवं द्रव्यार्जने रागान्द्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते-'यार्जनाध्यापनप्रतिग्रहरेव ब्राह्मणो द्रव्य मार्जयेत, न कृषिवाणिज्यादिने'ति। (४)'ब्राह्मणस्य गोरिति पदोषस्प र्शन वर्जये'दित्यादिः प्रतिषेधः। समयम्ला आचारास्सम्याचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः। एवमभूतान् धर्मानिति। (५)कर्मजनयोऽभ्युद्यविद्यसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः। तद्वेतुभृतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तुत्र विधिष्ठ ताबद्विषयानुष्ठानाद्धमं इति नास्ति विप्रतिपत्तिः। नियमेष्विष (६)नियमानुष्ठानाद्धमं, प्रतिषेधेष्विपि(७)नः जर्धानुष्ठानाद्धमं इति कचित्। अत एव धर्मानित्यविरोषेणाह ।

अन्ये तु-विधिष्वेव धर्मः, इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानादधर्मः केव-लम्, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धमः । न ह्यप्रतिगृह्णक्षिपिवन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणः मिति स्थितिः-इति ॥ १॥

कि भोः समयोऽपि प्रमाणम्, ? (८)यदि स्यादिदमपि प्रमाणं भवितुमहित-'चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुक्षीत । केशानुब्लुँब्छेत् ।

१. आप० ध० १. ३१. १. २. यतिश्चनिद्मुखेन इति क० पु० ।

३. प्रतिषेधः परिसम्ब्येत्यनर्थान्तरम् । परिसख्या वर्जनबुद्धः । तिद्विषयको विधिः परिसख्याविधिः । स परिसख्यापदेनाऽप्यभिधीयते इति मीमांसकानां मतम् । अत एव विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ इत्येव वार्तिककारैक्कम् । प्रन्थकारस्त्वय परिमख्यां नियमविधावेवान्तर्भावयति ॥

४. आप० घ० १. ३१. ६.

५. इदं च तार्किकादिमतमनुस्मय प्रभाकरमतञ्च । भाटमते तत्तःकर्मणाभेव यागदान-होमादिख्याणां चोदनालक्षणाना धर्मत्वाङ्गीकारात् । उक्तं हि भट्टगादैः-

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिस्सा द्रव्यगुणकर्माभेः ।

चोदनालक्षणम्साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥ इति । इलो. वा. १२. १९१.

६. पक्षेडप्राप्तांशस्य पूरणकरणादित्यर्थः ।

तत्तिविध्यकियाप्रागभावपरिपालनादिति यावत ।

८. यदि प्रमाणभिदमपि श्रमाण इति क० पु० ।

तिष्ठन् भुक्षीत । न स्नाया दिति । तत्राह--

धर्मज्ञसम्यः प्रमाणम् ॥ २ ॥ ।

न हि ब्रमः समयमात्रं प्रमाणामिति । किं तर्हि ? धर्मज्ञा ये मन्वाः दयस्तेषां समय प्रमाणं धर्माधर्मयोः॥ २॥

कथं ग्रनिरिद(१)मवगत मन्बादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति ? यद्य-च्यते-बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽथें ज्ञानं न सम्भवतीति, तन्मन्वादिष्वपि सं मानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम्। यथाऽऽहुः-

- (२) 'सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिछो नेति का प्रमा।
- ताबुभौ यदि धर्महौ मनभेदः कथं तयोः॥ इति ।

वक्तव्यो वा विशेषः, तमाह-

वेदाश्चा॥३॥

चोऽवधारणे । वेदा एव मुळप्रमाणं धर्माधर्मयोः । (३)न च निः त्यनिर्देषिषु वेदेषुक्तोपालम्भसम्भवः । (४)स्वतः प्रमाणस्य हि शब्द-स्य न वक्तृद्रोपनिबन्धनमत्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मञ्जसमयः प्रमाणम्, धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रभाणम् । मनुरप्याह-

(५)बेदोऽखिलो धर्मपुलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

गौतमोऽपि-(६)'वेदो धर्ममुलं, तद्विदां च स्मृतिशीले ।' इति। यद्यप्यप्रत्यक्षो वेदो मुलभूतोऽस्मदादिमिनीपलभगते । तथापि (७)म-न्वादय उपलब्धवन्तः इत्यनुमीयते । बश्यति —(८)'तेषामुरसन्नाः पाठाः प्रयोगाद् समीयन्ते रति ॥ ३॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैदयशूद्धाः॥ ४॥

१. अवगम्यते इति ख०पु०।

२. अष्टमहस्री॰ पृ॰ ५. इलोकोऽ । कौमारिल इति अष्टसहस्रोटिप्पण्याम् ।

३. नित्येषु निर्देशिषु, इति ख० पु० । अगै हभेयेषु निर्देशिषु इति घ. पु.

४. मीमांसकमते तावत बौदिकानां वाक्यानां नित्यत्वाभ्युरममात् तत्र कर्तत्या पुरुषसम्बन्धाभावात् स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तदाभिष्रेत्याह—स्वतः प्रमाणस्येति ।

६. गौ० ध० १. १, २. ५. मनु० स्मृ० २. ६.

७. 'मन्यादिभिहालम्यते इत्यनुमीयते' इति ख०पु०। ८. आर० ४० १. १२. १०.

ब्राह्मणाद्याश्वतारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मेरिधिः (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहणं (२)यथाकथञ्चत् चतुर्धन्तर्भृतानामपि प्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैद्य' इति बौधायनादि।भेरुकानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मे उनधिकारमाह —(४) प्रतिलोमास्त् धर्मः हीना' इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतदश्रेवान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वधनात् सद्भृत्ताद्यि शुद्धाद्वैश्यव्यवोऽपि श्रेयान्। एव वैश्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥५॥

अज्ञाद्राणामदुष्टकर्मणामुवायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६॥

शुद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणः सुपायनादयो धर्माः । उपायः नम्पनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । नाः वि शदाणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात् । तथा हि-उपनयनं तावद्गह्ये (५)'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिना जैवर्णिकानामेव विहितम्। इहापि तथैव विवास्थते । अध्ययनमपि (६)'उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शृद्धस्याप्राप्तमेव । किं च (७)'इमद्यानवच्छुद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिविषेधे वक्ष्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमहीते।

अग्न्याधेयमपि (१०) वसन्ता ब्राह्मण इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। फलवन्ति चान्निहोत्रादीनि कर्माणि (११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युक्तत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यमःवाज शुद्धाणामप्रसक्तानि । उक्ती वि द्यान्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेवार्धे सुत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अवितेषेषे तु दुष्टकर्मणामृष्यिषे

 ^{&#}x27;वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्रतुर्प्रहण यथाकथश्चिचतुर्व्दन्तर्भृतानामपी'ति ख. पु.

३. बी० घ० १. ७. १. ४. बी० घ० ४. २५. २. यथाकम इति क० पु.

५. आप॰ गृ॰ ८. २. ६. आप० घ० १. २. ११. ७. आप० घ० १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख॰ पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विष्ठिक्तः क० पु० । १०. तै. बा. १. १, २.

૧૧. આવ વર્ષિ ૧. ૨ ૧૨. મી ૦ ઘ૦ ૨૧. ૪.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) 'प्रागुपनयनात् कामचारवादमक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भन् वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माऽऽह

शुश्रुषा शुद्रस्येतरेषां वर्णीनाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णांनां या शुश्र्षा सा शूदस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ (३)तत्र विरोषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिनवर्णे निइश्रेयसं भूयः॥८॥

सर्वप्रकारं कताया अपि वैश्यग्रुश्रूषायाः मात्रयापि कृता क्षत्रियशु-श्रूषा बहुतरं फल्लं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं आस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्संस्कारः॥ ९॥ 🛫

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितस्सस्कारः उपनयनं नाम । 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् मुकादेनं भवित । तथा च शङ्कालि- खितौ (४) 'नोन्मत्तम्कान् संस्कुर्यात्' द्दात । (५) लिङ्गस्य बिविह्मतत्वात् स्त्रिया अपि न भवित यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' दृत्यादिकवा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' द्दति वचनं तद्दतिक्रमे श्रेतातिकमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदत्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तब्य-मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यमूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृवोऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः । ततश्चोपनयने यस्सावित्र्या अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुका

१. गी०ध०२.१. २. उननथनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेषः, इति क.पु.

४. इदानीमुगलम्यमानमुद्धितशङ्खालीखितस्मृतिपुस्तकेषु क्लोकोऽयं नोपलम्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. ते. सं. १. ५. ६. ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

ब्राह्मणाद्याश्वलारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धभैराधि (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्श्रहणं (२)यथाकथञ्चित चतर्धन्तर्भतानामपि ग्रहणार्धम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य' इति बीधायनादिभिरुकानामनुलोमादीनामप्यत्र प्रहण मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोसानामेव धर्में ऽनधिकारमाह —(४) प्रतिलोमास्त धर्म होना" इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतद्रश्रेवान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति बचनात् सद्वत्तादिष शुद्धाद्वैश्यव्रवोऽषि श्रेयान्। एव वैद्यात क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५॥

अज्ञाद्वाणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेद्ध्वयनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि॥६॥

श्चद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनाद्यो धर्माः । उपाय-नमुप्तयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुप्तयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । नाः वि श्रदाणां प्रतिविध्यते, प्राप्त्यभावात्। तथा हि-उपनयनं तावद्गहो (५)'गर्भाष्ट्रमेषु ब्राह्मणम्पनयीते'त्यादिना त्रैत्राणिकानामेव विहितम्। इहापि तथैच विचास्यते । अध्ययनमपि (६) उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शृद्धस्याप्राप्तमेव । कि च (७)'इमशानवच्छद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिवेषेषे वस्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमहीते।

अग्न्याधेयमपि (१०) वसन्ता ब्राह्मण इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम। फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि (११)'स त्रयाणां वर्णाना'मित्युकत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्य मःवाद्य शुद्राणामप्रसक्तानि । उक्ती वि द्याग्न्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेवार्थं सुत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'विज्ञातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अवितिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिः

१. 'वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहण यथाकथश्चिचतुर्ध्वन्तर्भूतानामपी'ति ख. पु.

२. यथाकम इति क० पु. ३. बी व घ० १. ७. १. ४. गी व घ० ४. २५.

५. आप॰ १०८. २. ६. आप॰ घ॰ १. २. ११. ७. आप॰ घ॰ १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख॰ पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विशक्तिः क० पु० । १०. तै. ब्रा. १. १. २.

११. आप० परि० १. २ १२. गी० घ० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) 'प्रागुपनयनात् कामचारवादमक्षः इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भ-वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः॥ ६॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादशं शुद्धस्य कर्माऽऽह

ञ्चअवा श्रद्धस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेपां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूदस्य परमो धर्मः॥ ७ ॥ (३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिनवर्णे निद्श्रेयसं भूयः॥८॥

सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यग्रुश्रूषायाः मात्रयापि कृता क्षत्रियशु-श्रूषा बहुतरं फल्लं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं आस्मिन कमे उपनयने विशेषमाह—

उपनवनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्मंस्कारः ॥ ९ ॥ 🔝

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितस्सस्कारः उपनयनं नाम। 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् मुकादेनं भवित । तथा च शक्कालि- खितौ (४) 'नोन्मत्तमुकान् संस्कुर्यात्' द्दात । (५) लिङ्गस्य विविध्यतत्वात् स्त्रिया अपि न भवित यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' इत्यादिकवा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तद्तिकमे श्रीतातिकमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तब्य॰ मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वभयो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यमूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तिद्तस्युचोऽस्यास्सावित्र्याः परमेष्ठीः प्रजापतिः ॥' इति (८)मनुः । ततस्रोपनयने यस्सावित्रमा अनुवचनं तन्मुखेन सर्वे वेदाः अनुकाः

१. गी०भ०२.१. २. उपनयनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेषः, इति क.पु.

४. इदानीमुपलम्यमानमुद्धितशङ्कालीखितस्मृतिपुस्तकेषु रलोकोऽयं नोपलम्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. तै. सं. १. ५. ६ ७ मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुत्रचनम् इति. ख. पु.

भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थिमिति । अस्मिन्नर्थं ब्राह्मणमपि भवति (१)ब्राह्मणमेव वा पठितम् । आथर्वणस्य वेदस्य प्रथम्पनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम्-(२)नान्यत्र संस्कृतो भगविक्ररसोऽधीयीते'ति ॥ १०॥

विद्वानेवीपनेताऽभिगम्यत इति विश्वात्मविद्यो निन्दामाह-

तमसो वा एष तमः पविद्याति यमविद्यानुपनयते यश्चाऽविद्वानिति हि ब्राह्मणस् ॥ १? ॥

यथा कश्चित् तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिजानाति एक मेनैषः यं माणवक्तमिवद्वानुगनयते, तथा यथाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वयमविद्वान् सन्तुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मि न्युर्थे बाह्यणमपि भवतीति ॥ ११ ॥

कीदशस्तर्द्धापनेताऽभिगम्यः ? तमाह-

तस्मित्रभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं। संस्कर्तारमध्यित ॥ १२ ॥

अविच्छिन्न(३)वेद्वेदिसम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गेस्सहैव यथावर्धज्ञान रर्यन्तम बीतो वेदो विद्या । सर्वासस्मवे वेद एव वा । तस्मिन्युपत्यने कर्तन्ये ताभ्यां अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम्, सम्प्रहितं विहितप्रतिषुद्धेष्ववदितम्त्रसम्, संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेतः । इच्छया करण लक्ष्यते । आष्नुयद्भिगच्छेदिति ॥ १२ ॥

तिस्मिश्चेव विद्याकर्माऽऽन्तमविव्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥

तिसम्बेर चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याप्रहणं कर्तव्यम् । आन्तुमासमाप्तेः, अविप्रतिपन्ने धर्मेम्यः यद्य सावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते त तस्मिन्नसम्पर्काहें अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव ।

#येषां वाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कः

१. प्रमाण भवति, ब्राह्मणमिति हि वाचा पठिनम्, इत्रशुद्धः पाठः ख. पु.

२. गोप० झ.० १. २९. ३. वेदवित्सम्बन्धे इति. क. प.

^{*.} एतचिद्धान्तर्गतो भागः प्रक्षिप्त इति Mysore पुस्तके । परन्तु क. ग. पुस्तः क्योहपळम्यते पाठः । ए च गुह स्तानुसारेण । गुर्वो हि "अटवर्षे ब्राह्मणनु स्वरीत , तमध्याः पयीत' इति विधिनाइडवार्यं व्यसिध्वर्थमध्यापनं विद्वताइध्ययनमपि प्रयुज्यते, अतो। Sध्यापनान्यथातुपपत्यैव सिध्यद्ध्ययनं न स्वविधिना ''स्वाध्यायोSध्येतव्य'' इत्यनेन विधीयते इति ब्रुवते । अतस्तन्मतखण्डनमिद्म् ।

धम् ? उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयदिति । सक्कदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं कथमन्योऽध्यापयेत् ? पतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तद्दध्ययंन नाचार्यान्तरात् सम्भवः तीति द्रष्टव्यम् ॥ १३॥

(१)आचार्यशब्दं निराह—

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥

यस्मात्युरुषादयं माणवकः धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रचिनोति शिक्षते स्थानार्यः। (२)'अप्यक्षरसाम्यान्निर्जूयादि'ति चकारमात्रेणेदं निर्वचनम्। अनेन प्रकारेण माणवकमाचायः शौचाचारांश्च शिक्षयेदिःयुक्तं भवति॥ १४॥

तस्मै न दुद्धोत्कदाचन ॥ १५ ॥

तस्मै प्वंभृताचार्याय कदचन कदाचिदपि न बुद्धेत ताद्विषयमपकारं न कुर्यात्॥ १५॥

कस्मादित्यत आह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

सं ह्याचार्यः तं माणवकं विद्याता जनयति, यथा पिता मातृतः । (३)अत्रास्य माना सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७॥

तिद्वातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्; अभ्युद्यिनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥१७॥ मातापितुभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

श्रारासेव मातापितरौ जनयतः॥ १८॥

मातापितरी शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वेषुरुषार्थक्षमरूपं जनयति । (४)"आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां"मिति गौतमः॥ १८॥

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं, गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं,

१. आचार्यशब्दिनबीचनमाह, इति क ग. पु. २. निरु. २. १. १.

३. मनुस्मृ २. १७०. ४ गौध. २. ५०

गर्भद्वाद्शेषु चैत्र्यम् ॥ १९ ॥ (१)वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९॥ अथ काम्यानि ॥ २०॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥

(२)ससमे ब्रह्मवर्चसकामम्॥ २१ ॥ अष्टमर्जायुष्कामम्॥ २२ ॥ नवमे तेजस्कामम्॥ २३ ॥ दशमेऽक्राचकामम्॥ २४ ॥ एकादश इन्द्रियकामम्॥ २६ ॥ द्वादशे पशुकामम्॥ २६ ॥

'ब्रह्मवर्चसकाम'मित्यादीनि षट् स्त्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वेत्रोपन यीतेत्यपेक्ष्यते ॥ २१-२६ ॥

(३)'आचार्याधीनस्स्या' दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि क ध्यन्ते तेष्ट्यसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह—

आषोडशात्त्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रिः यस्याऽऽचतुर्विशाद्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्भः स्याद्यानि वक्ष्यामः॥ २०॥

आकारोऽभिविधौ । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽऽन्ययः तद्भावोऽनात्ययः । याद्दिछको दीघः, आङो वा प्रदृष्ठेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात् तथैतःवान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थे सत्यप्रविष्यं तिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । प्रवे पोडशादिभ्य ऊर्ध्व कियन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थे सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २०॥

तदानीं प्रायश्चित्तमाह---

अतिकान्ते सावित्र्याः ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

१. आप. मृ. ११. २. २. इतः प्रशृति सूत्रषट्कमकसूत्रतया लिखितं क. पुस्तके। ३ आप. घ १.२ १९.

यस्य यः साविज्याः काल उक्तः तदिक्तमे त्रैविधकं ज्यवयवा वि-द्या तामधीयते ये ते त्रैविद्याः, तेषांमदं त्रैविद्यकम्। (१) गोत्रचरणाद्युष् । 'चरणाद्धमाम्नाययोरि'ति वुष् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यं, अग्निपरिचर्यामध्य-यनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य, सकलं ब्रह्मचारिधमे चरेत् । कियन्तं कालम् ? ऋतुं, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया। ऋतुमिति वचनाद्यवारभेमे प्रायक्षित्तारमभमिच्छन्ति ॥ २८॥

अथोपनयनम् ॥ २९॥ ँ

पवं चरितवत उपनेतद्यः ॥ २९ ॥

, ततस्संबत्सरमुदकोपस्पर्धनम् ॥ ३० ॥

ततः उपनयनाद्दारभ्य सम्बत्सरमुद्कोपस्पर्धनं स्नान कर्तव्यम् । शकस्य त्रिषयणं स्नानम्(२) अशक्तस्य यथाशक्ति ॥ ३० ॥

अथाऽध्वाष्यः॥ ३१॥

एवं चरितवतः प्रधादध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेती स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः॥ ३२॥ े

यस्य माणवकस्य पिता पितामहथानुपेतौ स्यातां स्वयं च, ते तथाविधासस्य माणवका ब्रह्मसंस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्रह्मवादिभिः । अतस्मिन् तच्छुब्दयोगस्तद्धमंप्राप्यर्थः । एवं च (३)'इमशानवच्छूद्रपतिता'विस्यययनिविध्यकरणे वश्यते । तत्रश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महस्मीपे नाध्ये यमेवमेषामपीति ॥ ३२॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विषाद्यिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम्, मातापितृपुत्रदारदारीररः क्षणार्थमपि वर्जयेत्। यद्यपि भिक्षा सर्वतः प्रतिप्राह्येति वक्ष्यते भोजनमुः धतमपि वर्जयेत् (४) 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने। विवाहं च वर्जयेत् यद्यपि (५) 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ ३३॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४॥

१. पा॰ सू॰ ४.३. १२६. २. अन्यस्य' क. ख. पु. ३. आप॰ घ॰ १. ९. ९.

४. आप० घ० १.१९.१३. ५. मनु० स्मृ० २. २३८.

इच्छतामिति वचनात्र बळात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ॥ ३४ ॥ यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं सम्वत्सरः ॥ ३५ ॥ यथा प्रथमेऽतिकमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनम् ॥३६॥ तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ र्वे ॥ गते॥ ३६॥ ३७॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रइने प्रथमा (१)कण्डिका ।

प्रतिपृष्ठषं संख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः॥१॥ यदि पितैवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि, ततो द्वी । अथ स्वयमपि यथाकालमञ्जूपेतः, ततः संवत्सरानिति ॥ १ ॥ अथोदकोपस्पर्शन मन्त्राः -

सप्ताभिः पावमानीभि"र्यदन्ति यच्च दूरक" इत्येतानिः र्यजुष्पवित्रेण सामपवित्रेणाऽऽङ्किरसेनेति॥ २॥

पवमानः सोमा देवता यासां ताः (२)पावमान्यः. । यजुष्यवित्रेण(३)'आपा अस्मान्मातरः शुन्धन्त्वः त्यनेन, सामपवित्रण 'कया नश्चित्र आभुः

१. खण्डिका इति. क. पुस्तके । खण्डः इति ख. पुस्तके । एवमेव प्रतिखण्डसमाप्ति ॥

२. यदन्ति यध दूरके भय विन्दति मामिह । पवमान वितज्जिहि ॥ १ ॥ पवमानस्सोऽभद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २ ॥ यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ ३॥ यते पवित्रमार्चिवदरने तेन पुनीहि नः । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४॥ उमाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विख्वतः ॥ ५ ॥ त्रिभिष्ट्व देव सवितर्विषेष्ठैः सोम घामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ ६ ॥ पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतन मा जात-वेद: पुनीहि मा ॥७॥ (ऋ० स० ७.२, १७, १८.) इति सप्त पावमान्य:॥

३. आपो अस्मान् मातरद्शुन्धन्तु धृतेन नो धृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम्'' (तै.स १२.१.) इति यजु पवित्रम्। 'कया निश्चत्र आ भुवद्ती सदावृधरसखा। कया श्रांच्छ्या वृता' इत्यस्यामृचि गीयमान वामदेव्याख्यं साम सामपवित्रम् ॥

वदि' त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आक्षिरसेन(१) 'हंसःशुचिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ २ ॥

अपि वा व्याह्मतिभिरेष ॥ ३॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥ ३ ॥

अधाऽध्याप्यः ॥ ४ ॥

गतम्॥

तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपंक्रमे 'यस्ये'त्येकवचनमन्ते 5'प्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' 'तेषामभ्यागमनं' 'तेषामिच्छता'मिति बृहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापे
क्षमित्यवोचाम ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रितामहादि नानुस्मर्धत उपनयनं ते इमः शानसंस्तुताः ॥ ५ ॥

प्रिवामहादि प्रिवेतामहादारभ्य प्रिवेतामहः वितामहः विता स्वयं च यथाकाल्यमिति । ते तथाविधा माणवकाः स्मशानसंदुताः । एतेन (२)'इमशाने सर्वतः शम्याप्रासा' दित्यध्ययननिषेध एषामि सिक्षिशे भवति ॥ ५॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहिमिति च वर्जयेसेषामि-च्छतां प्रायश्चित्तं झादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्ये चरेदथोपनयनं(३)तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्या-

दिभिः॥६॥

गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपृष्ठवं सङ्ख्याय सम्बत्सराः नित्येतदपि द्रष्टस्यम् ॥ ६ ॥

अथ गृहमेघोपदेशनम् ॥ ७ ॥

गृहमेघो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७ ॥

१. हर्थसम्ब्रुचिषद्वसुरन्तिश्किसद्वीता वेदिषद्तिथिर्दुरीणसत् । नृषद्वरसदृतसद्वीमस् दच्जा गोजा ऋतजा अदिजा ऋत शृहत्" (ते. सं. ४. २. १. ४.) इत्याङ्गिरसः ॥ २ आप. घ. १. ९. ६. ३. ततस्तंवरसरमुदकोपस्पर्शनम् . इति ग. पु. ।

नाध्यापनम् ॥ ८॥

नाध्यापनं इत्झस्य वेदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८॥ ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥

ततः एवं इतप्रायाश्चित्तात् गृहस्थीभृताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनः यनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् १ यथा प्रथमेऽतिकमे ऋतुं त्रैविद्यक् ब्रह्मचर्ये चारियत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्व प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिकत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तब्यामिति । यस्य तु प्रापितामहस्य पितुरारभ्य नाजुस्मर्थत उपनयनं तत्र प्राथिश्चित्तं नोकम्, धर्मकैकहितव्यम् ॥ १०॥

पवं ततः पूर्वे विषि निकापतमुपनयनम् , अथाऽध्ययनाविधिः-

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

एवं यथ।विध्येपेतस्य ब्रह्मचारिणस्ततः भावार्यकुर्वे वासे। भवति । ब्रह्म वेद्स्तद्र्ये व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरता आचार्यकुळे वस्तन्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तत्र कालः—

चतुर्णी वेदानामध्ययनकाल एषः। प्रतिवेदं द्वाद्श ॥ १२ ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स्र एव कालः पाद्न वा प्रत्येतव्यः। पादेनोनं पाद्तम् । परक्रपं (२)कतन्तवत्। षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥ 🗸

ऊनमिति(३) समस्तमप्यपेक्षते। चतुर्विद्यतिर्वर्षाणि। प्रतिवेदं षट् ॥१४॥

^{9.} गोपथलाह्मणेऽधर्ववेदीये द्वितीयप्रपाठके पश्चमल्लाह्मणेऽस्य विधिर्द्दश्ते——तस्मा एततः प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं तचतुर्धा वेदेषु व्यूष्टा द्वादशवर्षं ल्रह्मचर्यः; द्वादशवर्षाण्यवराषे अपि स्तायंश्वरेषाधा शक्त्यपरम्" (गोप. ला. पू. २. ५.) इति ॥

२. 'शकन्ध्वादित्वात्' इति घ. पु. ।

३. उपसमस्तिमिति ख॰ पु॰ प्राप्तसमासमपीत्यर्थः । सर्वत्राप्यपेक्षते इति. घ. पु.

त्रिभिर्वा॥ १५॥

पादैक्रनामिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि। प्रतिवेदं त्रीणि ॥१५॥

द्वादशावराध्यम् ॥ १६॥

अवराध्यंशव्दोऽवरमान्नेत्येतस्मिन्नर्थं वर्तते। द्वाद्शवर्षाणि अवरमान्ना यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम्। पूर्वणैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावितया चतुरोऽपि वदानितोऽव्पीयसा कालेन गृह्धाः ति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम्। (१) विद्यया स्नाती त्येतास्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थामेदमारभ्यते । पतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवद्यं(२) भावीत्यर्थात्सिद्धम्। मनुर्प्योह—

(३)षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरी त्रैविद्यकं व्रतम् । तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ इति ॥

त्रयाणां वेदानां षद् त्रिंशत्; एकैकस्य द्वादश् । तद्धिकं त्रयाणामष्टां-दशः एकैकस्य षद् । पादिकं वा त्रयाणां नवः एकैकस्य त्रीणि । प्रहणाः न्तिकमेत्र वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः, नप्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः॥१६॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति॥ १७॥५

ब्रह्मचारिविद्यार्थशन्त्योरथं उकः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थों भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तन्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तन्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तन्यमित्युकं भवति । विद्यार्थत्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिद्द-न्यत्र (४)वासेऽ।पे न दोषः । यहा भाजनिवृत्तिरेवोपवासः । परलोक्षार्थं उपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु(५) दोषः । अत्र पक्षे(६)'आदितान्तिरनद्वानि'ति विद्यार्थब्रह्मवारिविषयम् ॥१॥

अथ ब्रह्मचर्याविधिः ॥ १८ ॥ 🚩

ब्रह्म बेर्यस्तद्धे यद्वृतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तद्विक्रियते ॥ १८ ॥ आचार्याधीनस्स्याद्नयत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ "आचार्याधीनो भवे"स्युपनयनान्ते यत् संशासनं तस्सिद्धवाचार्याः

१. आप० घ. १.३०.१. २. भावीत्ययमर्थस्सिद्धः । इति ख० पु०

३, मनु० स्मृ० ३. १ ४, वासो न दोषः इति क० पु०

५. न दोषः इति ख॰ पु॰ ६. आप॰ ध. २. ९.१३.

धीनताऽनुद्यते 'अन्यत्र पतनीयेभ्य' इति विशेषं वस्यामीति।(१)पतनीय इति करणे क्रुत्यस्ययः।(२)अमुमराति ब्राह्मणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २०॥

बाचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्शत्, वा-चा (३)प्रातिलोम्यमकुर्वन् ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

द्यायनं शायः । (४) 'कृत्यल्युटो षष्टुल'मिति बहुलवचनात् घञ् । अधः आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुतिश्वधावध आसीत अ धदशयीतेत्युक्तं भवति । अधदशब्दस्य सवर्णदीर्घदछान्दसः, अपपाठो वा। तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥

नानुदेइयं भुज्जीत ॥ २२॥

अनुदेश्यं आद्यार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुजीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

न भुजीतित्येव । (५)क्षारादीनि गृद्ये गतानि ॥ २३ ॥ अदिवास्वापी ॥ २४॥/

न दिवा स्वप्यात्॥ २४॥

अगन्धसेषी ॥ २५ ॥

चन्द्रनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ २५॥

मैथुनं न चरेत्॥ २६॥

उपचारिक्षया केळी स्पर्शो (६)भूषणवाससाम् । एकश्यासनं क्रीडा चुम्बनालिक्कने तथा ॥ इत्यादेर सर्वस्योपलक्षणं मैथुनप्रहणम् ॥ २६ ॥

१. करणे प्रत्ययः इति क० पु॰

२. अस्मदराति इति ख॰ पु॰

३. प्रातिकूल्यं इति ख० पु॰ ४. पा॰ सू॰ ३. ३. १९३

५. क्षारपदार्थः आप. ध. २. १५. ११. सूत्रे व्याख्यास्यते ।

६. भूषणवाससी. इति. क. पु.

ब्रह्मचारिनियमाः] उज्वलोपेते प्रथमः प्रकृतः।

उत्सन्नवलाघः॥ २०॥

इलाघा शोमा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सनकाषः ॥ एवंभूतो भवेत्। (१)म्रक्षणादिना मुखादिकं उज्वलं न कुर्यात् इति ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥' 🥤

(२)विना शिरसा सुकार्धमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥२८॥ प्रक्षालयीत त्वशुचिलिसानि(३) गुरोरसन्दर्शे ॥२९॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिसान्यङ्गानि तानि कामं(४) मृदाः द्भिः प्रक्षालयेत् यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तद्पि गुरोरसन्दर्शे(५) यत्र स्थितं गुरु ने पद्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुप्रहणात् पित्रादीः नामपि प्रहणम् ॥ २९ ॥

(६) नाप्सु इल।घमानः स्नायाद्यदि स्नायाद्दण्डवस्प्लवेत् ॥ ३०॥

स्नाने प्राप्त न काषमानः स्नायात् ं किं तु दण्डवत्प्लेगिद्युक्तम् । स्नानीयैर्मलापकपेणं दलाघाः कीडा चा जले । अपर आह—'अङ्गानि न प्रक्षालपीते'(स्.२८)त्यासमावर्तनाकित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । 'प्रक्षालपीत त्वशुचिलिप्तानी'(स्.२९)ति नैमित्तिकस्य विधिः । 'नाप्सु दलाघमानः स्नाया'(स्.३०)दिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति । ३०।।

जिटिलः ॥ ३१॥

सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा विश्वयात् ॥ ३१ ॥

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥
अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥

१. मृत्कल्कादिना इति क०पु०

२. स्नानसमये आमलकादिभिनं क्षालयेत । इति क॰ पु॰

३. गुरोरसन्दर्शने इति क॰ पु॰ ४. मृद्वारिभिः इति ख॰ पु॰

५. यत्र गुरुनं पश्यति तत्र । इति ख॰ पु॰ 'यत्र लिप्तं गुरुः' इति ग. पु॰

६. नाष्यु इलाघमानस्स्नायादित्येतावदेव ख० पु॰ सूत्रम् । "अधाद्भिक्काधमाना न स्नायात् तेन तां इलाघामवरुन्धे" (गो. बा. पू. १.२.) इति गोपथबाद्धाणम् ।।

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शाक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥ '

मुआनां विकारो मौजी। त्रिवृत् त्रिगुणा। एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भ-वति। सा च शाकिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्त-स्या। तक्कितार्थे गुणभूतानामणि मुजानामवैतिक्किरोषणम् ॥ ई६॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४॥

स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

मौक्षी वाड्योमिश्रा ॥ ३५ ॥

अधवा अयोमिश्रा कचित्तु कालायसेन बद्धा मौत्री मेखला अवति राजः न्यस्य ॥ ३५॥

आवीसुत्रं वैज्यस्य ॥ ३६ ॥

अविद्वर्णांगुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा आषी तत्कृतं सुत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥ ६६ ॥

सैरी तामली वेत्येके ॥ ३७ ॥ 🏏

वैरी भीरा बाहयोक्ष्यरज्ञुः। (१)तामलो मृलोदसंकन्नो वृक्षः तस्य स्वचा प्रथिता तामली ॥ ३७॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवा(२) ङग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैद्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगनैक उपः

दिशनित ॥ ३८॥

पालाशो दण्ड इत्यादि गृहा(३)गतम् ॥ ३८ ॥

वासः॥ ३९ ॥ 🗸

वस्यते कौषीनमाञ्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वस्यते ॥ ३९ ॥

क्षाणीक्षौमाजिनानि॥ ४०॥

१. तमालादण् तमालसंक्षा यृक्षः तस्य • इति घ. पु.

२. अवाड्मः' इति क. पु. ३. आप० गृ. ११. १५.

इरणस्य विकारः शाणी पर्दा । श्चुमा अतसी तस्या विकारः क्षीमम्। श्वेतपद्वाख्यवासोविशोष इत्यन्ये । अजिन यस्य कस्याचिन्मेध्यस्य पशोः । श्रीष्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांस्ति ॥ ४० ॥

काषायं चैके बस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्या वस्न त्वधोधार्यमुपदिशन्ति । वस्रं कार्पासम् । तश्च काषायं कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थोद्धम्यते । इतरयोर्वक्ष्यमाणन्वात् ॥४९॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १॥

मिञ्जिष्ठया रक्तं माजिष्ठम् ॥ १॥

हारिद्रं वैइयस्य ॥ २ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

एतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन' मिति वश्यमाणत्वात् इहाष्यजिन मिति गम्यते । (१)अजिनमुत्तरमुत्तरये' न्युपनयनं यद्जिनमुक्तं धार्यं तद्धारिणं बाह्यणस्य; हरिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । (२)एण्या ढक् । द्विविधा एण्यः कृष्णाश्च गौराश्च । अतो विद्योष्यते—कृष्णमेणेयमिति ॥ ३॥

अस्मिन् पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीणीसनशाधी स्वात्॥४॥

कृष्णं चेद्विभृयात् न हारिणं ततस्तिस्मिन्तुपस्तीर्णे नासीतः न च रायीत । अयं तावदर्थः । राज्दनिर्वाह (३)'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥४॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

रुरु बिंन्दुमान्मृगः॥५॥

बस्ताजिनं बैर्यस्य ॥ ६ ॥

बस्तङ्खागः ॥ ६ ॥

१. आपग०११.११. २. पा. सू. ४. ३. ५९. ३. आप० घ० १. २. २१. आप० घ० ३

आविकं सार्ववर्णिकम्॥७॥

आविक्तर्णायुः। स प्वाऽऽविकः। तस्य चर्माऽऽविकं, तत्सर्वेषामेव वर्णानाम्। अस्य हारिणादिभिविंकल्पः॥ ७॥

कम्बलश्र ॥८॥

अयमप्याविक एव । प्राचरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८॥ 'काषायं चेके वस्त्रमुपदिशन्ती' त्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिन्छन्नजिनान्येव वसीत, क्षत्रवृद्धिमिन्छन् वस्त्राण्येव, उभयवृद्धिमिन्छन्तुभयन् । दिन्ति हि(१) ब्राह्मणम् ॥ दे ॥

वहायुद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह—

अजिनं स्वेवीत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

उत्तरमुत्तरीयम् । तद्गिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥

(२)अनृत्तदर्शी ॥ ११॥

नृतं न पश्येत्।। ११।।

संभाः समाजांश्चाऽगन्ता ॥ १२ ॥

शूनादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तास्समास्समा-जांब अगन्ता ताच्छील्येन न गच्छेत् । यहच्छया गमने न दोषः । १२॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

जनवादः पश्चिवादः लोकवार्ता वा, तब्बीलो न स्यान् ॥ १३॥

रहइशीलः ॥ १४॥

१. अत्र गोपथब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या ।

२. इमे नियमा गोपथबाह्मणे विद्तिताः ''नोपरिशायी स्यान गायनो न नर्तनो न सर् रणो न निष्ठांवेत् यदुपरिशायी भवत्यभीक्ण निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्णश आकन्दान् धावन्ते, यन्नर्तनो भवत्यभीक्णशः प्रेतानिर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्णशः प्रजास्तांविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीवति' इति । गो. बा. १. २. ७.

सति सम्भवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥

गुरोहदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकमाणि ॥ १५ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुहदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकमाणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्॥ १५॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६॥

स्त्रीभिस्सह(१)यावत्त्रयोजनं तावदेव सम्भाषेत । न प्रसकानुप्रः सक्तमतिचिरम् । (२) 'बलवानिन्द्रियप्रामो विद्वांसमि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न देशिः॥ १६॥

मृदुः ॥ १७ ॥

क्षमावान् । १७॥

शान्तः॥ १८॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः तद्वान् शन्तः ॥ १८॥

दान्तः ॥ १९॥

विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमः। तद्वान् दान्तः॥ १९॥

हीमान्॥ २०॥

हीर्लजा तद्वान् ॥ २०॥

दृढघृतिः ॥ २१ ॥

लब्धे नष्टे सृते वा धृतावेवावस्थितः स्वात् न हृश्येत् न वाविषदित्॥

अग्लाँस्तुः ॥ २२ ॥

उत्साहसम्पन्नः । (३)ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः" । अत्रानुस्वारः छुन्दसोऽ पपाठो वा ॥ २२ ॥

अकोधनः ॥ २३ ॥

न कस्मैचिद्पि कुष्येत्॥ २३॥

अनसुयुः ॥ २४ ॥

पराभ्युद्यानु सन्तापः असुगा । तड्ञीलो न स्यात् ॥ २४ ॥

१. यावस्त्रयोजनमेव. २. मनु. स्मृ.२. २१५. ३. पा. सृ. ३. २. १३९.

सर्वे लाभमाहरन् गुरवे सावं पातरमञ्जूषा भिक्षाचर्य चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्राऽपपात्रेभ्योऽभिशस्ताच ॥२५॥

अपपात्राः प्रतिस्रोमजा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिवंशैंस्सह। अभिशस्तान् वक्ष्यति 'अथ पतनीयानी' स्यादिना । तानुभयान् वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । तत्र भिक्षमाणस्तर्व लाम यच यावच लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व(१)ममायया गुरवे आहः रेत्। एवमहरहः कूर्वन् सायं प्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्य भिक्षा-चरणं चरेत् कुर्यात् । 'सायं प्रान' रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातरा शः, नापि प्रातगृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितं ब्राह्मणमाकृष्यते —

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दसं हुतं प्रजां पशृन् ब्रह्मवर्चसमन्नाचं वृङ्के । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैऽवेवंविध एवंब्रतः स्यादिति हि(२) ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

ब्याख्यातः समाहितः। समाहितो ब्रह्मवारी याभिः स्त्रीभिः भिक्षमाणः प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानां सीणाभिष्टं यागैराजिं । धंभे, दत्त दानेना र्जितं हुतं दर्विहोमेश्च गार्श्वेरार्जित सर्वमेव धर्म रङ्के आविछनाचे: यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मचारिसङ्घ चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उ ह वा इति निपाता षाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थे द्योतयतः । एषु सर्ङ्वीभृतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवविष समाहित एवंबतः 'अथ ब्रह्मः चर्याविधि' रित्यारभ्य यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । (३)सम्भाः वने छिङ्। सम्भवेत्। तस्मान्न प्रत्याचक्षीतेत्येवं बाह्यणं भवतीति ॥२६॥

नानुमानेन मैक्षमुन्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७॥

१. अमायथेति. नास्ति क. पु. सर्वमादाय इति ग. पु.

२. "ते देवा अनुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्र्तास्मै भिक्षा इति ग्रहः पतिर्नुत बहुचारी गृहपरन्या इति किमस्या बृज्ञीताददस्या इति, इष्टापूतर्सुक तद्रविणमवरु म्ब्यादिति, तस्मात् ब्रह्मचारिणेऽहरहिंभक्षां गृहिणामासेयुरिष्टापूर्तसुकृतद्वविणमव सन्ध्या दिति" इति गोपथनाह्यणम् । (गो. ना. १, २, ६)

३, सम्भावनायां लिंह्, इति, ख. पु.

अह्मचारिनियमाः] उउवस्रोपेते प्रथमः प्रवनः ।

भिक्षाणां समृहो भैक्षम्। न ति हिङ्गाभासेनो चिछष्टं मन्तन्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमासे पदेशः। ताभ्यामेव तदु चिछुष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादे । ऽपूर्वमंशं विधातुम् । यथा(१) भानुवषद्करोति, अपि वोषांश्वनुवषद्कुर्यात्' इति ॥ २७ ॥

(२)भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥

वाह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत भिश्नां याचेत—'भवति भिः र्क्षां देही' ति ॥ २८ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥

भवदन्त्यया वैद्यः ॥ ३०॥

'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥ 'सर्वे लाभमाहरन् गुरव' इत्युक्तम् । अधाऽऽहतं किं कर्तव्यमित्यतं आह्-तत्समाहृत्योपनिधायाऽऽचार्याय प्रज्ञयात् ॥३१॥०

तत् भैक्षं समाहत्य समीपे निधायाचार्याय प्रबूयात्-इदिमत्थमाहृतमिति॥३१॥

तेन प्रदिष्टं भुज्जीत ॥ ३२ ॥

तेन ह्याचार्येण प्रदिष्टं सीम्य त्वमेव भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुक्षीत ॥ ३२ ॥

विषवासे ग्रोराचार्यक्रलाय ॥ ३३ ॥

यदि गुरुर्वित्रोषितोऽसन्निहितः स्यात् तत् आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यस्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै बूयात् । तेन प्रादिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः॥ ३४॥

तैस्स्वकुरुवैस्सह गुरोः विषवासे अन्येभ्गोऽपि "(३)श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात्। तैः प्रदिष्टं सुञ्जतिति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह(४) "असन्निधौ तद्भार्योपुत्रसब्रह्मचारिभ्यः" इति ॥ ३४ ॥

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

१. आप. थ्रौ. १३. १४. ९, १०. सोमयागे पात्नीवतम्रहे प्राप्तस्याप्यनुवर्षट्कारः निषेधस्य उपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं नानुवषट्करोतीत्यनुवादः ।

२. इतः सुत्रत्रयमेकक्तित ग. पुस्तके ।

३ श्रोत्रियपदार्थः आप, घ. २. ४. ६ सुत्रे द्रष्टव्यः । 🌷 ४. गौ. घ. २. ४०.

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । प्रवंभृतो भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा(१)'प्रोषितो मैक्षादग्नी कृत्वा भुञ्जीते'ति वस्यमाणमप्रोषि· तेऽपि यथा स्यादिति ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

अमत्रं भोजनवात्रम्, भुक्त्वेति सन्निधानात् । तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयो र्ब्रहण(मित्यन्ये ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात्॥ ३७॥

यावच्छक्रोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे इत्वा भुक्षीत ॥ ३७ ॥

अशक्ती भूमी निखनेत् ॥३८॥

भोजने प्रवृत्तो यदि ताबङ्गोक्तं न शक्तुयात् तदा तद्शं भूमै। निखनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत्॥ ३९॥

अप्सु प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवद्ध्यात् ॥ ४० ॥

आर्यस्त्रेवाणिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात सर्वमेकस्मिन्पानेऽव-धाय तत्समीपे भूमी स्थापयेत् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा श्रुद्धाय ॥ ४१ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । बीह्यादित्वादिनिः। अन्तर्धा दा-सः। अन्तर्हितं हि तस्य श्रद्धावम्, आशौचेषु स्वामितुल्यावात्। प्रकः रणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवद्ध्यात् ४१॥

पोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् तदा भैक्षात् किः श्चिदादायाग्नौ कृता प्रक्षिप्य शेषं भुजीत श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च । 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियभ्य'(२) इत्येतन्न भवति । यदि स्यात्तनैवायं ब्र्या 'त्तदभावेऽग्रौ कृत्वा भुञ्जीते'ति। यद्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः

१. आप. ध. १. ३. ४२ र. इत्येतत्वत्र न भवति. इति ख. पु.

ब्रह्मचारिनियमाः] उडवलोपेते प्रथमः प्रइतः।

प्रकृतः, तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भविष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—

भैक्षं इविषा संस्तुतं तत्राऽज्वार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तृतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्थो देवतार्थे देवताकार्ये तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तस्य जाठराग्नौ ह्यमानःवात् ॥ ४४ ॥

तं भोजियत्वा ॥ ४५ ॥

इति प्रथमप्रदने तृतीया कण्डिका।

यदुच्छिष्ठं प्राइञाति ॥ १॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः करूयते । तं भोजयेत् । भोजयिखा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्चाति । जकारोऽपाठश्छन्दसो वा, 'शादि'ति चुत्वप्रतिषेषात् ॥ ४५ ॥ १ ॥

हविराच्छ ष्टमेव तत् ॥ २॥

इड(सक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः॥२॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभसुपहराति दिचणा एव ताः॥ ३॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे छब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः।दक्षिणासामानाधिकरण्याः चा इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः॥ ४॥

स एव एवंभूतो यहः ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवं कुर्वता ब्रह्मचाः रिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं द्यात्॥ ६॥

सस्मै शिष्याय आचार्यः श्रुतिनिप्रतिषिदं शास्त्रिनिप्रतिषिदम् चिछ्छं न दवात्॥ ५॥ किं पुनस्तत्—

यथा चारलवणमधुमांसानीति ॥६॥

यथेतिवचना'च्छुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच क्षाराः दिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ ६॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

अभ्यङ्गरोषो गन्धरोषो मास्यरोष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषिः द्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

केचित्तु श्रुतिवित्रतिषिद्धमाचार्यशेषमुष्युञ्जाना दश्यन्ते पूर्वः पूर्वे आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात्॥ ८॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यातुमानिकः। आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनु-मीयते । तस्मादातुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्वेळीयसी । तद्विरोधे तु नानु-मातुं शक्यते,(१) 'अनुमानमबाधितम्' इति न्यायात्। एवं च ब्रुवता ब्रह्म-चारिणः क्षारळवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमुळ इति द्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतरुच्छिष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचाराद्युकः॥ ८ ॥

ननु परस्परविषदा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते(२) 'गृह्वाति, न गृह्वा ती'ति । तिकिमाचारात् सङ्काचिका श्रुतिनीनुमीयते ? अत आह—

हद्यते चापि प्रवृत्तिकारणम्॥१॥

स्यादेव यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यान् । गृह्यते तु तत्र कार णम् ॥ ९ ॥

किंतत्?

प्रीतिश्चपलभ्यते ॥ १० ॥

क्षारादिभोजने भुझानस्य शीतेभेवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः

१. अनुमानबाधित इति न्यायात् , इति. क. पु.

२. अतिरात्रे षोडिशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडिशिनं गृह्णाति. इति श्रुतिभ्यामेकास्म-त्रेवातिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्टोमे षोडिशिसङ्गस्य प्रहस्य प्रहणाष्ट्रहणयोः परस्पर्रावरुद्धयोवि-धानात् तयोरिष श्रुत्योः परस्परं विरोधादिति भावः । उल्लुखलाकार् उपर्यामेचनवान् पात्रविशेषो प्रहः । खदिरबृक्षानिर्भितो प्रहाविशेषषोडिशी । तस्य सोमरसेन पूर्णं प्रहणम् ।

प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति। तदनुवर्तमाना नरकाय राष्यतीति न्यायास सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयते इति ॥१०॥

पितुर्चेष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

(१)स्पष्टम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

. यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यहा भुजानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्चत्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२॥

。 सार्यं प्रांतरुद्कुम्भमाहरेत्॥ १३॥ आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥ १३॥

(२)सदाऽरण्यादेघानाहृत्याऽघो निद्ध्यात् ॥ १४ ॥

सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् पथान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यथमाहरेत् भाहत्य चाऽधो निदध्यात् अधोनिधानमाचार्यपुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया। अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थ(३)मेधोहरणः मिति । उक्तं गृद्धो—(४)'प्वमन्यस्मिश्वीप सदाऽरण्यादेधानाहृस्य । इति। तद्युवोदनाधिनिधानं विधीयते दृष्टार्थमष्टश्रदृष्टार्थे वेति ॥ १४॥

नास्तामिते समिद्धारो गच्छेत्॥ १५॥

भस्तमित अ।दित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेतः चोरव्याघादिसम्भवात्। समिद्धार' इति(५)'अण् कर्मणि चे' ति तुमर्थेऽण्प्रत्ययः॥ १५॥

अग्निमिध्वा परिसमृद्य सिवध आद्ध्यात्सायं। प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विश्वकीर्णस्याग्ने(६)रेकीकरणिमत्यग्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आद्ध्यात् । गृह्ये विहितमि स-

आप० घ० ४

१. स्पष्टोऽर्थः इति० ग० पु•

२. "तस्मात् ब्रह्मचाँयहरहस्समिघ आहृत्य सायं प्रातर्गिन परिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्, अधः प्रतिष्ठापयेत्" (गोप. १. २. ६.) इति गोपथबाह्मणम् ॥

३. इध्माहरणं इति क. ख. पु. ४. आप० गृ० ११. २२.

५. पा० सू० ३. ३. १२. ६. राशीकरणमित्यन्ये इति स० ग० पु०

मिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम्। सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषाः न् वक्ष्यामीति च ॥ १६॥

सायमेवाऽग्निपुजेत्येके ॥ १७ ॥

एके आचार्यास्सायमेवातिष्जा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ समिद्धमर्गिन पाणिना परिसमृहेन समूहन्या ॥ १८ ॥

समिदाधाने समिद्धमर्थिन पाणिनैव परिसमृहेत्, न समृहन्या । समृहनी सः म्मार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिः, आचारात्॥ १८॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

अवसमिदाधानात् परिसमृहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी । प्यञ्, षित्वादीकारः ॥ १९ ॥

नाजन्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्रा ॥२०॥

अन्तिपरिचर्यायां परिसमृहते परिषेचते च यदुपयुक्तमुदकं. तरुखेषेण द्रथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रभाखनादीनि न कुर्वात। नाऽप्याचानेत्। अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेघः॥ २०॥

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत्॥ २१॥

पाणिमंश्चर्यं (१)पाणिना संक्षोमितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत्। इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने। यदा पर आचामयति, तदैकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाऽऽचामेत्। किं तु उमाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जिः तमुदकं, तेनैवाऽऽचोमत्। एवं च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत्। (अळावुपात्रेण नाळिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः)॥ २१॥

स्वप्नं च दर्जयेत्॥ २२॥

पूर्व 'मदिवास्वापी' (१. २. २८)त्यनेन (२)दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन रात्राविष यावदाचार्यो न स्विपिति, तावन्तं काळं स्वापः प्रतिषि

^{9.} कुम्भादिगतिमस्यधिकं घ. पु. () एतच्चिन्हान्तंगतो भागः ख॰ पुस्तके नास्ति। २. दिवास्वापप्रतिषेधः इति, क. पु.



ध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयैदित्येके ॥ २२ ॥

अथाऽहरहराचार्य गोपायेद्धमर्थियुक्तैः कमीभः॥ २३॥

अथ स्वप्तस्य प्रकृतत्वात् स्वप्तानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहित्वा ? नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः। धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि, अर्थ-युक्तानि.(१)युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३ ॥

(२) स गुप्त्वा संविशन् ब्या 'द्धर्म गोपाय माज्यपमह'मिति ॥ २४॥

स(३)ब्रह्मचारी धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिर्यावदुत्थानात् यावदस्य संवेशः नात् एवमाचार्यं गुस्ता संविशन् शयनं भजन् (४) धर्मगोपायमाजूगुपमहं मितीमं मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाजूगुपः माभिमुख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः ।

अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष यस्मादहं आजूगुपमहमाचार्यः मेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥

प्रमादादाचार्घस्य बुद्धिपूर्वे वा नियमातिक्रमं रहासि बोघयेत् ॥ २५ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं यो आचार्यस्य वा नियमातिकमस्त रहिष वोधयेत् । इत्थमयं नियमः पुज्यपादैरितकम्यते इति ॥ २५ ॥

आनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव तस्य कर्तः व्यानि ब्रह्मयङ्गादीनि कर्शण्यारमते कुर्यात्॥ २६ ॥

निवर्तयेद्धा॥ २७॥

१. एधसां हरणादीनि इति घ. पु.

२. "स यदहरहराचार्यकुलेऽजुष्ठिते सोऽजुष्ठाय ब्रूयात्-धर्मगुप्तो मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति" इति गोपयबाह्मणम् (गो. ब्रा. १. २. ४.)

३. न्याय्यादुत्थानान्न्याय्याच संवेशनात् . इति क. ख. पु. ्अन्यायात् •••••दन्या• य्याच •••••इति, ड. पु.

४. याबदुपात्त एवार्य मन्त्रः ।

प्रसद्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ अथ यः प्रवीतथायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्ने स्वपितीति ॥ २८ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविश्वाति, तं ब्रह्मचारिणं न स्विपतीति धर्मश्चा आहः । प्रयोजनमुपन् नयने 'मा सुबुष्धा' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्तामाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि क-र्माणि फलवन्त्यवासानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

'आचार्याधीनः स्या' दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण, प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुळे स्थापित आतमा येन स तथोकः । प्रकर्षश्च(१)आत्मनस्तत्रेव श्वरीरन्यासः । वश्यति (२)आचाचार्यकुळे श्ररीरन्यासः "इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फल्बान्ति उपोतिष्टोमादीनि कर्माण्य-वाप्तानि भवन्ति । तत्फळावाप्तिरेव तद्वाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि मवन्ति । तदेवं निष्ठिकब्रश्चारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ(३) हरदत्तविरचितयामुज्वलायां प्रथमप्रश्न प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

१. आन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः इति ख. पु. अन्ततस्तरत्रैव, इति, घ. पु. .

२. आप. ध. २. २१. ६. ३. इरदत्तमिश्रविरचितायां इति क० पु०

अथ दितीयः पटलः ।

नियमेषु तपइशब्दः ॥ १ ॥

'आचार्याधीनः स्या'दित्यादयो ये नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे निर्दिष्टाः, तपक्षाब्दस्तेषु द्रष्टस्यः, न तु कृष्ट्यादिषु ॥ १ ॥

. तद्तिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहाप-त्यादेतस्मात्॥ २॥

तेषां, नियमानामितिकमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्वति गृहीतं वेदं निस्सारयित । कुतः, १ एतस्मात् नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न के वळमेतस्मात् । किं तिर्हे १ सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः (१) 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावामावे रूपम्। अपत्यादिष ब्रह्म निःसारयित। यद्यप्यत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततो । ऽपि ब्रह्म निस्सारयित । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरित, ब्रह्मयद्वादिषूपयुज्यमानमप्यिक । अवतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्रवत्युद्कं कुण्डिकेति ।

अपर आह—(२) तदितिक में नियमातिक में विद्याश्रहणं न कर्तव्यम्। कुतः १ यतो निस्त्रविति ब्रह्म निस्तरितित्यर्थः, दोषं समानिमिति। विद्याकर्म निस्त्रविति ब्रह्म च निस्त्रवितित्यन्ये। अन्ये च—कुर्वत इत्यध्याद्दार्थम्। तदितिक मेण विद्याकर्मे कुर्वतो ब्रह्म निस्त्रवतीति॥ २॥

न केवलमिकञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् , प्रत्युताऽन र्थ-कारीत्याह—

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको छक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । प्वंभूतं विद्याग्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥

१. पा.सू. ६ ३.८२. बहुर्वृह्यवयवस्य सहश्चन्दस्य सभावस्स्यद्विकल्पेन इति सूत्रार्थः।

२. तद्तिकमे विद्याकर्म निस्सवसीति नियमातिकमेण विद्याप्रहणं न कर्तव्यम्, कुतः ? यतो निस्स्रवित ब्रह्मनिस्यारयतीत्यर्थः, इति क. पु.

तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कालियुगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रहशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्ह्यवतना अतिकामन्तोऽपि नियमानस्पेनैव यसेन चतुरी वेदाः

न् गृह्णान्ति ? युगान्तरे सम्यगनुष्टितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह-

श्रुतर्षयस्तु भवान्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनस्सम्भवे ॥ ५ ॥

पुनस्सम्भवः **पुनर्जन्म ॥ ५ ॥** अत्रोदाहरणम्—

यथा इवेतकेतुः ॥ ६ ॥

इवेतकेतुर्ह्यात्पेनैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा च छान्दोग्यम-(१)"इवेतकेतुर्हारुणेय आस। तं ह पितावाच द्वेतकेता वस ब्रह्मचर्य, न वै सोम्यास्मःकुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विशातिवर्षेस्तर्वान् वेदानधीत्य महामना अनुचानमानी स्त-व्ध एयाये"ति ॥ ६ ॥

पवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तद्तुष्ठाने लिद्धिमाह-

यहिंतच समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादुवयुङ्के ब्रह्मवदेव तस्मिन फलं भवति ॥ ७॥

अब्रह्मापि । पररूपम्,(१) कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः, पिहितापेनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यात्किञ्चित् विषमन्त्रादि समा-हितो नियमवान् भूत्वा आवार्यादुरयुङ्के गृह्णाति तास्मन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥७॥

निप्रहानुप्रदशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पः यन् ध्यायत्याहाऽभिविपद्याति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति ॥ ८॥

अयो अपि च यत्किम्र निप्रहात्मकं अनुप्रहात्मकं वा सङ्कलपयन् चिकी।

१. छान्दो ६. १. १. २. कर्कन्धुवत् , इति, घ. पु.

र्षन् मनसा निर्दयेन शिवेन वा ध्यायति-इत्थमिदमस्याऽस्त्विति, तथैव तद्भः वति । तथा यत्किञ्च सङ्करपयन्वाचा (१)क्र्रया मधुरया वा आह— 'इत्थमिद्मस्यास्त्विति, तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्करपयन् चक्षुषा घोरेण वा मैत्रेण वा अभिविषश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यामित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतिस्रः विधा इत्याह-

गुरुप्रसाद्नीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-वृत्ति(१)रिति॥९॥

यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीः नि कर्माणि । स्वस्तीत्याविनाशिनाम । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच त्रिविधंद्रष्टार्थमद्रष्टार्थमुभयार्थे चेति । द्रष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः। अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसम्बृत्तिः रधीतस्य वेदस्याऽभ्यासः॥ ९॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥ पतेभ्यः अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो, न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥

स्वाध्यायधूरधर्मरुचिस्तपस्च्यजुर्मुदुस्सिद्ध्याति ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

स्वाध्यायधृक् अधीतस्य(३)वेदस्य धारयिता अविस्मर्ता । धर्मे रुचिः र्यस्य स धर्महाचिः । तपस्वी नियमेषु तपदशब्दः तद्वान् । ऋषुः अमायाची । मृदुः । क्षमावान् । एवभूतो ब्रह्मचारी सिद्धति सिर्द्धि प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः (४)'अधो यक्तिञ्च मनसे 'ति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्धम् । तद्नुष्ठाने फलभूमा, अतिक्रमे च दोषभूमेति तास्पर्यम् ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्यातराभिः वादनमभिवादयीताऽसावहं भो, इति ॥ १२ ॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च

घोरया इति. क. पु. २. अयं 'इति' शब्द उत्तरसूत्रस्यादौ पठितः क० पुस्तके

३. 'स्वाध्यायस्य' इति क. ख. पु. ४. आप. ध. १. ५, ८.

समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरिमनादनमभिनादगीत—'असानह भो' इति ख्रुवन् । अ-साचित्यत्राऽऽत्मनो नामनिर्देशः, यथा—'अभित्राद्ये यश्चशर्माऽहं भो' इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्पातराज्ञात्॥ १३॥

भन्येषामप्याचार्यस्यतिरिक्तानाम् प्राक्त्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत, ते चेत् समानग्रामे चसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोच्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं श्रेष्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा तदार्ययभिवाः दर्यात । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वे निष्यम् ॥ १४ ॥ अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयतित्येव ॥१५॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्वेणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं ओत्रसमं प्रसार्थं ब्राह्मणोऽभिवादः यीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैद्यो(१) नीचै-

इशुद्रः प्राञ्जलि ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिण बाहुं श्रोत्रसमं प्रसायीभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिणं प्रसायीभिवादयीतेत्यत्रसञ्चवत्ते । एवमुत्तरयोरिषे । मध्यसममुद्दरसमम् । ऊरुसमित्यन्ये । नीवैः पादसमं ग्रहोऽभिवादयीत । प्राञ्जलि यथा भवति तथा अभिवादयित । अञ्जलि कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलि यका पाठः ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १७॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवाद्यितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तन्यम् प्लातः कर्तन्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां श्रुद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् ।

१. ''नीचैश्ह्यदः ॥ १६ ॥ प्राज्ञलि ॥ १७ ॥ इति पाठः क. घ. पु.

(१)पत्यभिवादे Sशुद्ध' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र (२) वाक्यस्य टे' रि. त्यज्ञवृत्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य देः प्लतः । 'आयु-ष्मान भव सौम्या३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवशाक्षाम्नश्च पश्चादः कारः। तथा च मनः--

> (३)आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्छतः ॥" इति ।

'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चकपाणिरित्यादीनां नाम्नां सम्बद्धी गुणे कते 'पचोऽप्र-मृह्यस्याद्राद्धृते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । (४) 'तयो द्वीवचि संहितायाम्' इति यकारवकारौ च मवः तः-शम्भा ३व, विष्णा ३व, पिनाकपाणा ३ य, वकपाणा ३ य, इति । अत्र सुत्रे 'प्रत्यमिवादने वे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः।

अपर आह-'अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लावन'मिति । अस्मि-न्निप पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाश्वराब्दोऽनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कापि प्लतो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः। अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥ १७ ॥

उदिते स्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥१८॥

 उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थे समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसंप्रहणं कुर्यात्॥ १८॥

सदैवाऽभिवादनम् ॥ १९॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिनादनमेन । अयमनुवाद उत्तर-विवक्षया॥ १९॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥२०॥

अभिवादनप्रसङ्के सदैव उपस्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २०॥

^{&#}x27; १. पा सू. ८. २. ८३. शुद्रभिन्नविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं 'क्षायुष्मान् भव सौ-.स्य" इत्यादिरूप तस्य टेः प्छतरस्यात्, स चोदात्तः इति सूत्रार्थः ।

३. मनु. स्मृ. २. १२५. २. पा. सू. ८. २. ८२

४. पा. सू. ८. २. १०८, इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् इति सूत्रार्थः। आप० घ० ५

नतु किमिदमुपसंग्रहणम् ? तदाह— दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृदय सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं क्षधस्तादभ्यधिमृत्य, अधिशब्द उपरिभावे, अधस्ताब्चोपरिष्टाच्चाभिमृत्य । सकुष्ठिकं सगुः क्फम्। साङ्गुष्टमित्यन्ये । उपसम्बीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतत्कुर्यात् २१॥ इभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२२॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाऽऽचार्यस्य पादौ अभिगीडयतो माणवकस्य उपसंमाह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति " (१)कृत्यानां कर्तिरि"इति कर्तिरि षष्टी । अत्र मनुः—

(२)'ध्यत्यस्तपाणिना कार्यमुणसंग्रहणं गुरोः। सध्येन सध्यः स्प्रष्टस्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ इति॥ २२॥ सर्वोह्रणं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये॥ २३॥

सर्व च तदहश्च सर्वाह्मम् । (३)'र।जाहस्सिखभ्यष्टच्।' (४)'अहोऽह्म प्रतेभ्य' इत्यहादेशः । (५)'अहोदन्ता'दिति णत्वम् । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया ।' सर्वाहं सदा स्र्युक्तः सुसमाहितः अनन्यचिक्तः । अध्ययवादनन्तरः नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अ ध्ययनान्न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाळे । अध्याय इत्यनुवादः । (६)'मनसा चानध्याय' इति विद्यापविधानात् । 'अध्याये' दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपपाठइछान्दसो वा ॥ २३ ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकर्मसु च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २४ ॥

१. पा. सू. २. ३. ७१ २. स. स्मृ. २. ७२.

३. पा॰ स्॰ ५. ४. ९१. राजन्शब्दान्तादहन्शब्दान्तात् सिखशब्दान्ताच्च तरपुरुषात् टच् स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

४. सर्वे, कदेश, संख्यात, पुण्यशन्देभ्यः परस्याहन्शन्दस्याह इत्यादेशस्स्यात् समासान्ते परे इति सूत्रार्थः ।

५. ८. ४. ७. अदन्तपूर्वपदस्थादेफातः परस्याहादेशस्य नस्य णस्स्यातः इति सूत्रार्थः । ६. आप. घ. १. ५. २६.

मनसा चाऽनध्याये ॥ २५ ॥

अनम्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात् ॥ २५ ॥

आदूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ आचार्येणादूतसम्बद्धीयीत, नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मसुत्रे पञ्चमी कण्डिका ॥

• सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य॥१॥

सदा प्रत्यहं निशायां आतिकान्ते प्रदोषे गुरु संवेशयेत्। कथम् ? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षास्य संवाह्य च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविद्येत् ॥ २ ॥

(१)गुरुणाऽनुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥

न चैनमभिषसारयीत ॥३॥

एनमाचार्य प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥

न खट्वायां सतोऽभित्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

यदा तु गुरुः खट्बायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषा-येत्येके मन्यन्ते, स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४॥

न चाऽस्य सकारो संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत। कार्यावेदनादाबुर तथायैव भाषेत ॥ ५॥

अभिभाषितस्त्वासीनः पतिज्ञात्॥ ६॥

आचार्येणा(२)भिमाषितस्त्वासीनः प्रतिब्र्यात् । पतदाचार्ये आसीने शयाः ने वा ॥ ६ ॥

अन्त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

१. पश्चाद्गुरुणा इति स्त. पु. २. अभिमाधिनस्तन् इति स्त. पु.

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूर्याय प्रतिब्र्यात् । उत्तरे द्वे सुत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥८॥ घावन्तमनुघावेत् ॥९॥ न सोपानद्वेष्ठितशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥१०॥

उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा'त्र सोपान'दित्यनुवादः 'अध्वापन्नस्त्वि'ति प्रतिप्रसोतुम् । आचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिः दात्रादिहस्तः एवंभूतोऽपि नासीदेत् ॥ ८-१०॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्ती वाऽऽसीदेत्॥ ११॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्यापनः कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः एवं भूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत्॥ ११॥

न चेदुपसिदेत्॥ १२॥

(१) न चेदाचार्यस्समीपे, उपसीदेत् उपाविशेत्। यदि तूपविशेदध्वा-पन्नः कर्मयुक्तो चा तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत्॥ १२॥

देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥

यो यं देवं भजते स तद्भावनया तमिवाऽऽचार्यमुपासीत । शविकथयन् (२)व्यर्थो कथामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमनाः । अस्याऽऽचार्यस्य वावं ग्रुष्ट्रवमाणः ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥

(३)उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तस्कृत्वा नोपासीत ॥ १४ ॥

अनुवाति(४) वाते वीतः॥ १५॥

वाते अनुवाति सति वीतः विपर्ययेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वश्यमाः णेन प्रतिविध्यते । मनुरप्याह—

(५)'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति ॥ १५ ॥

१. न चेदाचार्यसमीपे उपसीदेत् उपविशेत् इति ख, पु.

२. ब्यर्था कथा विकथा तामकुर्वन् इति. ख. g.

३. आकुञ्चितस्य सन्यजानुनउपरिदक्षिणं पादं प्रक्षिप्योपवेशनसुपस्यकरणम् ।

४. 'वाते' इति नास्ति स. पु. ५. मनु. स्मृ. २. २०३.

अप्रतिष्ठद्भः पाणिना ॥ १६ ॥

पाणिना प्रतिष्टन्धो न स्यात् पाणितस्तं भूमौ कृत्वा पाण्यवस्त्रम्बनो नाऽइसीत् ॥ १६॥

अनपाश्चितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥

भन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥१७॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः॥ १८॥

यदा द्विवस्रस्तदा वाससाऽन्यतरेण यहोपवीती स्यात्। (१) "अपि वा सुत्रमेवोपवीतार्थ" इत्येष करुपस्तदा न भवति ॥ १८ ॥

' अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः॥ १९ ॥

यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदा अधेनिकीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-देशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥ १९ ॥

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥

स्वयमाचार्याभिमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपास्रीत । (२)स्व यमाचार्यमपद्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवे नाऽऽसीत ॥ २०॥

अनासन्नोऽनतितृरे(३) च ॥ २१ ॥

अखासको न स्यादतिदुरे च न स्यात्॥ २१॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्तुयात् ॥ २२ ॥

यावत्यन्तरास्त्रे भासीन आचार्ये बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्तुयात् तावस्याः स्रीत ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य (४)प्रतिवाते नाऽऽसीत ॥ २३ ॥

एकाध्यायी दिचणं बाहुं प्रत्युपसीदेत्॥ २४॥

यदा एक एवाऽघीते तदा आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पाइर्व उपसीदत् उपविदेात्॥ २४॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५ ॥

१. आप. घ. २. ४. २२. २. स्वयमाचा

२. स्वयमाचार्थमेव पश्यन् इति. ख. पु.

३. चकारो नास्ति. ख. पुस्तके ४. प्रतिवातं इति ख. पु.

बहुबस्त शिष्या यथावकाशभुपसीदेयुः ॥ २५॥

तिष्ठाति च नाडऽसीताऽनासनयोगविहिते ॥ २६॥

आसनयोग आसनकरूपना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आस-नयोगविहितः । आसनयोगेनाऽसम्माविते आचार्ये तिष्ठति स्रति स्वयं नाऽऽसीत ॥ २६ ॥

आसीने चन संविशेत ॥ २७ ॥

(१) अशयनयोगविहिते इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेना-सम्मावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत ॥ २७ ॥

चेष्रति च चिकीर्षेत्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्यं नेष्टति सति स्वयमपि ताच्चिकीर्षन् स्यात । किमविद्योषण, ? शक्तिविष्ये । यदाचार्येण कियमाणमात्मनदशः केर्विषयो अवित । 'चिकीर्ष' त्रिति सन्त्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् ना विख्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां त्विच्छायामाचार्यश्चेर्नुजानीयात् , कुः र्यात । अशक्तिविषये तु नेन्छ।पि प्रदर्शयितव्या । चिकीवेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिन उप-सङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

आचार्यव्यतिरिका गुरवोऽन्वक्त्यानिन इति स्मातीं व्यवहारः । आ-चार्यः श्रेष्ठो गुद्भणाम् । तमपेश्यान्वक्यानं पदमेषामिति कृत्वा । आचार्यः स्य सन्निधौ अन्वकस्थानिनं नोषसङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत्॥ ३०॥

न चैनमन्वकस्थानिनं गोत्रेण अभिजनकुछादिना वा कीर्तेयेत न स्तुचीत भागेबोऽयं महाकुळप्रस्त इति ।। ३०॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठदेनुत्तिष्ठेदा(२)पि चेत्तस्य गुरुः स्यात् ॥ ३१ ॥

प्रत्युत्थानमध्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाः

१. अस्तिनयोग इति क॰ पु॰ १. अपि चेत्यादि सूत्रान्तरं. ख. च. पु।

चार्यसकारो त्वासित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनृत्थानमपि न कर्तव्य-म् । यद्यव्यसौ तस्य(१)भाचार्यस्य मातुलादिः गुरुः स्यात् । (२)'आचार्यः प्राचार्यसिंपात' इति वस्यति। तेनैव ग्यायेन(३)मातुलादि खिए प्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥

देशात्त्वासनाच संसर्पेत्॥ ३२॥

किं दु देशादासनाच्च संसर्वेतस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥

तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यक्षशर्मित्र' ति । यद्यप्यसाः 'बारमनो गुरुभवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोनीमग्रहणं न कर्तव्यमिति॥ ३३॥

यस्मिस्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्वीरवं वृत्तिस्त-स्मित्रन्वकस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥

यस्मिरतु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्र्यादिना छोकिकानां गौरवं तस्मिनन्वक्स्थानीये ऽष्याचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या। अन्वकस्थानीयोऽप्यनन्वकस्थान्येव ॥ ३४ ॥

भुक्तवा चास्य सकाशे नानृत्थायोविछष्ठं प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥

आचार्यस्य भुञ्जानस्याऽभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा भन्त्याय छान्दसो दीर्घः । उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् (४) 'आर्याय वा पर्यवद्ध्या'-दिति यद्वि।हितम् ॥ ३५॥

आचामेडा ॥ ३६ ॥

आवमनमव्यजुत्थाय न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्रय ॥ ३७ ॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्रय ॥ ३७॥

इत्यापस्तम्बधर्ममूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥

१. माणवकस्य इति क. पु. २. आप० घ० १. ८. १९ पूर्जा वक्ष्यतीति ख० पु०

३. मातुलादिप्रसङ्गे इति क० पु० ४. आप० ध० १. ३. ४०.

आपस्तम्बधर्मसूत्रे [(प.२)क्र.५

उत्तिष्ठेत्तृष्णीं वा ॥१॥

उत्तिष्ठेत् तूर्णां वा । विकल्पः । आमन्त्रयेति लिङ्गात् (१)उत्थायाः प्याचामन्नाचार्यसकारा प्याऽऽचामेत् ॥ १॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात्॥ २ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरप अपसन्धं न पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीक्वत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

न प्रेचेत नानां श्चियम्॥ ३॥

यां प्रक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां स्त्रियं नेक्षेत ॥ ३ ॥

(२)ओषधिवनस्पतीनामाच्छित्र नोपजिन्नेत्॥ ४॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद् वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिय नोपिजिप्रेत् । 'आव्छिये' तिवचना(३)द्याद्दिक्छकाञ्चाणे न दोषः॥ ४॥

उपानहौं छत्रं यानमिति वर्जयेत्॥५॥

यानं द्याकटादि । इतिदाब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः-(४)वर्जयेन्मञ्जमांसगन्धमास्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रः कामको घलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधावनहषमुत्तगीत्परिवादभयानीः ति ॥ ५॥

न स्मयेत ॥ ६॥

स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेताऽपिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यदि हर्षांतिरेकं घारियतुं न शक्यते अपिगृह्य हस्तेन भुखं पिघाय स्मयेत इति ब्राह्मणं 'न स्मयेते' त्यारभ्य ॥ ७ ॥

१. उत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् , आवार्यसमीप एवाचामेत् । इति. ख. पु.

२. "अथैतत् ब्रह्मचारिणः पुण्या गन्धा य आषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रिच्छिय नोपाजिद्येत् तेन त पुण्यं गन्धमतहन्धं" इति गोपथबाह्मणम् । (गो. ब्रा. १. २. २)

३, याद्यच्छिके गन्धप्रहणे न दोषः इति ख॰ पु॰

४. गौ. घ. २-१३.

(१)नोपजिघेत् स्त्रियं मुखेन॥ ८॥

.स्नाता(२)मनुखिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपनिष्रेत्। 'मखेने' ति वचनाद्यादृष्टिछके गन्धाघाणे न दोषः ॥ ८॥

न हृद्येन प्रार्थयेत्॥ ९॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्राथंयेत्—अपीयं मम स्वादिति ॥ ९ ॥

नाकारणादुपस्पृद्योत्।। १०॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृतेत्। कारणं योक्त्रसन्नहनविमोचनविषमः पतनधारणादि ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तदनसत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

रजस्वले मलिनगात्रः । रका दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसी दन्नाः देशः । पङ्किलदन्त इत्यर्थः । पतदुभय 'मुत्सन्नइलाघ'(१-१-२७) इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते(३)श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तर्थम्। 'अनृतं वोक्त्वे'(२-१-२७) ति भायादेचत्तं वश्यति । सत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ √यां विद्यां कुरुते गुरौ तेऽष्यस्याऽऽचार्या ये तस्यां

ग्ररोर्वेड्याः ॥ १२ ॥

आत्मीये गुरौ यो विद्यां कुरते अधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्वस्या आचार्यास्तेऽ-प्यस्य माणवकस्याचार्यः । यद्यपि साक्षात्तभ्यो न गृहाते विद्या तथापि आचार्यवदुपचरितब्याः। 'तस्या' मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंद्यास्तेषु नायं विधिः ॥ १२ ॥

यानन्यान् पद्यतोऽस्योपसङ्गृह्णीयात्तदात्वे त उपसङ्घाद्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पश्यत अस्मिन् माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसङ्-

^{9.} पश्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यानयो धीयन्ते द्वी पृथाधस्तयोर्मुखे हृदये उपस्थ एव पश्चमः । स यहाक्षिणेन पाणिना स्त्रियं न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां खोकमवरुन्धे, यत्स-व्येन तेन प्रवाजिनाम् , यन्मुखेन, तेनारिनप्रस्कन्दिनां, यद्धृदेयन तेन शूराणां, यदुप स्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनगिनरिव शिष्यते ॥ इति गो. त्रा. १.२.४.

२. अनुलिप्ताक्षी इति. ख. पु. ३. श्रीतप्रायश्चित्तमातिकमे स्यादिति. ख. पु.

्रद्वीयात्तं व्यव्यातम्बर्धस्याऽप्युपसङ्गात्वाः । किं सदाः ? नेत्यवहः — तदाते तस्यवं दशायाच्या अपर आह-नदा अमृति न उपसङ्ग्रम्खाः । नुसन्दात् ज्ञानसम्बद्धाः ॥ १३ ॥

जुरुसम्याय सिक्षाणामुत्पन्नायां प्रमनुबद्ध-स्तदर्शना **भिक्षा** ॥१४ ॥

क्ता द्वितीचे नृतीय वा वेदमधीकानस्य प्रणादकस्य पुरससनामी अवांत पुरदः समवेता अवनित, नदा विकासमृत्यकारा व पुरुक्तिदानी पमुबद्धी जाणवक: यतोऽधीने तदवीना शिक्षा, यञ्च याश्च छठवं तत्त्वसमें निवेद्नीयम्। (१)तद्क्तम विकियोगः ॥ १४॥

असाबृको माञ्चे द्यात् ॥ १५ ॥

इत्समानतेना विवादात्यामार्जिनं मात्रे द्यात्॥ १५॥

याता प्रतीरं गमयेत्।। १६॥

जाना **पर्टि प्रापयेन ॥ १६ ॥**

भता गुहम् ॥ १७ ॥

(२) प्राप्रथेत् । माणवकस्य गुरुम्, माणवकार्त्वितं द्रव्यं तद्वामि युक्तम् ॥ १७॥

धर्मकृत्येषु वोषयोज्ज्येत् ॥ १८ ॥

व्यंकृत्यानि विवादादीनि । तेषु वोपयोजयेन् । गुरोरभावे भर्तीन तदमावे माता, पर्वेषाममावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ २८ ॥

कृत्वा विद्यां यात्रतीं शक्तुयात् वेददक्षिण(माहरेद्धर्मतो यथाज्ञास्ति ।। १९॥

यावना विद्या कर्तुं शक्त्याम् वेदं वेदौ वेदाम्बा नावनी कृत्वा अधीत्य गुरंब व्रक्षणामाहरेत दद्यान् । यथाशक्ति धर्मत उपस्रव्यां न्यायाजिताम् ॥१९॥ बर्मत दरब€यापवादः—

विधमगते न्वाचार्यं उग्रतः शहतो वाऽऽहरेत्॥२०॥

त्तरव विनियोगः इति. क. पु. २. सेार्डाप् गुरु शापवेन्माणवकस्य इति ख. पु.

बदा स्वाचार्यो विषमगत आपद्भनः तदा उपतः भूग्नो वाऽपि प्रातिगृह्य दक्षिणामहरेत् । वैदयाच्छ्रदायां जात उप्र. उप्रकर्मा वा द्विजातिः ॥२०॥ प्रविदा द्वाद्भत उप्रतो वाऽऽचार्योधस्याहरणं धम्धीमन्येके॥२१॥

सर्वदा आपद्यनापदि चन आचार्यायस्थाचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य, उत्रतः शूदतो वाऽद्धरणं श्रम्यं धर्माद्वपेतिनत्येके मन्यन्ते । 'धार्म्यं'मिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ २१ ॥

दत्वा च नाऽनुकथयेत् ॥ २२ ॥

आचार्याव पत्रमाहृत्य स्वा न कीर्तयेत्ः-पतन्मया इत्तामिति ॥ २२॥ कृत्वा च नाऽसुसमरेत्॥ २३॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमण्युपकार कृता नानुस्तरेत् नाऽनुश्चितनः येत्—अहो मयैतत्क्रनमिति ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परगहोमिति च वर्जयेत्॥ २४॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मानिन्दादीनामपि प्रतिवेधः ॥ २४ ॥

प्रेषित(१)स्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

इद कुर्विन्याचार्येण शेषितस्तदैव श्रीतपवेत कुर्यात कियमाणमापि कर्म विहाय- यद्यपि (२) तदाचार्यस्य भवति ॥ २५॥

शास्तुइचाऽनागमाद्श्वत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

तिस्तरच 'विद्याकर्मान्त' मिन्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा तस्यानागमात् अम्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्मवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । (३)येषामाचार्यः विधित्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत' इत्यवोचाम ॥ २६॥

अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुन्छिष्टाश्चानाच्चाऽऽचार्घवदाचा-र्घदारे वृत्तिः॥ २७॥

अन्यत्रेत्युभयोइश्रेषः । आनार्यवदानार्यदारे वृत्तिः कर्तेव्या । कि

१. तदेव हात ख. पु. २. तदाचार्याय हात ख पु.

३. येषामित्याद्यवीचामत्येन्तः पाठो नास्ति ख. पुस्तके

मविशेण ? अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुन्छिष्टाशनाच, पादोपसङ्ग्रहणमुन्छिष्टाशनं च इन्येतदुभयं वर्जायत्वा । अत्र मनुः—

(१)'गुरुवद्गुरुपर्ह्वाषु युवतीर्नाभिवादयेत् ।' इति । गौतमस्तु, (२)'तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपाः दप्रक्षाळनोन्मर्दनोपसङ्कहणानि' इति । 'दार' इत्येकवचनं छान्दसम्॥२७॥

तथा समादिष्ठेऽध्यापयति ॥ २८॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवद्वृत्तिः । 'अध्यापयती'ति वर्तमानानिर्देशा(३)द्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥

वृद्धतरे च सब्रह्मच।रिणि ॥ २९ ॥

अध्यापयतीति नाऽनुवर्तते । तरिनर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सन्द्राचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्माणि व्रतं चरतीति । तः स्मिन्नप्याचार्यदारवद्दात्तः ।

'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेषया । पादं सब्बह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥' इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥ २९॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः॥ ३०॥

'उव्शिष्टाशनवर्ज्ञ'मिति वचनादुपसङ्क्षहणं भर्गः, । एतच्य श्वा-नवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थे वृद्धतर इत्यनुवन्ति । गौतमीयस्तूपस-ङ्कारणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिक समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयीते र् ति(२६) विशेष उक्तः ॥ ३१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसृत्रवृत्तावुज्वछायां सप्तमी कण्डिका ॥

^{1.} मनु. रमृ. २, २९२. गुरुवत्नी तु युवतिर्नाभिवायेह पार्योः । इति मुद्दितमनु-भ २ वर्षः स्थापने तावदेवातिदेशः इति, ख. पु.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १॥

समावृत्तस्येति(१) वर्तते । समावृत्तस्य (२)ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्त वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥ माल्यालिसमुख उपलिसकेशइमश्रुरक्तोऽभ्यक्तो बेष्टिः

त्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

मार्ला माळावान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम्। (३)मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनु छिम्पेदि'त्यादवलायनवचनात्। सुगान्धिमिरामल-कादिभिद्रेव्यैरुपालप्तानि संस्कृतानि केशश्मश्राणि यस्य सः उपलिसकेश-इयश्चः । शैक्तः अञ्जनेनाऽक्ष्णोः । अभ्यक्तः तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटि-प्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती । कञ्चुकञ्चोपानच्च कञ्चुकोपानहम् । (४)द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादित्यच् समासान्तः । तदः स्यास्तीति कञ्चुकोपानही। द्वनद्वोपतामगह्यीत्प्राणिस्थादिनिप्रत्ययः। प्रसिद्धे पाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी। उपानद्वानुपानही । बीह्यादिः स्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् पादुकी ॥ २ ॥

उदाचारेषु चास्पैतानि न कुर्पात्कारपेद्या ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माः ल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकमस्य च ॥ ४ ॥

एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदाहरणम्-

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां विभागेनाऽवस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभो-जनमूत्रोद्यारादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाऽऽचार्यः ॥ ६॥

१. अनुवर्तत इति ख. पु. २. कृतविवाहस्य' इति क. पु. ३. आहव. गृ. ३. ७. १०. ४. पा. सू. ५. ४. १०६. चवर्मान्तात् वहान्ताच्च द्वन्द्वाष्ट्व् स्थात् समाहारे इति सूत्रार्थः ।

तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आवार्यः शिष्यगृह(१)मेत्य अहो दर्शनीयं मोजनपात्रमित्यादि(२) लिप्ला यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥

(३) 'वेदसधीत्य स्तास्य'जित्यनेन विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविष्यभि-हतमाबद्धं स्नगादि आचार्येणाहुनः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत, न विमुख्जेवित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु तदापि मुख्जेविति । 'कार्टे यथावि ध्यमिद्धत'मिति वचनादपरेद्यरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥॥ ७॥

उचैस्तरां नाऽऽसीत ॥ ८॥

स्वार्थे तरए । ब्राचार्यासनादुच्चासने नाऽऽसीत ॥ ८॥

तथा बहुपादे॥ ९॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत ॥९॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

आसने आसीत । आचार्थं पीठादाबुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादा वासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

शय्वासने चाऽऽचरिते नाविशेत्॥ ११॥

आचार्यणाचरित उपभुक्ते शव्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुर विशेषणाह-(४)शय्यासने चाध्युषिते श्रयसा न समाचरत्। इति॥११॥ गतं समानुत्तस्य वैशेषिकम्। अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत्॥ १२ ॥

यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत । अध्वान मार्गे

१. प्रत्यागत इति ख. पु. २. ईंप्सा इति. ख. पु. ३. आप. गृ. १२. १.

४. मनु. ६. ११९ 'श्रध्यासनेडच्याचिरते' इति मेघातिथिसम्पतः पाठः । श्रव्या चासनं चेति हुँन्द्रैकनद्भावः ।

'छत्रं यानमिति वर्जये'दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः। यानं च गुर्वाः रूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३॥

उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । 'सभास्समाजांश्चे' त्यस्यापवादार्थ सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवळानामुपकरणं, कृष्टं क्षेत्रं येन समीकिः यते, यच्च कस्मिश्चिदाकृष्टे(१) केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणा आकृष्य-माणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कदो वीरणिनर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहाऽऽसीत । उत्सवादावेष आचारः । खस्तरे नाम पळाळशय्या । (२) नवस्वस्तरे संविशन्ती' ति दर्शनात् वत्रापि गुरुणोकस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १३ ॥

नानिभाषितो गुरुमभिभाषेत वियादन्यत् ॥१४॥

गुरुणा ८निभमाषितो गुरुं प्राति न किञ्चित् ब्रूयात् प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्र्यात यथा ते पुत्रो जात इति ॥ १४ ॥

ब्युपतोद्दयुपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहण-

प्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

न्युपतोदः (३)अङ्गुरुयादिघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । श्रीत्रयो मुंहुर्मुहुर्ज्जल्पनम् । वकारद्ञज्जान्द्सोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन इसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैस्सम्बोधनम्; यथा बाधिरं प्रति । नामधेयप्रहणं दशस्यां पितृविहितस्य नाम्नो प्रहणम्। न पुज्यनाम्नो भग-वदादेः । प्रेषणमाञ्चापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणा-देवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथाऽऽह मन्तः-

(४) नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम्। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ इति ॥ १५ ॥

आपरार्थं ज्ञापयेत्॥ १६॥

आपि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमाभिषेतं ज्ञापयेत् । असित पुरुषान्तरे (५)वचनेनापि बोधयेत्, न साक्षात्प्रेषयेत्, यथा-जूछतोदो मे भवति,

१. केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्र समं भवति. इति. घ. पु.

२. आप. गृ. १९-९

३. अड्डल्यादिना संघटनम् इति. घ. पु.

४. मनु. २-१९९

५. वचनेनैव इति क. पु.

स चाऽग्निना शाम्यति, न चात्र कश्चित्सान्निहितः, किंकरोमि मन्दमाग्य इति ॥ १६ ॥

उत्तरं सूत्रे समावृत्तविषये—

सहवसन्सायं प्रातरनाहृतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥१७॥

सह एकस्मिन् ग्रामे बसन् साय प्रातरनाहृतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोध्य च तदहरेव पद्येत् । १८॥

यदा ब्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छिति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं पश्येत ॥१८॥

आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायां पसंगृह्योपसञ्जि-गृक्षेदाचार्यम् ॥ १९॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः प्रितामह्वत्। यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात् सिन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्यय द्वितीयार्थे चतुर्थी। प्राचार्य पूर्वमुपसंगृह्य प्रश्चात्स्वाचार्यमुपसङ्कृहीतुमिञ्छेत् । न केवलं मनसा किन्तु यथाऽऽचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिष्टश्चतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्थात्॥ १८॥

प्रतिषेधेदितरः ॥ २०॥

इतर आचार्यः प्रतिपेधेत 'वत्स मा मोपसञ्जूही'रिति ॥ २० ॥

लुप्यते पूजा चाऽस्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सन्निधी आचार्यस्य पूजा छुप्यते न कार्यो । न केवलमुपसङ्कहणमेव । उत्तरसुत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥

मुहूंश्चाऽऽचार्यकुलं द्र्ञानाथीं गच्छेद्यथाज्ञाक्त्यधिहस्त्यमाः

दाघाऽपि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

मुहूंश्वेत्यनुस्वारदीधौँ छान्दसौ । वीष्साळोपश्चात्र द्रष्टच्यः । मुहुर्मुहुः रिति विवक्षितम् । प्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुळं दर्शनार्थमागच्छः त् । यथाशक्ति गोरसापूपादि अधिहस्यं हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वे त्यर्थः । अपिशब्दोऽभावे विधि द्योतयति—गोरसाद्यभावे दन्तकाष्टान्यः पीति । इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥

·(१)मातरं पितरमाचार्यमग्नीं इच गृहाणि च रिक्त-पाणिनोपगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतमिति॥ २३॥ तस्मिन्गुरोर्वताः ॥ २४॥

तास्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वातः । बृत्तेः प्रकारो वश्यते ॥ २३ ॥ २५ ॥ पुत्रिमवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राह्येत् ॥ २५ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिव(२) अस्याऽभ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्कृत् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिद्रप्र्यंनपच्छादयमानः अगृहन् सुयुक्तः सुष्ठ्ववहितः तरपरो भूत्वा विधा प्राहवेत् ॥ २५ ॥

न चैनमध्ययनविद्दनेनात्मार्थेषूपरुम्ध्यादनापतसु॥२६॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविष्ठनेनाऽऽत्मप्रयोजनेष्वनापत्स्परुम्यात्। (३)उपरो धः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनापत्स्व' तिवचनादापद्यध्ययनविद्यातेनाः ऽप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनेपुणमापद्यमानः॥ २०॥

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितारमा द्वयोराः चार्ययोः(४)विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति—नाऽनेनाऽयं प्रदेशः सम्यगुक्त इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः(५) ।

अपर आह-योऽन्तेवासी वाङ्मानःकर्मभिरनेपुणमापद्यमानो गुरी वि सद्दं निहितातमा भवति अनुह्रपं न गुश्रूषते सोडन्तेवासी न भवतीति॥२०॥ 🗦 \iint आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः॥२८॥

भाचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति; त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमा-णः तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥

इदं सूत्रं क. पुस्तक एव दृश्यते । नान्यत्र । २. अभ्यासादिषु इति छ. पु.

३. उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम्. इति. ड. पुर्रे ४. विधिवत् इति. ख. पु. ।

५. ''अत्र मनुः-धर्मार्थौ यत्र न स्यातां श्चश्रूषा वापि तिद्विधा । तत्र विद्या न वसन्या शुभं बीजिमवोषरे इति-"इत्यधिकः पाठो दृश्यते स. पुस्तके

अपराघेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ भपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत-रदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥२९॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमद्शीनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥

अभित्रासो (१)भयोत्पादनम्। उपवासो भोजनलोपः। उदकोपस्पर्शनं शितोदकेन स्नापनम्। अदर्शन यथाऽऽत्मानं न पदयति तथा करणम्। गृहप्रवेशनिषेधः। सर्वेत्र ण्यन्तात् प्रत्ययः। इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्यपराधः मात्रा तद्युक्षपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावद्सौ न ततोऽपराधाः श्विवतेते ताबदेते दण्डाः ॥ ३०॥

निवृत्तं चारितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ॥ ३१ ॥

पवं चित्तज्ञक्षचर्यं निक्तं गुरुकुलात् छतसमावर्तनमित्यर्थः । पवंभूत-मन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिपित्सते तत्र तेभ्योत्तन्तरो भव यथा त्व-मन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेतः । तं तमाश्रमं प्रतिपत्तुमु तस्त्रतेत् ॥ ३१॥

इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावुज्वलायाम्यमी कपिड्का ॥

इति चापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

१. रज्जुनेण्वादिना भयोत्पादनम् इति. ख. पु.

प्तमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः। अध देशकालकृता अध्ययन-धर्मा उच्यन्ते—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायसुवाकृत्य मासं प्रदोषं नाऽधीयीत ॥ १ ॥

मेषादिस्ये सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । ज्ञान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चेत्राचा द्वादश स्मृताः । तेषु या या पौर्णमासी सा सा वैष्ठयादिका स्मृता । काडाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमास्ता सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा चा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुगकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोणकर्म क्रन्त्वा स्वाध्यायमधीयीत । अधीयानश्च मासमेक प्रदेषे प्रथमे रात्रिभागे नाः धीयीत ब्रह्मणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदेष्प्रह्मणाद्राञ्चा वण्युर्ध्वं न दोषः ॥ १॥

तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्॥२॥

तिष्यः पुष्यः; तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेत् । उत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो(१)गृह्य प्रवेक्तः । रोहिण्यां वा, (२,तै - ष्रमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पश्च मासानधीयीत ॥ २ ॥

अर्घपश्रमांश्रतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्थः पश्चमो येषां ते अर्धपश्चमाः । अर्धाधिकांश्रत्यो मासान् अधीयीते त्येपश्यत (३) इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तः रदर्धनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रांतकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु ध्याकरणाद्यङ्गाध्ययम् । पुनः श्रावण्यामुपाक्तस्यागृहीतमागस्य श्रहणाध्ययनमिति । प्रभपश्चितमेतद् (४) गृह्ये ॥ ३॥

१. आपस्तम्बगृह्यसूत्रान्तर्गतोषाकर्मोत्सर्जनपटलन्याख्यानेऽनाकुलायामित्यर्थः। (आप. गृ. सू. पृ. १५४.) एतद्वचनबलादेव हरदत्तेनोपाकर्मोत्सर्जनाख्यः पटलः आपस्तम्बगृह्या न्तर्गतो न्याख्यात इत्यवगम्यते इति न्यरूतयाम गृह्यादिप्पण्याम् ।

२. 'तिध्ये मासि भवा या रोहिणी' इति ड. पु.

३. स्रत्र मनुः ४. ९५. इष्टच्यः । 👚 ४. आप. मृ. ७. १. पृ. ११०. 🕆

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४॥

निगमाश्चत्वराः । ग्रामनिर्गमनामर्गा वा ; नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनडुहेन वा शकृत्विण्डेनोपलिसेऽधीयीत ॥ ५॥ अनुहत्सम्बन्धिना वा शकात्वण्डेनोप्छिप्य निगमेष्वप्यधीयीत॥५॥ इमशाने सर्वतः शम्य(प्रसात् ॥ ६ ॥

इमजाने चाध्ययनं वर्जयेत्। सर्वतः सर्वासु दिश्च । शम्या क्षिप्ता याव ति देशे पतति ततोऽर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाह्रम्यते ॥ ६॥

म्रामेणाऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नाऽनध्यायः॥ ७॥ यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाऽधीयीत ॥ ८ ॥ यदा तु तद्ध्यवासितमपि इमशानं शायते-अयं स प्रदेश इति, तदा तावत्येव प्रदेशे नाऽधीयीत । न शम्यापासात् ॥ ८॥

(१) इमशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ शूब्रापतितसकाशेऽपि शम्यामासान्नाऽध्येयम् ॥ ९॥

समानागार इत्येके॥ १०॥

एके मन्यन्ते समानागारे शूद्रपतितौ चन्यौं, न श्चम्याप्रासादिति ॥१०॥ ज्ञाद्वायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवाऽनध्यायः ॥११॥ शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवाऽनध्यायः । न समानागारे, नापि शम्य।प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिकान्तायां मैथुने ॥१२॥ शुद्राज्यतिरिकाऽपि या स्त्री मैथुने वर्णन्यतिकान्ता नीचगामिनी तस्या मपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः॥ १२॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलबद्राससेच्छन् सम्भा-

१, याह्नवेल्नयोद्भन १, १४८, द्रष्ट्रव्यः ।

षितं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥१३॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह सम्भाषितमि च्छति स पुर्वे बाह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरिप ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । किमेवं सति भवति ? एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्यदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानिःश्रेयस'मिति-वचनात् विधवादिभिः सह सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

(१) अन्तइश्वम् ॥ १४ ॥

अन्तइश्राची यत्र प्रामे तत्र नाध्येयम् । पतेना 'न्तश्चाण्डाल'मिति व्याख्यातम् ॥ १४॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चण्डाल एव चण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अब्ययीमावो वा विभक्तार्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

(२)अभिनिस्मृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥ यदा शवाः सीम्नि अभिनिष्सता भवन्ति तदा तत्राऽनध्यायः ॥ १६॥

सन्दर्शने चाऽरण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शबश्चण्डालो वा सन्द्रयते तावत्यन-ध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्याः उप्रनिषादादयः परिपान्धिनः तेषु च प्राप्तमागतेषु तदहरनध्याः यः, तस्मिश्नहनि नाऽध्येतव्यम् ॥ १८॥

अपि सत्सु ॥ १९॥

ये विद्याचरित्रादिभिर्महास्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरः मध्यायः ॥ १९ ॥

१. मनु. ४. १०८ दत्रद्रष्ट्व्यः ।

२. अभिनिर्हतानां इति. ख. पु.

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रि (१)सर्वो रात्रिनाऽधीयीत।वर्षतांविदम्।अन्यस्मिन्नधिकं वस्यति ॥२०॥

स्वमपर्यान्तं विद्यति ॥ २१ ॥

अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विषयांसरुकान्दसोऽपपाठा वा । सन्धो विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहराविधाद्या ॥ २१ ॥

पर्व सार्य सम्ध्यायामुक्तं, प्रातस्सम्ध्यायामाह-

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याः प्रासादिजानीघादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः॥ २२॥

उपन्युषं उपस्समीपे तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युस्सप्रदो-षमहरनध्यायः । प्रदोषादूध्वं रात्रावध्ययनम् । यावता वा काल्ठेन शम्याप्रा-सादवागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रेहिणीभिति वा विजानीयात् । एतः स्मिन्काले उपन्युषं विद्यातमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इति शब्दः प्रयोगे द्विताया प्रयुज्यते । तत्राऽन्वयप्रकारिश्चन्त्यः ॥ २२ ॥

दहेऽपररात्रे स्तनावित्तुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपरात्रः। तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योऽशो महारात्रः। अन्त्यो दहः। तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनायित्तुना निमित्तेन सप्र-दोषमहरनध्यायः॥ २३॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

अर्धरात्राद्भ्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २४ ॥

गवां चाऽवरोधे ॥ २५॥

दस्युत्रभृतिमिरवरुद्वासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो प्रामान्निगमिनरोधः॥ २५॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

१. अस्य सूत्रत्वेन परिगणनं कृतं क. पु.

वर्धाहाणांचो रादीनामवरोधे यावता कालेन इन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥ २६ ॥

पृष्ठारूढः पञ्चनां नाऽधीयीत ॥ २७ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां प्रष्टाऽह्दः तत्राऽऽसीनस्सन्नाऽधीयीत ॥२७॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥

अमानांस्यासु द्वावहारात्रौ नाऽधीयीत । तासु च प्वेंसुश्चतुर्दशीषु च । तथा | च मनुः(१) - 'अमावास्याचतुर्ददयोः पौर्णमास्यष्टकासु च ।' इति ॥ २८॥

° इत्यापस्त स्बस्पूत्रवृत्ता बुज्वलायां नवमी कण्डिका ॥

चातुर्मासीषु च॥१॥

चतुर्षु मासेषु भवाश्रातुर्मास्यः।संब्रेषा तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातु-मीस्यानि क्रियन्ते।काः पुनस्ताः?काल्गुन्यापाढीकार्तिक्यः। चातुर्मास्यो यज्ञः। 'तत्र भव'इति वर्तमान 'संज्ञायामणि' त्यण्यत्ययः । तासु चातुर्माः सीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्देनाह(२) 'कार्तिकी फाल्गुन्याबाढी पौर्णमासी' ति । (३)पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये' दिति च । एवं चतुदे-्शीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं(४) मूलं मृग्यम् । तत्र याञ्चवत्रयः---

(५)'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामध्म्यां राहुस्तके।' इति॥ १॥ वैरमणे गुरुष्वछाक्य औपाकरण इति व्यहाः॥ २॥

विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्तपाठे ंसप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वग्रुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते ।

१. मनु. स्मृ ४. ११३.

३. पैर्णिमास्यन्तरे प्रतिपत्त्यु च इति. ख. पु. २. गौ. ध. १६. ३२.

मूलम्' इति. नास्ति क. पुस्तके । मृग्यमिति नास्ति ख. पुस्तके

५. या. स्मृ. १. १४६. ऋतुसान्धिषु भुक्त्वा च श्राद्धिक प्रतिगृह्य च इत्यधिकः पाठः ख. . पुस्तके ।

अष्टकैवाऽष्टाक्यं स्वार्थिकः ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरः णमेवौवाकरणम् । एतेषु निभित्तेषु व्यहा अध्ययनराहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य ज्यहाः। इतरेषु पूर्वेद्यरपरेद्यस्तस्मिश्च दिने नाधीयीत। अत्र गौतमः—(१)तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेकेऽभितो वार्षिक'मिति। उपाकरणादृध्वं प्रागुत्सर्जनात् यदध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदाभितस्तस्याः दावन्ते च यत्कर्म क्रियतं तत्रापि न्निरात्रामित्यर्थः । श्रीशनसे च व्यक्त मुक्तम्(२)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे इयहमनध्याय' इति । मानवे व्यक्तम्(३) उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरात्र क्षपणं स्मृतम् । रहि ॥ २ ॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

ये साम्रकृष्टा भ्रातयः भ्रातृतत्पुत्रपितृब्यादयः । तेष्वपि सृतेषु तथा व्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौ-चमनध्यायः शास्त्रान्तरांसद्धः-

'उभयत्र दशाऽहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥३॥

मातरि पितयीचार्य इति द्वादशाहाः॥४॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः। अयं विधिर्मृहस्थानामपि । केचिदाशौचर्माप तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्र-करणात् ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्त कालमहरहस्स्नानमपि कार्यम , न केवलमनः ध्यायः ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६॥

अनु पश्चात् भृता जाता अनुभाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः । तेषां परि-वापनमपि भवति केशानाम् । (५) कृत्यच इति प्राप्तस्य णत्वस्य (६) जै-

१. गों. १६. ३८-४०.

२. नेदं वचनिमदानीमुपलभ्यमानायां पद्यात्मिकामौशनसस्मतौ दृश्यते ।

४. मनु. ५. ३. ३. मनु. ४. ११९.

५. "शिखामनु प्रवपन्त ऋष्ये" इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादित्याह्"इति.ख. पु.

६. पा. सू ८. ४. २२. उपसर्गस्थान्निमत्ततः (रेफपकाराभ्यां) परस्याऽच उत्तर-स्य कृत्प्रत्ययगतस्य नकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(१)विभाषे' ति विकरूपः। अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवा• पनमिच्छहित ।

अपर आह-अनुभाविन उदकाहाः । तेषां मरणे परिवापन-मिति ॥ ६॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

विहारी यांगदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेरित्ररवेके मन्यते । रवमतं तु विषरश्चेवेति॥ ७॥

तत्र वपनस्याऽमङ्गलस्वं गुणविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुः दाहराति---°

अथापि ब्राह्मणम्-रिक्तो वा एषोऽनपिहितो य-नमुण्डस्तस्थैतदपिधानं यच्छिखंति ॥ ८॥

रिक्तः अन्तःश्चन्यो घटादिः। स्रोऽनिपहितः विधानरहितो याददाः ताद्या एषः यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत् यांच्छखा नाम । अनेन चैतइ।धैंतं-'निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपर्रामति ॥८॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनम्? (२)वचनसामध्यादित्याह-

सत्रेषु त वचनाइपनं शिखायाः॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥

आचार्ये बीनहोराबानित्येके ॥ १० ॥

आचार्ये संस्थिते त्रोनहोरात्रानश्ययनं वर्जयोदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वमृक्तः॥ १०॥

श्रोत्रियसंस्थाया(३)मपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

श्रोत्रियं (४)वस्यति । तस्य सस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रि-मेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाहुर्वादिष्विप सैव

१ पा. सू. ८. ४. ३. उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य, णिजन्ताद्विहितो यः कृत्प्रत्ययः तद्गतस्य नकारस्य णत्वं विकल्पेन स्यात् इति सूत्रार्थः। २. ५६. पृष्ठे ५. टिप्पणी द्रष्टब्या । ३. उपरि संवत्सरायां इति क. पुस्तकेऽपपाठः । ४. आप. घ. २. ६. ४. सूत्रे । आप० घ० ८

निमित्तमनध्यायस्य ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके॥ १२॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवाऽनन्तरोक्तमनध्यायीमच्छन्ति, न तु श्रो- त्रियमामान्यमरणे ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

श्रोत्रियेऽभ्यागते अध्येतुकामोऽघीयानश्च तमनुज्ञाप्याषीयीत ॥ १३॥

अध्यापयेद्धा ॥ १४ ॥

अध्यापियतुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्गम्यते । स्रोऽपि तमनु-श्राच्याध्यापयेदिति॥ १४॥

गुरुसन्निधौ "चार्धाहि भो" इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५॥

भारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते सिति 'अधीहि भो' इत्युक्तवाऽधीयीत ॥ १५ ॥ *

अध्यापयेद्या ॥ १६ ॥

अध्यापयन्नपि तत्सन्निधावेवमेबोक्तवाऽध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *

उभयत उपसंग्रहणमधिाजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१७॥

उभयतः अध्ययनस्याऽऽदावन्ते च उपसंप्रहण कर्तव्यं यथाक्रम(१)मध्ये तुकामस्याऽऽदावधीत्यान्ते ॥ १७ ॥ *

अधीयानेषु वा यत्राऽन्यो व्यवे<mark>यादेतमेव</mark> शब्द्मुत्सृज्याऽधीयीत ॥ १८॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्राऽन्यो व्यवेयादन्तरा गच्छेत्, तत्रा 'प्यधीहि मो' इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्य उच्चार्याऽधीयीत । प्रत्ये॰ कमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन्॥ १८॥

इवगर्दभनादास्सलावृष्येकस्रकोॡ्रकशब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥

शुनां गर्दभानां च बहूनां नादः । बहुवचनानिर्देशात् । सलावृकी

अध्येतुकामस्येत्यादि ड पुस्तक एवास्ति । * मनौ, २. ७३ इलोको द्रष्टव्यः ।

वृक्तजाताववान्तरभेदः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्वुंसोऽपि ग्रहणम् । (१)'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य' इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिः स्वरो दीर्घः। स प्वायं विकृतः प्रयुक्तः। एक्स्कः एकचरः स्गालः। उल्को दिवाभीतः। पतेषां च शब्दाः । वादितानि वादित्राणि वीणावेणु-मुदङ्कादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दादयश्च । एते श्रूयमाणा (२)अनध्यायस्य हेतवः ॥ १९ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः॥ २०॥

वेदान्तरसकाशे(३)साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सामाख्या, तद्यो-गाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥

सर्वेषु च शब्दकमेसु यत्र संस्डियरन् ॥ २१ ॥

आक्रोश(४)परिवादादिषु सर्वेषु शन्दकर्मसु अनध्यायः। यत्राध्ययनश-ब्देन ते सस्ज्येरन् ॥ २१ ॥

छद्यित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छर्दनं वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाऽधीयीत ॥ २२ ॥

सर्विर्वा पाइव ॥ २३ ॥

अध वा सिंपः प्रास्याऽधीयीत ॥ २३ ॥

प्तिगन्धः ॥ २४ ॥

दुर्गन्ध उपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥

शुक्तञ्चाऽऽस्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

थत्पकं कालपाकेनाऽम्लं जातं तच्छुक्तम् । तद्यावदात्मसंयुक्तं स्वोद्रः स्थमजीर्ण, यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

प्रदोषे च सुकत्वा नाऽघीषीत ॥ २६ ॥

तेनाऽधीत्यैव मुझीत ॥ २६ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः॥ २०॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावरशेदकी पाणी आद्रौ ताबन्नाऽधीयीत । कोचेत् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥

तै. सं. ६. २. ७. २ या. स्मृती १. १४८~१५१. इलोका द्रष्टव्याः ।

३. साम नाऽध्येयम् । इति. ख. पु. ४. परिहासादिषु. इति. क. पु.

प्रेतसंक्लप्तं चात्रं सुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८॥

यो मृतोऽसिपण्डीकृतस्स वेतः। तदुदेशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्र दोषमहर्नाऽधीयीत। प्रदोषादुर्ध्वं न दोषः। अत्र मनुः—

(१)यावरेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्गद्धा न कीर्तयेत्॥' इति ॥ २८ ॥

आ च विपाकात्॥ २९॥

यदि तावता कालेन तद्रश्रं पकं जीर्ण न भवति, तत आविपाकात् तस्य नाऽधीयीत ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्धवद्ध्यात् ॥ ३० ॥

जीर्णे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनाऽक्षेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने' ति वचनात् पूर्वत्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे तद्वृत्ताबुज्वलायां च दशमी कण्डिका ॥

काण्डोपाकरणे चाऽऽमातृकस्य ॥ १॥

काण्डोपाकरणं काण्डवतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्थान्नं सुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः। अपर आह-सुक्त्वेति नाऽनुवर्तते । यद्याचांत्तरत्र शुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाकरणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमः हरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ १॥

काण्डसमापने चाऽपितृकत्य ॥२॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ २॥

म्तुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे अवस्वेत्येके ॥ ३॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो (२)निन्दिकुबेरादयः । तेषां यज्ञः तत्त्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनम्, तत्र भुक्त्वा

१. मनु. स्मृ. ४. १११. र. 'नन्दीश्वरश्चरकुमारादयः' इति पाठान्तरम् ।

सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेन देवेश्विज्यमाने-ष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नाऽनध्यायः ॥ ४ ॥

'प्रेतसंक्लप्तं चाऽन्न'(१०.२८)मित्यस्यापवादः। पर्युषिता राज्यन्तारेताः ह्यः प्रतिगृहीताः, तेषु तण्डुलेष्वच पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः। तथा आममांसेन् तदहर्भक्षितेनाणि नानध्यायः। पर्युषितेनेत्येके । 'पर्युषितै' रिति वचनात्त्रदर्भाक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः॥ ४॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः॥५॥

क्षोषाधिष्महणेन वारुघोऽपि गृह्यन्ते । वनस्पतिष्महणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाऽम्रादिभिः पकैरपंकेश्च तदहर्भक्षितैरपि नाऽनद्यायः॥ ५॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरघीयीत ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहाने यस्त्राण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमाः स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमाः रम्भं कुर्वीत न तत्तदहरघीयीत । अहरित्यहोरात्रोपळक्षणम् ॥ ६॥

उपाकरणसमापनयोश्च पाराघणस्य तां विद्याम् ॥ ७॥

अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारा-यणस्य (१)ये उपाकरणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाऽधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याऽप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । 'तां विद्याः मि' ति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥

वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवहेत्॥ ८॥

घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा (२)मेघे घाराः प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे पर्वविधो वायुस्तत्र तावन्तं काळं नाऽधीयीत । अत्र मनुः—

(३)"कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमृहने" ॥ इति ॥ ८ ॥

१. उपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोः. इति ड. पुर २. देवे. इति क. पु.

३. स. स्मृ. २. १०२

उत्तरे द्वे सुत्रे निगदासिद्धे--

(१)ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः॥९॥

यदा(२) सहाऽधीयानाः कारणवशाद्विश्रवसेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाऽधीयमानं प्रदेश तदहर्नाधीयीत । विप्रोर षितानां यदहः पुनर्मेञ्जनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥१०॥

नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥

अत्रोदाहरणम्—

यथाइस्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥

णत्वमाकस्मिकम्, अपपाठो वा ॥ ११ ॥

तावन्तं कालं नाऽधीयीताऽध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥

तेषु स्वैरिकर्मसु तावन्त कालमध्ययनमध्यापनञ्ज वर्जयेत् ॥ १२ ॥

सन्ध्योः॥ १३॥

सङ्घोतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कार्ल नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राष्यनुवृत्तिः ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते॥१४॥

विवृतद्वारमपावतम् । तत्र नक्तं ना वीयीत ॥ १७ ॥

दिवा च पिहिते॥ १५॥

संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः। स च चैत्रमासि शुक्कत्रयोदश्यां भवति। भाषादश्चाद्देनापि तस्मिन्मासे कियमाणस्तादशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादि-विवक्षितः। तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविद्वितम्। अनुवाकत्रहणान्न्यू-ने न दोषः।

१. इद ११ शंच सूत्रं त्रिधा विच्छिनं ड. पु.

२. सहाधीयमानेषु केचित् इति. ख. पु.

अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः, नाङ्गानाः मिति ॥ १६ ॥

नित्यप्रवनस्य चाऽविधिना॥ १७॥

नित्यं प्रदनाध्ययनं यत्र स नित्यप्रक्तो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वः श्यमाणेन प्रकारेण चिनाऽनुवाकाध्ययनमिविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मः यज्ञाध्ययनं तथापि केनचिद्य्यक्षेन चिना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराहो कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञाः । मनुः—

'स्नातकन्नतले।पे च प्रायश्चित्तमभोजनम्'। इति ॥ १७ ॥

तस्य विधिः॥ १८॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८ ॥

अकृतप्रातराद्या उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे ऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥

अक्रतिदेवाभोजन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः श्चनौ देशे प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्यच्छिदिईशेंऽधीयित । यथाष्यायं यथा पा- ठमनुषङ्गरिहितमुत्सृजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्सु(१) अधीयीत ब्रितीयादिष्तमुज्य ततः परमधीयीत । नाचा उद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनसा चाऽनध्याये ॥ २०॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २०॥

विद्युति चाऽभ्यग्रायां स्तनियत्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नी<u>हीरे</u>च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥

विद्युति अभ्यत्रायामाविरतायाम् । स्तनथितौ चाऽभ्यत्रे । अप्रायत्ये आतमनोऽशुचिभावे । प्रेतांत्रे च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तिस्मश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥

आद्धभोजन एवैके ॥ २२ ॥

एके त्वाचार्याः श्राह्मभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु॥२२॥ विद्युत्स्तनियत्नुर्वृष्टिश्चापतौँ(२) यत्र सन्निपते क्रिक्टिं युस्त्रवहमनध्यायः ॥ २३ ॥

१, अधीतं यत् तत् इति. इ. पु. २. "यत्र" इति नास्ति क. पु.

अपर्ती यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापर्तुः । तत्र यदि विद्युदादयस्मित्रपतेयुः समुदितास्स्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥ २३ ॥

यावद्भिमर्व्युद्केत्येके ॥ २४ ॥

यावता कालेन भूमिः विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके मन्यन्ते ॥ २४ ॥

एकेन डाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ २५ ॥

पतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अ परेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वर्धाचन्द्रमसोग्रीहणे भूमिचलेऽपस्वान उरकाः यामग्नयुत्पाते च सर्वासा विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥

'सुर्याचन्द्रमसो' रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्यर्थम् । भूभिचले भू-कम्पे । अपन्वाने निर्घाते । उल्कायामुरुकापाते । अग्न्युत्पाते(१) ब्रामादिदाः हे । पतेषु निमित्तेषु(२) सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम्—

(३)अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्याताश्चतुर्दश ॥ इत्युक्तानाम् । सार्वकालि कमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वोस्तामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ २६ ॥

अभ्रं चापतौँ सुर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधतुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते प्रतिगन्धे नीहारे च सर्वष्वेतेषु तावत्कालम् ॥२७॥

अपर्तावश्रं दृश्यमानं यावत् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः। एवं परिवेष् षादिष्वपि योज्यम् । वृहम्पन्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नः

१. गृहादिदाहे इति ग. पु. २. सर्वेषु इति नास्ति, ख. ग. पु.

३. विष्णु पु. अङ्गानि शिक्षाव्याकरणछन्दोनिहक्तज्यौतिषश्रौत्रसूत्राणि, चत्वारो वेदाः, ऋगादयः प्रसिद्धाः, मीमांसा पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च, न्यायविस्तरः गौतम-प्रणीतमान्वीक्षक्याख्यं न्यायशास्त्रम्, वैशेषिकशास्त्रं च, पुराण मत्स्यादिपुराणानि, मन्वा-दिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि च विद्यापदवाच्यानीत्यर्थः ।

त्राम् । समाहारहरुद्धे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-दिखु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । बाते घोषवति । पृतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहार हिमान्याम् । वातादिग्रहण पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणाः र्थम् । पुनरिह वचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव रवगर्दमादिग्रहण कर्तब्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

मुद्रर्त विरते वाते ॥ २८ ॥

वाते घोषवति विरतेऽपि सुहुर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाष्टिके सुहूर्तम्।।२८॥ सलावृक्यामेकमुक इति खप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥

(१)'तावत्काल'मिरयस्याऽपवादोऽयम् । सलावृक्येकसुकराज्दौ व्याख्याती ॥ २९ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्ये वा ॥ ३० ॥

रात्रावरिनवर्जिते हिरण्यवर्जिते बाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥

अननूक्तं चाऽपत्तीं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥

उत्सर्जनादृध्वमुपाकरणाद्वीगपर्तुः । तत्र छन्दसोऽनन्जमंशमप्र्वे नाडधीयीत । ब्रह्मणाध्ययनमपतौँ न कर्तब्यम् । यद्यपि(२)तैष्यां पौर्णः मास्यां रोहिण्यां वा विरमें दित्युक्तम्, तथापि कियन्तं कालं तिद्वर-रमणम् ? कस्माद्वाऽध्ययनम् ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-एतावन्तं कालं प्रहणाध्ययनं न कर्त्तव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा 'छन्दस' इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययने न दोषः ॥ ३१॥

प्रदोषे च ॥ ३२ ॥

प्रदेषि चाऽनज्ञक्तमृतामपि नाषीयीत । (३)'मासं प्रदेषि नाधीयीते' त्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रीभवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीतानुकमननुः कं च, ऋतावपर्तौ च। एष आचार इति ॥ ३२ ॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३३ ॥

आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपतौँ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ३३

यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

आप० घ० ९

एतस्मादनध्यायप्रकरणोक्तादन्यदनध्यायनिमित्तम् । परिषत्सु-मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं (१)तथा द्रष्टव्यम् । तत्र विसिष्टः (२)'दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलक्षिरपांसुर्वेषस्वाकालिक' मिति । यमः--

(३)'श्लेष्मातकस्य शहमस्या मधूकस्य तथाप्यधः। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः॥' सङ्घामोद्यानदेवतासमीपेषु नाधीयीतेति ॥ ३४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मेम्त्रवृत्तावुज्वलायामेकादशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवलायां प्रथमप्रक्ते तृतीयः पटलः॥३॥



१. तथा इति नास्ति क. पु.

२. व. स्मृ. १३ ८. दिग्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषु, इति मुद्रितपुस्तकपाठः । निमित्तप्रादुर्भावादारभ्याऽन्येयुर्यावत् स एव कालः स आकालः । तत्र भवमाकालिकम् । ३. मुद्रितयमस्मृतौ बृह्यमस्मृतौ बा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

अथ चतुर्थः पटलः॥

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तवः कुच्छ्रातिकुच्छ्चान्द्रायणादिस्रक्षणं तपो यावरफलं साधयति तावत्साधयतीत्यर्थः ॥१॥

तत्रं श्रूयते(१)स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानी वा स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रेष ब्राह्मणे "स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापत्करूपः श्रूयते । तत्र (२)'दर्भाणां महदुपस्तीयोंपस्थं कृत्वा प्राङ्मितः स्वाध्याय' मित्यादिर्मु-ख्यः करपो(३) ब्राह्मण प्योक्तः । इह पुनरासीनवत्रनं यथाकथश्चिद्यः सनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप प्य तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुर्प्याह—

(४)आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः। यस्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्॥' इति। स्रविति स्वैरं दर्शयति॥ २॥

पवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽहरणीय इत्युक्त्वा कालेऽज्याह— अथापि वाजसनेथिब्राह्मणम्(५)ब्रह्मयज्ञो ह वा एव घत्स्वा-

१.ते. आ. २. १२. अत्र सूत्रे बाह्यणवाक्यानुपूर्वी योपाता सा क्वचित् बाह्यणे नोपल . भ्यते । किन्तु एवमनुमीयते –तैतिरीयारण्यकद्वितीयप्रपाठकद्वादशानुवाकगतं "उत तिष्ठन्तुत वजन्नुतासीन उत शयानोऽषातैव स्वाध्यायम्" इत्यंशं 'तप एव तत् तप्यते तपा हि स्वाध्या-यः' इति तत्रैव त्रयोदशानुवाकगतमशं चाऽऽदायैकीकृत्य सूत्रेऽनृदितवान् सूत्रकार इति ।

२. तै. आ. २. ११. १. - ३. तैतिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थः ।

४. मनु. २. १६७. " यदि ह तु अप्यन्यक्तोऽछंकृतस्तुहितस्तु शयने शयानः स्वाध्यायमधीत आहेव स नखात्रभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीतं ति सात्र स्वाध्यायभिक्षेति, तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (मा. शत. ब्रा. ११. ५. ३.) इति माध्यान्दिनशतपथब्राह्मणवाक्यमू लेयं मानवी स्मृतिरिति भाति।

५. इदानीमुवलभ्यमानमाध्यन्दिनशतपथत्राह्मणपंक्तिस्त्वयम् ''तस्य वा एतस्य ब्रह्म-यक्षस्य चरवारो वषट्काराः यद्वातो वाति यद्विद्योतते, यत् स्तन्यति यदवस्फूर्जेति तस्मादेव-विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयस्यवस्फूर्जन्यधीयांतैव वषट्काराणामछम्बट्काराय" इति ।

ध्यायस्तस्येते वषद्कारा यत्स्तनयति यद्विचातते यदवस्फूर्जिति यद्यातो वायति । तस्मात् स्तन-यति विद्योतमानेऽवस्फूर्जिति वाते वा वाय-त्यघीवीतैव वषट्काराणामच्छम्बः द्कारायेति ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम य एष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्मवेदः तस्साधनो यागः। यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः। हवैशब्दौ प्रसिद्धि द्योतयः तः। तस्य यञ्जस्यैते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्न्वादयो वषट्काराः वषट्कारस्थानीः याः।बहुवचनर्निर्देशात्(१) वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदा नार्था गृह्यन्ते । (२)स्तिनतं मेघशब्दः। विद्योतनं विद्युद्यापारः। अवस्फूर्जनमः शनिपातः । तत्र 'अवस्फूर्जथुर्लिङ्ग' मिति दर्शनात् । 'वायती' ति 'ओवै-शोषण' इत्यस्य रूपम् । यथा आर्द्रप्रदेशश्युष्को भवति तथा(३) वातीः त्यर्थः । यस्मादेते वपट्काराः तस्मात् स्तननादिष्वनध्यायिनामित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतेव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् ? वषट् काराणामेतेषामच्छम्बर्काराय अन्यर्थत्वाय । अन्यथा एते वषर्कारा ब्यर्थास्स्युः । ततश्च(४) यथा होत्रा वषट्कते अध्वर्युर्न जुहुयात् तादः गेव तत्स्यात्॥३॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः॥ ४॥

तस्य वाजसनेविब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति, (५)तावति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

१. वषट्कारः सर्वत्र यागादौ हिनःप्रक्षेपात् पूर्व हिनःप्रक्षेपार्थमेन पठ्यमानयाः उयायाः अन्ते पट्यमानः "बौषट्" इति शब्दः । सोमयागे तत्तदूप्रहहोमानन्तरं "सोम• स्याग्ने वीहि ३ नौषट्" इति द्वितीयवारं पठ्यमानोऽनुबषट्कारः । स्वाहाकारस्तु प्रसिद्धः ।

२. स्तननं इति. ख. ग. पु. ३. वायतीत्यर्थः, इति क. पु.

४. दर्शपूर्णमासादियागेषु सर्वत्र हविःप्रदानसमये "अमुष्मा अनुवृहि" इति प्रैषानन्तरं पुरोनुवाक्यामन्च्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रब्य याज्यामुक्त्वा वष्ट्कृते जुहोति" इति वचनात् वषट्कारानन्तर होमो विहितः। तत्र वषट्कारानन्तर होमाकरणे यादृशो दोषस्तादृशस्स्या-दित्यर्थः।

५. 'तावतीति. नाहित ख. पु.

तदेव (१)शाखान्तरं पठति-अथ गृदि वा वातो वागातस्त्र ग्रेहा विद्योतेत बाऽवस्फ्र-जिंद्रैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाऽभिव्याहरेद्भूर्भु-वस्सुवस्सल्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्। तेनी-हैवाऽस्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥

अन्ते इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृवमधीयीत । प्राप्त प्रदेशे । यज्ज(२)वैदाध्ययन एकं यजुः । साम(३)वेदाध्ययन एक साम । सर्वेषु वा वेदेषु 'भूर्भुवः सुव' रित्यादिकं यज्जरभिव्याहरेत्, न पुनर्य-थापुर्वे प्रश्नमात्रम्। तेनैव तावत्वास्याऽध्येतुः तदहः तस्मिन्नहिन स्वाध्याय उपात्तो भवति(४) अधीतो भवतीति यावत् । केचितु 'भूभुवः सुव' रित्याः विक ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सार्वत्रिकम् ॥ ५॥

कस्मात् पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यसमा-तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृद्यते ? तत्राह —

एवं सत्यार्थसमयेनाऽविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति वाक्यपरिसमाप्तावाश्रीयमः णायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्बादयः तेषां समयो ब्यवस्था, तेन अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात ॥ ६॥

कथम ?

अध्यायानध्यायं द्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्याज-सनेयिब्राह्मणं चेद्वेक्षेत ॥ ७ ॥

आयी हि अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयित्राह्मणं यथाश्रुतमनेक्षेताऽध्येता ॥ ७ ॥

ननु-अनर्थकमेवेदमस्तु, श्रुतिविरोधात् । तत्राह्-

आर्यसमयो ह्यमृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्थसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा(५) 'वैसर्जनहीमीयं वासोऽध्वर्यवे ददानी' त्यत्रागृह्यमाण

१ किमिदं शाखान्तरमिति न ज्ञायते । २, ३. वेदाध्यायी इति क. पु.

४. स्वीकृती भवति अधीतो भवतीत्यर्थः, इति. ख. पु.

५. सोमयागे अग्नांबोभीयपञ्चनुष्ठानकाले तदर्थ शालामुखीयादग्नेः कचिदशमुद्धृत्य

कारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाः त्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेथिबाह्मणस्यापि नात्यन्तवाधः । अनध्याः योपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्वमिति । सुत्रे 'अगृह्यमान कारण' इति णत्वाभावरछान्दसः ॥ ८ ॥

का पुनरसौ स्मृतिः ? या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायसुपदिशति । मानवे ताबद्विपर्ययः श्रूयते—

(१) 'नैत्यके नास्त्यनध्यायो बह्यसत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति ।

सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञाद्न्यत्र चरितार्थः । तस्मात्ता-दृशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तर्ह्याग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्तोति । नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कमयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९॥

विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते । न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुको(२)र्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् (३)न पुनर्यहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एव श्रीखद्वादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरायसमयः प्रमाणम् ? यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति । तत्राह्-

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वे

तस्य उत्तरवेदिस्थाह्वनीयकुण्डे स्थापनार्थ अध्वयों गच्छति तं यजमानस्तरपत्नीपुत्राद् योऽनुगच्छेयुः । गच्छतस्तानहतेन दीर्घतमेन वस्नेणोपर्यांच्छाद्य सर्वेध्वाहवनीयदेश प्राप्तेषु तत्र तमिनं प्रतिष्ठाप्य, आच्छादनवस्त्रान्तं सुग्दण्डे बध्वाऽऽज्येन जुदोति । ते वैसर्जनहोमा उच्यन्ते । तच वासः अध्वयेवे दद्यात् इति प्रकृतवाक्यार्थः । स्मृतेरस्याः लोभादिमूलकत्व-मापाद्यातण्वाप्रामाण्यमुक्त शबरस्वामिना । कुमारस्वामिना तु एवं सित सर्वत्राऽनाश्वासप्र-सङ्गमापाद्य मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतम् ।

म. स्मृ. २. १०६. ब्रह्मसत्रं सततप्रकृतं सत्रम्, यथा सहस्संवरसरादिकं सत्रं न कदाचिच्छियते तद्वदिद नित्याध्ययनीमत्यर्थः।

२. आप. प. १. ४०. ३. अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया इत्यधिक ख. ग, पु.

वोकाः । निनवदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते। सत्यम्; तेषामुत्सन्नः पाठाः, अध्येतृदौर्वस्यात् । कथं तर्हि तेषामस्नित्वम् ? प्रयोगादनुमीयन्ते । प्रयोगाः समृतिनिवन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्भाद्यापान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिकः पलब्धानीति । (१) कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुवा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः ॥ १० ॥

अध प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते-

यत्र तु पीत्युपलन्धितः प्रवृत्तिने तत्र शास्त्रमस्ति ॥११॥

यत्र(२)पितृष्वसुसुतामातुळसुतापरिणयनादौ । प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमञ्जमीयते, प्रीतरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ तत्रश्रम्म

तद्नुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधानमनुतिष्ठक्ररकायैव राध्यति करुपते॥ १२ ॥ अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः॥ १३ ॥

एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमृह्यत्वमुक्तम्।(३) अथ प्रत्यक्षवाद्वणोक्ता एवं केचिद्धिषयो व्याख्यायन्ते तेषामिष स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तद्विक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥

तेषां (४)महायज्ञा महासत्राणीति च संस्तुतिः ॥१४॥

तेषां वश्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राः णीति च संस्तुतिर्भवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रः मिदं न नामधेयं(५) धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोमः

१. कथमपरथा इति स्त, पु. १. 'पितृष्वमृसुता' इति नास्ति ख. ग. पु.

३. अथेदानीं इति ख. पु.

४. पश्चेव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि (श. ब्रा. ११. ५.६.१.) इति शतपथे ।

५. कुण्डपायिनामयनाख्ये सवत्सरसाध्ये सत्रविशेषे "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुतोऽग्निहोत्रश्चरस्तत्रत्यस्य कर्माविशेषस्य गौण्या वृत्या नामधेय सन् प्रसिद्धागिन-होत्रात धर्मातिदेशक. इत्युक्तं पूर्वमीमांसायां सप्तमतृतीये । एवं च व्ववचित् नामत्वेनाभिधावृत्या प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य प्रकरणान्तरेऽन्यत्र कर्मनामतया यदि श्रवणं, तदा न तत्र कर्मानतरेऽपि तस्य शक्तिस्त्रीक्रियतेऽनेकार्थतादोषभिया । किन्तु प्रसिद्धतादृशकर्मनिष्ठगुणसमानगुणवत्वरूपां गौणी वृत्तिमाश्रित्य तद्वरात् तदीयधर्मातिदेशकः इति स्थितम् । प्रकृते तु न तथा । किन्तु स्तुतिमात्रमिति ।

यागेषु ये धर्माः 'न ज्येष्ठं म्रातरमतीत्य सोमेन यष्टव्य' मित्याद्यः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा(१) इष्टप्रथमयञ्चानामधिकार' इत्याः दयः उभयेऽपि ते वस्यमाणेषु पञ्चमहायञ्चेषु न भवन्ति ॥ १४॥

के पुनस्ते ? तानाह—

(२)अहरहर्भृतवलिमेनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बिलहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भत्विल्देयः, एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दान कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वादशी कण्डिका ॥



देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात् पितृभ्यः स्वधाकार ओद्पात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

देवेभ्यः स्वाहाकारेण ग्रदानम् आकाष्ठात् अद्यानीयाभावे काष्ठमिष तावहेयम् । वैद्यवदेवोक्तप्रकारेणेवेष देवयकः । केचिद्वद्वदेवाहुतीभ्यः पृथाभूतामिमामाहुति मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहे ति च मन्त्रामिच्छन्ति । 'देवयक्तन यक्ष्य' इति सङ्कट्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति(३) गृह्य पः वाऽबोचाम । केचिदाहुः—'आकाष्ठा' दिति वचनाद्द्यानीयाभावेन भोजनः लोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैद्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति ।

१. इष्टप्रथमयञ्चेर्यष्टव्यम् इति. ख. पु. "आहिताग्नय इष्टप्रथमयञ्चाः गृहपतिसप्त-दशास्सत्रमासीरन्" इति सत्रेऽधिकारिनियमः । प्रथमयञ्चशब्देन सोमयाग उच्यतेऽगिन-ष्टोमसस्थाकः । पूर्व कृताथानाः अनुष्ठिताग्निष्टोमसंस्थाकसोमयागाः द्वादशाहादिषु सत्राग् स्थेषु ज्योतिष्टोमविकृतिभूनेषु सोमयागेष्वधिकारिणः इति वाक्यार्थः ॥ तादशानां नियग्मानां तत्रापक्षा । अधीतवेदस्य सर्वस्याऽप्यत्राधिकार इति भावः ॥

२. "सूत्राणीमानि-शतपथन्नाह्मणस्य काञ्चन प्रतिरूपतामनुभवन्ति" इयं हि शातपथी पंक्तिः—भूतयन्नो मनुष्ययनः पितृयन्नो देवयन्नो न्नह्मयनः इति । अहरहर्भूतेभ्यो वर्लिहरेत् । तथैतं भूतयन्न समाप्नोति, अहरहर्दयादोदपात्रात् तथैत मनुष्ययन्नं समाप्नोति, अहरहर्स्वाद्या कुर्यादोदपात्रात् तथैत मनुष्ययन्नं समाप्नोति, अहरहर्स्वाद्या कुर्यादोदपात्रात् तथैतं पितृयन्नं समाप्नोति, अहरहरस्वाद्या कुर्यादोदपात्रात् तथैतं । अथ न्नह्मयनः । स्वाध्यायो वै न्नह्मयनः इति ।

३. आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्यानाकुळातात्पर्यदर्शनसहितस्य चौखम्बामुद्रणाल्यमुद्रितस्य पुस्तकस्य १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपरे तु-अश्चनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनङोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः।

पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् आर्पात्रात् अन्नाद्यभावे उद्पात्रमपि स्वधाकारेण तावद्देयम्। पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देयम्। एष पितृयकः। स्वध्यायः(१) 'तस्य विधि' रित्यारभ्योको नित्यस्वाध्यायः। स तु ब्रह्मयकः। इतिः समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशकमोऽनुष्ठान उपयुज्यते। अनुष्ठानं तु—(२)ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयञ्चो, मनुष्ययञ्च इति ॥ १॥

पूजां प्रसङ्गादाह--

पूजा वर्णज्यायसां कार्यो ॥ २ ॥

वर्णतो(३) ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णेन कार्या पूजा अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥

सजातीनामपि पूजा कार्या । तरपो निर्देशात्(४) विद्यावयःकर्म-मिर्नृद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—

(५)'शुद्रोऽपि दशमीं गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा काँवत्युक्तम् । तद्विरोधी हर्षो वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति इसो धर्ममतिकामति धर्मातिकमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो दृष्टः । स द-र्पति दृष्यति । दर्पो गर्वोऽभिमानः । द्यो धर्ममितिकामिति, पुज्यपूजनादिकं प्रति स्तन्धाःवात् । खलुपुनश्चान्दौ वाक्यालङ्कारे । धर्मतिकमे खलुपुनर्गरको भवति

१. आ. घ. ११. २२.

२. शिष्टाचारोऽपि ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः. पितृयज्ञो. भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ, इत्येवम् । न तु ब्राह्मणोक्तेनैव क्रमेणानुष्ठानम् । च. पुस्तके देवयज्ञो, भूतयज्ञः, इति पाठकमः ।

३. अत्र प्रथमान्तस्सर्वे। S'येकवचनान्ततया पठ्यते क. पु.

४. वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवीत पश्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यखदुः त्तरम् ॥ इति मनुक्तैर्विद्यादिभिर्वृद्धानाभित्यर्थः ॥

५. म. स्मृ. २. १३७. दशमीं गतः नवत्यधिकां अवस्थां गत इत्यर्थः । वर्षाणां शतस्य दशघा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।

आप० घ० १०

निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममुलभूनो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहीयेषु (१)दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षोऽपि, (२)वश्यते । तथापीह विशेष षेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । योगाङ्गात्वाद्वस्यमाणस्य ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५॥

समावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः-इंद त्वया कर्तव्य-मिति। यथा असमावृत्तदशायामाञ्चा दीयते-उदक्रम्भमाहरेत्यादि, नैव मिदानीम । स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध्यम् ॥ ५॥

ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्वह्याऽध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

ओड्डारः प्रणवः स्वर्गस्य द्वारामिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्य-ते तथा 5नेन स्वर्गः । तस्मात ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अना-म्नातमध्योद्धारमादौ कृत्वा प्रतिपयेत उपक्रमेताऽध्येतुम् ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वेवं लाकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

अध्ययने ऽनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां कृत्वा पतदादि प्रति-पद्यत । एवं स्ति ब्रह्म चेदः लैकिक्या वाचा ब्यावर्तते तया मिश्रितं न भवति ॥ ७ ॥

पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति-

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः॥ ८॥

यक्षेषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसवा अनुज्ञाः वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम्-ॐ प्रणय, ॐ निर्वेष, ॐ (३)स्त्-ध्वमिति ॥ ८॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्थथा पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिमिति ॥ ९ ॥

यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः, लोके च मृतिकमसु पाणिग्रहणादिषु

१. दोपेषु वर्जनीय्षु इति नास्ति ख. पु. २. भाष. घ. १. २३. ६.

३. सोमयागे उद्गानुप्रस्तोत्प्रतिहर्ताख्यान् छन्दोगान् प्रति गुणिनष्रगुणाभिधानरूप-स्तोत्रारम्भार्थमध्वर्युणाऽनुहादानांमदम् ।

एतदादान्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति-यथेति । पुण्याहवाचने ॐ कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तिं ती वाचियता बदति । (१) अँ पुण्याः हं कर्मणोऽम्तु' इति प्रतिवक्तारः । (२)'ॐ कर्मणं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवः न्तु' इति वाचियता। 'ॐ कर्मणे स्वस्ति' इतीतरे। (३)'ॐ कर्मण ऋदि भवन्तो ब्रुवन्तु" इति वाचियता । 'ॐ कर्मध्यता'मितीतरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९॥

नाऽसमयेन कृच्छ्रं क्ववीत त्रिःश्रावणं त्रिस्सह-वचनमिति परिहाप्य ॥ १०॥

समयः शुश्रूषा, तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणं अपूर्वे ग्रन्थं न कुर्वत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । सम-येन विना शिष्योऽपि क्रच्छं त्रन्थं नाऽधीयीत। आवार्योऽपि नाध्यापः येत्। तथा च मनुः-

> (४) धर्माथौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। न तत्र विद्या वप्तब्या युमं बीजिमवीषरे ।। इति ।

किमविशेषण ? नेत्याह - त्रिःश्रावण त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य वर्जाः यित्वत । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे ग्रुश्र्षा नाऽपेक्ष्या । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ १० ॥

अविचिकित्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यामिति हारीतः ॥११॥

विचिकित्सा संशयः। तदभावोऽविचिकित्सा सा यावदुन्पद्यते ताव-दुब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यामिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयोरिप शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादः क्षेषु नायं विधिः॥ ११॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥

वेदाद्बहिर्भृते काव्यनाटकादिश्रवणे । गतिः शुश्रुषा न विवते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥१३॥

१. ॐ पुण्याहं इति क.पु. २. ॐ कर्मणे स्वस्ति इति वार्चायता इति क.पू.

३. ॐ कर्मण ऋदिं इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. ११२.

य आचार्येण समादिष्टे। प्रध्यापयति तं शावदध्यमं यावदसावध्यापवते तावदुपसंगृहीयात् । तथा (१)'समादिष्टेऽध्यापयती'त्यत्राऽऽचार्यदारवदद्रः चिरुका । तत्र (२)चा'न्यत्रोपसङ्खहणादि'ति वर्तते । (३)अत उपसङ्गरः णार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥

नित्यमहन्तमित्वेके ॥ १४ ॥

स चेत्समादिष्ठोऽर्हन् भवति(४) विद्यासदाचारादिना । ततो निय मुपसंगृह्णीयात् , इत्येके मन्यन्ते । स्वमत तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

यद्यव्यसावहेन् भवति तथाव्याचार्ये या गतिः शुश्रषा सा तस्मिष कर्तब्या॥ १५॥

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

तश्चार्थे। वृद्धानां चान्तेवासिनां न गीतिर्विद्यते । पूर्ववयसाऽन्ते वासिना अवरवया आचार्यों न शुश्रूषितव्यः। अध्ययनादुर्ध्वमित्येके। अध्ययनकाले (पीत्यन्ये । केचिद्वरवयसाऽप्यन्तेवासिना न वार्धके गतिः कर्तव्येत्याद्यः॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनिघोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्मणि वेदविषये यदा मिथो विनियोगः क्रियने बहुवृत्वो यज्ञवेदिनः सकाशाद्यज्ञर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्यवेदम् । तदाऽपि परस्परं श्रश्रुषा न कर्तद्या॥ १७॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाह-

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

क्रयोरपि बहा वर्षते । सेव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥१८॥ निवेश वने संवत्सरेसंवत्सरे बोबी मासी समाहित आचार्यकुले बसेद्भूयःश्रुतिमिच्छान्निति

इवेतकेद्धः ॥ १९ ॥

मृयःश्रवणिमच्छन् पुरुषे। निवेशे दारकर्मा । वतेऽपि प्रतिसंवत्सरं होंद्री

૧_ આવ. ઘ, ૧. હ. ૨૮-

२. आप. ध १. ७. २७.

३. तसः इति. क. पु.

४. विद्यासदाचारादिना इति नारित ख. पु.

मासौ समाहितो भूग्वाऽचार्यकुळे वसेदिति क्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९॥ अत्र हेतुत्वेन क्वेनकेतोरेव शिष्यान्यति वचनम्—

एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छुतम-क्रवीति ॥ २० ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात भूयः (१)बहुतरं श्रुतमकुर्वीति क्रतवानस्मि। अतो यूयमपि तथा कुरुध्वामिति॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

तिहद श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैविष्द्धम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह—

निवैशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

हिशाब्दों हेतौ । यस्मात् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्नव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

कानि पुस्तकानि ?

(२)अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रम् , अतिथयः अतिथिपुजा ।

(३)'यथा मातरमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति ।

यच्चान्यदेव युक्तं एवंविधं श्राद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्माभि-रहरहराकान्तस्य न (४)शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं

१. अधिकतर इति ख. पु.

२. अजिनहे।त्रमितथयः । यचान्यदेवं युक्तम् । इति सूत्रद्वयत्वेन परिगाणित ख. च. पुस्तकयोः ।

३. वसि॰ स्मृ॰ ८. १६. वचनमिद स्मृतिमुक्ताफले 'दक्षः'—इत्यारभ्य पठितेषु बचनेषु मध्ये पठितम् । इदानिमुपलभ्यमानमुद्रितदक्षस्मृतिपुस्तके तु नोपलभ्यते । वसिष्ठ॰ स्मतावेवोपलभ्यते । ४. शिगःकण्डूयने इति ख. पु.

होंह्रों मासौ गुरुक्त वसेदिति ॥ १॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥

यमाचार्य माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुहिश्य चोदयेत्-'शिष्यस्तेऽह शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति. स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चराब्दी **८वधारणे ॥ २ ॥**

किमविशेषण १ नेत्याह-

न चास्मिन दोषं पर्वयेत्॥३॥

चणिति निपातोऽस्ति—(१)'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविश्वेश्वेश्वणकश्चि द्यत्रयक्त'मिति । स चेदर्थे वर्तते । (२)'इन्द्रश्च मृडयाति न' इत्यादौ दर्शनात् । तस्य।यं प्रयोगः -- न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतं पश्येत ॥ ३॥

यहच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदच्छया दृष्ट्देत्म-न्तरेण बुद्धिमान्धादिनाऽध्ययनस्या (३)संवृत्तिस्स्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्यां यदच्छायामसंवृत्ती गतिरेव श्रश्रुवैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनुः---

(४)'यथा खनन् खानित्रेण नरो वार्वधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति ॥ इति । अधिकं शुश्रुषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रुषा ॥ ५ ॥

मात्रव्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ब्रहणम् । पित्रब्रहणेन पि तामहप्रिपतामहयोः। सर्व एते आचार्यवच्छुश्राषितव्याः॥ ५॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्खाद्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चानुकाश्च उपेष्ठश्चातृमातुलाद्यः सर्वे गुरवः समाकृतेनाहरहरूपसंत्राह्याः ॥ प्रोध्य च समागमे ॥ ७ ॥

^{9.} पाo स्o ८. ३. १०. २. ऋ. सं २. ४१. १९.

३. समावृत्तिः इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. २१८

यदि स्वयं प्रोष्य समागतो भवति । गुरवो वा प्रोष्य समागताः । त्रदापि ते उपसङ्काह्याः ॥ ७ ॥

भातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥८॥ पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थं वचनम्-यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति॥८॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम्॥ ९॥

(१)'पूजा वर्णज्यायसां कार्या, बृद्धतराणां चेश्त्युपदेशानुरोधेन या निस्रा पूजा सा यथापूर्व बृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाऽभिवदेत् ॥ १०॥

(२)त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमह्ती'ति वश्यति । तेनावरवयस ऋत्विगादयोऽभ्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाऽभिव देत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवद्ति। वयस्त उत्कृष्टानां तेषामिय मेव पृजा ॥ १० ॥

तृष्णीं वोषसंगृह्णीयात्॥ ११॥

अथवा प्रस्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारित्राद्य पेक्षो विकरूपः ॥ ११ ॥

अधाभिवाद्या उच्यन्ते-

्दंशवर्षं पौरसङ्गं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रिगोऽभिवादनमहीति ॥ १२ ॥

पुरेभवं पौरम्। पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बान्धवं तदिभवादनस्य निमित्तम्। कींडशम् ? दशवर्षान्तरालं, दशवर्षान्धिकः पौरस्सखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम्। पश्चवर्ष तु वारणम्। सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते। चारणशब्दः शाखाध्यायिषु कृदः। तेषां सख्यं पश्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम्। (३)श्रोत्रियं वक्ष्यति। त्रिवर्षपूर्वः श्लोतियोऽभिवादनमहिति। स त्रिवर्षपूर्वत।मात्रेणाभिवादनमहिति, न पूर्वसंस्तवमपेक्षते॥ १२॥

१. आप. घ. १. १३. २, ३.

२. आप. घ. १. १४. १३

३. आप. ध. २. ६. ४.

ज्ञायमाने वयोविद्येषे बृद्धतरायाऽभिवाद्यम् ॥ १३॥

क्रमार्थामदम्(१) वयोविशेषे ज्ञायमाने पुर्व वृद्धतरायाऽभिवादम् अभिवादनं कर्तव्यम् । पश्चाद्वुद्धायेति ॥ १३ ॥

विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १४ ॥

उच्चैस्थाने नीचैस्स्थाने वाऽवस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यति रिकाय नाभिनायम् । गुरवे त्वाभिवाद्यमेव, द्शीने सति त्र्णीमवस्थानः स्याऽयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १५॥

इवमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्रान्विष्वाभिवादः यीत अभिवदेत । अन्ववरुद्धात्यपि द्रष्ट्व्यम् , न्यायस्य तुरुयत्वात् । गुरौ तु दृष्टमात्र प्वाभिवादनिमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

सर्वेत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥ सर्वेत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्नव्यम् ॥ १६ ॥ उत्तरे द्वे सुत्रे निगदसिद्धे ॥

(३)अप्रयतेन नाभिवाद्यं, तथाऽप्रयताया,ऽप्रः

यतश्च न प्रत्यभिवदेत्॥ १७॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिद्भिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रस् भिवदेत्॥ १७॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः। तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिखः भिवादनम् ॥ १८ ॥

् न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाः भिवादधीत ॥ १९ ॥

अवहिताणिः सामित्कुशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा। अन्यत्प्रसिद्धम्। सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैद्यो च(३) न नाम्ना॥ २०॥

३. 'न नाम्ना' इति पृथक् सूत्रं कृतं क. पु.

स्त्रियः सर्वनाम्नैवाभिवादयीत अभिवादयेऽहमिति न नाम्ना(१) ऽसाधाः रणेन देवदत्तोऽहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैद्यौ च ॥ २०॥

मातरमाचार्यदारं चेत्वेके ॥ २१ ॥

मातरमाचार्यदारं चैते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाऽभिवादयीत । न नाम्ना भिवादयीतत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २१ ॥ वयोविशेषणभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

द्रावर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च चित्रयः।

पितापुत्रौ सम तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्याऽयमुपदेशः । स्मशब्दः रलोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षात्रिय इत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीहि । (२)शिष्टं स्पष्टम् ॥२२ ॥

कु शलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणविषयीमद्म् । (३)क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयस वयस्य वा ब्राह्मणं पथ्यादिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत्-'अपि कुशलं'मिति ॥ २३ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २४॥

पृच्छेत् 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभावोऽनामयम्॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ २५ ॥

'अव्यनष्टपशुधनोऽसी'ति ॥ २५ ॥

आरोग्धं शुद्धम् ॥ २६॥

शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्-'अप्यरोगो भवा'निति ॥ २६ ॥

नाऽसम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ २७ ॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्भाष्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रामेत्॥ २०॥

१. असाधारणेन 'देवदत्तोऽहमभिवादये' इति क. पुस्तके नास्ति।

२. 'स्पष्टमन्य'दिति क. ख. च. पु. ३ इतरेषु. इति क. पु.

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ २८ ॥

अरण्यग्रहणं (१)सभयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकि-नीं रष्ट्रा असम्माष्य न ब्यतिवजेत्। सम्माष्णं च मातृबद्गगिनीः वच्च-'भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यम्' इति ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ चतुर्दशी कण्डिका॥



इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः । ज्ज्बलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

१. सहायरहितस्य' इति पाठान्तरम् । इति ख. पुस्तकटिपण्याम् ।

अथ पश्चमः पटलः ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विः धीनाह---

प्र उपासने ग्रह्मणां बृद्धानामातिथीनां होमे जप्यक-मेणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्॥१॥

गुरुणामाचार्यादीनाम्, अन्येषां च रहानां पृज्यानामितियानां च उपा सन यदा तानुपास्ते तदा, होमे साङ्गे पिञ्यादन्यत्र, जप्यकर्मणि जपिकि-यायां भोजनाचमनयोश्व, स्वाध्यायाध्ययने च, यह्नोपवीती स्यात् यङ्गोप वीती भवेत्। वास्नोविन्यासविद्योषो यङ्गोपवीतम्(१) 'दक्षिणं वाहुमु-इरतेऽवधत्ते सद्यमिति यङ्गोपवीतम्, इति ब्राह्मणम्। वाससोऽसम्म-वेऽनुकरूपं वक्ष्यिति 'अपि वा स्त्रमेवोपवीतार्थ' (२-४-२२) इति। मनुरुष्याह्—

(२) कार्पासमुपवीतं स्याद्धि प्रस्योध्वे वृतं त्रिवृत् । इति ॥

(३)'उद्धृते दक्षिणे पाणाबुपवीत्युच्यते बुधैः ॥' इति च । एषु कर्मसु यञ्चोपवीतिविधानात्कालान्तरे नावश्यम्भावः ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य ध्रयतो भवति ॥ २ ॥

(४)आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः(५) ॥ इति मनुः । 'शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्' इति । याद्ववस्कयः

(६) अजा गावे। महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसृतिका । दशरात्रेण ग्रुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' (७)इति ।

१. तै. आ. २. १. २. म. स्मृ. २. ४४.

३. म. स्म २. ६३. 'द्विजः' इति ख. च. पुस्तकयोः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तके च ।

४. यज्ञोपवीतविधानात् इति. ख. पु. ५. म. स्मृ. ५. १२७. या. स्मृ. १.१९२

६. अयं इलोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७. 'मनुः' इति क. पु.

श्रावणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्या रजस्वलाः (१) ।

इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोषरहितास्वष्स्वाचम्य प्रयतो भवति। प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वद्सु कर्तव्यमिति ॥ २॥

यं वा प्रयत आचमयेत्॥३॥

यं वा प्रयतोऽन्य आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामः हस्तावर्जिताभिरद्भिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्ड लुधारणमप्याचार्यस्याऽनाभमतं लक्ष्यते। अलाबुपात्रेण नालिकेरपात्रेण वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत्॥ ४॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभा वात् पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् । अपर आह-अस्मा देव प्रतिषेवाच्छिक्यादिस्थकरकादेया धारा तत्र प्रायत्यार्शमाचम न(२) भवतीति ॥ ४ ॥

तथा(३) प्रदरोदके ॥ ५ ॥

भूमेः स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्र यदुदकं तिस्मन् भूमिगनेऽपि नाऽऽचामेत्॥ ५॥

तप्ताभिश्चाऽकारणान् ॥ ६ ॥

तप्ताभिरद्भिनीचामेत् अकारणात् ज्वरादौ कारणे सति न दोषः। 'तप्ताभि' रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्र तिषेधः समृतिषु (४)प्रायो भवति ॥ ६॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिस्सन् वयसे पक्षिण इद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाऽप उवस्पुशेत् तेनैव पाणिना। 'रिक्तपाणि' रिति वचनात् काष्ठछोष्टादिसहिनस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमादुः ॥ ७ ॥

एतदनन्तर 'त्रिदिनं च चतुर्थऽन्हि शुद्धास्त्युजीह्नवी यथा' इत्यर्घमाधिक दृश्येत ग. पु. समृत्यन्तरं' इति च नास्ति २. न मवत्येव इति. ख. ग. पु.

तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

४ प्रायशः इति ख. पु. स्मृतिषु । इत्यन्तमेव च पुस्तके ।

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात्॥ ८॥

शक्तों सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यज्ञळं हष्ट्रैव मूत्र पुरीषादिकं कुर्यात् यदि तावन्तं काळं(१) वेगं धारायितुं शक्तुयात् इति ॥ ८ ॥

नग्नो वा ॥ ९॥

न मुहूर्तमपि स्याथिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । व्रणा-दिना कौपीनाच्छादनाशकौ न दोषः ॥ ९ ॥

नाष्सु सतः प्रथमणं विद्यते ॥ १० ॥

येन प्रयतो भवति तस्त्रयमणमाचमनम् । करणे व्युट्। तदःसु सतो वर्त मानस्य न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥

उत्तीर्घ त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीर उत्तीर्थाचामेत् न जल इति । अयमर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः-यदा नदीमुत्तरित नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामु-त्तीर्थं तीरान्तरं गतः प्रयतोऽण्याचामेत् । नद्यादेवत्तरणमाचमनस्य नि-मित्तमिति । (२)तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्॥ १२॥

श्रीते स्मार्ते छोकिके वाऽग्नी अप्रोक्षितमिन्त्रनं नाऽऽदध्यात् न प्राक्षिपेत् । केचिल्लौकिके नेच्छन्ति ॥ १ ॥

र्मृहस्वस्तरे चासंस्पृशात्रन्थानप्रयतान्प्रयतो मन्येता १३।

(३)पातितचण्डाळस्तिकादेक्याशवस्यृष्टितत्स्पृष्टशुपस्पर्शने सचेल' मिति गौतमः। (४)तिस्मिन्विषय इदमुच्यते आसनतया शयनतया वा सुष्ट्वास्तीर्णः पळाळादिसङ्घातः स्वस्तरः। पृषोदरादिषु दर्शनादूपसि द्वाः। यत्रातिश्ळक्षणतया पळाळादेर्मृळाग्रविभागो न श्वायते स मृदः। मूदश्चासौ स्वस्तरश्च मूहस्वस्तरः तस्मिन् पतितादिष्वप्रयते वासीनेषु यः कश्चित्प्यत उपविशेत् न च तान् संस्पृशेत्। तदा स

तावन्तं कालं इति नास्ति क. पु.
 तुशब्दोऽप्यर्थे इति. क. पु.

३ गो. घ. १४. ३०. उदक्या रजस्वला

४ तत्रेदमुच्यते इति. ग. पु. पाठस्समीचानः ।

प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमास्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येता । नैवंविधे विषये तरस्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते इति ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्विप भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥१४॥ प्रोक्ष्य वास उपयोजयेतु ॥ १५ ॥

शुद्धमिष वासः प्रोक्ष्यैवोषयोजयेत् वसीत । अपर आह∸अशुद्धस्याषि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥

🗸 ज्ञुनोपहतः संचेलोऽवगाहेत ॥ १६॥

शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेलं न शुना स्पृष्टं तथापि सचेलेऽवगहेत भूमिगतास्वप्सु स्नायात् नोद्धतादिभिः । दष्टस्य तु स्मृत्यन्तरे प्राय-श्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः(१)

ब्राह्मणस्तु शुना दश्चे नदीं गत्वा समुद्रगाम्। प्राणायामदातं कृत्वा घृतं प्राह्य विशुद्धति॥" अङ्गिराः—

(२) महाचारी शुना दृष्टिक्षरात्रणेव शुद्धित ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रण ह्येकाहेनाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभकर्षं तु दृष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
तदेव त्रिगुणं वक्त्रे मूर्धिन चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षत्रविट्छूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।
द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रत्राजितस्य च ॥
ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा सोमे हिंष्टं निपातयेत् ।
यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ।
यां दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववज्ञोकयेत् ॥
सोममार्गण सा पूता पञ्चगव्येन शुद्धिति ॥' इति ॥ १६ ॥
प्रश्लाल्य वा तं देशमानिना संस्पृद्य पुनः प्रश्लाल्य

पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ १८ ॥

१. वचनमिद न वासिष्ठस्मृतावुपलभ्यते ।

२. वचनानीमानि स्मृतिमुक्ताफलकाररिष प्रायश्चित्तकःण्डे आङ्गेरावचन त्वेनैवोपन्य-स्तानि । परन्तु इदानीमुण्लभ्यमानमुद्धिताङ्गिरःस्मृतिपुस्तके नोपलभ्यन्ते ॥ वासिष्ठःवेन नु लिखिनं ख. च. पुस्तकयोष्टिप्पण्याम् ।

शुना म्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनस्र प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षा-हय पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थिताविकरूपोऽयम् ॥

(१)ऊर्ध्व नाभेः करै। मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥१ इति मानवे दर्शनात् ॥ १७ ॥

अर्गिन नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८॥

अप्रयतस्सन्नि नासीदेत् अग्नेरासन्नो न भवेत्, यावित देशे ऊष्मोपलम्भः । तत्राष्यशक्तौ न दोषः ॥ १८ ॥

इष्रमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

ह्युमात्र।दर्वाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा मा भृदिस्येके मन्यन्ते ॥१९॥

न चैनमुपधमेत्॥२०॥

अप्रयत इत्येव । एनमन्निमप्रयतो नेविधमेत् । प्रयतस्य न दोवः । 'मुखेनोवधमेदिनं मुखाद्यग्निरजायत ।'

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्।

(२) नार्विन मुखनोपधमे' दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—बाजसनेये श्रोतप्रकरणे 'मुखाद्यग्निरजायत । तस्मानमुखनोग् पसमिन्थ्या' दिति दर्शनात श्रोतेषु मुखेनोपसमिन्धनम् , अन्यत्र म्मार्ते प्रतिषध इति ।

अन्ये तु वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं हे मुखन्यापारस्यान्वयाच्छुतिरप्यनुगृहीता भवति, आस्यविन्दृनां पत-शाङ्गाभयात प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ २० ॥

खट्बायां च नोपद्ध्यात्॥ २२॥

बट्बायां **खट्वाया अघोऽर्गित** नोपदध्यात । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥

प्रभृतैधोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धाम्घौ ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥

१. म. स्मृ. मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नायं रलोक उपलभ्यते ।

२ स. **स्म**. ४ ५३,

प्रभूतं एघः उदकं च यस्मिन् प्रामे तत्र वासो धन्मः धम्यः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि ? यत्रात्माधोन प्रयमण प्रायम्यं मृत्रपुरीषप्रश्चास्त्रान्ति विवासमाधीनानि तत्र । यत्र तु कृपेष्वेचोदकं तत्र बहुक्षेपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणब्रहणाद्वणान्तरस्य न दोषः । ब्रामण्डणाद्वेचमृतेषु घ्रोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा स्त्रपुरीषलेपानत्रलेपानुः
 चिछष्ठलेपान् रेतसञ्ज ये लेपास्तान्प्रचाल्य
 पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥

मूत्रं पुरीष वा कृषा उत्सुष्ट्य तयोम् त्रपुरीषयोर्ये लेपास्नाहमन्त्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् । ११ अन्नलेपां आनुविक्र्षणः निष उविक्रष्टलेपां आनुनिक्र्षणः निष उविक्रष्टलेपां आनुनिक्रिस् व प्रकार्य पति च लेपविज्ञेताविष प्रकार्य पश्चादावस्य प्रयते। सर्वाते । अत्र सृत्यमाणस्य सङ्ख्यायाश्चातुक्तवात् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विविक्षितम् । तथा च याञ्चवक्षयः—

(२)गन्धलेपश्चयकरं शौच कुर्यादतन्द्रितः। इति।

देवलस्तु व्यक्तमाह—

(३)'यावत्स शुद्धि मन्येत तावच्छीचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टेरुपिक्श्यते ॥' इति ।

पैठीनसिः—

'मुत्रोचोर कते शौचं न स्यादन्तर्जठाशये। अन्यत्रोद्घृत्य कुर्यानु सर्वदैव समाद्दितः।' इति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बर्धम्बत्रवृत्तौ पञ्चद्शी कविडका ।

अन्नले पानुच्छिष्ठानध्युच्छिष्ठलेपानन्नलेपानपे, इति ख, पुरतंब्द्रप्रपाठः ।

२. या. स्मृ. ९. १७ 3. मुहिनदेवसम्मन।विदं वचनं नोपसम्बते ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत् प्रह्वो वा ॥ १ ॥

तिष्टन् प्रह्वो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् ? 'आसीनस्त्रिराचामे' (१६.२.) दिति वश्यति । ततश्च यथा ज्ञयानस्याचः मनं न भवति तथा तिष्ठनः प्रह्नस्य च न भवति । एवं तर्हि शौचार्थस्याः चमनस्य नायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः-(१)'नाञ्जलिना जलं पिवेन् । न निष्ठ' म्निनि । अपर आह-अस्मा देव प्रतिपेधाःकचिचिष्ठतः प्रह्वस्य चाऽऽचमनमभ्यनुकातं भवति । तेन 'मृमिगत।स्वरिस्व' त्यत्र तीरस्याऽयोग्वत्वे ऊहददने (२)ज।नुदद्ने वा जले स्थितस्याऽऽचमनं भवति । गै।तमीयेऽपि(३) न तिष्ठन्तुर्धृते।दकेनाचा में' दिति सुत्रच्छेदाद्दुधृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिपेध इति ॥ १ ॥

अधाऽऽचप्रनविधिः-

आसीनस्त्रिराचामेद्धृद्यङ्गमाभिरद्भिः॥ २॥

भार्द्रः तृतीया द्वितीयार्थे। अत्राऽनुकं स्मृत्यन्तरवशा(४)दुपस्क्रियते। असीनः युचौ देशे, नासने, भोजनान्ते त्वासने । दक्षिणं बाहुं(५) जान्व न्तरे क्रन्या प्राङ्मुख उपविष्टः उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा(६) अपः करतः छस्थासु यावतीषु मायो निमञ्जाति नावतीः फेनबुद्बुद्राहेनाः बीक्षिताः क्रिराचामेन् पिवेन् , ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः, क्षत्रियः कण्ठगताः, वैदयस्ताः लुगताः, शुद्रो जिह्वाम्पृष्टास्सऋत् ॥ २ ॥

- (७)त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥ ३॥

डिरित्येके ॥ ४ ॥

नृहयदिक्रहणः ॥ ४ ॥

मक्रदूपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमामिस्तिस्त्रिक्षिरङ्गुर्लीभिरे।ष्ट्री ॥ ५॥

^{9.} गी. घ. ९. ९, ६०.

२. नाभिद्ध्ने, इति. च. पु.

३. मी. ९. १० गीनमाऽप न निप्रन्तुद्रष्ट्वतीद्रकेराचामेन् इति सूत्रमेदादुद्धनीः दकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेचमाद् " इति क. पु.

८. 'उपम्त्यंत' इति ग. पु. ५. ऊईन्तरे इति. ख. ग. पु.

इदम्प्रियं च सृत्रंमकीकृतं. ग. पुस्तके. દ, આવઃ **ક**ાંન. **સ. ગ. ૧**, आपव घ० १२

ब्रिरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं प्रोक्ष्य पादौ जीरश्चेन्द्रि-याण्युपस्पृद्योत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥

दक्षिणेन पाणिना सब्यं पाणि प्रोक्य तथा पादौ शिरख, इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अ ङ्कुलीभि: । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे वे' ति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राऽङ्गष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केविद्युगपत् , केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अ• ङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । (१)अत्र सहभावस्याऽशक्यत्वान् पृथग्मा वस्य निश्चितःवात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ॥ ० ॥

अथाऽप उपस्पृदोत् ॥ ८ ॥

इन्द्रियस्पर्शनान तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥ ८॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि ब्रिराचामेद्विः परिमृ जेश्सकृदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयते।ऽपि द्विर।चमनं कुर्यात् । अत्र विशेष:-द्विः परिमृजेत्, न विकरूपेन त्रिः। सकृदुपस्पृद्योत्, न विकरूपेन द्विः। 'प्रयतोऽपी'ति वचनाद्रपायत्ये सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याऽभिप्रतम्।

तत्र स्मृत्यन्तरम्—

'भुक्ता भ्रुत्वा च सुप्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः। आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च' ॥ ९ ॥

इयाचान्तपर्यन्ताबोष्ठात्रुपस्पृह्याऽऽचामेत्॥ १०॥

दन्तमुलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्राऽलोमकः प्रदेशः स्थावः । सळोमकः। तत्पर्यन्ताबोष्ठाबुपस्पृखाऽऽचामेत् । ओष्ठयोरळोमकप्रदेशमङ्गुस्या(२) काष्ट्रादिना चेापस्पृत्र्याऽऽचामेदिति ॥ १० ॥

१. अत्र सहभावस्याज्ञक्यत्वात् पृथगपिकियते । अत्र पृथक्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् इति. ख. च. पु. । युक्तमित्यन्ये' इति. क पु.

२. अङ्गुल्याऽऽत्मकनिष्ठादिना वेति क. पुस्स्तकेऽन्याठः ।

न इमश्रुभिराच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भि र्यावन्न हस्तेनोपस्पृश्वति ॥११॥

इमश्रुणि यदा आस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुचिछष्टो न भवति यावन इस्तेनोपस्पृश्ति । (१)उपस्पर्शने त्विछुष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् श्रायते-यत्किञ्चिदपि द्रव्यः मन्तरास्ये (२)सद्भव्छिष्ठताया निमित्तमिति ॥ ११॥

य आस्पाद्धिन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्ष्मपा स्पः र्शनाद्वा उपलब्धं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम्। वेदोच्चारणे तु गौतमः-(३) मन्त्रवाह्मणमुख्यारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्याः चमन'मिति॥ १२॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये बिन्दवी भूमी पतन्ति, न शरीरे, तेषु नाचामेदिस्येके मन्यन्ते। स्वमतं त तेष्वप्याचामेदिति ॥ १३ ॥

स्वम क्षवधौ (४)शिङ्घाणिकाव्यालम्भे लोहितस्य केजानामग्रेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापर्थं च गत्वाडमेध्यं चोपस्पृद्धाडप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परि-

घाषाऽप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

स्वप्त: (५)स्वापः । क्षवधः क्षुतम्, तयोः कृतयोः। शिद्वाणिका नासिकाम-लम । अश्र नेत्रजलम्, तयोरालम्भे स्पर्धे । लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शि-रागतानां भूमिगतानां च। अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गला । अमेध्यं च गोज्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्य । अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृद्य । नीनी प्रसिद्धा तद्योगाद्घोवासो छक्ष्यते । तश्च परिधायाप उपस्पृशेत्। केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्र यावता प्रयतो मन्यते ॥ १४ ॥

२. सत् तदुच्छिष्टतायां निमित्तमिति क. पु. १. स्पर्शने इति क. पु.

३. नास्ति वचनमिद मुदितगौतमधर्मकोशेषु मदीये लिखितपुस्तके च ।

४. श्रद्धाणिका श्रद्धाणिका इस्यपि पाठाः । ५. स्वापन इति स्त. प्र.

आर्द्ध वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

(१)उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वार्द्रशब्दस्सम्बध्यते छिङ्गवचनादिविपरि-णामेन । आई वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आईाः, भूमिं वा आर्द्राम् । पूर्वोक्ते-ष्वेव (२)कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १५ ॥

एवमाचमनं (३)सह निमित्तैरुक्तम् । अथाऽभक्ष्याधिकारः-

/ हिंसार्थेनाऽसिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥१६॥

असिग्रहणं श्चरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाककाले हिंसार्थेनाऽसिना छित्र तद्मोज्यम् ॥ १६ ॥

दद्भिरपूपस्य नाऽपिकक्चिन्द्यात् ॥ १७ ॥

अपूपत्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्तैरपूर्व नापच्छिन्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिय भक्षयेत् ॥ १७ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्राऽनिर्दशे भोक्तव्यम्॥१८॥

यस्य कुले कश्चिन्त्रियते असपिण्डतायां सत्यां (४)तत्राऽनिर्गते दशाहं न भोक्तव्यम् । 'अनिर्दशे' इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन श्वात्रियादिः व्यधिकं पश्चिष्यादिषु न्यूनम् ॥ १८ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतकायाम् ॥ १९ ॥

स्तका स्तिका । तस्यामनुस्थितायाम् । उत्थानं नाम स्रतिकागारे निः वेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहिन भवति । (५)'दशम्यामुत्थिताया'मिति गृह्ये उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपः लक्षणत्वाद्यावदाशौचमभोजनम् ।

अत्राऽङ्गिराः—

'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । स्तके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्जयनात्परम् ॥ इति ॥ १९ ॥

अन्तःशवे च ॥ २०॥

१. उपम्पृशेदिति विपरिणामेनेत्यन्तो भागः क. पुस्तके नास्ति ।

२. 'सर्वेषु' इति ख. च. पु । स्वल्पेषु इति ग. पु. । ३. 'सानिमित्त'मिति ख. पु.

४. 'तत्रातीते दशाहे भोक्तव्यम्' इति ग पु ५. आप. गृ. १५. ८.

याव(१) झामान्न निर्हियते शवः तावत्तत्र न भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुदृशताद्वीक् । तत्रापि प्रदीपमारोज्य उदकुम्मं चोपनिधाय मुञ्जते यदि (२)समानवंशं गृहं न भवति ॥ २०॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेनाऽशुचिना उपहर्त स्पृष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याऽभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते — अप्रयत मक्षमग्नाविधिश्चितमञ्ज्ञिः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथञ्चि द्यीति ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेगोपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

अप्रयतेन तु श्र्द्रेणोपहृतमानीतमन्नं न भोज्यम् , स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमे वेत्यन्ये ॥ २२ ॥

यस्मिश्चाऽऽन्ने केदास्स्यात्॥२३॥

तद्प्यभोज्यम् । एतच्च पाकद्शायामेव पतितेन केशेन सह यत्प-कमन्नं तद्विषयम् । (३)पश्चात् केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं समृत्यन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वाडमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यं नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तद्व्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् ।

अत्र बौधायनः—

(४) किशकीटनखरीमाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्य भिति । वश्विष्ठस्तु (५) कामं तु केश कीट (तुत्सुज्य क्रिंश प्रोध्य भस्मनाऽवकीर्य वाचा प्रशस्तमुप्युक्षीते ति ॥ २४ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥

१. प्रामान्तं न इति क. पु.

२, समानवंशत्वं ग्रहाणां इति ख. पु. । समानं वंशग्रहं न भवति इति क. पुस्तकेऽपपाठः ।

३. भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना तु संस्कृतं भोज्यम् । इति. घ. पु.

४. बौ ध. २. १२. ६ ५' वा. ध. १४. २३ उराभुजीत हाते ग. पु.

अमेध्येः कलञ्जपलण्ड्वादिभिरवमृष्ट स्वृष्टमभोज्यम् ॥ २५ ॥ कीटो चाऽमेध्यसेवी ॥ २६ ॥

'यहिंमश्चान्ने केशः स्या'दिग्ति व्यवहितमवि सम्बद्धते । अमेध्यसंकी कीटः पृत्यण्डाख्यः ॥ २६ ॥

मूषिकलाङ्गं वा ॥ २०॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीषम् । अङ्ग वा । समस्तमिष मूषिकग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तद्प्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

पदा बोपहतम् ॥ २८ ॥

प्रयतेनाऽपि पदा यस्स्पृष्टं तद्दयभोज्यम् ॥ २८ ॥

सिचा वा॥ २९॥

सिक् वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिवा यत् स्पृष्टं तद्व्यः भोज्यम् ॥ २९॥

शुना वाऽपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥

हष्टमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । शुना वा दष्टमपपात्रेण वा हष्टं यस्तद्-प्यमोज्यम् । पतितसृतिकाचण्डालोदक्यादयोऽपपात्राः, अपगताः पाः त्रेम्यः । न हि ते पात्रे भोकतुं लभनते ॥ ३० ॥

सिचा वोपहृतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससिसिचा यदुपहृतमानीतं तद्यः भोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या रात्रावाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दासेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाद्दित्वा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ षोडशी कण्डिका ॥



यत्र शुद्र उपस्पृक्षेत् ॥ १ ॥

भे।जनदशायां यदा शुद्ध वयस्पृशेत् तदापि न भुक्षीत । अत्र भुक्षानः व्रहणादन्यदा शुद्धस्पर्शे नाऽप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु—सदा भवः स्वेवाऽप्रायत्यम्, भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति॥१॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्की ॥ २ ॥

सर्तत्र वाशब्दः समुच्चये। अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः। तैस्सह समानायां पङ्को न भुञ्जीत ॥ २ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्राऽनृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा ॥३॥

समानपङ्काविति वर्तते । समानपङ्कौ बहुषु भुजानेषु यद्यको ऽन्त्थाय भोजनाद्विरम्य उच्छिष्ट शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत आचामेद्रा, तस्यां पङ्कावितरेषां न भोकन्यम् । अतो बहुषु भुजानेषु(१) एको मध्ये न विरमेत्। भोजनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥ ३॥

कुत्सयित्वा वा यत्राऽन्नं दचुः ॥४॥

मुर्ख, वैभवेय, विषं भुङ्क्ष्वेति, पवं कुत्सियाना यत्रात्र दशुक्तद्रप्य भोज्यम् ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवद्यातमन्यैर्वाडमेध्यैः॥५॥

मनुष्यैरन्यैर्ना मार्जारादिभिरमेध्यैरवद्यातमन्नमभोज्यम् । (२)अवेत्युपसर्ग-योगात् दूरस्थैर्गन्धाद्याणे न दोषः ॥ ५ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नाष्यासीनो न भुजीत, शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥ तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

प्रासादो दाहमयो मञ्चः। तत्रापि न भुजीत । ७॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८॥

भूमाविष भुञ्जानः इतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुजीत । (३)अपर आह—प्रासादाऽषि यदा मृदा कृतभूमिभविति, न केवलंदारुमयः, तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८ ॥

१. कोऽपि, इति. ग. पु.

२. अवे।पसर्गयोगात् इति क. पु.

३. इदं व्याख्यान्तरं नास्ति. ग. पुस्तके ।

अनाप्रीते मृष्मये भोक्तव्यम् ॥ ९॥

यदि मृणमये भुञ्जीत तदाऽनाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाका दाव्ययक्तम् ॥ ९ ।

आवितं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥

आप्रीतमेव चेल्लभ्यते, तदाऽग्निनाऽभितो दम्ध्वा तत्र भोक्तब्यम ॥ परिमुष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

लौहं लोहविकारभृतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिसर्ध सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्छेन ताम्रम् । राजनं शकता । सौवर्णमद्भिरेवत्यादि स्मृत्यन्तरवशाह्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दाइमयम् ॥ १२॥

दाहमयं भाजनं निर्लिखितं तष्ट सत् प्रयतं भवति ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यञ्जपात्रं तु यथागम शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रः हवणी दभैँराद्धिः प्रश्नालिता, सोमपात्राणि (१'मार्जालीये प्रश्नालितानि, आज्यपात्राण्युरणेन वारिणा ॥ १३ ॥

नाऽऽपणीयमञ्जमक्तीयात् ॥ १४ ॥

श्रापणः पण्यवीशी । तत्र यस्क्रीतं सुब्ध वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाइनीयात् । ब्रीह्मादिषु न दोषः ॥ १४ ॥

तथा रसानामाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥१५॥

रसाः रसद्भव्याणि । तानव्यापणीयान्नाइनीयात् । (२)आममांसादि वर्जियित्वा॥ १५॥

तैलसर्पिषो तुषयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥

तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिचय पाकेन तैलः सर्पिषी(३)शोधियत्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन सं-सुज्येत्यन्ये(४) ॥ १६ ॥

१ मार्जालीयः सोमयागे सदोनामकमण्डपस्याग्नेयक्रोण स्थितः स्थानाविशेषः ।

३. शोषयित्वा. इति ग. प्र. २. आममांसादीनि परिहाप्य, इति ग. पु.

४. व्याचक्षते इत्यधिकं ख. ग. पु.

$ilde{eta}$ क्कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

कृतात्रं पक्वान्नं तत्पर्युषितं पूर्वेद्यः पक्वं सत् अखाद्यम् । अपेयमनाद्यं च यथायोगं खरविशहं द्वं मृद्विशहं सिद्धं च ॥ १७ ॥

शुक्तं च॥१८॥

शुक्तं यत्कालपाकनोऽम्लीभृतं तदपर्यवितमपि अखाद्यापेयाः नाद्यम् ॥ १८ ॥

पाणितपृथुकतण्डुलकरम्ब(१) भरूजसक्तुशाकमांसपि-ष्टक्षीराविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पाः नविशेषः । इक्षरस इति केचित् । (२)म्रष्टानां बीहीणां तण्डलाः पृथुकृताः पृथुकाः। करम्बो द्वधिसद्तुसमाहारः यः करम्भ इति प्रसिद्धः। वे देऽप्युभयं भवीत(३) 'यत्करम्बेर्जुहोति'। (४)"धानाः करम्भः परि-वापः" इति । भहजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ अथ 'शुक्तं चे'त्यस्य विधेः शेषः—

शक्तं चाऽपरयोगम् ॥ २० ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यदपरयोगम् । तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यन् दध्यादि द्वव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवाऽपरयोगीमीत विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सुत्रमस्तु । स्त्रद्रयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम्। यथा'सलावृक्येकस्कोलूकराब्दा' (ए. ५८) इति पुर्व सामान्येनाऽभिधाय 'सळाबृक्यामेकस्क इति स्वप्न-पर्यान्त'(पृ. ६५)मिति पश्चाद्विशेष उक्तः॥ २०॥

सर्वे मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

. मर्च मद्करं तत्सर्वमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवज्ञाद्यवस्था । तत्र मनुः—

(५)'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यधैवैका न पातब्या(६) तथा सर्वा द्विजोश्तमः॥' इति । सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् ।

- 9. 'भरुजे'ति ख. पु. भरिजेति क. पु.
 २. भिजेतानां इति. ख. पु.

 ३. ते. जा. ३. ८. १४.
 ४ ते. स. ६. ५. ११.
- ३. तै. ब्रा. ३. ८. १४.
- ५. स. स्मृ. ११. ९४.

- ६ 'तथैवान्या' इति ग. पु.

तथा च गौतमः--

(१)'मद्यं नित्य ब्राह्मणस्य ऋष्यिवद्यव्योस्त् महाचारिणो'रिति ॥२१॥ नथेन्द्र पय हरेगा

आवि एल्ला क्ष्मा मा सीरम्पयम् । ३३॥ उष्दीक्षीरम्गं क्षीरम् रिवर्मक्षीरयमस्थीरा बीनि । १३॥

उद्यंसुखो बीक्ट या गाँउँगां इग्छे मा मान्यनीत साम्यान्तरे प्रसि-द्धा। एककान्त्रदाहन्यस्य प्रकोम्मन प्रमाव या क्रमेक गर्भ मृते, सा यमसः । उप्रकारीना भागामण्यापेन उत्तिकरणोन्न प्रकाराणसम्बेषामे कदाफालोना क्षोरमप्यामीत

तथा च न्त् —

 अगरक्यानां च सर्वेषां मृत्यान सदिषों विला स्त्रीक्षीत सेव अस्योति मर्डग्रुक्ताने सेस हि । अने न देशाया गार्र भगर में पट में कशफ तथा आबिक मन्यिनंकीर विवस्ताय खातो एव । इति ॥२३॥ वेनोञ्चाऽनिदंशायाः ॥ २४ ।

वेतुर्ववश्रम्ता गो। सकाराजका महिन्यास्य ३) सता गावे। महिन **ध्यश्चे**रित सल्लेख इहाँचान् । २८

तथा की जा जी पशीनां च २५ ।।

कीललेख्यः सुराष्टं श्रोषण्यः तामां च विकारभृतमन्नमनाद्यम्॥२५॥ *'४)कारञ्जपनण*ङ्घरारीका: || २६ |

(५)करण रक्त छर्जनम् । ऋण्डु इवेनम् ज्यान्य कृष्णम् ६)मण्डुः

ी गी घ २ ३० म्ब नियं ब्राह्मण इस्त्रेब मूत्रम् ॥ ३ स. स्म. सूर, द.

- ३ व स्थ, नाव जलोको मानवे उपन्यव प्रस्तुन अनिवेशाय हो भ्रारं (५,८) इति उठोत्रब्यास्यानादम्य कृत्त्वभोद्गा गाति वेयक्षारोपलक्ष्यार्थम् । नेनानामहिष्यो र्गप दगाइरोय प्रतिपण , इनि चलानार 'अज गावा महि यथे त्यत्वा इमानवत्वमेवाइतु-मीयते । वस्तुतस्तु प्रकाशने वे बचलमिटम् । (प्रा. हमू, ३, ५,) नत्रैव दर्शनात् ॥
 - ४. कल्झाम्लाग्डुम्गरीका इत क रूपर पेक्स इति घ.पू.
- अनेनेव प्रमणेन च कलख मस्येन् इत्याद इल्डम्भव्दो स्क्नल्झुनपर इत्यः म्माभिवर्याहरातं *नग*र्थानेरूणा वस्ये मीमांसान्वायप्रकावसा**रमासा सार्विकेन्साम्** । न्य प्रयाणान्तरमध्यपन्यस्त त त.त्रेव द्रष्टव्यम् ॥
 - ः, इम्ड्रमास्यया इति स्त्र. पु. मुहण्डुभाष्याका इति, क पु.

भाष्यया म्लेब्लानां प्रसिद्धम् । एतं बाइमध्याः ॥ 📭 ॥ अभश्यानां प्रतिपद्पाठे। न दाक्यत हांत समाहेबाह ==

यचाऽन्यत् परिचक्षते ॥ २७ ॥

यवान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिनक्षतः चर्जयान्त तद्द्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः--

> (१)ळशुनं गुञ्जनं चैच पलण्ड कबकार्गन च ॥ अभस्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥ इति ॥ २०॥ क्याक्वभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥१८॥

क्याकु छत्राकं तटभोज्यमभध्यम् । ब्राह्मणस्हणस्काधिस् ॥ २८ ॥ एकखुरोष्ट्रगवययाममुकरकारभगवाम् ॥ २० ॥

एकखुरा अद्वादयः। गत्रये। गोम्बद्धाः पशुः। जग्याद्रष्टपात आर्णये। मृगः। अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ २९ ॥

घेन्वनहृहासङ्ग्रम् ॥३०॥

घेत्वनडुहोर्मासं मञ्यम् । गोर्यातपेधस्य प्रतिप्रसन् ॥ ३० ॥ मेध्यमानदृहमिनि चाजसन्यक्षम् ॥ ३१ ॥

(२,अनुदुद्दे। मां में न केवलं मध्यम् . कि ताई ? मन्यमपीति वाजस-नेविनः समामनन्ति ॥ ३१ ॥

क्रक्करो विकिराणास ॥ ३२ ॥

ब्बवहिनमध्यभोज्यामीन सम्बन्धता । सामान्यां विकीने कीजना-न्यादि ये अक्षयन्ति ने मयुगद्यपा विशिधन्तवा अध्ये क्रक्ते न अक्ष्यः। स्मृत्यक्तरवद्यात् प्रास्यो, नास्त्ययः ॥ ३० ॥

प्लाकः पत्राधा ॥ ३३ ॥

तुर्वेद्धन प्रतृष्त व अक्षयांत्रेय न चार्यावादावयः वत्यः। चेत्री मध्ये प्लब एबाइअक्ष्यः अन् (३)श्रह्मत्रवाचमा वक्रिनेभागः॥ २३ ॥

(४)कानपानः ॥ ३४ ॥

^{9.} म. रूप. • • > असम्बर्त सांम कहति खा ग. पु

इ अक्टिकिलाल्य द्वीत न्त्र पु. असा ठाल्य द्वी ग, पु अस्पलाख्य द्वी । ष्ट्र, इ. रूनास्यो । 💎 ४ मत्याद मृजागमेशीनलं के. पु.

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽद्दित ते क्रव्यादाः गुम्रादयः। ते ऽप्यभक्ष्याः इंसभासचक्रवाकसुपणिश्च॥ ३५॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्येनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः। मुवर्णः इयेनः। एते चाऽमध्याः॥ ३५॥

कुञ्जकौञ्ज वार्घाणसरुक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुञ्चा वृन्दचाराः। कोञ्चा मिथुनचराः। ते चाऽभध्याः । सुत्रे की श्रोति विभक्तिलोपदछान्दसः । किमविशेषेण कुञ्जकीञ्चा अभस्याः। ने त्याह—वार्घाणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो छोहितो वा मुर्धा येषां ते लक्ष्मणाः त पव विशेष्यन्ते—वार्धाणसा इति । वार्ध चर्म तदाकारा नासिका येषां ते वाश्रीणसाः। प्रवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा क्रञ्जकीञ्चा न भक्ष्या इति ।

अन्ये त्वाहुः—'ऋव्याद' इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य ऋञ्चादिषु वृत्वतुर्धः प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमिति(१) 'ङ्यापोस्सं-**क्वाच्छन्द्**सो'रिति हस्वः। एवं क्रुञ्चादिराज्दस्याऽप्यजादिराबन्तस्य ॥३६॥ पश्चनखानां(२) गोधाकच्छपदवाविद्छर्घकखङ्ग-

शशपूतिखषवर्जम् ॥ ३७ ॥

पश्चनखानरवानरमार्जाराद्यः। तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयिखा अ न्ये अभस्याः । गोर्घा क्रिकेले।साक्रतिमेद्दाकाया । कच्छपः कुर्मः । खाबिट् व राहिवरोषः, यस्य नाराचाकाराणि छोमानि। शर्यकः शुल्यकः, यस्य चे र्मणा तनुत्राणं क्रियते । इवाविद्शर्यंक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं पठित । छकारात्पूर्वमिकारम् । खक्के मृगविशेषः, यस्य शुक्कं तैलमाः जनम् । शशः प्रसिद्धः । पृतिष्यः । शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३७॥

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेटाख्ये। मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ३८ ॥

त्र अप्रति स्वीर्षी मृदुरः कञ्चादो ये चाऽन्ये विकृता यथा

मनुष्यशिरसः ॥३९॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरे मकरः ये च क्रव्यमेवाऽदिन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यमस्याः। ये च उक्तेभ्योऽस्ये

१ पा. सू. ६ ३,६३. २. पञ्चपञ्चनखा भ६याः, इत्यत्र द्वितीयसप्तमवर्जितानां प्रहणम् ।

मत्स्या विकृताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्पाक्षिरसः जलमनु ष्याख्या जलहरूत्यादयश्च । तेऽपि सर्वे न मक्ष्याः । अत्र मनुः—

(१) अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविकयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ (२)मां स भक्षायिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ म मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥' इति । (३)अप्रतिषिद्धेष्वपि मक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रे सप्तद्शी कण्डिका॥



इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्जवलायां प्रथमप्रक्ते पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥



१, म. स्मृ. ५.५१. । २. इलोकोऽयं नास्ति क. पु.

३. ''अत्राप्रतिषिद्धेष्वि नित्रृतिरेव ज्यायसी मक्षणपानमैथुनादिभ्यः इत्यर्थः' इति ग. पु. ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

एवं ताविश्वमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाऽभोज्यमुक्तम् । तत्र नि मित्तदुष्टं 'यस्य कुले स्रियेते(पृ. ९२.)'त्यादि । जातिदुष्टं कल्डादि। कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिप्रहाशुचीनि कानिचिदनुश्वाय कानिचित् प्रतिषेधति—

मध्वामं मार्ग मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू तिर्निवेदानं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि॥१॥

मधु पक्तमपकं वा । आमं तण्डुळादि । मृगस्य विकारो मार्ग मांसम्।
भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्वमस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि(१) मृलकाम्राः
दीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यृतिर्गामार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहती
ति युग्यो बळीवर्दः । तस्य घासो भक्ष्यं पळाळादि । पतान्युप्रतोऽपि प्रति
गृह्याणि प्रतिप्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उत्रः पापकर्मा द्विजातिः, वैश्याद्वा
शुद्धायां जातः । उत्रग्रहणं तादशानामुपळक्षणम् ॥ १॥

एतान्यपि नाऽनन्तेचास्याहृतानीति हारीतः॥ २॥

एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेनास्याहतान्येन प्रतिग्राह्याणि, न स्वयमुग्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३॥

पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृह्णीरन् द्विजा इति(२) हारीतस्यैव पक्षः॥३॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४॥

आमस्याऽलामे कृतात्रस्याऽपि विरसस्य लवणादिरसासंयुक्तस्य । षष्ठीः निर्देशात् स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्याद्वतं वा गृह्णीरन् ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः॥ ५॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः रेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन् , न यावता सौहित्यं तावदिति ॥ ५ ॥

स्वयमप्यवृत्ती सुवर्ण दत्वा पशुं वा सुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदि तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य,

१. मूलकन्दादीनि इति क. पु.

२. हारीताचार्यस्य, इति छ. पु.

तदा स्वयमप्यष्ट्ती यत्रैव लभ्यते तत्रैव कृतान्नमपि मुन्नीत । तत्र गुण-विधिः — सुवर्णं दत्वा सक्रदेवोपक्लप्तमुपरिष्ठारसुवर्णेन स्पृष्ट्वा। एतेन वहुं वा दत्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पद्यराग्नः, (१)आग्नः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात्(२) गोसुक्तेनाऽग्नेरुपस्थानदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत्॥ ७॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्रुभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत्। न पुन'स्स-क्रश्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेने"ति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र छान्दोग्यो पनिषत्—'(३)मटचीहतेषु कुरुषाटिक्या सह जाययोषस्तिहं चाकाः यण इभ्यव्रामे प्रद्राणक उवास । स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे' इत्यादि । मन्त्रवर्णेश्च भवति(४) 'अवस्यां शुन अन्त्रााणे पेच' इति । अवर्त्या वृत्यभावेन । अपर आह-दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तन्निवृ त्तेयत्र कुत्रचिन्नीचेऽपि दातरि भुञ्जानो वसेत् यां च यावतीं च स्वर्ण-मात्रां यं कञ्चन पशुं वा तस्मै दत्वा । न पुनरत्यन्तमन्वयस्येतु वृत्तिं प्राप्य विरमंदिति॥८॥

पवमापदि वृत्तिमुक्ता सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह— त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समा-वृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥९॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुजीत ॥ ९ ॥ प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तब्यमकारणादभोज्यम् ॥१०॥

२. ऋ. सं. ६. २८. १. **१** तै. सं. ५. ७. २६.

३. छा. उ. १. १०. "मटचीहतेषु मटच्यः अशनयः तामिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु सस्येबित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आदिक्या भनुपजातपयोधरादिखन्यिक्षनया जायया उषस्तिहं नामतः चक्रस्यापत्यं चाकायणः इभः दृस्ती तमईतीतीभ्यः ईश्वरः दृस्यारोही वा । तस्य प्रासः इभ्यमामः तास्मिन् प्रद्राणकः अन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतः । अन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य । सो-Sत्रार्थमटित्रि÷यं कुल्माषान् कुत्सितान्माषान् खादन्त भक्षयन्त यहच्छयोपरुभ्य विभिक्षे" ४. ऋ. सं ४. १८. १३. इति शाहरभाष्यम्।

बाह्मणस्यात्रं प्रकृत्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् । कारणादेव त्वभोज्यम्॥१०॥ कारणमाह—

यञ्चाऽप्राचिश्चनं कर्मोऽऽसेवते प्राचिश्चनवाति ॥ ११ ॥

(१) यत्र यदा वैद्वदेवाग्निहोत्रादीनि नित्यमाभ्युद्यिकं वाऽप्राय-श्चित्तं कर्माSSसेवत तारपर्येण करोति प्रायीश्चत्तवत्यारमनि सोदितं प्रा-यश्चित्तं (२)प्राणायामोपवासविधिकृच्छादि न करोति हदा पतः स्मात् कारणात् ब्राह्मणस्याऽश्वमभोज्यमिति ॥ ११ ॥

चरितानिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ १२॥

वरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्याऽक्षं भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकालस्वाऽभिधानाऋर्यमाणेऽपि निर्वेषे न भोक्तव्यम् । कि तहिं ? चरिते ॥ १२ ॥

सर्ववर्णीनां स्वधमें वर्तमानानां भोक्तव्यं ग्रद्धवर्जिमत्येके ॥ १३ ॥

शुद्रवर्जितानां स्वधमें वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानामन्नं भोज्यम्। न ब्राह्मणस्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥

तस्याऽपि धर्मोपनतस्य॥ १४॥

तस्याऽपि शृद्धस्याऽन्नं भोज्यम् , यद्यसौ धर्मार्थम्पनतः आश्रितो भः वति । धर्मग्रहणादर्थार्थम्पनतस्याऽभोज्यम् । आपःकल्पश्चाऽयम् ॥१४॥

सुवर्ण दत्वा पश्चं वा भुञ्जीत नाऽत्यन्तमन्ववः

स्येदवृत्ति प्राप्य विरमेत् ॥ १५॥

गतम् ॥ १५॥

सङ्घासमभोज्यम् ॥ १६ ॥

सङ्घा गणः तस्य यत् स्वमन्नं न त्वेकस्य । तद्भोउयं यद्यपि त सर्वे दद्यः॥१६॥

यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायिश्वतं मुक्तवा तदनुरूपं; नित्यमाभ्युः द्यिक वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्रायाश्चित्तवत्यात्मनि चोदिते प्रायश्चित्तं, तदैत-स्मात्कारणादभोज्यमिति इति - क पु.। २. प्राणायामपथिकृदादि इति, ख. पु.

परिकुष्टं च ॥ १७ ॥

'भोक्तुकामा आगच्छन' इत्येवं परिक्रुइय सर्वत आहूप यहीयते तत्परिकुष्टं तद्मोज्यम् ॥ १७॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रनिर्माणादिकं शिल्पं ये आजीवन्ति(१) तेषां सर्वेषामपि ब्राह्म णादीनामश्रमभोज्यम् ॥ १८॥

ये च ज्ञास्त्रमाजीवन्ति ॥ १९॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षात्रयवर्जमः(२)त स्य विहितस्वात् ॥ १९ ॥

ये चाऽऽधिम् ॥२०॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान् वासायित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमा-थिः, यः स्तोम इति प्रसिद्धः।

परभूमी कुटि कृत्वा स्तोमं दस्वा वसेनु यः ग इति । तं चाऽऽधि ये आजीवन्ति तेषामध्यन्नमभोज्यम् । ये त प्रसिद्धमा ाधेमाजीवान्ति तेषां वार्ध्वीषकत्वादेष(३) सिद्धो निषेधः ॥ २० ॥

भिषक्र॥ २१॥

अभोज्याञ्च इति प्रकरणाद्वस्यते । भिषक् भैषज्यवृतिः। धर्मार्धे तु य सर्पद ष्टादीं श्चिकित्सन्ति ते भोज्याना एवं ॥ २१ ॥

वार्धुषिकः ॥ २२ ॥

वृद्धाजीवी । सोऽव्यभोज्यात्रः॥ २२॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः॥२३॥

दीक्षिती(४) दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः सोऽपि यावत् कीतराजकी न

१. आजीवन्ति इत्यन्नतरं 'आजीवन्ति तेन ये जीवन्ति' इत्यधिकं क. पु.

२. तस्य विहितत्वात्, इति नास्ति क. पु.

३. अमोज्यान्नत्वं सिद्धम् , इति ख. ग. पु.

४. ज्योतिष्टोमे--- 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः, इत्यनेन दक्षिणीयेष्टिनीम काचिदिष्टिविहिता । सा च यजमानसस्कारार्था, इति निणीतं पूर्वमीमां सायां पद्ममाध्याये । तथा संस्कृतो यजमानो यावत् यागार्थद्रव्यं सोमलतां म क्रीणाति

भवति सोमक्रयं न करोति तावटभोज्याकः॥ २३॥

अर्गीषोमीयमंस्थायामेव ॥ २४॥

भोक्तव्यमिति वश्यमाणमपेक्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोकव्यम । न प्रागिति ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमाह—

हुतायां वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

अग्नी कामीयस्य वपायां हतायां वा दीक्षितस्यानं भोक्तव्यम् । तथा च बह्वृ-चब्राह्मणम्—'अशितव्यं वषायां द्वतायाम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—

(१)यज्ञार्थे वा निर्दिष्ठे शेषादभुज्ञीरान्निति हि ब्राह्मणम् २६

इदं यज्ञार्थमिति ब्यादेशे कृते शेषादुभुञ्जीरिन्निति बाह्यणं भवति । ब्राह्मणप्रहणं प्रीरयुपलिधतः प्रवृत्तेरपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवाऽत्र ब्राह्मणभिति ॥ २६ ॥

क्लीवः ॥ २७ ॥

पण्डकः । सोऽप्यभोज्यानः ॥ २७॥

राजां प्रैषकरः ॥ २८ ॥

राज्ञामिति बहुवचनात् श्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्याऽपि प्रतिषेधः ॥२८॥ अहविर्याजी ॥ २९ ॥

यद्याऽहविषा नररुधिरादिना यजतेऽभिचारादौ यथा 'यमभिचरे-त्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे' ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

चारो गुहचरः स्पराः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥

तावत्पर्यन्तामि यर्थः । प्रथमदिने 'अपराह्वे दीक्षयेत्' इति अपराह्वे दीक्षा विद्विता । ततः पूर्व दीक्षणीर्योष्टः । तत्समनन्तरिदेने सोमकयणं विहितम् । ततश्च प्रथमिदनेऽपराह्णा-दनन्तर द्वितीयदिनमध्याह्वात् पूर्व दीक्षितान्नं न भोक्तव्यमित्ति फालितम् । इदं चैकदीक्षाः पक्षे । अनेकदीक्षापक्षे तु तदनुरोधेन दिनसंख्यावृद्धः प्रत्येतव्या ॥

૧. Cf. આપ. શ્રો. ૧૦. ૧૫. ૧૬.

अविधिना च प्रवृत्तितः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽविधिना प्रवाजितः शाक्यादिस्सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽग्नीनपास्यति ॥ ३२॥

(१)(योऽनापद्याग्नि त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपि च) अविधिनत्येव । यश्चाऽविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाधनिनपास्यति सोऽप्यमोज्यान्नः ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान् वर्जयते सर्वाज्ञी च श्रोजियो निराकृति-र्बुषलीपातिः॥३३॥

यध सर्वान् वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्के न कञ्चिद्रोजयति स सर्ववर्जा । यश्च सर्वात्री सर्वेषामत्रं भुङ्के ताबुभावप्यभोज्यात्रौ । श्रोत्रियः इत्युभयोइदोषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यात्र पवेति । निराकृतिः निःस्वा-ध्यायः । निर्न्नत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृपलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृष्ठी पत्नी जीवति इतरा मृताः स वृष्ठीपतिः। स श्रोत्रियोऽप्यः भोज्यान्न इति ॥ ३३॥

> इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तावद्यादशी कण्डिका ॥१८॥ ----0000000000

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपः वेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥

मदकरद्रव्यसेवया (२)विकृति गतो मतः । उन्मतो भ्रान्तः। बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतप्राही, पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः। प्रखुपविष्टः ऋणादिना कारणेनाऽधमणीदिकं निरुध्य तस्पाइर्व उपविष्टः । प्रत्युपेवदायिता त्वितरः, तस्य परिहारमकुर्वस्तेन सह सुचिरमास्यतामित्यासीनः । ता पते मत्तादयस्तावन्तं कालमभो ज्यान्नाः, यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्यपवेष्ट्ररिदं विशेषणमिति ॥ १ ॥

क आइयान्नः॥२॥

यद्येते अभाज्यान्नोः कस्तर्हि आस्यानः ? कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति ।

१. कुण्डलान्तर्भतोऽधिकः क. पु. २. अप्रऋतिं इति. ख. पु.

यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते । तथा-प्यनेकमतोपन्यासार्थे प्रश्नपूर्वक आरम्भः॥२॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३॥

य एव प्रार्थयते स एवाऽऽइयान्न इति कण्य ऋषिर्मन्यते (१)प्रति-षिद्धवर्जम् ॥ ३॥

पुण्य इति कौत्सः॥ ४२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधमें वर्तमानानां (१८.१३.) मित्युक्तत्वात् भोजयात्राः स्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यम्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजप्यैः क्ष्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयमप्रार्थयमानोऽपि भोज्यात्र इति कौ त्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्दयादिति चार्ष्यापाः॥ ५॥

यः कश्चिःपुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः । स भोज्यान इति वाध्यी-यणिराह ।

तथा च मनुः—

(२)श्रद्धापृतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्।' इति ॥ ५ ॥ अत्रोपपात्तः—

युद्धि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेचलंदानेन निर्देखो भवति ॥ ६॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारे स्थावरं स्थिरं नोपभागमन्तरेण क्षीयते तदा ततः प्रतिष्रहेऽपि भोक्तरि संक्रमाभावात् भोकव्यम्। अय चेबलमुपभोगमन्तरेणाऽपि श्रीयते तदा सततदानशीले न मुहूर्त-मपि पापमवातिष्ठत द्धति कुतो भोकतुर्दोष इति ॥ ६॥

र्गुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥ ७ ॥

धार्मिकेणोद्यता आहता भिक्षा शुद्धा । सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिः(३) पौष्करसादिः । आदिवृद्धमावद्यानदसः ॥ ७ ॥

१. प्रतिषिद्धवर्जम् , इति नाहित क. पुस्तके ।

२. म. स्मृ. ४.२२८ ३. 'आचार्यः' इत्यधिक क. प्रस्तके.

सर्वतोपेतं वार्ष्यायणीयम् ॥ ८॥

सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपप-न्नम्। तत्सर्वत्नोऽपि भोज्यमिति वार्ध्यायणीयं मतम् ॥ ८॥ इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येष्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुंत्सयोः पक्षौ समुव्चितावाचार्यस्य पक्षः(१) ॥ ९ ॥ पुण्यस्याऽप्यनीष्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यः प्राधितोऽपि नेत्यसक्रदुक्त्वा कथांचिदापादितेष्सः(२) सोऽनी एसन्नित्युच्यते, तस्य पुण्यस्याऽप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीष्सत इति कर्तिरे षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैराविना स्वयमोष्सन्न भवतीति ॥ १०॥

्रियतः कुतश्चाऽभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ 'सर्वतोषेत' (१९.८.) मित्युक्तमेव पुनरुव्यते विशेषविवक्षया ॥११॥ तमाह--

नाऽननियोगपूर्वमिति हारीतः॥ १२॥

'अद्य तुभ्यामिदमाहारिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्य'मिति ।नेवेदनं नियोग् गः। तदभावः अनियोगः । पुनर्नञ्जमासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थे गमः यतः। अनियोगे नियोगः तत्पूर्व चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ १२॥

अथ पुराणे इलोकावुदाहरन्ति—
(१) उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्ताद्ववेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरिष दुष्कृतकारिणः ॥
न तस्य पितरोऽदनन्ति दश वर्षाणि पश्च च ।
न च हृद्यं वहत्याग्निर्यस्तामभ्याधिमन्यते ॥ इति॥१३॥

 ^{&#}x27;आचार्यस्य पक्षेण' इति क, पु.
 सोऽल्पेप्सुस्सन्ननीप्सिचित्युच्यते' इति क पु.

३. नायतनभविष्यतपुराणीयमिदं वचनम् । Cf मनु. ४. २५१. २५२.

अथ अपि च पुराणे-

(१)संगश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

इत्यंबलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यतां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहतां स्वयमानीताम् । पुर्वमानिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यां मेने प्रजापितिमेनुः, मनुः प्रजापितिरस्मीति(२)दर्शनात् । यस्तु तामभ्यिष्मम्यते प्रत्याच्छे तस्य पितरः कव्यं नाइनन्ति । कियन्तं कालम् १ दश वषाणि पश्च च । अभ्निश्च हव्यं न वहति । तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यानुनिन्दा धवादः ॥ १३ ॥

(३)चिकित्सकस्य मृगयोद्दशल्यकृत्तस्य पादिनः। कुलटायाष्ट्रपण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम्॥१४॥

चिकित्सको भिषक् । मृग्युर्मृगद्याती लुड्धकः । शस्यकृत्तः शस्त्रेण प्रन्थ्यादीनां छेत्ता अभ्वष्टः । पाशी पाशवान् पाशतालेन सृगादीनां प्राह्कः । कुल्लाःकुल्मटतीति कुल्टा व्यभिचारिणी । पण्डकः तृतियाप्रकृतिः । प्रतेषां चिकित्सकादीनामन्नमनावम् । चिकित्सकषण्डकयोः पुनर्वचः नमुद्यनस्याऽपि प्रतिषेधार्थम् । (४) पूर्वत्र तर्हि ब्रह्णं शक्यमकर्तुम् । प्वं तर्हि स्त्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोके प्रतिषेध इत्यपीन् रुक्त्यम् ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति— अन्नादे भ्रूषहा मार्छि अनेना अभिदासति।

स्तेनः प्रमुक्ती राजानि याचन्नतसङ्करे ॥इति॥१५॥

षडङ्गस्य वेदस्याऽध्येता श्रूणः । तं यो हतवान् स श्रूणहा । सोऽत्रादे मार्षि लिम्पति । किम् १वकरणादेन इति गम्यते । श्रूणघ्नो योऽत्रमित्ति तिस्मित्तदेनः संकामिति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यमोज्यामिति प्रकरणसम्बन्धः पादः । इतरत् पुराणद्छोके प्रष्ट्यमाने पिठतम् । अनेनसं योऽभिर्धासिति मिथ्यैव ब्रूते-इदं त्वया क्रतमिति । स तास्मित्राभिशंसित तदेनो

१. अमरको. १. वा. ५.

२. मनुः प्रजापतिर्थिरिमानिति दक्षे दर्शनात् , इति क. पु. प्रजापतिर्थिरमनिति मानवे दर्शनातः इति ख. पु.

३. Cf मनु. ४. २११. २१२. ४. पूर्वत्र तर्हि घहणस्य वैयर्थ्यम् ।

उज्वलोपेते प्रथमः प्रहनः।

मार्षि । मनुस्तु-

(१)पिततं पितितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः। वचनात्तुरुपदेषिसस्यान्मिथ्या द्विदाषमाममवेत्॥

इति द्वेगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकर्णिकेश' (२५.४.) इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्याऽधः । कर्तृमेदादपौनरुक्त्यम् । सहरः मतिका प्रतिश्रवः । सत्यसङ्गर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्गर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मार्षि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावेकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

इति चापस्तम्बधमेसूत्रवृत्तौ हरदत्तामेश्राविराचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. म. स्म. व्लोकोऽयमिदीनां मुद्रितकोशेषु नोपलभ्यते।

अथ सप्तमः पटलः ॥

नेमं लौकिकमर्थे पुरस्कृत्य घर्माश्चरेत् ॥ १ ॥

इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपुजात्मकम् , अर्थ प्रयोज नम् । पुरस्कृत्य अभिसन्धाय । धर्माच चरेत् ॥ १ ॥

किं कारणम ?

निष्फला सभ्युदये भवन्ति ॥२॥

हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भर नित । (१)लोकार्थे हासौ धर्म चरति, न कर्तब्यामिति श्रद्धया । न स् श्रद्धया विना धर्मः फलं साध्यति । (२) 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'ति श्रुतः। किमन्नेदानीं दृष्टं फल त्याज्यमेन ? नेत्याह—

तद्यधाऽऽम्रे फलार्थे(३)निमित्ते छावा गन्ध इत्यनूत्पचेते, एवं धर्मे चर्यमाणमर्था अनृत्पद्यन्ते ॥ ३॥

तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थे ह्याम्ब्रुक्षो निर्मीयते आरोप्यते । त्रास्मिन फलार्थे(४)।निर्मते छाया गन्धथाऽनृत्येते। एवं धर्मे चर्यमाणमर्थाः स्यास्योऽनृत्यवन्ते अनुनिष्णद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः(५)। न चोह्रद्यतया । तथा चाह—

'यथेक्षुहुतोः सिल्ल प्रसेचयंस्तृणानि वल्लीरिप च प्रसिञ्चति । तथा नरो घर्मपथेन वर्तयन् यदाश्च कामांश्च वसुनि चाऽश्वते ॥'इति॥ः

नो चेदनृत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

यद्यपि दैवादर्था नाऽनूत्पवन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्व-तन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैर्थैरिति ॥ ४ ॥

अनस्युंदुष्प्रसम्भः स्यात्कुहकदाठनास्तिकबास्वादेषु॥५॥ कृहकः प्रकाशे श्रुचिरेकान्ते यथेष्ट्रचारी । श्रुटः वक्रचित्तः । नास्तिकः

[ा] छोकभक्त्या इति, क. पु.

२. तै. सं. १. ६. ८. याँ वै श्रद्धामनारभ्य यद्भेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धधते, इति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः—

३. ४. निमित इति. क पु. ५. नचोहेश्यतया इति नास्ति क

े) भेत्यभावापषादी । बालः श्रुतरहितः । एतेषां बादेषु अनसूयुः स्यात् । अस्यया द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्थात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न प्रात् । तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विस्तवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । प्रिष्प्रकच्योः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु विश्वतो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वञ्चनस्य सम्भवमाह—

न धर्माधर्मों चरत 'आवं स्व' हाति, न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षते 'Sयं धर्मों Sयमधर्म, हति ॥ ६॥

भाविमिति छान्दसं रूपम्। भाषायां तु(३) प्रथमायाश्च द्विवचेन मिषायां मित्यात्वं प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोन्यात्रव च्चरेतामानां स्व इति व्रवाणा, यदि वा देवादयः प्रकृष्टद्वाना ब्र्युरिमौ धर्माधर्मोतित ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तदभावात्तु वश्चर्माधर्मोतित ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तदभावात्तु वश्चर्मासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम्—प्रत्यक्षादेनं गोचरौ धर्माधर्मौ। कितु नित्यनिद्रापवदगम्यौ। तदभावे तन्मुलधर्मशास्त्रगम्याविति ॥ ६॥ विश्व तु प्रायश्चित्तादौ विषयन्यवस्था द्रकरा तत्र निर्णयमाह—

यं त्वार्याः कियमाणं प्रश्नासन्ति स धर्मी, यं गईम्ते सोऽधर्मः ॥ ७॥

आर्थाः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रये। वा । यथाऽऽह याः •ुक्षवरुक्यः—

(४) चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत्त्रेविद्यमेव वा ।

सा ब्र्ते य स धर्मस्स्योदको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥
﴿ इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादृष्यवगम्य धर्मः
कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्घाणां वृत्तं सम्य-ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपाना-मदाम्भिकानां वृत्तसाहरूयं भजेत ॥८॥ सम्यक्तिताः । आचार्याधीनः स्या'(२.१९.)दित्यादिना विनयनसम्प

१. प्रेत्यामाववादी इति. क. पु.

२. पा. सू. १. ३. ६९.

३. पा. सू. ७. २. ८८.

४. या. स्मृ. १. ९.

न्नाः । श्द्धाः परिणतवयसः। यौवने विषयवश्यताऽपि स्यादिनीद्मुक्तम्। आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः। अलेलुपा अकृपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजाः, एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवंभूतानामार्थीणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाऽध्ये भिचारेण समाहितमनुमतं शत्तमनुष्ठानम् , न मातुळसुतापरिणयनवःकः तिपयविषयम् , तद्दृत्तसादस्यं भजेत । तदनुरूपं चेष्टत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्नपाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥

एवमुभौ लोकावाभिजयति ॥ ९॥

एव श्रुतिस्मृतिसदाचारमूलमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावाभेजयाते इमं चाऽमुं च॥ ९॥

अविहिता ब्राह्मणस्य विणिज्या ॥ १० ॥

क्रयविक्रयन्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं छता बाह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता प्राप्तानुवादोऽ(१)यमपवादविचानार्थः ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणवृत्तरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । (२)व्यवहः पणोः समर्थयो'रिति कर्माणे षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-वहारः, पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः। अपण्यानि वश्यमाणानि व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तरुपलक्षणिमदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च (३)दण्डापृपिकया मिद्धा । तथा च गौतमः—(४)'तदलाभे क्षत्रिय-वृत्तिः। स्तदलामे वैश्यवृत्तिं रिति ॥ ११॥

अपण्यान्याह— मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धाननं चर्म गवां वदाां इले ध्मोदके तोक्मांकण्वे पिष्पलीमरीचे घान्यं मांसमायुषं सुकृताकां च ॥१२॥

मनुष्या दारदासादयः। रसा गुडलवणादयः, श्लीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः ग्ज्यन्तेऽनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा बस्त्रादयः।

१. नापदि विधानाथः इति क पु. २. पा. सू. २. ३. ५७.

३. कश्चित दण्डे प्रोतान् अपूपान् कस्यचित् निकटे निक्षिप्य बहिर्गत्वा पुनः प्रति-निकृत्य तं पृष्ठवान्-वन मे दण्ड इति । तेनोक्तम्-मृषिकैर्भक्षित इति । तदा तेनाऽर्थापत्या किंपतं यदा दण्डोऽपि मृषिकैर्मक्षितः तदा किंमु वक्तव्यमपूपास्तैर्मक्षिता इति । अय दण्डा-पूपिकान्यायः ॥ ૪. માં, ધ ૭. ૬, ૭.

गन्धाश्चन्द्रनादयः। गवां मध्ये वज्ञा वन्ध्या गौः । इलेब्स जतुवज्रादिः, येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयते। 'यथा(१) इलेप्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्ळिष्टं संदलेषये' दिति बह्बचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्मजलम् । √तोवम ईपदङ्करितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सुकृत पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । (२)पतान्यपण्यानि वर्जीयरवा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जीयत्वेत्येव सिद्धे 'अवर्ण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यवण्यानां ब्युदासार्थम्। तत्र मनुः

(३)सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैस्सह । अश्मने। लवणं चैव परावो ये च मानुषाः ॥ सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च। अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोम गन्धांश्च सर्वशः। क्षीरं क्षीद्रं दिध घृतं तैलं मधु गुडं कुशान्॥ आरण्यांश्च पशुन् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च । मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वोश्चैकराफान् परान्॥ इति॥१२॥

तिलतण्डुलांस्टवेव धान्धस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विकीणीयात् न वि क्रीणीत । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नाऽयं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम् (४)—

'काममुत्पाद्य ऋष्यां तु स्वयमेव ऋषीवलः । विकीणीत तिलाञ्च्छुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥' इति ॥१३॥ अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमवः ॥ १४ ॥

विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परेण विनि मयोऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषां चिद्धिनिमयोऽनुज्ञायते —

अन्नेन चाऽन्नस्य मनुष्याणा च मनुष्ये रसानां च

पे. ब्रा. ५. पं. ३२. ख
 २. आपणीयानि इति क. पु.

३. स. स्मृ. १०. ८६, ८९.

४. म. स्मृ. १०-९०.

रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥१५॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः(१)—रसा रसैस्समतो हीनतो वा " । तिलतण्डलपकार्न्न विद्यामनुष्याश्च विद्विताः परिवर्तनेन' इति । मानवे तु विशेषः-

(२)रसा रसैर्निमातव्या न खेव लवणं रसैः।

क्रताम्नं चाऽक्रतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः॥' इति।

गौतमीय तु--(३)विनिमयस्तु । रसानां रसैः । पशुनां च। न छवणः क्रतान्नयोः । तिलानां च । समेनाऽऽमेन तु पकस्य सम्प्रत्यर्थं' इति । तस्मा दत्र प्रतिषेधातुवृत्तिर्न राङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिविद्यत' (१३.१७) इति । (४)विनिमयाभ्यतुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्रयोदिष प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५॥

अक्रीतपण्यैर्घ्यवहरेत्।। १६॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ विश्वतितमी कण्डिका ॥ २० ॥

STR WROZ मुञ्जबल्बजैर्मूलफ्लैः॥१॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वः यानि पण्यानि तैर्व्यं वहरेत मुञ्जादिभिः ॥ १६ ॥

मञ्जबहबजास्तृणविशेषाः ॥ १ ॥

तृणकाष्ठैराविकृतैः ॥ २ ॥

तुणानां विकारो रज्ज्वादिभावः। काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः। तुणस्वादेव सिद्धे मुञ्जवरुवजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत्॥३॥

प्रतिविद्धानामापे विक्रयविनिमयाभ्यां जीवेत् । न पुनरस्यन्तमन्वः वस्येत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः(५) 'सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण । तत्रद्येके प्राणसंशय' इति । मनुर्पि--

> (६)'जीवितात्ययमापन्नो बोऽन्नमत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पक्कन न स दोषेण छिप्यते'॥ शति ॥ ३ ॥

१ ब. ध. २-३२---३९

२. म. स्मृ. १०. **९**४.

રૂ, ગૌ. ઘ. ૭ ૧૬—- ૨૧

४. नियमाभ्य. इति कः

५. गौ. घ. ७ २२, २३

६. म. स्म. १०-१० हैं

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४॥

गतम् ॥ ४ ॥

न पतितैस्संब्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

पतिताः स्तेनाद्यो वश्यमाणास्तैः सह न कश्चिद्पि व्यवहारः कर्तंब्यः । तत्र मनुः(१)—

संवत्सरेण पताति पतितेन सहाऽऽचरन्। याजनाध्यापनाधौनान्न तु यानासनादानात्॥' इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतिति । याजनादिभिस्तु सद्य पत्र ॥ ५॥

तथाऽपपात्रैः॥ ६॥

अपपात्राश्चण्डालादयः। तैश्च संब्यवहारो न कर्त्तब्यः॥ ६॥ अथ पतनीयानि ॥ ७॥

द्विज्ञातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥॥
स्तेयमाभिदास्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भज्ञातनं माः
तुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं
सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥

स्तयं सुवर्णचौर्यम्। आभिशस्यं ब्रह्महत्या। 'ब्राह्मणमात्रं च हत्वाः भिशस्त' (२४.७.) इति वश्यमाणत्वात् । पुरुषवधा मनुष्यजातिवधः। तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्माण्कं उज्झ उत्सर्गे । भावे घष् । छान्द्सो लिङ्काः व्यत्ययः। ब्रह्म वेदः तस्याऽधीतस्य नाशनं ब्रह्माण्झम् । औषधादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम् । मातुर्योनिसम्बन्धे मातुष्वस्नादौ । पितुर्योनिसम्बन्धे पितृष्वस्नादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्रोगमन मातृष्वस्नगमनं तः ससुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः ।

(२)'नौडी पैद्यी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातन्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः॥

इति मानवे निषिद्धायाः सुरायाः, पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोन् गानर्हाः प्रतिस्रोमादयः । तैः संयोग पकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः । पतानि पतनीयानि ॥ ८ ॥

गुर्वीसर्खि गुरुस्खि च गत्वाऽन्यांश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

सक्षीशब्दस्य छान्द्रसो ह्रस्वः । गुर्वीसर्वी मात्रादीनां सर्वी । गुरुसक्षी पित्रादिनां सर्वी तां गत्वा । किम् १ पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेश्वते । अन्याश्र परतल्यान् गत्वा पतिति । तरूपशब्देन शयनवाचिना दारा छश्यन्ते ॥ ९ ॥

नाऽग्रुरुतरुपे पततीत्येके ॥ १० ॥

गुरुद्दारभ्यतिरेकेण परतस्पगमनं पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् , प्रायश्चित्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टन्यः॥ १०॥

अधर्माणां तु सनतमाचारः ॥ ११ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सत्ततमाचारः पतनहेतुः ॥११॥

अधाऽद्याचिकराणि ॥ १२ ॥

अञ्चाचि पुरुष कुर्वन्तीत्यशुचिकसणि, तानि वश्यन्ते ॥ १२ ॥

शुद्रगमनमार्थस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनप्रशुचिकरम् ॥ १३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्वाणां कव्यादसाम् ॥ १५ ॥

ग्राम्याणा'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः, भावेऽ-सुन्प्रत्ययः । कव्वविषयमदनं येषां ते कव्यादसः केवछं मांसवृत्तयो गृश्रादयः॥१५॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राज्ञनम् ॥ १६ ॥

मुत्रप्रीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपळक्षणम् ॥ १६॥

शुद्धोच्छिष्टमपपात्रगमनं चाऽऽघीणाम् ॥ १७॥

ग्रहें।च्छिष्टं मुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामग्रुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिस्रोः मस्त्रियः तासां च गमनम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥ यान्येतान्यशुचिकरत्येनाऽजुकान्तानि एतान्यि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते १०

अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥१९॥

उक्तव्यातिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्य-शुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेन्वेनं धर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुध्वा परस्य समाख्याने पूर्वा न स्यात् । परैरविदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येष्वेनं वर्जयेत्, यथा परे न जानन्ति । अन्यथा दोषवान् स्यात् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावेकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिश्रविरचितायामु-उज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः; ॥७॥

अयाऽष्टमः पटलः ॥

(अध्यात्मपटलः)

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठन्न्यायसंहिताननैश्चारिकान् १

श्रीमच्छङ्करमगवत्पादप्रणीतं विवरणम् ॥

अथ 'अध्यात्मिकान् योगान्'—स्त्याद्यध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रम्तूयते । किमिह् प्रायश्चित्तप्रकरणे समाम्नानस्य प्रयोग्जनिमिति । उच्यते—कमेक्षयहेनुम्बसामान्यात् । अनिष्टकमेक्षयहेनुन्वसामान्यात् । अनिष्टकमेक्षयहेन् तृति हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वे च कमे वर्णाश्चमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहप्रहणहेनुन्वान् । नन्क्षयकारणं चाऽऽत्मक्षानम् , प्रवृत्तिहे नुदेशपनिवर्तकस्वान् । दोपाणां च निर्वाते आत्मक्षानवनः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विविश्विनेन्यात्मक्षानार्थमध्यात्म(१)पटलमान्ययेन, कमेक्षयहेनुस्वसामान्यात् ।

नमु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुःवात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, "सर्ववर्णानां स्वधमीनुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (२.२.२.) इत्यादिश्रवणात् । अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्प रिवृत्ती कर्मफलशेषण' (२.२.३.) इत्यादिश्रवणात् । गौतमश्च—

(२)'वर्णा आश्रमाश्च स्वकमिनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय'' इत्यादि ना संसारगमनमेव दर्शयित कर्मणां फलम् । सर्वाश्चमाणां हि दोषिने घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधमानुष्ठानात् । वश्यति च—

'विध्य कविः' (२२.५) "सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यस्याऽत्मानमन्विच्छेद्' (२.२१.१३) दत्यादि । "तेषु सर्वेषु यथोपदेदामन्ययो वर्तमानः क्षेमं गुच्छति"(२.२१.२.)

१. अत्र पटलशन्दो नपुंसकिल्जः प्रयुक्तः । 'समूहे पटल न ना' (अमरको. ३. २००) इत्यमरकोशातु समृहवाचिनः पटलशन्दस्यैव क्लांबत्वम् । 'तिलके च परि-च्छेदे पटलः' इति शेषकोशात् परिच्छेदवाचकस्य पटलशन्दस्य तु पुल्लिङ्गतेवेत्यवगम्यते । अत एव च सर्वे प्रन्यकाराः 'इति प्रथमः पटलः, इत्येव लिखान्ति । अतोऽन्नाि पुर्लिङ्गतेव मान्य यद्यपि पटलशन्देन तथापि भेदाविवक्षया प्रयोगः इत इति माति ॥

२. मो. घ. ११. २९.

इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चाऽपवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञाः नगहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा वि षदध्यादीनि मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि, तद्वदिति चेत्-नः अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात् तत इदं चिन्त्यम्-कि केवलैः कर्मभिरारभ्याः ज्ञानखाहतैर्वाः ज्ञानकर्पभ्यां वाः केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयक्तेन वेति । न त्वारभ्या केनचिद्धिः क्षेमप्राप्तेः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदम्-ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्ते इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानवदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धापनयकर्तृत्वमिति चत्-न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात्। अवि-द्यादे।षहेत्रान हि सर्वकर्माणि सहफ्लैः कार्यमृतैः क्षेत्रप्राप्तिप्रतिबन्धकाः नि । तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तदभाव आत्मशानादन्यतः कुतश्चिद्वपलभ्यते । तथाह्युक्तम्--

"निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः" (२२. ११.) इति । पाण्डित्यं चेहात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च (१)"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति" इति । असयं हि क्षेमप्राप्तिः । (२) असयं वै जनक ! प्राप्तोऽसि' इति श्रुत्यन्तरात्।

'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमध्यत्रे। वर्तमानः क्षेमं गच्छतिः' (२.२१.२.) . इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम् ? यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यश्रो निष्काः मस्सन् प्रवर्तमानो ज्ञानऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं(३) चेष्टन् कामकामी जायापुत्रविचादिकामापहृतव्यप्रचेताः । शानी च सन् सर्वसन्न्यासक-मेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः। न हि दोवनिर्घातः कदाचिदापे कर्मभ्य उपपद्यते । समिथ्याञ्चानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्राबल्यामहोष-लभ्यते। 'सङ्करपमुलः कामः' इति च स्मृतेः। प्रवृत्तिमान्ये च' दोषतः तुःवदर्शनात् । न चाऽनिर्हृत्य समिष्याञ्चानान् दोषान् क्षेमे प्राप्नोति कः श्चित्। न च जन्मान्तरसञ्चितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिः रुपपद्यते, शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोः गाय शरीरब्रहणं, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषौ, पुनः शरीरब्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ! तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा।

कर्मसहिताज्ञ्वानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् ! यद्यपि श्चानकर्मणोः भिष्नकार्यत्वाद् विरोधः तथापि तैलवर्त्यग्नीनामिव संहत्य कर्मणा

१. तैति, उ. २, ९. २. बृ. स. ४. २. ४.

३. 'चेष्टन्' इति शत्रन्तः प्रयोगस्साधिरिति न प्रतीमः।

अ।प० घ० १६

श्वानमिवद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेश्व। क्रियाकारकफलानुपः मर्देनाऽऽत्मलाभागवात् ज्ञानस्य कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः। तेलवर्यः ग्रीनां तु सहभावित्वोपपत्तेरितरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहतः त्वं स्वात् । न तु ज्ञानकर्मणोस्तदुभयानुपपत्तेः संहतत्वं कदाचिद्पि सम्भवति । केवलज्ञानपक्षे शास्त्रपतिषेधवचनादयुक्तमिति चेन्न। ज्ञानः कार्यानिवर्तकत्वाच्छास्त्रपतिषेधवचनस्य ।

योऽयं कर्मविधिपरैः केवलक्षानपक्षस्य सर्वसन्त्यासस्य विप्रतिषे धो विरोधः, स नैव क्षानकार्यमीवद्यादेषक्ष्यं वारयति (१) भिद्यते हृद्य्यप्रनिधः' (२) तस्य तावदेव चिरम्' (३) भृत्युमुखात् प्रमुच्यते' हृद्ये वमादिश्चतिक्ष्यतिक्षत्रतिक्षस्य । नव वमादिश्चतिक्षत्रतिक्षत्रतिक्षस्य । तव (तत्) क्षानस्वक्षपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति, सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानध्यक्यप्रसङ्गात्, 'पूः प्राणिनः'(२२. ४.) 'आतमा वै देवता' हत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिक्षास्त्रीविप्रतिषद्धं कवलक्षानद्यास्त्रमात्मेकत्वविषयमल्यं, तथापि सकार्यस्य क्षानस्य वलः वत्तरस्यात्र केनचिद्धारयितुं शक्यम् ।

जीवतो दुःखानिवतर्कत्वाज्ञानस्याऽनैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेत्, न, 'भिद्यते हृदयप्रनिथः' 'ब्रह्मविद्याप्नोति परम्', 'निचाय्य तं मृ-त्युमुखात् प्रमुच्यते' (४)'ब्रह्म चेद ब्रह्मव भवति' इत्यादिश्चातिस्मृति-न्यायम्यः । बहुभिविप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्या-ज्यत्वमिति चेन्न, तुस्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्मा-ण्युक्तवा । (५)"तानि वा एतान्यवराणि तणांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसराविष्यत्वमुक्तवा न्यास-शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' (६)'त्यागेनै-के अमृतत्वमानशः' इत्यमृतत्वफलं दर्शयति शास्त्रम् ।

(७)"तस्यैवं विदुषो यञ्चस्याऽऽत्मा यजमानः" इत्यादिना च वि दुषः सर्वेक(में?मां) भावं दर्शयति;

"द्वौ पन्थानावनुनिष्कान्ततरौ कर्मपथश्चैव पुरस्तात् सन्त्यासश्च, तयोः सन्न्यास एवातिरेचयति"

इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वाद्युक्तमिति चेन्न। अ

૧. મુ. **૩. ૨. ૨. ૮. ૨. છા. ૩. ૬. ૧૪. ૨. ૧. વ**ઠો. **૨.** રે. ૧५,

४. मुण्ड. ड. ३. २. ९. ५. नारा. उ. ७८.

६. नारा. ड. ३. ७, नारा. ड. ८०

विद्वाद्विपयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दबुद्धयो हि लोकेऽदष्टः प्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तयितव्याः कर्मसु । न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः । परनिन्दा हि परस्तातिरिति केवलक्षानानिन्दया कर्मस्तुतिपरमाचार्यवः

यन्त "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपलभेत" (२.२१.१६) शानस्य साधनत्वानेकान्तिकवचनं, तद् (१) 'ब्रह्मविदा· इति प्तोति परम्' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तमः ; आच।र्यान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्म च' 'न तत्र क्रमते बुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति' इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः ॥

अध्यात्मिकान् योगानिति । अध्यातमं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः । छ। न्दसं ह्रस्वत्वम् । के ते अध्यात्मिका योगाः ? वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः । ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वाद् योगाः । बाह्यनिमित्तानिरपेक्षत्वाच्चा-ध्यात्मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसहितान् उपपात्तिसम-न्वितान् । ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्यायः तः । अनैश्वारिकान निश्चारयन्ति मनोऽन्तःस्थं बिंबिंषयेभ्य इति नैश्चारिकाः कोघादयो दोषाः, तत्त्र्वातिपक्षभृता ह्येते ऽनैश्चारिकाः । अकोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं तिष्ठति । अतस्तानज्ञतिष्ठेत सेवेत । अकोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापद्दत-चेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः, अतस्त्रव्लाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥ उन्वला

उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मन्नानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सः र्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

(२)भिद्यते हृदयग्रन्थिदिखद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' इति ।

(३)'तद्यथेषीकात््लमझौ प्रोतं प्रदू**येतैवं हाऽस्य सर्वे पाप्मानः** प्रदूयन्त' इति च । याञ्चवरूमयोऽप्याह—

(४)इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥' इति ।

१. तै. उ. २. १.

२. मुण्डकोप. २. २. ८.

३. छा. उ. ५. २४. ३. ४. या. स्मृ. १. ८.

अध्यात्मिन भवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मनो छम्भावितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतृन् वश्यमाणानकोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान्, उपपद्यन्ते हि ते न्याय्यतः कोधादीनां देखाणां निर्घाते । अनैश्वातिकान् निश्चारिश्चित्तस्य बहिर्विश्चेषः, तस्मै ये प्रभवन्ति कोधादयो वश्यमाणाः ते नैश्चारिकाः तत्प्रति पक्षमूतान् । अकोधादिषु सत्सु चित्तमिनश्चरणशीलमात्मालम्बनं निश्चलं तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं छब्धुमकोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १॥

विवरणम् ।

पुत्रविचादिलामो हि परो दृष्टो लोके। किमात्मलामेन ? इत्यत आह— आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभाद् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते। तथा विचारित वृहदारण्यके(१)'तदेतत् प्रेयः पुत्राद्' इ त्यादिना॥२॥

रजवला।

किंदुनरात्मा प्रयत्नेन लब्बब्यः ? ओमित्याह-

अत्यलभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावातमा १ प्रत्यगात्मा । नन्वसौ नित्यलः व्यः । न हि स्वयमेव स्वस्याऽलब्धो भवि । सत्यम्, प्रकृतिमेलनात्तः इमितामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवित । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथाविधश्च सम्बन्धो यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माञ्चान्योऽन्यत्राऽध्यस्यन्ते । यथा श्लीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते विवेकः-इयन् श्लीरमियदुदकमिति, अमुध्मित्रवकाशे श्लीरममुद्धिनन्नवकाशः उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरमिसम्बद्धयोर्थे अग्निधर्मा उद्याद्यास्यर्वेद्याद्याः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । ये वा अयोगोलकः धर्माः काठिन्यदेध्याद्याः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । यवं हि तत्र प्रतिपत्तिः-एकं वस्तु उद्याद्याः ते ऽग्नाबध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रतिपत्तिः-एकं वस्तु उद्याद्याः ते अकृतिधर्माद्य सुखदुःखमोहपरिणामाद्यः पुरुषे । तत्वद्य एकं वस्तु चेननं सुखादिकलिलं परिणामिति व्यवहारः ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् सङ्घाते अवेतनांशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण परिणमति तेन तेनाऽभेदाध्यासमापद्यते ।

१, बृह् र. १. ४. ८.

यथा श्लीरावस्थागतं घृतं श्लीरे दध्यात्मना परिणमति तामध्यवस्थामः नुप्रविश्वति तद्वदिहापि। तदिदमुच्यते-(१)'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिद्मेव-यद्दत मोक्तृतया निमित्तत्वम् । तदेवं स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेद्मापन्नः तद्धर्मा भवति। एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाऽहङ्कारेण, इत्याद्यरारादृद्रष्ट व्यम् । स्थुलोऽहं क्रशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंगः तस्यापेक्षित्वयस्स्वरूपलामः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य। तद्यथा-शबरादिभिर्बादयात्त्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयः मात्मानमवगमयनमात्रा स्वक्षे कथित लब्धस्वक्ष इव भवति । तथा प्रकृत्या (२)वेर्ययेव स्वरूपान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया(३) 'तः त्वमसी' ति श्रुत्या स्वभावं नीयते-यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्व-मसि, यथा मन्यसे 'मनुष्योऽहं दुःख्यह' मित्यादि न तथेति । यथा य एवभूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः।

नतु तस्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते। को ब्र्ते ? नेति । ब्रह्माऽपि नान्यदारमनः । कि पुनरयमारमा एकः ? आहे। स्विन्नाना ? किमनेन तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः श्वानेन ? त्वं संसर्गातकः लुपतामिव गतः। तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्विय मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संसरिष्यन्ति। का ते क्षतिः ? अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाम इत्य-लमियता। महत्येषा कथा। तद्येते इलोका भवन्ति-

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धे चिरं वर्धित स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमध्यञ्जसा। संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पृरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकछिछं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥१॥ दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु । राजीभूय(४) जयार्थमेव यतने तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २॥ इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदशी

नैवान्योन्यभिदामपस्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम्। किं तु स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

१, तै. उ. २, ६.

२. वर्यया. इति. ख. पु

३. छा. उ. ६. ९. ३,

४. यथार्थमेव क. पु.

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥ तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षातिरस्य यत्किल परे सत्यन्यथा च स्थिताः । यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः

पुंसामित्याभेदां भिदां च न वयं निर्वद्धा निश्चिन्महे॥४॥ इति॥

तत्राऽऽत्मलाभीषाञ्च्छ्लोकानुदाहरिष्यामः॥ ३ ॥

विवरणम् ।

सत्यं क्रोधादया दोषा आत्मलामप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिभिर्ति-है(न्य?ण्य)न्तेः तथापि न मुलाद्वर्तनेन निवृत्तिः क्रोघादीनाम्, सर्वदेष-बीजभूतमञ्जानं न निवृत्तमिति तस्य चाऽनिवृत्ती बीजस्याऽनिवर्तित त्वात् सक्रिश्चन्ता अणि क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्धाविष्यन्तीति संसा-रस्याऽऽत्यन्तिकोरुल्कदे। न स्यात् । तद्दोषबीजभूतस्याऽज्ञानस्य मतान् , ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वक्षपत्रकाशानायात्मञ्जानाय मतान् शाखान्तरोपनिषद्धयः, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने निमित्ते । आ-त्मानं करतलन्यस्तिमव ल(मिभ ? ममिय)तुं समर्थान् आत्मलाभीयान् इलोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याऽऽहरिष्यामः । प्रन्थीकृत्य दर्शियष्याम इत्यर्थः॥ ३॥

उज्वला ।

तदिहाऽपैक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तच्च त्रिविधम्-श्रुतं मननं निदिध्यासनामिति । (२)श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं ज्ञानम् । मननमुपपत्तिभि निद्धपणम् । एवं श्रुते मते चात्मिन सात्तात्कारहेतुरविक्षित्तेन चेतसा निरन्तरंभावना(३)निदिध्यासनम्। तत्राऽऽत्मिसिद्धयेश्रोतं ज्ञानं तावदाह-

तत्रेति वाक्योपन्यासे । भारमलाभीयानारमळाभप्रयोजनान् । अनुप्रवः चनादिषु दर्शनाच्छप्रस्ययः । रलोकान् पादबद्धानौपनिषदान् मन्त्रान् । उदाहरिष्यामः उद्धरयाहरिष्यामः प्रनेषे निवेशिषणामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य विकल्मषस्याऽचलं चलनिकेतं येऽनुति-ष्ठान्ति तेऽपृताः ॥ ४ ॥

१. बृ. त. २. ४. ५. २. ध्यानामिति. ख. च. पु.

विवरणम् ।

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्तः म्बपर्यन्तानि प्राणिनः । पुरं पुरमिव राज्ञः उपलब्ध्याधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्याऽऽत्मनः । यथा स्वकायपुरे राजा सांचवादिपरिवृत उपलभ्यने, एव देहन्वात्मा बुद्धादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपल भते च बुद्धादिकरणोपसंहतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभूता-यां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धाविकः द्यादिदोषमलापनये विद्वाद्भिस्यक्तैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न ह्रस्यते । (१)'न वधेनाऽस्य ह्रन्यते' इतिच्छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कः हमषं पापं तदस्य नास्तीति विकल्मषः । सर्वे ह्यविद्यादोषस्राहतं धर्माः धर्मोख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्यति विशेषणेन तत् प्रतिषिध्यते तत्कार्यं जरारे।गादिदुः खरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसम्बन्धरः हितस्याऽसंसारिण उपलब्ध्यिष्ठानं पृः सर्वे प्राणिनः। अतो न संसा-र्यन्यो ऽस्ति । (२)'एको देवः सर्वभृतेषु 'गृढ' इति इवेताइवतरे । (३)"एष सर्वेषु भूतेषु गुढोऽत्मा न प्रकाशते" शत च काठके । (४)'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि वाजसनयके आत्मा तत्वमसी'ति च छान्दोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वो त्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह—यस्य सर्वे प्राणिनः पुर अह न्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसम्बन्धादर्थसिद्धमाकाशवत् 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति च श्रुतेः। सर्वगतस्य सर्वगतत्वम्, वाऽचळत्वमर्थसिद्धमेव । तमचळं चलनिकेतं चळायां हि प्राणिगुहायां स्वयं राते तमचळं चळनिकेतम् । येऽन्तिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात् प्र-तिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

गुहेति प्रकृतिनाम ।

'यत्तत्स्मृतं कारणमत्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रस्तिः। आतमा गुद्दा योनि(६)रनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥ इति पुराणे दर्शनात् । तस्यां शेते तया जहाऽऽविभागमापन्नास्तष्ठतीति गुहाशय आत्मा ।

૧. છા, ૩. ૮ ૧૦. ૪.

३. कठो. १ ३, १२.

५. छा. ६. ८.९.

२. ३वेता. उ. ६. ११.

४. बृ. उ. ३. ८. ११.

६. अनाद्यनन्त इति. ख. पुस्तके'

(१) अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वां प्रजां जनयन्तीं सक्ष्पाम् । अजो ह्येको जुषमाणीऽनुशेने जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः, इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरं हन्यमानेऽपि हन्यते (२)तथा चोकं भगवता—(३) न हन्यने हन्यमाने शरीरं इति । विकल्मषस्य निर्लेषस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मानि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यमन्ताः प्राणादिन्मन्तः संघाताः पूः पुरं उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवरानीतान् भोगानुपभुक्के, तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन् करणे रूपस्थापितान् भोगानुपभुक्के । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थान शरीरं तद्यस्य चलं नं येऽनुऽतिष्ठन्ति उपासते एवंभूतोऽहामिति प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति । ४॥ विवरणम् ।

कथं तदनुष्ठानमिति ? उच्यते—

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते । विषय कविरेतदनुतिष्टदगुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्व्यक्षपानादिसंभोगलक्षणम् । इदिति किञ्चिद्यें। यत्किञ्चिदिहं प्रत्यक्षम् । इह।ऽस्मिन् लोंके । विषयम् । इदंशब्दसामानाधिकरण्याम्नपुसंकलिक्षप्रयोगो विषयमिति । उभयलि क्षे वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इद्दशब्दश्च । तयोः क्षिचिन्नयो । इन्छब्दश्चार्थे । इद्दशब्दश्च । तयोः क्षिचिन्नयो । इन्छब्दश्चार्थे । इद्दशब्दश्च । तयोः क्षिचिन्नयो । इन्छब्दश्चार्थे । इद्दशब्दश्च । तयोः क्षिचिन्नयो । श्वत्र सम्बद्धते । इद्द लोके इद्द चलोकेऽमुप्तिश्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमध्यस्थो व्यपदिश्चित्र इद्द लोके इति च लोके इत्त तत्सर्वे विध्य परित्यज्य । किष् कान्तद्शीं, मेधावीत्यर्थः । फलं साध्यनं च तदिध्य पर्वणात्रयाद् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेद् गुद्दाशयं य्थोक्तलक्षणमात्मतत्त्वम् ॥ ५ ॥

उज्बला ।

विषयसङ्गपरित्यागेनाऽयमुपास्य इत्याह—

यदिद, विषयं, मेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। प्वमितिशब्दे तकारस्य दकारः। इतिशब्दः प्रसिद्धौ। हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनाः

१. तै. आ. (नारायणोपनिषदि) १ . . १.

२. 'तथा चोक्तं भगवता-न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।' इति नास्ति क. पुस्तके.

३. भगवद्गी. २. २०.

वृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्यवान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापद्दतः वतसो हि वदन्ति—'इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्याः सुखस्पर्धः, इति ह तस्याः रूपं निष्ठप्रमिव कनकम्, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरः मणिः, इति ह तस्याः गन्धो ब्राणतर्पणः इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि दृष्टव्यः। अत्राऽनन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याद्दार्यः। इति ह इति हेति यो ऽयं लोके विषय उच्यते, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, एति हृध्यः गुहाशयः मनुतिष्ठेत् । कावेमेधावी ॥ ५॥

विवरणम् ।

तत् क्वाऽनुष्ठातव्यामिति । उच्यते--

आत्मन्नेवाऽहमलब्ध्वैतिह्तं सेवस्व नाऽहितम् । अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रसुम् ॥ ६॥

आत्मनेव आत्मनेयव । प्रत्यगात्मा हि परमात्मा । सर्वे ह्यत्रानुष्ठेयम् । यदि देहादन्यत्राऽनुष्ट्रीयेत, सोऽनात्मा कव्णितः स्थात्। तस्माद् देहादिः सङ्घात आत्मन्येव विध्य बाह्यासङ्गं गुहाशयमात्मतस्वमनुष्टेयम् । किम-न्येष्वन बुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम् , प्रथममेव नान्येष्व बुष्ठेयः मात्मतस्वम् । कथं तर्हि ै सर्वप्रयत्नेनाऽपि स्वदेहादिसङ्घाते यथोक्तमाः रमतस्वं न लभेत, अथाऽहमन्येष्वादित्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवाङ्खामि । साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र ग्रहाशयं तस्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षयाऽन्यत् पुत्रावित्तलोकादिसुखं छिखा निःस्पृ-हतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकाङ्क्षाः च सह सम्भवतः । कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेश्याऽस्मानुष्ठानमेव यस्नत आः स्थीयत इत्यत आहाऽऽचार्यः —यथान्यान्यहितानि हितबुध्या परिगृहीः नानि, न तथवमात्मसेवनम् । कि तर्हि ? (ए)तद्धितमेव । तस्मात् सेवस्वति । किंविशिष्टश्चाऽऽत्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम् अनन्त (र)त्वादबाह्यत्वाच्च महानात्माः तं महान्तम् । गुणैर्वीपाधिसः ह्यारिभिर्महान्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजसस्कायं तेजःशरीरिमत्यर्थः। चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपमः तिद्धं तेजसां तेजः । (१) येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः'(२) 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्व-देहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु । निहितं स्थितम् , उपलब्धिक्रपेणाभिन्यकः

૧. ते. ब्रा. १३, ९. ७. २. मुण्ड. २. २. १०.

मिस्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिन्यक्तिनिमित्तत्वन्यतिरेकेण कस्यविदा धारम्बसम्भवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतस्वोपपत्तेः । प्रभुं प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति, अविन्त्यशक्तित्वात् । एवमाद्यनन्तगुणविशिष्टः मात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

उज्बला ।

विषयत्यागे हेतुमाह—

शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत्। द्वौ चात्र हेत् विषयाणां त्यागे-पराधी-नत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजसत्कायं तेजसङ्शरीरं तेजौराशि स्वयंप्रकाशम् । (१) आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे ति बृहद्रारण्यकम्। सर्वत्र निहित सर्वगतम् । प्रभु स्वतन्त्रम् । प्रवंभूतं गुहाशयं प्रतावन्तं काळं अहमात्मन् , सप्तम्यकवचनस्य छक्, आत्मिनि । अस्मिन् मदीये स-ङ्वाते अन्यानपेक्षयेव छब्धुं योग्यमलब्ध्वा अधाऽन्येषु इन्द्रियादिषु तं तं वि षयं प्रतीच्छामि छङ्थें छट्, प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं छब्धा न तथाः विधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयान्तुधावनिमिति ॥ ६॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो धुवः। अनङ्गोऽकाब्दोऽकारीरोऽस्पर्कश्च सहाञ्च्छाचिः। स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम्॥॥॥
निवरणम्।

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वित्रतेषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेथावी, सर्वेश इत्यर्थः । अस्तोऽत एव । यो ह्यानित्योऽसर्वश्चः स मत्यो इष्टः; अयं तु तिद्वेपरी तत्वादमृतः । ध्रुवः अविचळः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थूर् लश्चरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अशर्वः हित लिङ्गश्चरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नाऽस्य शब्दगुणः सम्भवति । शब्दविद्धि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानियात् । न चैतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः आकाशवायुभूतः द्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादया गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादिष स्थ्मत्वम् । शब्दादिगुण-वाहुव्याद्वाय्वादेषु स्थीव्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावाः जिरतिशयस्थमत्वं सर्वगतत्वादि चाऽप्रतिबन्धेन धर्मजातं तर्केणाऽपि

१. वृह. उ ४. ३. ६. अत्र पाठभेदो दश्यते.

शक्यं स्थापियतुम । महान, अत एव श्रविनिरञ्जनः । अथवा श्रविः पावन इत्यर्थः । श्रुचि हि वस्तु पावनं दृष्टम् , यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किञ्च य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । (१) दृदं सर्व यद्यमात्मे ति हि वाजस्तेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्जिकिष्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा । काष्ट्रा अवसानम् । (२) सा काष्ट्रा सा परा गतिः रि ति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्चतेः । विषुवत्सु वा(३) दिवाकीत्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाद्यं भवतीति वैषुवतः । स परमातमा ।

नतु 'स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवत'मित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतस्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते—स परमात्मा वैभाजनं, विभाक्तविभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे कियते, तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्य-धिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चाऽनेकघा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्ति-त्वाद् वैभाजनम् सर्वथा शुद्धमेव सर्वेनोपलभ्यते । किं तर्हि ? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७॥

उज्वला ।

पुनरप्यसौ कीदश इत्याह —

सर्वमूतेषु मनुष्यादिषु सङ्घातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्विप न विनद्यति विपिश्वित् मेधावी चित्स्वक्षपः। अमृतः नित्यत्वादेवाऽमरणधर्मा। अतः धृवः एकक्षपः, विकाररिहतः। न प्रधानविद्वकारिणस्सतो धर्मिक्षेणाऽस्य नित्यत्विमित्यर्थः। अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरिहतः। अशब्दोऽस्पर्श इति भूत-गुणानामुपलक्षणम्। शब्दादिगुणरिहतः अशरीरः सूक्षमशरीरेणाऽपि वर्जितः। महाब्च्छुनिः महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः। स सर्व प्रकृत्यमेदद्वारेण । स एव परमा काष्ठा, ततः परं गन्तव्याभावात्। स वैष्ठवत विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः। ''एकविंशमेतदह-रूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये सम्बत्सरस्य'ति दर्शनात् । विषुवानेव वैः

^{9.} बृह. उ. ४. ५. ৩ ২. কাত. ৭. ३. ११.

३. गवामयनाह्यस्सवत्सरसाध्यस्सत्रविशेषः । स एकषण्याधिकशतत्रयदिवस (३६१) साध्यः। तत्राशित्युत्तरशत (१८०) दिनानि पूर्व पक्षः। तावन्त्येव दिनान् न्युत्तरं पक्षः। मध्यमं यदहरेकाशीत्युत्तरशततम् (१८१) पं स विष्ठवान् । तत्र दिवान् केत्यिं साम ब्रह्मसाम भवति । तेन च साम्ना परमात्मा गीयते । अतो विष्ठवद्वतः मध्यस्थानस्वात् तत्प्रतिपाद्यत्वाद्वा ब्रह्म वैष्ठवतामिति भावः ।

षुवतम् । तद्यथा सम्बत्सरस्य मध्ये भवति प्वमङ्गानामेषः मध्ये।(१)'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मे'ति बह्व्चब्राह्मणम्।स एव च वैभाजनं पुरं विविधैर्मार्गेर्भजनीयं विभजनम्। तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरनुश तिकादिश्च। यथा समृद्धं पुरं सर्वेरिथिभिः प्राप्यमेवमयमपीति॥७॥ तं योऽनुतिष्ठेत्सवेत्र प्राध्वं चाऽस्य सदाऽऽचरेत्। दुद्शे निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे॥८॥ विवरणम्।

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमिवद्याख्यं हित्वा विद्यया शाः स्त्रजनितदर्शनेन त यथोक्त अक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । । सर्वत्र सर्विस्मन् काले । किञ्च न केवल्रमनुष्ठानमात्रमस्य । प्राध्नं बन्धनम् आत्मेकत्वरसः प्रश्नतां स्थिरां बाह्येषणाव्यावृत्तक्षणं सर्वसन्त्यासलक्षणाम् । तिद्वि बन्धनं विदुषो ब्रह्मणि । एवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नाऽऽवः तिते । तस्माद् बन्धनं चाऽस्य सदाऽऽवरेत् । तद्मुष्ठानवन्धने सदाचरतः कि स्यादिति ? उच्यते—दुर्देशे दुःखेन होषणात्यागादिना स दश्यत इति दुर्दशम् । निप्रंण यस्माद्वि दुर्दशे तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौ शलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षादुपलभेत—अहमात्मेति, समोदेत । एवं दृष्ट्वा हर्षमानन्दलक्षणं प्राप्नुयात् । विष्टेषे विगतसन्तापः लक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ८ ॥ उज्वला ।

तमेवंभूतमात्मानं योऽनितिष्ठेदुपासीत यश्चाऽस्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु सदा प्राध्वमानुकू ल्यमानरेत् । आनुकूल्यं प्रातिषिद्धवर्जनं नित्यनौमिति ककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दशं निपुणं(२) सूक्ष्मतः युक्तः समाहितो भूत्वा पर्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । संसारद्शायां वा तिरोहितं निरातिशयं स्वमानन्दमनुभवदीति ॥ ८॥

॥ इत्यापस्तम्बद्भत्रवृत्तावुज्वलायां द्वाविशी काण्डिका ॥ २२ ॥

आत्मन् पदयन् सर्वभूतानि न मुद्योचिन्तयन्कविः। आत्मानं चैव सर्वत्र यः पदयत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति॥९॥१॥

१. ऐ. ब्रा. ६. प. ८. ख. २. सूक्ष्ममेतं इति क. ख. पु.

विवरणम् ।

किश्च आतमन् पश्यन् आतमि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि (भूतानि)। खर्वेषां भूनानामातमस्वरूपतामेव पश्यित्रत्यर्थः । सवत्राऽऽत्मानं च परम् । न मुद्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वद्शिनो मोहावतारः; (१) तत्र को मोहं इति च मन्त्रलिङ्गात्। कीद्यविद्यशिष्टमाः तमदर्शनं मोहनिबईणमित्याह—चिन्तयन् उपसंहतकरणः किः मेधान्वी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूते- ध्वप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत्, स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुकरागौ (१) ब्रह्मणि। विराजति विविधं दीप्यते ॥९॥

सर्वाणि मूतानि आत्मन् आत्मिनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपानिषदादिः भिर्जानन् । पश्चाचिन्तयन् युक्तिभिनिक्षपयन्, यो न मुहोत मध्ये मोहं न गच्छेत् । कविर्भेधावी । पश्चाच सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत् साक्षाः रकुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदशे स्वे महिन्नि स्थितो विरा-जित स्वयं प्रकाशते ॥ १॥

निपुणोऽणीयान् विसोणीया यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिच्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियेजेगतोऽस्य ज्ञानाद्द्रयोऽ नन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाह्यतिकः स नित्यः॥

किश्च निषुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोर्णायाः विसततन्तेरिष । कोऽसी ? यः प्रकृत आत्मा सर्व समस्तं जगदाद्यय संद्याप्य तिष्ठति । किञ्च वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूळतरश्च पृथिव्याः । सर्वाः
तमको हि सः । धुनः नित्यः सर्व क्रस्स्नमारम्य संस्तम्मनं कृत्वा । तिष्ठति
वर्तते । (२)'येन द्यौद्या पृथवी च दृढां इति मन्त्रिक्षात्। स सर्वेद्दवरः
सर्वेद्यः एको विद्येय इत्यर्थः । स परमात्मा इन्द्रियेर्जन्यते यज्ञानं जन्
गतोऽस्य, तस्मात् ज्ञानादन्ये विळक्षणः, लोकिकज्ञानादन्य इति विद्येः
पणाज्ञानात्मक इत्यतेत् सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तिमि'ति च श्चतेः ।
अस्य जगत इन्द्रियजन्यज्ञानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्धातिरिक्तं जन्

१. इशा. उ. ७. २. ऋ ८. ७. ३.

गदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह्-अनन्यस्य अपृथग्भृतस्य जः गतः, क्षेशत् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्वयात् परमेश्वराद् धटादेरिव मुदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे म्वे महिन्नि हृदाकाशेऽवस्थातं शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिः ना बातृ बेयबानभेदेन च, यस्मात् स एव बेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकथा । तस्मादेवाऽऽत्मनः कायाः शारीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः। अतो मूलं स जगतः।(१) यनो वा इमानि भृतानि जायन्ते" इति श्रुतः । अत एव स शाश्वातिकः। यो हि पृथिव्यादिविकारः, स्रोऽबादिक्रमेण विनर्येत् , परं मूलकारणमापद्यते, स्रोऽशार्वतिकोऽ नित्यः । अयं चाऽऽत्मा परं मूलम् । न तस्याऽव्यन्यनमूळमस्ति, यतो जाः तो विनइयेत् , मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छाद्वतिकः शश्वदेः कद्भपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्वमूलत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

ਰਵਰਲਾ ।

निपुणो मेघावी चित्स्वरूपः । विसोर्णायाः विसतन्तोरप्यणीयान् सुक्ष्मः । यः सर्वमावृत्य स्थाप्य तिष्ठति । यश्च पृथिन्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः सर्वगः तत्वादेव सर्वमारम्य विष्टभ्य राषित्वेनाऽधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एक दपः। अस्य जगतो यदिनिदयैक्षीनं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीहरात् अनन्यस्य ज्ञेयात् , पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ज्ञेयात् नीलपीताद्याकाराद्नन्यभृतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषञ्चानाद्म्य इत्यर्थः । श्रूयते च (२)'तस्मा-द्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ।

(३) श्वानस्वद्भपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण म्रान्तिदर्शनतिस्थतम् ॥ इति पुराणम् । स्वभाः वतः स्वडछस्य चिद्रपस्यऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुप्यं तद्रपाया बुद्धरन्तरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः। वैषयिकज्ञानादन्य इति विरोषणेन ज्ञाना रमक इत्यपि सिद्धम्। (४) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतिः । एवंभूतः स्याऽऽत्मा परमेष्ठी परमे स्वद्भये तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्ब-न्धः । विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिक्षपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति वि-भाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं प्रपञ्चसृष्टेर्भांकतृतया मूळकारणम् । स नित्यः अवि नाशी। शाश्वतिक एकह्रपः अविकारः ॥ २ ॥

૧. તૈ. હ. રે. ૧.

ર. તૈ. ઇ. ર. પ.

३. विष्णु पु. १. १. ६. ४. तै. स. २. १

विवरणम् ।

पर्व यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषांनिमि-त्रश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावत्यन्तं विनिवर्तते इत्येतमः र्थं दर्शयिष्यन्नाह--

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूत दाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥ ३॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्धातः विनाशः। योगा अक्रोधादयः, तः
नमूलः तिक्रिमित्तिमित्येतत्। अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वन्द्विनो दोषा
दुर्बलत्वािक्रहिन्यन्ते। इह जविन इति दोषप्रभवकमीनीमत्तत्वाल्जीिकिः
तस्य देहधारणावसानो दोष्ट्यापार इत्येतद् दर्शयति। तत्प्रतिपक्षेष्वक्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति योगदेषयोः
रितरेतरिवरोिधित्वं सति स्थितिगतिवद् योगभ्यो दोषाणामेव निर्धातः,
न तु विपर्यय इत्येतत्। कथामिति चत् १ उच्यते—सम्यग्दर्शनस्विवः
त्वाद् बलवन्तो योगाः। मिथ्याप्रत्ययस्विवत्वात् दुर्बलत्वािक्रहन्यन्ते।
निहन्तित्येतद्युक्तम् । बुद्धिबलवद्भयस्तद्धीनानां लोके निर्धाते।
हृष्टः। 'अक्रोधनः' (१. १. २३) 'क्रोधार्द्यश्च-' (१. ११. २५) इति लिः
क्वात्। निर्हत्य अपहत्य। भृतदाह।न् दोषेषु(न१) ह्युद्भूतेषु भृतानि दः
ह्यन्त इव अग्निना परितप्यन्ते। अतो भृतदाह। दोषा उच्यन्ते। तान्
निर्हत्य। क्षेमं निर्मयं मोक्षं गच्छित।

"आनम्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन"अभयं वै जनक प्राप्ता ऽसि' 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशममात्रेणाऽब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह-पण्डित इति । ब्रह्मविदि ह्यत्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । (१)"तस्माद् ब्राह्मणः पार्ण्डित्यं निर्विद्य" इति श्रुतः। इहाऽऽत्मविद्याधिकारात् ।

यदि तिहैं दौषिनिईरणं पण्डितोऽप्यपक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्माविः द्या क्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्याः नन्तरमेव न दुःखमुपलभेत । नेष दोषः । उत्तो ह्यत्र परिहारः—सम्यग् द्यानबलावष्टम्माद् बलिनो योगा दुर्वलान् दोषान् मिध्याप्रत्ययभवान् निर्हन्तुमलमिति । तस्माद् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यवा दोषिनिईः रणकमक्षययोरसम्भवात् ।

৭. ৰু. ত. ३, ५, ৭.

विद्यया चेद् दोषानिर्हरणकर्मक्षयाववद्यं भवतः, तत इदमयलकाः र्यत्वाद् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमर्नधकम्, निर्हृत्येति, प्रवृत्तकर्माक्षित्रत्वाद् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजन्मान्तरकृतानि कर्माणि-फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षि प्ता दोषाः कर्त्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारम्भकत्वाः नुपपत्तेः। न हि र।गद्वेषादिशून्ये सखदुःखं प्रवृत्तिलब्धः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽश्चिप्ता दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तबळा यस्नतो निर्हर्तच्याः। प्रवृत्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात्। अत एवंदमुक्तम्-दोषाणां तु निर्घातो योगमुले इह जीवित इति । मध्यमोत्तमापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा बह्मप्रतिपात्तः, विवेकातिदायदर्शनात कस्याचित् । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति च श्रतः सम्यग्दर्शनसम्पन्न' शति च स्मृतः । मन्द्रमध्यमब्रह्मविद्पेक्षया त्याँगः वैराग्येन्द्रियजयाविधेरर्थवस्वम् . उत्तग्रब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वामे॰ त्यनुवादमात्रम् । (१)'रसोऽप्यस्य परं हृष्टा निवर्तते, इति वचनात्,गुणा तीतलक्षणवचनभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तदेषात् तज्जानितचेष्टाभ्यश्च भः वित विदुषे।ऽपि देहान्तरोत्पत्तिगित चेद्—मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्तः त्वाद् विद्वद्देषिचेष्टानां प्रवृत्तकमंविभागनेवीपक्षीणशक्तित्वात प्रयोजनाः न्ताराभावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कर्म, तत स्त्यवावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुताशनदग्धबीजशक्तित्वान्नाळं जनमान्तरारः म्भाय, 'क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि'(२) 'ज्ञानांग्नः सर्वकर्माणि'इत्यादिश्रु-तिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उज्बला ।

दोषाणा वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मुळनम् । इह जीविते योगमूलः योगा वश्यमाणा अक्रोधाद्यः तन्मूलकः । अतश्च तान् भृतदाः हीयान् भृतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान् निर्हत्य क्षेत्रं गच्छति आत्मत्राणद्वारेण । पण्डितो(३)ळब्बञ्चानः आत्मसाक्षात्कारी । क्षेम अभयं मोक्षम्(४)अभय वै जनक प्राप्तोऽसी'ति बृहदारण्यकम्ः ॥ समाप्ताः इलोकाः॥ ३ ॥

अथ भृतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥ ४ ॥ भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिताः भृतदाहीयाः तस्मै हितमिति छः।

^{9.} श्रीभ० गीता० २. ५९.

२. श्रीभगव. ४, ३७,

३. रुब्धज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी **इति क. ख. पु**.

४ वृ. उ. ६. २. ४.

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याद्यापरीवादावसूया काममन्यू अना-त्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः॥१३॥५॥

विवरणम् ।

तत्र कोधस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरन्तःकरणविश्लोभो गात्रस्वेदकप्रवादिलिङ्कः । हर्षस्तद्विपरीतोऽभीष्टलाभजनितो बाष्परोमाञ्चनादिलिङ्कः । रोषोऽनिष्ठविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्वयेप्सा,
स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्म आत्मनो
धार्मिकत्वप्रकाशनम् । होहः परानिष्ठचिकीर्षा । मृषोयमनृतवचनम् ।
अत्याशपरीवादै। अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदोः
पाभिधानम् । असुया परगुणेष्वक्षमा । काममन्यू कामः स्रोक्यातिकराभिलाषः । मन्युस्ताद्विधातस्तत्सु द्वेषः । अनात्म्यम् अनात्मवत्ता । एष
क्रोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष चेतसो विश्लेपप्रकारः । तेषां
योगमुलो निर्धातः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उक्वला ।

(१)ताडनाक्रोशादिहेतुकोऽन्तःकरणविश्लोभः स्वेद्कम्पादिलिङ्गः क्षोधः। हर्षः इष्टलामाच्चेतस उद्देको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्षोधस्यैव कियानिप भेदो मित्रादिषु प्रतिकुलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः। लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धमब्ययमिष रुणद्धि । मोहः कार्याकार्ययोरिविवेकः। स च प्रायेण क्षोधादिजन्योऽपि पृथगुपादिश्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवतीति । दम्भो धार्मिकत्व(२)प्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । होहोऽपकारः । मृषोयमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् । अस्या परगुणे(३) व्यक्षमा । कामः स्त्रीसंसर्गः । मन्युः गृहो द्वेषः । अनात्म्यं अजितोन्द्रयत्वं जिह्वाचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता । पते मृतदाहीया दोषाः । तेषा योगमूलो निर्धातः ॥ ५ ॥

के पुनस्ते योगा इति, उच्यते--

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः स-त्यवचनमनत्याद्योऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आ-र्जवं मार्दवं द्यामो दमः सर्वभृतैराविरोधो योग आर्थ-

१. आकोशादि इति ख. पु. २. प्रदर्शनेन इति क. पु. ३. अक्षमता इति क. पु. १८ आप० ध०

मान्द्रांसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्य-न्तिष्ठन विधिना (१)सार्वगामी भवति ॥ १४ ॥ ६ ॥

अकोधोऽहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-त्वाद योगाः । सविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्याऽर्थिभ्यः संविभजनम्। त्यागः दृष्टादृष्टेष्टभोगानां शक्तितः परित्यजम्, तत्साधनानां च। आर्जवम् ऋजुता, अदुष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृतिः। मार्देव मृदुत्वम् । शमे। ५ नतः करणोपशमः । दमो बाह्यकरणापेशमः । इदमन्यद योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते-सर्वभूतिवरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां पीडा, तदभावेऽपीडा । स पव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः। आर्थम् आर्याणां भावः अक्षद्भता । आनृशंसम् आनृशंस्यम् , अक्रीर्थम् । त्रिष्टः छब्यब्यस्याऽछाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतय।ऽवस्थानं लाभ इव । सर्वः भताविरोलक्षणांहिसा परिवाजकस्यैव सम्भवतीत्यार्यादीनां त्रयाः णामन्येषां चाऽविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिशब्दसाम थ्यांद् , इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वादार्यादीनीत्थंप्रकाराणि सर्वोश्र-मान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्ये तत्। अवद्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिव्यक्तिक्रमेण । भवति मुच्यते इत्यर्थः॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पुञ्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य कृतिषु श्रापस्तम्बीयधर्मशास्त्राध्यात्मपटलविवरणम् ॥ %



उज्बला ।

के पुनस्ते योगाः ? तानाह—

एते चाऽकोधादयोऽपि भावद्भपाः न कोधाद्यभावमात्रम् , कोधादिनिः र्धातहेतुतयोपदेशात । के पुनस्ते ? अक्रोधः, क्रोधादिषु प्रसक्तेष्वपि मा कार्षमिति सङ्करणः। अहर्षः, इष्टलाभालाभेषु चेतस पैकरप्यम्। भरोषः मित्रादिषु प्रतिकृत्रेष्वपि मनोविकाराभावः । अलोभः सन्तोः षोऽलम्बुद्धिः। अमोहोऽचधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अद्रोहः परेष्व-पकारिष्वप्यनपकारः । अनसूया परगुणेष्वभिमोदनम् । सत्यवचनं वधाः

सर्वगामी इति विवरणानुमतः पाठः । * विवरणे कण्डिका भेदो नकृतः ।

द्दष्टार्थवादित्वम् । सम्बिभागः आत्मान(१)मुपरुष्या**ऽप्यप्रादिदानम् ।** त्यागोऽपरिष्रद्दः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकस्रपत्वम् । मार्दव सुपगम्यता । शमः मन्युपरित्यागः । दमः(२)इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्वः त्र स्वस्मिन् क्रमे अकामः, अमन्युः, आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरः विरोधः ।सर्वप्रहणं भ्रुद्रैरविरोधार्थम् । योगः ऐकाष्यम् । आर्याणां भावः आर्थ शिष्टाचाराचुपालनम् । आनृशस आनृशस्यं **व्यवहारवचनाद्ये प्रसक्त**न नैष्टुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो न्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धः र्मज्ञानाम् । परं विषयः । एते अक्रीघादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन् समुख्यातं न्तन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सावगामी भवति । तान्यक्रोधादीनि तुष्ट्यन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः आत्मा तं गच्छति प्राप्नोति । 'विधिन'ति वचनात्(३)'प्राणिनां तु वयो यत्र तत्र साध्यमृतं बदेत् ।' इरयादिके विषये अनृतवचनादाविप न दोष इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥



इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्जवलायां प्रथमप्रइने**ऽष्ट**मः पटलः ॥८॥



१. अवरुध्य इति क. पु. २. इन्द्रियानि**म**हः इति ग, पु.

शूद्रविद्क्षत्रविप्राणां यत्रतींकौ भवेद्रधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (म. स्मृ. ८. १०४)

अनयोरेकार्यत्वसभ्युपगम्यैव विद्वानेश्वरेणाऽपि ''यत्र वर्णिनां सूदाविट्क्षत्रवि-प्राणां सत्यवचनेन वधस्सम्माव्यते" इति याज्ञवल्कीय वचन ब्याख्यातम् । अन्येरपि विश्वक्षपापराकादिभिः 'वर्णिनाम्' इत्येवं पाठः स्वीकृतः । अतोऽत्रापि 'वर्णिना' इत्येव पाठस्साधीयानिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

३. द्वित्रेष्वप्यादर्शयुस्तकेषु 'प्राणिनां तु वधो यत्र' इत्येव पाठस्समुपलभ्यते । परन्तु रलोकार्धमिदं याक्कवरकीयम् । तत्र "वर्णिनां हि वधे। यत्र" इत्येव मुदितपुस्तकेषु पाठस्य-मस्ति । (या. स्म. २. ८३.) किश्व मनौ-एतत्समानार्थकरलोक एवमुपलभ्यते-

श्रथ नवमः पटलः ॥

क्षात्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं द्यात् ॥ १॥

क्षत्रियं हता गवां सहस् ब्राह्मणेभ्यो द्यात्। किमर्थम् १ वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्दरणं तद्यम् "ऋषभश्चात्राऽधिकः स्वत्रं प्रायश्चित्ताः धं"(२४.४)इति वश्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम् । तित्कमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते १ केचिन्मन्यन्ते - नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं (१)यथा गृहदाहादौ क्षामवत्याद्य इति । ताश्चिराकर्तुमिद्मुक्तम् । श्चौतेऽप्युक्तं—(२)दोषनिघांतार्थानि भवन्ती'ति । अपर आह्—यो येन हन्यते स हतो भ्रियमाणस्तिस्मन्वैरं करोति—अपि नामाऽहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यास्तिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिद्मिति प्रायश्चिर्त्तमपि वश्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १॥

शतं वैद्ये ॥ ३ ॥

वैश्ये हते गवां शतं दद्यात् ॥ २ ॥

द्श शुद्धे ॥ ३ ॥

श्रदे हते दश दद्यात्। गा इति प्रकरणाद्रम्यते ॥ ३॥

ऋषभश्चाऽत्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः॥ ४॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽष्यधिको देयः। न केवछं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

> (३)अकामतस्तु राजन्यं विनिषात्य द्विजोश्वमः। ऋषमैकसद्द्वा गा द्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः॥ इयब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्। वरुन् दूरतरे श्रामादृक्षमृळनिकेतनः॥

^{9. &#}x27;यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोबाशमष्टाकपाछं निर्वपेत् भागधेयेनैवैन* शमयित नाऽस्याऽपरं गृहान् दहति'(तै.स. २. २. ३.) इति विहिता आहितामेर्यजमानस्य गृहे दग्धे तादशगृहदाह्विमित्तका क्षामवद्गिनदेवताकेष्टिः क्षामवतिक्षिः।

२. अ। १० श्री० ९. १. ४

३. म. स्मृ. ११. १२७-१३०

पतदेव चरेदब्दं प्रायिश्चत्तं द्विजोत्तमः। प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थ दद्याद्वैकशतं गवाम्॥ पतदेव व्रतं ऋस्नं षण्मासान्श्कृद्दहा चरेत्। ऋषमेकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गास्सिताः॥ श्रुति॥ ४॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५॥

एतेषां क्षत्रियादीनां बीष्ठ च हतासु एवमेव प्रायिक्षतं यथा पुरुषेषु॥५॥ पूर्वयोविर्णयोवेदाध्यायं इत्वा सवनगतं वाऽभिश्वास्तः॥६॥

उक्तेषु यो प्वों वणों क्षत्रियवैदयो तथायों वेदाध्यायः अधीतवेदः तं हला अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मक्षोऽभिधानम्। सवनगतं वा,तबोः देव वर्णयोः यः सवनगतः सवनग्रव्देन न प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते, नापि यागमात्रम्। किं तर्हि १ सोमयागः। तत्र यो दीक्षितः सवनगतः 'त्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः दिवनगतः 'त्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः इति दर्शनात्। तं च हत्वाऽभिश-स्तो भवति । पूर्वयोर्वणयोरिति किम् १ त्राह्मणे मा भूत्। इध्यते ब्राह्मणे। वक्ष्यति च 'ब्राह्मणमात्रं 'वे'(२४.७.)ति। एवं तर्हि श्र्वे मा भूत्। न श्रद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वणयोरेव यथा स्यात्त्रयोरेव यावनुकोमौ(१) करणाम्बद्धौ तयोमी भृदिति। तेनाः न्ये वर्णधर्मा अनुकोमानामिष भवन्ति॥ ६॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रप्रहणान्नाऽभिजनाविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥
गंभ च तस्याऽविज्ञातम् ॥ ८ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाऽविज्ञातम् । हत्याः मिशस्तो भवति ॥ ८ ॥

आत्रंघीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

(२)'ऋतुस्नातामात्रेषीमादु'रिति वसिष्ठः। तस्येति वर्तते। आत्रेयी च ब्राह्मणिक्षयं हत्वाऽभिशस्तो भवति । ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भे इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेषीत्यन्ये ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

१. इतरपुरतकेषु "सवर्णाम्बष्ठी" इत्येव पाठः। २. व. ध. १०. ९४.

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तं वश्यते ॥ १० ॥ अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽधेशाः णीपचमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी प्राह्या । वाक् यता नियता येन स् वाग्यतः वाचयमः । आहिताग्न्यादिपु द्र्यनात निष्ठान्तस्य परिनेपातः । श्वाहारः ध्वजो यस्य स सर्वशिरोध्वजः । सकारलोपश्लान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरोध्वजदण्डस्यात्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः।यस्य कस्य विच्छवस्य त्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्ष मर्धशाणीपक्ष आयामविस्तारयोग्धमयोरप्यर्धम् । अथो नाभि उपरिजातु च यथा भवति तथा तावन्तं प्रदेशामाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'प्रामे प्रतिष्ठेते' (२४.१४.)ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥

तस्य पन्था ग्रन्तरा बर्ह्मनी ॥ १२ ॥

तस्य प्रामं प्रविश्वतः बर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वतमनोर्मध्ये पन्था वेदि । तब्यः । अपर आह-यत्र रथ्यादाबुभयोः पार्श्वयोर्वत्र्मनी भवतः तत्र तयोर्भध्येन स्करादिपथेन सञ्चरेदिति ॥ १२ ॥

द्वष्ट्वा चाऽन्यमुत्कामेत्॥१३॥

अन्यमार्थं रष्ट्वा पथ उत्कामेत्। तत्र कोटिल्यः(१) 'पञ्चारत्नयो रथपथ-श्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ क्षद्रपशुमनुष्याणा'मिति। तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तानुत्कामेदिति ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ॥ १४ ॥

स्तर्परमात्रं खण्डम् । (२)लेहितकमनाप्रीतम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षा-पात्रं मृहीत्वा पामे प्रतिष्ठेत । ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥

कोऽभिशस्ताय भिचामिति(३) सप्ताऽगारं चरेत् ॥१५॥

(४)अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै महां को धार्मिको भिक्षां ददातीति उच्चे ब्रेबाणः सप्ताऽगाराणि चरेत् । सप्तप्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रेष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं स्वभ्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥

१. कौटि. अर्थ. २ ४. २२. २. लोहितं मनाक्ताम्रम् इति. क. पु.

३. सप्तागाराणि इति क. पु. ४. आंभशस्ते को घार्मिकः, इत्येव पाठः ग. पु.

सा वृक्तिः॥ १६॥

सन्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते धैव वृत्तिः अपर्याप्ताऽपि ॥१६॥ अलब्ध्वोपचासः॥ १७॥

यदि सप्तागारेषु न किञ्चिल्लभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहिन ॥ गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

पवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गात्र रक्षेत् ॥ १८ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः॥ १९॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये च द्वितायो प्रामेऽर्थः प्रयोग् जनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नाऽन्यथा प्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ द्वादश वर्षाणि(१) चरित्वा सिद्धः सद्भिस्सम्प्रयोगः ॥ २०॥

पवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्बिरिता सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः स उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत । सा यद्यागत्य श्रद्धाना भक्षयित तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीः यात् , अन्यथा नेति ॥ २०॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगन्धोऽपजिगीषमाणो वसेत्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः॥२१॥

सङ्घोमण जैतव्या दस्यवो येन पथा प्रामं प्रविश्य गवादिकमपद्द-त्याऽपसर्रेन्ति स आजिपथः। तस्मिन्वा कृटि कृत्वा वसेत्। कि चिकीः वन् १ ब्राह्मणगव्यः(२) 'वा छन्दसी'ति पृवसवर्णामावे यणादेशः। ब्राह्मणः गवीरपजिगीषमाणः दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तु। एवं वसन् दस्युभिहिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपजितः अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणभ्यो दत्वा मुक्ते। भवति तस्मोदेनसः। द्वादशवापिकं प्रवृत्तस्यदम् । एवमुत्तरमपि॥ २१॥

आइवमेधिकं वाऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाऽदवमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२ ॥

१. 'त्रतमेतदिति अधिकं पुस्तके.

[्]र, पा. सु. **६. १.** १०६.

धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव॥२३॥

धर्मस्याऽग्निहोत्रादेः, अर्थस्य च कुक्यकरणादेः (१) युगपद्यत्र सित्रपातः तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन योऽर्थे गृह्वाति तस्याऽप्येतदेव प्रायिक्षः तम्। अथवा धर्मे हित्वाऽर्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत्। अत्र गौतमः—

(२)'कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं महापातकः समानी'ति । मनुरपि—

(३)'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैग्रुनम् । गुरोश्चाऽलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यवा' ॥ इति ॥ २३ ॥

गुढं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमासमेतेनैव विधिनो-समादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ २४ ॥

गुरः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भः वित सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यम्य स कर्मसमाप्तः । तौ इला एतेनै-वाऽनन्तरोक्तेन विधिना ओप्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४॥

नास्याऽस्मिक्षांके प्रत्यापत्तिर्विचते॥ २५॥

अइवमेधावभृथादिषु सम्भवस्विप अस्याऽस्मिल्लोके अस्मिन् जीविते प्रस्मापीत्तः शुद्धिनीस्तीस्यर्थः ॥ २५ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । (४)तेन पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तब्य इति भावः। अन्ये तु पूर्वे सूत्रं तिश्ववृत्यर्थे मन्यन्ते । प्रत्याप्रात्तिः पुत्रा-विभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥

इति हरदत्तविरचितायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ चतुर्विशी कडिण्का ॥२४॥



१. कुड्यकरणादेः इति नास्ति क. च. पु. २. गौ. ध. २०. ९.

३. म. स्मृ. ११. ५६.

४. तेन पुत्रादिभिस्सग्काराद्यौर्ध्वदेहिकाः कार्या इति भावः. इति स. पु.

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिवनं परिवास्याऽञ्जलावाः धाय दिचाणां दिशमनावृत्ति व्रजेत्॥१॥

गुरुरत्र पिता, नाऽऽचार्यादिः। तल्पश्चाहेन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते। सा च साक्षाज्ञननी(१)। न तत्सपत्नी। तां गत्वा सक्षणं साण्डं शिक्षं परिवास्य क्षुरादिना छित्वाऽज्ञलावाधाय दक्षिणां दिश वजेत्। अनावित्तम् आवृत्तिनं क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमाना गच्छेत्। अथ ये(२) दक्षिणस्योदधस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावहेशं गत्वा उद्धिमेव प्रवेश्यन्ति। मरणं ह्यत्र विवक्षितम्। अत्र सर्वतः—

(३)पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः। भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥ यता गत्वा स्त्रियो मोहात्(४) तप्तकुच्छ्रं समाचरेत्॥ इति। नारदस्तु—

'माता मातृष्वसा इवश्रमीतुलानी वितृष्वसा । (५)पितृव्यपत्नी शिष्यस्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥ दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रविज्ञता धात्री साध्वी वर्णीत्तमा च या । आसामन्यनमां गत्वा गुरुतव्यग उच्यते । शिश्नस्योत्कृत्वनं तत्र नाऽन्यो दण्डो विधीयते ॥ शति ॥ १ ॥

उवलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्तुयात् ॥ २ ॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रकृतिरत्र सूर्मिः। तां ज्व-लितामग्नौ तप्ताम्। परिष्वज्य समान्त्रयात् समाप्तिं गच्छेत् म्रियेत ॥ २॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ३॥

'गै।डी पैष्टी च माध्वी च विक्रेया त्रिविधा सुरा।' तस्याः पाता सुरापः। सः अग्निस्पर्शा (६)अग्निकथितां सुरां पिवेत्। तया दग्धकायः शुद्धाति ॥ ३ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोंऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४॥

^{9.} तत्सपत्नी वा इति ग. पु. २. अथोति नास्ति ग. पु.

३. संव. स्मृ. १५८, १५९. ४. तप्तकृच्छान् षडाचरेत् . इति. छ. पु.

५. पितृव्यसिखिशिष्यस्त्री इति. क. पु. ६. अतिश्रपितां, इति. ख. ग. पु. आप० घ० १९

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । अंसे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खार्विरं वा धारयन् । राजान गत्वा कर्माऽऽचक्षीत-एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामि ति। स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात् , यथा मृतो भवति । (१)वधेन स्ते यात् मोक्षो भवति ॥ ४ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशाति ॥ ५ ॥

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातारं रा जानमेव तदेनः स्पृश्चति ॥ ५ ॥ उत्तरमृजु ॥ ६ ॥

अग्निं वा प्रविशेत् ॥ ६॥

तीक्ष्णं चा तप आयच्छेत्॥ ७॥

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात्॥८॥

भक्तमन्नम् । तस्याऽपचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासाः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्विप आ एकस्माद्रासात् । तन्त्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तैत्रव ग्रासपीरमाणापचयः कर्त्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्तुयात् समापयेत् ॥

क्रुच्छ्रसंचत्सरं वा चरेत्॥९॥

अथ वा सक्तरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रंश्वरेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरू-णि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था॥ ९॥

अधाऽप्युदाहरन्ति॥ १०॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्चोकमण्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १०॥
स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुद्वारं च गत्वा अन्नह्माहत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्यु(२)रपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते
जिभिन्नेषेरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो मोजनः

१. वध सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिभवत्येनसो नान्यथा इति. र्क. च. पु.

२ क्षपो \$भ्युपेयुः इति. क. छ पु.

कालो येषाम् । यथा-अद्य दिवा मुङ्के श्वो नक्तमिति, ते तथोकाः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाशिनः । (१)अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वरसु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुक्लप्तानि अनुस्तान्यनुष्टितानि भवन्ति तथा(२) त्रिषवणिमत्यर्थः । तिष्ठेयुरहिन, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिमिन्वेषेस्तत्थापमपनुदन्ते ॥ ११ ॥

प्रथमं वर्णे परिहाप्य प्रथमं वर्णे हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाऽवतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्कामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवितिष्ठेत । किं सर्वे ? नेत्याह—प्रथम वर्ण परिहाप्य ब्राह्मणवर्जामितरो वर्णः क्षत्रियादिरिः त्यर्थः । तत्र स्थितमेनं ते सैनिका हन्युः, त एनं हतं विद्ध्युः । अध्नन्त एनास्वनः स्युः, यथा राजा स्तेनम् । स मृतश्युद्धाति ॥ १२ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हाविधिः त्वाऽग्निं प्रविद्योत् ॥ १३ ॥

अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्दो छोहितादीनामप्युपलक्षणार्थः । आत्मनो छोमादीन्युन्कत्य पुरोहितेन हानयित्वा
होमं कारियत्वा पश्चात् स्वयं तिसम्मग्नो प्रविशेत् , मृतः शुद्धाति ।
तत्राऽिनमुपसमाधाय जुहुयात्(३) "छोमानि मृत्योर्जुहोमि, छोमभिमृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा ॥
छोहितं मृत्योर्जुहोमि छोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावािन मृत्योर्जुहोमि स्नाविभर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसािन मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थीिन मृत्योर्जुहोमि अस्थिममृत्युं वासये स्वाहा । महन्त्रां चासये स्वाहा । महन्त्रां चासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्योर्जुहोमि मन्जािममृत्युं वासये स्वाहा । मदो मृत्योर्जुहोमि महत्यां ।

वायसप्रचलाकबर्हिणचकवाकहंसभाममण्डूकनकुलः डेरिकाइवर्हिसायां शुद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १४॥

१. अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ, पु,

२. स्रोमयांग प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति त्रिषु कालेषु प्रातस्सवन, माध्यन्दिनं सवनं, तृतीयसवनं, इति सवनत्रयमनुस्यूततयाऽनुष्ठीयते तद्गत् कालत्रयेऽपि स्नान कुर्युरित्यर्थः। ३. ब. घ. २०. २६.

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कुकलासः । बहिंगो मयुरः । चक्रवा-को दिवा मिथुनचरः, रात्रौ विरही । हंसो मानसवासी। भासो गुप्रविशेषः। नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमृषिका । पतेषां समुदितानां वधे शुद्रवत्प्रायश्चित्तम्। प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम्। केचित् प्रत्येकं वध एतः त्प्रायश्चित्तमित्याहुः॥ १४॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रदने पञ्चाविद्यो कण्डिका ॥ २५ ॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणात्॥१॥

धेतुः पयस्थिनी गौः । अनड्वान् अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्र्वायश्चित्तं कर्तव्यम् । कारणं कोषो मांसे च्छा वा । ताभ्यां विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु(१) 'गाश्च वैश्यवं दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

धुर्ववाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

धुरं वहतीति धुर्ये बळीवर्दः। तेन वोदु शक्त्या धुर्यवाहाः। तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्ती सत्याम् । इतरेषां प्राणिनां केवल प्राणा एव येषां नाऽस्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवस्त्रायश्चित्तमिति। अत्र गौतमः(२)'अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा अनिस्थमतामनुडुद्धारे चे'ति ॥ २॥

ग्रनाकोष्यमाकुर्याऽनृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीः राक्षारलवणभोजनम् ॥ ३॥

येन यो न कथञ्चनाऽकोश्चार्महति स पित्राचार्यादिरनाकोश्यः। तमा-कृत्य अनृतं वोक्त्वा पातकोपातकवर्जने, त्रिरात्र श्लीरादि भोजने वर्जयेत । श्ली• र्ग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि(३) ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥

शुद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

श्रद्रस्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत्॥ ४ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ४ ॥

'क्षत्रियं हत्वे' (२४. १.) त्यादिषु अनृतत्रचनान्तेषु निमित्तेषु यानि

१. गौ. ध. २३. १८. २. गौ. ध. २३. २०. ३. वर्जनमाहुः इति. क. पु.

प्रायश्चित्तान्युक्तांनि तानि स्रीणामध्यत्रमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्यामिधानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुख्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्येव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अश्वित्रार्थे चचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धे प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थपाष्ट्यर्थे वचनमिति । तथा च भार्गवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमहेन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिद्यास्त्यं तेषामिकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाडिभिशस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्ग छित्वा शूद्भवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदतेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(१)अनार्धवपैद्धनमितिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयमाद्याने ग्रुद्धायां च रेतस्सिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-भिस्तिषपूर्वे कृत्वाऽनाभिस्तिषपूर्वे वाऽव्लिङ्का-भिर्प उपस्पृद्दोद्धारुणीभिर्वोऽन्यैर्वा पवि-स्रमन्त्रैर्धथा कर्माभ्यासः॥ ॥ ॥॥

आर्थाणां भाव आर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थायो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । वैद्युनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ठीवनमेथुनयोः कर्माऽत्सुवर्जये' (३०,१९) दित्या-देरतुष्ठानम् । अभश्यं वृधाक्रसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्यपहतम् । अपेयम् अनिर्देशायाः गोः श्लीरादि । एतेषां प्राशाने । शूक्ष्यां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अभोगी च जळादौ रेतः सिक्त्वा । दोष्वच कर्म श्लौतमाभिचाः रिकम् । अभिसन्धिपूर्व बुद्धिपूर्वं कृःवा । अनिभसन्धिपूर्व वा परपीद्यादिकरं कर्मकृत्वा । अञ्चलक्षाभः (४) 'अरापो हिष्ठा मयोभुत्र' इति तिस्रिभि (५) हिर्व्य

प्रायश्चित प्राप्तम् . तिन्यमं इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५, ६, १८, यो वश्चिवतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासा देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा, इत्याप्रमं ऋक्त्रथम् ।

अथसः काकः । प्रतल्कः कामकपी कुकलासः । बहिणो मयूरः । चक्रवा-को दिवा मिथुनचर, रात्री विरही। हंमी मानसवासी। भाषी गृप्रविशेषः। न्द्रअक्षण्ट्रकाद्य प्रसिद्धाः। डोरेका गन्धमृषिका । पनेवां समुद्रितानां वधे शुद्रवःप्रायश्चित्तम्। प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम्। केचित् प्रत्येकं वध एतः .प्रायश्चित्तमिन्याहुः॥ १४॥

॥ इन्यापस्तम्बर्धर्मस्त्रवृत्तौ प्रथमप्रक्ते पञ्चार्वेशी कण्डिका ॥ २५॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणान्॥ ^१ ॥

देइ पयस्विनी गौं। । अन्य न् अनोवहनयोग्ये। बलीवर्दः । तयोः कारणसन्तरेण हिसाया शूद्रवः प्रायश्चितं कनंदयम् करणा कोपो मांसे-रक्षा हा ताभ्या विन अबुद्धि ग्वीसेसर्थ वु दे गुर्ने तु १ 'गाश्च वैरयद्यं हिन्य हि सम्भाननरे द्रष्टव्याम् । १ ॥

धुर्धेबाहप्रवृत्ती चेनरेषां प्राणिनान 🗼 🛚

धुर बहरे ने इसे बलीवरं तेन केंद्र राक्य हांग्ह ताबत्सु ग्हेल या अहरे लच्यास् हरे. जागेल केवल प्राण स्वयंषा नाऽस्थीनि क्षेत्र ग्रेस या शूर्य अस्ति वे अव ते नम र अस्थान्त्र नं स**हसं** कृष्ण अन स्थान महस्य देवे वे । २ ।

अन को द्यम कुर्यातृत वे कः व विगाननिकीः र क्षारल्यण भोजनम्

देव दो न कथञ्चन १८वे समहीत सारिज का दो हिंग नाकोला । त्या क्षुत्र अप्तर शक्ष्य या स्कोपालक वर्जे। राष्ट्रको ए हे सोजने वर्जे वर्जे या रग्रह्में क राहे के रामा हथ्य होता सामे है यहम के न्याहु । है।

गुहरण सप्तरात्रमभोजनस् । ४।

श्रुहरूकनम्योक्ताहेक्ये समात्रहुक्व हेम् । ४ ।

स्त्रेणा चेक्स् । ।

'शांत्रियं इत्वं' (२४ १) त्यादिषु अम्मसङ्ग्रहानमङ् क्रियेत्वेषु सारि

क नोंद्र ६ ६३. वट. १ मो. घ. १३. २०. 👙 सकेनमाह. इति क. पु

प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि श्लीणामध्यवमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिघानादेव(१) प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिघानादेव सिद्धे अविदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च मार्गवः—

अशीतर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमहीन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिद्यास्त्यं तेषाभिकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाऽभिशस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्ग छित्वा शृद्भवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(१)अनार्धवपैद्युनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेषप्राद्याने शृद्धायां च रेतास्सिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-भिसन्धिपूर्वे कृत्वाऽनभिसन्थिपूर्वे वाऽविलङ्का-भिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वोऽन्यैर्वा पवि-स्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥७॥

आर्थाणां भाव अर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ट्रीवनमेथुनयोः कर्माऽप्सु वर्जये' (३०,१९) दित्या-देरजुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथाकृसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहृतम् । अपेयम् अनिर्देशायाः गोः श्लीर।दि । पतेषां प्राशाने । शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अयोनी च जळादौ रेतः सिक्त्वा । दोषवच कर्म श्लौतमाभिचाः रिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनिस्तिन्धपूर्वं वा परपीडादिकरं कर्म कृत्वा । अन्विस्ति। (४) 'आपो हि ष्टा मयोभुव' इति तिस्मि(५) हिरण्य

१, प्रायिश्वतं प्राप्तम् . तित्रयमं इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४, तै. ५, ६, १ . यो वश्चिवतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासां देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा, इत्यप्रिमं ऋक्त्रथम् ।

वर्णार्शुचयः पावका' इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूर्ष्णी प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रेमीर्जनं कुर्यात् । वार्ष्णीभिर्वा (१)'इमं मे वरुण, 'तस्वा यामि; 'त्वन्ना अग्ने' इत्येताभिरन्यवा पिवत्रैः (२) पवमानम्सुवर्जनः' इत्येतेनाः नुवाकेन (३) शुद्धवतीभिः (४) तरत्समन्द्यिन च । यथा कर्माभ्यासः कृतः (५) तावत्कृत्वोऽप उपस्पृशेत् । रहस्यप्रायांश्चन्तमेतिदित्यादुः ॥०॥

गर्दभेनाऽवकीणीं निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोऽवकीणां गर्डभेन निर्काते यजेत पाकयह्नेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मसुः--

(६) 'अविकीणां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पर्धे । पाकयञ्जीवधानेन, यजेत निर्क्कातें ।निश्चि॥' इति ।

हारीतस्तु-

'श्लीब्वनकीर्णी निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दमं पशुमालमेत पाकयश्चर्मेन ण। भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमप्स्ववदानैः प्रचार्याऽऽउत्यं जुहोति 'कामाव कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा। कामाभिद्वग्घास्म्यभिद्व-ग्घोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इति ॥ ८॥

तस्य शुद्रः प्राचनीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मञ्चिवराच्छएं शुद्धः प्राश्नीबात् (७)'तेन स पिष्मता ब्राह्मण' मित्यस्याऽपवादः ॥ ९ ॥

मिध्याधीतप्राथश्चित्तम् ॥ १० ॥

नियमातिक्रमेणाऽधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायदिचत्तं वस्यते ॥ १॥

सम्बत्सरमाचार्यहिते बतमानो बाचं घच्छे-त्स्वाध्याय एवोत्मृजमानो बाचमाचाये आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥

आचार्यहितं वर्तमानो वाचंयमः स्यात् । (८)स्वाध्यायादिष्वेषु वाचमुःसृः

१ ते सं० ४. २. ११.

२. ते. ब्रा. १. ४. ८

३ ऋ. सं. ८. ९५. ६.

४. ऋ सं. ८.९५,७.

५, कृत. तथोपस्पृशेत् . इति. क. पु ६. म. स्मृ. ११. ११८.

७ आप. गृ. ७. १५.

८. वागुत्सर्गस्खाध्याय एव इति. ख. पु.

जमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने।एवमाचार्यदोरे । भिक्षाचर्ग भिक्षाचरणम्। तत्र च 'भवति भिक्षां देही'ति । अस्मादेव श्रायते-असमावृत्तविषयः मेतदिति ॥ ११॥

एवसन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

यथा मिथ्याचित्रस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि व-श्यामः तान्यन्येष्विष । अपिशब्दानिमध्याधीतेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनी-यन्यतिरिकेषु कर्मसु येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्त तद्विषयाणि द्रष्ट-व्यानि ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति१३

स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥

जपेद्धा ॥ १४ ॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः। केचित्तु 'कामाय स्वाहा' 'मन्यवे स्वार हे'ति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासा-तुरूपं जपहोमयोरावृत्तिः॥ १४॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा द्योभूत उदक्रमुपः स्पृद्य सावित्रीं प्राणायामद्यस्सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामद्यो वा ॥१५॥

पर्वणि पौर्णमान्याममावास्यायां वा । तिलानेव सक्षयति नान्यदो-दनादिकमिति तिलमक्षः । इवोभूने उदक्षपुष्पृत्य स्नात्वा सावित्री प्राणायामकाः प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्व आवर्तायतुं शक्यं तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रपूर्तः प्राणायामावृत्तिः । अप्राणायामको वा (१)जप-काले प्राणानायच्छेत् , तुर्णां जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने षड्विंशी कण्डिका ॥२६॥



१. जपकाल इत्यादि नास्ति ख. च. पु.

श्रावण्यां वा पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा इवो भृते (१)माहानद्मुदकमुपस्पृइय सावित्र्या समित्सह-स्नमादध्याज्ञपेद्या ॥१॥

गिरिप्रभवा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भवं माहानदम् । सिम्तिः सहस्रं याज्ञिकस्य वृक्षस्य। 'आदृध्या'दिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाः कारः(२) 'जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान,' इत्युक्तत्वात् । जपद्वा ॥१॥

इष्टियज्ञकतृन्वा पवित्रार्थानाहरेत्॥ १॥

पवित्रार्थाः शुद्धर्थाः (३)मृगाराद्या इष्टयः । (४)यज्ञकतवः सोमयागा अग्निष्टोमाद्यः । तान्येतानि षट् प्रायश्चित्तानि एनस्सु गुरुषु गुरुणि, लघुषु लघूनि ॥ २॥

अभोज्यं सुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसम्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुद्रं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३॥

तरिकयता कालेनाऽवाष्यते ? तदाह-

तत्सप्तरात्रेणाऽवाष्यते ॥ ४ ॥

तत् नैष्पुरीष्यम् । सप्तरात्रेणाऽवाष्यते सप्तरात्रमुपवस्तब्यमिखः र्थः । सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तः द्वाष्यते तेषां तावनैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—(५)ध्यभोज्यभोजने निष्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४॥

हेमन्त्रिशिरयोवींभयोस्सन्ध्योवींदकसुपस्पृकेत् ॥५॥

उभयोः सन्ध्ययोः सायं प्रातश्च । उदक्रमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वप्सु स्ना यात् । उद्धृताभिवां शीतामिः ॥ ५ ॥

कुच्छ्रद्वादशारात्रं वा चरेत्॥६॥

१. महानद इति. छ पु.

२. (आप. प. ३.४.) ''जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान इत्युक्तत्वात् । जेपद्वा'' इति नास्ति. क. छ. पु.

३. अग्नेयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः (तै.स. ७. ५. २२.) इति विहितेष्टिर्मृगोरष्टिदर्श इविष्का ।

४. यज्ञाः कतवः। इति. क. छ. पु.

५. गौ. घ. २६. ४.

द्वादशरात्रसाध्यो वतिशेषः कृच्छ्द्वादशरात्रः ॥ ६॥ तस्य विधिमाह(१)—

ज्यहमनक्ताइयदिवाशी ततस्त्र्यहम्, ज्यहमयाचितव्रतः स्त्र्यहं नाक्षाति किञ्चनेति कृच्छूडादशराञ्चस्य विधिः॥॥॥

आदितस्त्रिष्वहस्सु नकं नाऽइनीयात्। दिवैव भुञ्जीत। ततस्त्रयहमः दिवाशी राञावेव भुञ्जीत। न दिवा। ततस्त्रयहमयाचितमेव भुञ्जीत। वाद्याः ततस्त्रयहमयाचितमेव भुञ्जीत। याद्याः तिषेधः। तथा च गौतमः (२) अथाऽपरं त्रयहं न कंचन याचे दिति। तत्रयहं नाश्नाति किवन फला दिकमपीति। एवं कृच्छद्वादशरात्रस्य विधिः। तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्वविष्यमन्त्रस्य विधिः। तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्वविष्यमन्त्रस्य व्रक्ष्यम् ॥ ७॥

एतमेवाऽभ्यस्येत्संवत्सरं स कुच्छूसंवत्सरः ॥ ८॥

एतमेव विधि संवक्त्सरं निरन्तरमभ्यस्येत । स एष कुच्छूसंवत्सरो वेदि-तब्यः । यः पूर्वोक्तः 'कुच्छूसंवत्सरं वा चरे' (२५.९.) दिति ॥ ८॥

अथाऽपरं बहुन्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्चन् पा-रायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अधाऽपरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नतैव निरन्तर त्रीणि पारायणानि कर्ते व्यानि । आदित आरभ्याऽऽसमाप्तेर्वेदस्याऽध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दार्तिक पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥

अनार्यो शयने विश्रद्द्वृद्धिं कषायपः। अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप्॥१०॥

अनार्यं शुद्धातां शयने विश्रत् उपगच्छन्। ददद्वाद्धं वृद्धार्थं द्रव्यं ददत्। वृद्धाजीव इत्यर्थः। सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः। (३) तस्य पाता कषायः। यश्चाऽनाद्यण इव सर्वान् वन्दी भृत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूद्यान् वारम्याऽऽसीतः। यावदस्याऽऽदित्यः पृष्ठं पश्चाद्धागं तपति। आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वयमेव पृष्ठतांवत्युच्यते। अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धि मन्यते॥ १०॥

मनौ. ११, २११. इलोको द्रष्टव्यः ।
 र. गौ. ध. २६. ४.

३. 'तत पिवतीति कषायपः' इति ग, पु.

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णे ब्राह्मणस्सेवमानः चतुर्थकाळ (१)उदकाभ्यवायी त्रिभिवेषेस्तद्प-इन्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णः शुद्रः । तमाञ्चाकरो भृत्वा वृत्त्यर्थे सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अपर आह—श्रद्धां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे ऋताबुपगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । मनुः--

(२)वृषर्छाफेनपीतस्य निद्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने सप्तविशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविराचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रक्ते नवमः पटलः ॥ ९ ॥



दशमः पटलः॥

~ ~ .

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवती-ति कौत्सहरीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ॥ १॥

(१)यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमरूपं वा, परपरिप्रहं परस्व-मिमन्यते-ममेदमस्विति बुद्धों कुरुते(२) सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥ १॥

संत्यपवादाः परपरिग्रहेष्टिवति वाष्यांयाणिः ॥ २ ॥

बार्थायणिस्तु मन्यते केषुःचित्परपरित्रहेषु स्तेयस्य।ऽपवादास्सन्तीति॥ तानेवोदाहरति---

श्चम्योषा युग्यधासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

शमी बीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते काळवशेन पच्यन्ते इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युगं वहतीति युगः शक्तः कटवाही बळीवर्दः, तस्य घासो मक्षस्तृणादिः युग्यषासः । एते आदीयः मानाः स्वामिनो न प्रतिषेषयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एते स्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमहन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

> 'चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धेर्प्रहीतन्यो मुष्टिरेकाऽध्वनि स्थितैः ॥'

मनुस्तु--

(३)'द्विजोऽष्वगः श्रीणवृत्तिर्द्वाविश्च द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥३॥

अतिव्यवहारो व्युद्धो भवति ॥ ४ ॥

श्चम्योषादिष्वपि अतिव्यवहारो न्युद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्ते-यदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. 'कथा' इति छान्दस रूपं कथमित्यर्थः । दृष्टं च "तमञ्जवन् कथा हास्थाः" (तै.स. २.६.३.) "कथा मा निरमागिति" (तै.सं.३.१.९) इत्यादौ ।

२. बुद्धी कृत्वाSSदत्त इत्यर्थः, इत्याधिक क. छ. पु. ३. म. स्पृ. ८. ३४९.

सर्वत्राऽऽनुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव प्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्य ज्ञातिं वा दर्शनार्थों गच्छेत् ॥ ६॥

'न पतितैः सन्यवहारो विद्यत'(२१.५.) इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते-आ चार्यादिषु विशेषं वश्यामीति ॥ ६ ॥

न चाऽस्माद्गोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेः भोगान् भोगसाधनानि दा यप्राप्तान्यपि नेषयुष्ठीत न गृद्धीयात् ॥ ७ ॥

यहच्छासन्निपात उपसंगृह्य तृष्णीं व्यतित्रजेत् ॥ ८॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्थदच्छम सिन्नपतः सङ्गतिः स्यात् तदाऽविः धिनोपसमृह्य तुर्व्यो तैस्सह किञ्चिद्वपसम्भाष्य व्यतिव्रजेत गच्छेत्। न क्ष-णमिप सह तिष्ठेत्॥ ८॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥९॥

पुत्रत्वस्य, स्वाधिकस्त्वः । यथा 'देहत्वमेवान्य'दिति । पुत्रस्य कृते माता भूगांषि दृष्टार्थानि गर्भधारणाञ्जिचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणन-मस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ९ ॥

न तु धर्मसन्निवापः स्वात् ॥ २०॥

एकस्मिन् धर्मे सहाऽन्वयो धर्मसिन्वापः । स पिततया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणम् । वरुणप्रधासेषु (१)या-वन्तो यजमानस्याऽमारयाः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिकानी''त्येवमाः दिकमुदाहरणम् । कि पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा १ ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैद्वदेवार्थं च पाके सा न मोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः नेति विश्रतिपन्नाः ॥ १०॥

१. आप. श्री. ८. ५. ४१. करम्भपात्रनिर्माणे संख्याविधिर्यम् ।

ब्राह्मणस्वहरणम् ,

(१)चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यद्वानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इत्येवमादिकमुदाहरणम्। ये अधर्माहृता भोगास्ताननुङ्गाय परि-त्यज्य 'न वयं चाऽधर्मश्चे'ति प्रेषं बूयात्। तस्यार्थः-वयं चाऽधर्मश्च सह न वर्तामह इति। अधो नाभीत्यादि (२४.११.)गतम्। नात्राऽर्धशाणीपक्षो भिक्षाचर्ये वा॥ ११॥

ततस्मिद्धिः॥ १२॥

एतस्य द्वादशवार्षिकस्याऽन्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥

अथ सम्प्रयोगस्यादार्यैः ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात सिध्युपदेशाच्च सिद्धे पुनर्वचनं 'हाः नात्साम्यं तु गच्छती'त्यस्याऽपवादार्थम् ॥ १३ ॥

एतदेवाऽन्येषामपि पतनीयानाम्॥ १४॥

उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तं (२)नोक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाञ्चानकृतो विकल्पः ॥ १४॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविद्योभयत आदीप्याऽभिदहेदात्मानम् ॥१५॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां छिषरा सूर्मि कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पाद्ववयो(३)विह्निमादीपयेत्। आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत्। "उविद्यां वा सूर्मि परिष्वज्य समाष्त्रुया (२५.२.)" दित्यत्रैव कियानिप

१. म. स्पृ. ११. १७६. २. अनुक्तं. इति. क. ख. पु.

३. विहामिति नास्ति क. छ. ५.

विशेषः। अनन्तरोक्तस्य वैकल्पिकस्य निवृत्यर्थे वचनम् ॥ १५ ॥ मिध्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

हारीतस्त्वविर्मन्यते-एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति॥ १६॥ कुत इत्यत आह-

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति॥ १७॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात् य आत्मन परं वाऽभिमन्यते मार्यति सोऽभि-शस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति। (१)न च पतनीयापनोदनं चिकीर्छुः रन्यत् पतनीयं कर्तमहेतीति । हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाञ्चाऽन्ये षामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७॥

किं तर्हिं तस्य प्रायाश्चित्तमिति १ आह--

एतेनैव विधिनोत्तनादुज्छासाचरेन्नाऽस्वाऽस्विह्लोके प्रसापित्तिविद्यते करुपषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

'अधोनाभ्युपरिज्ञान्वि' (२८.११.) त्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम् ॥ १८॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिलीम परिघाय 'दारव्यति-कमिणे भिक्षा'मिति सप्ताऽगाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान ॥ १९॥

(२) यस्त अन्तरेणव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यज्ञति स दा-रव्यातिकमी । खरस्य, गर्दभस्याऽजिन वहिर्छीम परिधाय वसित्वा दारव्यति-क्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । (३)कौमारदारपरित्यागिने भिक्षां दत्ते'ति वासिष्ठे । (४)सा बृत्तिः षण्मासान् । ततः सिद्धिः ॥ ९ ॥

१ न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्त भवितुमईतीति, क पुस्तके,

२. धर्मप्रजादिकमन्तरेण कौमारान् दारान्' इति क. ख. पु.

३. व. घ. कोमारदारव्यतिकामिणे. इति. ख. पु. कौमारदारपरित्यागिने. इति, क. पु.

४ षण्मासादूर्भ शुद्ध इति. ग. पु. 'सा वृत्ति'रित्यादि पृथकुसूत्रं च ॥

स्त्रियास्तु भर्तुन्यतिक्रमे कृच्छद्वादशरात्राः भ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २०॥

मर्जुन्यतिकम इति छान्दसो रेफलोपः । न्यतिकमः परित्यागः । या तु स्त्री भर्तारं परित्यज्ञत्यन्तरेण निमित्तं, तस्यास्तावन्तं कालं षण्मासान् कृच्छुद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

अथ भ्रूषाहा इवाजिनं खराजिनं वा बहिलोंम परि-धाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥२१॥

इत्यापस्तम्बर्धास्त्रज्ञृत्तौ प्रथमप्रइनेऽष्टार्विशी कण्डिका ॥२८॥



खटाङ्गं दण्डार्थे कर्मनामधेयं प्रद्भवाणश्चङ्कम्येत को श्रूणघ्ने भिक्तामिति। ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य ग्रून्याः गारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रये न्न हिम आर्थैः सह सम्प्रयोग् गो विद्यते । एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाबरेत्। नाऽस्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्द्याग्यते॥ १॥

पडक्रस्य वेदस्याऽध्येता, तद्र्धवित्, प्रगोगशास्त्रस्य सन्याख्यस्याः धिवित् कर्मणामनुष्ठाताऽनुष्ठापियता च ब्राह्मणो स्रूणः । तथा च बौः धायनः—(१) वेदानां किञ्चिद्धीत्य ब्राह्मणः । एकां शास्त्रामधीत्य श्रोः त्रियः । अङ्गाध्याय्यन् चानः । कल्पाध्याय्यृषिकल्पः । स्त्रप्रवचनाष्यायी स्रूणः दिते। तं यो दतवान् स श्रूणहा । सः ग्रुनः सरस्य वाऽजिनं बहिलोंम परिधाय पुरुषस्य यस्यकस्य विन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादः (२) उपसर्थ यस्यकस्य विन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादः (२) उपसर्थ यद्यमनुष्ये बद्दुले भिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमिप तत्रेव । स्याङ्ग दण्डार्थे, स्वद्वाया अङ्गं स्वद्वाङ्गमीषादि तद्दण्डकृत्ये आदाय । 'भ्रणहाऽस्मीत्येवं कर्मनिवन्धनमात्मने नामधेयं प्रब्रुवाणश्चकम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्ध-स्य स्थाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणन्ने भिक्षां दः

१. बौधा. गृ. १. ११. २. पा. सू. ६. ३ १२२.

दातीति चरेत् । चरित्वा प्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रं प्रतिरूभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयत्-'न हि म आर्थैः सह सम्प्रयोगो निवत' इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालमेवं चरितव्यमित्यत आह-एतेनैवेत्यादि । गतम् । 'श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त(२४.२४.)' मित्यत्र यः श्रोत्रियः (१)ग्र-न्धघारी अर्थक्षश्च न भवति अनुष्ठापियता च न भवति तस्य प्रहणम्॥१॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

क्षत्रियं इत्वे'त्येवमादिकेऽनुकान्तेऽपि विषये यः प्रमत्ता इन्ति प्रमादे-नाऽबुद्धिपूर्व हान्त तस्याऽपि दोषफलं प्राप्तमेव। न तु प्रमादकृतिमिति दोषाभावः ॥ २ ॥

सह सङ्करपेन भूषः ॥३॥

सङ्करोन सह घंघे कते भूयः प्रभृततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघुप्राः यश्चित्तम् , बुद्धिपूर्वे तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं 'दोषवश्च कर्माभि-सन्धिपूर्वं कत्वाऽनीमसीन्धपूर्व वे(२६.७.)' ति तत्र तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभाषादिदमुक्तम् ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

अन्येष्विप हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्ममु एवमेव द्रष्टव्यम् - अवुद्धिः पूर्व कते ऽस्पो दोषः, बुद्धिपूर्व महानिति ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

पुर्णिकमास्वप्येष एव न्यायः-अबुद्धिपूर्वेऽरूपं फलम्, बुद्धिपूर्वे महदिति। तद्यथा--ब्राह्मणस्वान्यपद्दत्य चोरेषु धावत्सु यरच्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान् हन्यात्, स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृतानि द्रव्याण्युतसुज्य परायेरन् तदा शुरस्याऽहवं पुण्यफलम् तु बुद्धिपूर्व स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं स्वभार्याबुद्धाः परदारगमनेऽल्पम्, अन्यत्र महदिति ॥६॥

परीचार्थोऽपि ब्राह्मण आयुघं नाऽऽददीत ॥ ७ ॥

गुणदोषद्वानं परीक्षा । तया अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुध न गृद्धीयात् किं पुनिर्हिसार्थ इत्यपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

१. श्रुतिघारी इति. क. पु.

अस्य प्रतिप्रसवः--

यो हिंसार्थमभिकान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशाति न तस्मिन दोष इति प्राणे॥७॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिकान्तमाभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यतः इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः — यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृश्चति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबौधायनौ—

(१)स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ इति ।

मनुस्तु-

(२)शस्त्रं द्विजातिभिर्याह्यं धर्मो यत्रोपरुद्धते । द्विजातीनां च वर्णानां विष्ठवे कालकारिते। अत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्घरे ॥ स्त्रीविप्राभ्यवपसौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ॥ गौतमः-(३) प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते'ति ॥ वसिष्ठः---

(४)अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चेव षडेते ह्याततायिनः॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयात्र तेन भूणहा भवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥ पतितैरकतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितं पूर्वपक्षमाह—

अथाऽभिद्यास्ताः समवसाय चरेगुर्धाम्धीमाति सांशिले-तरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥८॥

अथश्राब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सुचयति । अभिशस्ताः पातिनाः । समवसाय वरेयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । श्रामाद्बहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्य धर्म्य वश्यमाणं वृत्तामिति । सांशित्य सं शितां तीक्ष्णां बुद्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः । इत रेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्ररेयुः वर्तरेक्विति॥

१. व. ध. ३. १८. बौ १. १०. १२. ३. गौ. घ ७. २५

२. म. स्मृ. ८. ३४८, ३४९, ४. व. ध. ३. १६, १७,

पुत्रान् सनिष्पाच ब्र्युर्विप्रजताऽस्मदेवं स्यस्मः तस्वार्यास्सम्प्रत्यपतस्यतेति ॥ ९ ॥

अथ ते पुत्रान् सित्रणाय त्रूयुः हे पुत्राः अस्मत अस्मतः। विप्रवृजति विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्याऽऽयंसमीपं गच्छत। एव ह्यस्मस् अस्माः स्वार्याः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत। (१) 'आशासायां भूतवच्चेति' भविष्यति सुङ्गः। सकाराय्यरो यकारोऽपपाठश्छान्दसो वा। सम्प्रतिपत्तिं करिष्य नित। अध्याणामप्येतदिभोपतं भविष्यति । यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्माऽबुष्ठितं न भविद्धः। न च पतितेनोत्पादितस्य पातिस्यम्, अन्यर्वात्।। १॥

प्तदेवापेपादयति -

अधाऽपि न सेन्द्रियः पतति ॥ १०॥

न हि पतितो भवन् सहोन्द्रयेण पतित, पुरुष एव पतित, नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दाविप चेत्यस्याऽर्थे ॥ १० ॥ कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो ऽपि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

तद्दनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वश्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराः यङ्गहीनोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति, एवमधिकारविकळः साधिकारं जनियध्यति । स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावात् ॥ ११ ॥ दृषयति—

मिध्यैतदिति हारीतः॥ १२ ॥

एतदनन्तरोक्तमधक्षपं मिथ्या न युक्तमिति हाराँती मन्यते ॥ १२ ॥ कुत इत्याह —

द्धिघानीसघर्मा स्त्री भवति॥१३॥

द्धि धीयते यस्यां सा द्धिधानी स्थाली। तया सधर्मी सहशी स्री भवति ॥ ततः कि.म् ?

यो हि द्धिघान्यामप्रयतं पय आतञ्च्य मन्थति न तेन घर्मकृत्यं क्रियेत एवमशुचि शुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १४ ॥

यो हि पुरुषः दिधवान्यां स्थाल्याम्, अप्रयतं श्वाद्यपहतम् , पय आतञ्च्य

१. पा. स्टू. ३. ३. १३२.

तकाद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्यति न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं या-गादिकं कियते। एवं पतितसम्बन्धेनाऽग्रुचि ग्रुक्क स्त्रियां निषिक्तं शोणि-तेनाकं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चा 'ग्रुचि ग्रुक्क' मित्येत 'दथापि न सेन्द्रियः पतती' त्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानाः यामप्युत्पचौ पुत्र एव पताति न दुहिता । यथाऽऽह वासिष्ठः-

(१)'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः। सा हि परगामिनी तामरिक्थामुपेयात्'। इति ॥ १४ ॥

अभीचारा(२)नुव्याहारावद्युचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

अभिचारः एवाऽभीचारः । (३)'उपसर्गस्य धजी'ति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषयेऽपि क्रियमाणावशुचि॰ करावेव, न तु पतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः॥ १६॥

हारीतस्तु ताविप पतनीयाविति मन्यते ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वाद्श मासान् द्वाद् शाऽर्धमासान् द्वाद्श द्वाद्शाहान् द्वाद्श सप्ताहान् द्वाद्श त्र्यहान् द्वाद्श द्वहान् द्वाद्शाहं सप्ताहं त्र्यहं द्यहमेकाहम् ॥ १७ ॥

अञ्चिकराणामिष कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामिष पः तनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालः म् ? द्वादश मासाद्येकाहान्तम् ॥ १७ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाऽशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः ? नेत्याह--इत्यशुचिकरानिर्वेषा यथा कमाभ्यासः ॥ १८॥

इत्येषोऽश्चिकरिनवेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालम्, विपरीते विपर्यय इति ॥ १८॥ ॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रदेने एकोनित्रंशी कण्डिका॥ २९॥

> इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाग्र-ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

'न समावृत्ता वेपेरन्' (८. ७.) स्नातस्तु काल' (१०.७.) इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाह--

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥

वेदविद्या विद्या । तथा सम्पन्नः स्नानं कुर्योदित्येके मन्यन्ते । मनुर-त्याह--

> (१)वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । अविष्कुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्'॥ इति ॥ १ ॥ तथा ब्रतेनाऽष्टाचत्वारिंजात्परीमाणेन ॥ २ ॥

परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं (२)'पाङ्ग्नम्,अर्धेने' (२.१३,१४.) त्यादिपूर्वोक्तस्याप्युपलक्षणम् । अधावः त्वारिशदादिपरिमाणेन व्रतेन (३)वा सम्पन्नः स्नायात् असम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन चेत्येके ॥३॥

विद्यति तृतीयैकवचनस्याकारस्य(४) 'सुपां सुळुक्' इत्यादिना छुक् । विद्यया वृतेन चोभाभ्यां सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यते । एवं च (५)वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यत्र वेदमधित्येत्युपळक्षणम् । अत्र याज्ञः वस्त्रयः--

> (६)वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा। अविष्ठुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धहेत् ॥' इति ।

^{9.} म. स्मृ. ३ २.

२. पादूनम्, अर्वेन, त्रिभिर्वा इत्येतेषां पूर्वे कानामु गलक्षणम् । इति. क. पु.

३. अथ ब्रह्मचर्यविधि 'इत्यारभ्य प्रपिश्चतेन समिदाधानिमक्षाचरणगम्धादिवर्जनादि-होण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः 'यथा व्रतेषु समर्थः स्थाद्यानि वक्ष्यामः'' इति । इह तु समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन सम्पन्नस्स्नायात् । असम्पन्नोऽपि विद्या । 'चत्वारि वेदव्रतानी' त्येपां तु प्रहणमत्र नाऽऽञ्ञङ्कनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः पाठी ग. पु.

४. पा. सू. ७. १. २९. ५. आप गृ. १२. १. ६. याज्ञ स्मृ. १. ५२.

 अत्र वतशब्देनाऽग्नीन्धनभैक्षाचरणादयो बह्यचारिधर्मा उच्यते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः। 'यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्याम इति। न तु साविज्यादीनि वेदव्रतान्युच्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तः दमावेऽभावाद्वेदं त्रतानि विति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशे-षाविञ्ज्ञानि वतानि वेदमुभयं वा पारं नीत्वेतर्थः # ॥ ३ ॥

ंतेषु सर्वेषु स्नातकवदवृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको वतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उकाः तेषु सर्वेषु स्नातकवत् 'तद्रहेती'ति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पृजा(१)य-त्राऽस्मा अपाचिति' मित्यादिः कार्या । न तु व्रतस्नातके न्यूना, उभयस्ना-तकेऽधिकेति ॥ ४ ॥

यद्यव्येवं तथाऽपि पूजियतुः फलविशेषोऽस्तीत्याह— समाधिविद्योषाच्छुतिविद्योषाच पूजायां फलविद्योबः ॥५॥

कर्तद्येषु कर्मस्ववद्यानं समाविः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकवतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वश्यमाणेः षु कानिचित साधारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यः धिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामानिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ।७।

यदा ब्रामानिष्कामित ब्राम वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात्, न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यहच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चितम्॥ ७ ॥

सन्ध्योश्च बहिर्यामादासनं वाग्यतश्च ॥ ८॥

अहोरात्रयोः सन्धानं सन्धः। तौ च द्वौ-सायं प्रातश्च। (२)सज्यो-तिष्याज्योतिषोऽदर्शनात्' इति गौतमः । तयोस्सन्ध्ययोर्शमाद्वहिरासीत ।

^{*} एतच्चिन्हान्तर्गतो भोगोडाधिकपाठतया परिगणितः ख. पुस्तके । ग. पुस्तके नास्ति पाठः । अन्यत्र तु यथायथमस्ति ।

૧, આવ. મૃ. ૧३. ૨.

२. गौ. २. ११, 'सज्योतिषि' इत्यादि 'गौतम' इत्यन्तं नास्ति छ. पु.

वाग्यतश्च भवेत् । मनुः पुनराह-

(१)पूर्वी सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥' इति

(२) 'तिष्ठेत् पूर्वामासीतोत्तराम्, इति गौतमः। एते ब्रह्मत्रारिविषये। स्नातके आसनस्य वाङ्निमनस्य चाऽत्र विधानात्।

अन्ये तु-आसनग्रहणं स्थानस्याऽप्युपलणम्, वाग्यमश्च लोकिक्या वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्योति वर्णयन्ति ॥ 🖛 ॥ अहिताग्निविषयेऽस्याऽपवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९॥

विरोधो विप्रतिषेधः अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरु ध्येते । तथा च श्रूयते-'समुद्रो वा एव यदहो रात्रः, तस्यैते गाधे तीर्धे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ होतन्यम्" इति । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यम्, न स्मार्त्तं बाहिरासनम् । तस्य कव्ष्यमुलक्षादितरस्य च क्लप्तमूलत्वाादति । (३)जैमिनिरत्याह--(४)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानामिति ॥६॥

सर्वानुगान्वासिस वर्जयेत्॥ १०॥

कुसुम्भादयस्तर्वे रागाः वासासि वर्जनीयाः, न केनाचेद्रकं वासो विभूयादिति॥ १०॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

यश्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत ॥ ११ ॥

अनुद्धासि बासो बसीत ॥ १२ ॥

उद्भासनशीलमुद्धासि उल्बणम् । ततोऽन्यदनुद्धासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूनं वासा वसीत आच्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रतिक्षष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णे मलवत् स्थूलं च । ताद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत शकौ सत्याम् ॥ १३ ॥

१. म. स्मृ. २. **१०१**

३. इत्यादि नास्ति. छ, पु.

२. गो. घ. २. ११. ४. जे सू १. ३. ३.

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषघोः कर्म परिहाप्य ॥ १४॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुचयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषण ? नेत्याह - मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य वर्जियित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्त प्रावृत्य मुत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्घाव ॥

दिवा रात्रो च मूत्रपुरीष कुर्वन् शिरः प्राक्षत्य कुर्यात् । भूम्यां किश्चिदन्तः र्घाय तृणादिकम्, न साक्षात् भूम्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये' दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कतः-'मृत्रपुरीः षयोः कर्म परिहाप्ये' ति । तत्र मूत्रपूरीषकाले स पव कामचारः हिथ-तः। अत आरभ्यते-शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तहीँदमेवाऽस्तु । न पूर्वः पर्युहासः। सोऽप्यवस्यं कर्तब्यः।अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवा प्रतिषेध एव स्यात्। गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह(१) 'न प्रावृत्त्य शिरोऽहनि पर्यटेतु, प्रावृत्य रात्री, मुत्रोच्चारे चे'ति॥ १५॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥ १६॥

'न चोपजीव्यच्छायास्वि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पथिकाः दयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः मेघच्छा। याया अप्यप्रतिषेघः, अवर्जनीयत्वात् ॥ १६ ॥

स्वां तु छाघामवमेहेतु ॥ १७ ॥

छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्चतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मुत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसः वोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥१७॥ (२) न सोपानन्मूत्रपुरीषे क्रुर्यात् ॥ १८ ॥ कृष्टे ॥ १९ ॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥ तथा(३)ष्ठेवनमैथुनयोः कर्माः

१. गौ. ध. ९. ३५, ३६, ३७.

२. एतदादि 'कर्म वर्जये'दित्यन्तमेकस्त्रतया परिगणितं ख. पुस्तके । सूत्रद्वादश-३ ष्टीवन इति. ख. पु. कतया छेदः कृतः क० पु०

८०म वर्जयेत् ॥२२ । अग्निमादिन्यमपो ब्राह्मणं गा देव-तास्चाऽभिमुखां मृत्रपुरीषयोः कर्म वज्ञेषेत् ॥ २३ ॥

स्पष्टानि चम्बारि । ष्टेबनमास्यश्केष्मादीनासुरसर्गः । देवताः देवता प्रतिमाः ॥ १८-२३॥

अरुमानं लोष्टमाद्वीनोपधिवनस्पतीन्ध्वीनाच्छिय मुत्रपुर्राषयोः झुन्धने बज्येत्॥२४॥

फलपाकावसाना अपवयः। ये पुर्वेविना फलानित ते वनस्पतयः। 'आर्ट्रा' निति वचनात शुष्केषु न दोषः । 'ऊर्ध्वां'निति वचनाद्वातादिः निमिचेन भग्नेषु न टोपः । 'एनैरइमादिभिमृत्रपुरंपयोक्तोषनं न कुर्यात् ॥

अग्निमादिस्यमपो त्राह्मणं गा देवता डारं पति पादं च ठाक्तिविषये नाऽभित्रसारयीत ॥ २५ ॥

शक्ता सत्यां अग्न्यादीन्त्रति पादो न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २६ ॥

॥ इत्यापम्तम्बबर्मसृत्रे प्रथमप्रदेन त्रिंदी। कण्डिका ॥ ३० ॥

प्राङ्मुखोऽत्रानि भुञ्जीसोच्चरेद्दिणामुखः। उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यास्त्रस्यक्षादावनजनमिति॥१॥ उच्चारः पुरीपकर्म । पादावनेजनं पादप्रश्लालनम् । भोजनादिषु चतः स्रो नियम्यन्ते। मनुस्तु--

(१) आयुष्यं प्राङ्मुखां भुक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क(२) ऋनं भुङ्के उदङ्मुखः'॥ इति। याञ्चलकाश्च-

(३)'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ्त्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मृत्रपुरीप तु रात्रो चेद्दक्षिणामुखः॥' इति॥ १॥ आराच्चाऽऽवसथान्म्त्रपुरीषे कुर्घाहाक्षेणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

१. म. स्मृ. २. ५२. २. ऋत सत्यं, तत्फलमिच्छन् । ३. या. स्मृ. १. १६.

आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीय कुर्यात्, दक्षिणौ दिशम्। द्विः तीयानिर्देशादिभिनिष्कस्योति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥ २ ॥

अस्तिमितं च बहिर्यामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥ ३॥

अस्तमित आदित्ये बहिर्शामानमूत्रपुरीषे न कुर्यात्। तथा अन्तर्शामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दष्टार्थोऽयं प्रतिषेधश्चोरब्याव्रादिशङ्कया। निर्भये देशे नाऽस्ति दोषः ॥ ३॥

$\sqrt{\mathsf{d}}$ देवताभिधानं चा S प्रयतः ॥ ४ ॥

देवतानामग्न्यादीनामभिधानं चाऽप्रयतस्सन् वर्जयेतः । (१)अपिधानमिः स्यपि पाठे एव एवार्थः ॥ ४॥

परुषं चोभघोदेंबतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्चेरयुभयोः । राष्ट्रयपेक्षया द्विचचनम् । परुषं निन्दां चर्जयेत्॥५॥

्रवाह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत्॥ ६ ॥

त्राह्मणं गा च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । तेन विद्यावयोः वृद्धानामत्राह्मणानामीप वर्जनम ॥॥ ६॥

इस्तेन चाऽकारणात्॥ ७॥

कारणमभ्यञ्जकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाऽण्युपस्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥

गोर्दिचिणानां क्रमार्थाश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानामगवामिष हिरण्यादीनां कुमार्थाः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथेयत्। अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः। अनन्तरं च वक्ष्यति(२) 'कोधादींश्च भृतदाहीयान् वर्जयदिति। इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम्॥८॥

स्पृहर्ती च गां नाऽऽचच्चीत ॥ ९ ॥

स्पृहती सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न बूयात्॥ ९॥

संस्रष्टां च वत्सेनाऽनिमित्ते ॥ १० ॥

९ अपिधानिमित्यपाठः । एष एवार्थः इति ख. ग. पु. २. आप. घ. ३१. २३. आप० घ० २२

या च गौर्वत्सेन संसुजते तामि न ब्रयादनिमत्ते-इयं ने गौर्वत्से-न पीयत इति । 'अनिमित्ते' इति वचनात्(१) 'यस्य हविषे वत्सा अ पाकृता धयेयु'रित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥ १०॥ नाऽघेनुमधेनुरिति ब्रधात्। घेनुभव्येत्येव ब्रयात् ॥ ११ ॥

या च गौरधेनुः पयस्विनी भवति तामप्यधेनुरिति न ब्र्यात् ॥११॥ किं ति धेनुभव्येन्येव ब्रूयात् -- भविष्यन्ती धेनुधेनुभव्या । धेनोर्भव्यायां (मुम् वक्तव्य) इति मुम् न भवति । च्व्यग्तत्वेनाऽव्ययत्वात । वक्तव्यत्वे च स्रोत शब्दानियमोऽयम्। न पुनरधेनुदर्शन एवं वक्तस्यम् ॥१२॥

(२) न भद्रं भद्रमिति ब्र्यात् ॥ १३ ॥

यत् भद्रं तत् भद्रामिति न जूयात् ॥ १३ ॥ किंतु?

पुण्यं प्रशास्त्रभित्येव ब्रुयात् ॥ १४ ॥

पुण्यं प्रशास्तिमत्यनयोरन्यतरेण शब्देन त्रूयात् । प्रशास्तं प्रशस्तम्। छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥

(३) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत्॥१५॥

वन्सानां बन्धरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् तां न सङ्घयेत । वन रसग्रहणं गोजातेख्प<mark>ळक्षणम् ॥ १५ ॥</mark>

प्रेह्मावन्तरेण च नाऽतीवात् ॥ । १६ ॥

प्रेङ्को डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भावित्यन्ये । तावन्तरेण नाऽतीयात्—तः योर्मध्ये न गच्छेत् ॥ १६ ॥

नाइसों में सपत्न इति ब्रुवात् वद्यसौ में सपत्न इति ब्यात् द्विषन्तं भ्रातृह्यं जनयेत् ॥ १७ ॥

असा देवदत्तो मे सपत्न इति न त्रूयात् सदस्ति। किं कारणम्? यद्यसौ में सपरन इति त्रूयात् , द्विषन्तं. क्रियाशब्दोऽयम् , विद्विषाणं भ्रातृत्र्यं सपतं जनयेत् 'ब्यन् सपते' इति भ्रातृशब्दे ब्यन् प्रत्ययः। एवं ह्युक्ते स मन्यत - नाडकस्माइयं ब्रुते नूनमस्य मायि द्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्र-तीकारार्धे यनमानस्सपत्न एव जायते इति ॥ १७ ॥

१ आप. श्रौ. ९. १. २३. २. म. स्मृ. ४. १३९. ३ म. स्मृ. ४. ३८.

नेन्द्रधनुरिति परस्पै प्रब्रयात् ॥१८॥

इन्द्रधनुराकाशे पदयन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात्। यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्र्यात् । गौतमीये (१) दर्शनात् ॥ १८ ॥

न पततः सश्चचीत ॥ १६ ॥

पततः पक्षिणः सङ्गीभूय स्थितात्र सबक्षीत न गणयेत्--इयन्त एत इति । अपर आह--'पुण्यक्षयेण स्वर्गात्यततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चर क्षीत-ज्योतीं वि पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥

उद्यन्तमस्तं यस्तं चाऽऽद्तित्यंदर्शने बर्जयेत् ॥ २०॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् । (२)मन्स्तु-

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यन्तं कद्(चन । नोपरकं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः। तस्मादमावास्यायां निकायां स्वाघीय आत्मनो गुप्तिमि-च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यया च ॥ २१ ॥

दिवा अहिन । आदित्यः सत्वानि गोपायित प्राणिनो रक्षति, आलोकदा-नेत । नक रात्री चन्द्रमाः । तस्माद्मावास्यायां निशायां रात्रो स्वाधीयः। वकाः रइछान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मना गुप्ति रक्षणिमच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तावद्र्यानुरूपः पाठः। अधीयमानस्तु प्रमाद्रछान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादि विकेन प्रायत्येन स्नानादि जेन । ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च ॥२१॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह-

सह ह्यातां राजि सूर्याचन्द्रमसी वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितिया । सर्वामेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः। न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ २२ ॥

न क्रसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥

कुसतिः कुमार्गः । तया प्राम न प्रविशेत् ॥ २३॥

े यदि प्रविशे 'समो रुद्राय वास्तोष्पतय' इत्येतामुचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥

यदि गत्यन्तराभावात प्रविशेत्(१) 'नमो रुद्राये' त्यादिकामूचं जवेत । अ-न्यां वा रोदीम्(२) 'इमां रुद्राय तवस'इद्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये-(३) वनं प्रवेश्यन्त्र प्रमन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पार्ये' ति। पन्थानमारोध्यन्नजुमन्त्रयते 'नमो रुद्राय पाथेषदे स्वाहित मा स म्पारये'ति । अपः प्रवेश्यन्तनुमन्त्रयते — 'नमो रुद्रायाऽज्युषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्वन् स्यात् सर्व 'नमो रुद्राये' त्येव कुर्यात 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति अतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यास्मि न्विषये कियानेव भेदः॥ २४॥

√नाऽब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥

अब्रह्मणः शुद्रः । (४)'न शुद्रायोच्छिप्रमनुच्छिप्टं वा दद्या'दिति वा सिष्ठे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥२५॥ ∕घदि प्रयच्छेदन्तान् स्कुप्त्वा तास्मिन्नवधाय प्रयच्छेत्॥२६॥

इदमाश्रितविषयम् । दन्तान्नखेन स्कुप्तवा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्त्रः विछ्छेऽवधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्तवे'ति स्कुभ्नातेः क्तवाप्रत्यये छान्दसं भन कारस्य चर्वम् । स्कुनोतेर्वा पकार उपजनः ॥ २६ ॥

कोधादीश्च भृतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत्॥ २७ ॥

कोधादयो भूतदाहीया अध्यातमपटले (२२.५) ब्याख्याताः । तद्वचनं योगिः विषयामित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्वर्थामेदं वचनम् । इदमेव तर्ह्यभयार्थमस्तु-योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे तद्वचनं कोः धादिवर्जनस्य योगाङ्गस्वप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यत्रष्ठाने योगसिः द्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकवतलोपप्रायश्चितामिति ॥ २७ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकत्रिशी कण्डिका ॥ ३१ ॥

१. ब्रा. ३. ७ ९ नमो रुद्राय वास्नोध्यतये । आयने विद्रवणे । उद्यायने यस्पः रायणे । आवर्तने निवर्तने । यो गोपायति त े हुवे ॥ इति समझा ऋक् ॥

२. 'इमाणं रुद्राय तनसे कपार्दने क्षयद्वीराय' इतिरुद्राध्यायगता (तै ०सं०४.५,१०) ३ पार. गू. ३. १५. ११. ४. व. ध. १८ १४.

प्रवचनयुक्तो वर्षाद्यारदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥
प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षाष्ठ शरिद च मैथुनं वर्जयेत् ऋताविषि॥१॥
मिथुनीभृष च न तथा सह सर्वी रात्रिं द्यायीत ॥ २ ॥
मिथुनीभृष मेथुनं कृत्वा तया भार्यया सह तां रात्रि सर्वा न शयीत ॥ २ ॥

्रवायानश्चाऽध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३॥

दिवा नक्तं च रायानस्याऽध्यापनप्रतिषेधः। स्वयं तु धारणार्थमधी-यानस्य न दोषः ॥ ३ ॥

न च तस्यां शय्यायामध्यापयेयस्यां शयीत ॥ ४॥

यस्यां श्राय्यायां भार्यया सह शयीत रात्रौ तस्यां श्राय्यायामासीनोऽपि नाऽध्यापयेत्॥ ४॥

अनाविःस्रगनुकेपणस्स्यात् ॥ ५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते स्रगनुलेखने यस्य प्वंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्वचत्॥

सदा निशायां दारं पत्यलङ्कर्वीत ॥ ६ ॥

'दारं प्रती'ति वचनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अश-क्त्यादिना उपगमनायोग्यत्वे नाऽयं नियमः ॥ ६ ॥

सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत ॥ ७ ॥

वमञ्जनमवमञ्जनम् । 'वष्टि वागुरिरव्लोपमवाष्योरुपसर्गयो' रि स्यकारलोपः । तत्विशिरा वर्जयेत् । सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाः हनविधयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमिचिकाश्च । स्नात-कस्य तु निस्यस्नानमवगाहनकपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः॥ ७॥

अस्तामिते च स्नानम् ॥ ८॥

अस्तमिते आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८॥

पालाद्यमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनामिति च वर्जयेत्॥९॥

पालाशमासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालन दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनाऽन्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ৪॥

स्तुतिं च गुरोस्समचं यथा सुस्नातिनिति ॥ १०॥

'मुस्तात' मित्यादिकां च स्तुर्ति गुरोस्सिन्निघौ वर्जयेत्॥ १०॥ आ निद्याया जागरणम् ॥ ११॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः। आ तस्मातः जागृयात् न स्वप्यात् ॥११॥ अनध्यायो निद्यायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः॥१२।

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मी पदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥

मनसा वास्वयम् ॥ १३॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः-मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति।हः ऊर्ध्वमर्धरात्राद्ध्यापनम् ॥ १४ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्या व्यापनं भवतीति ॥ १४ ॥

नाऽपररात्रमुत्थायाऽनध्याय इति संविद्योत्॥ १५॥

रात्रेस्तृतीयो भागोऽपरात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयन्नपरात्रे न सिवशेत् न शर्यात । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । कि पुनः स्वाध्याये । तथा च मतुः—

(१)'न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माऽधीत्य पुनः स्वपेतः।' इति ॥१५॥

(२)काममपइराघीत ॥ १६ ॥

अनेन स्तम्भाद्यपाश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुश्रायते । श्रिश्संवाः याम् । तत्र रेफलोपदछान्दसः । तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ १६ ॥

मनसा वाऽघीधीत ॥ १७ ॥

अयम्प्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयतोऽनध्यायत्राप्तावेवोच्यते। मः नसा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत् । उपाश्चित्य वा स्वप्यात् ॥१७॥

श्चद्रान् श्चद्राचारितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

श्रुदानरुपकान् पुरुषान्न सेवेत । श्रुद्वौर्नेषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

सभास्समाजांश्च ॥ १९ ॥

सभास्समाजाश्र ब्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥ समाजं चेद्रच्छेत्प्रदाचिणीक्रन्याऽपेयात्॥ १०॥ यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयादपगच्छेत् ॥ २० ॥ नगरप्रवेदानानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

बहुवचननिर्देशात बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्याः द्दिलुके प्रवेशे नं प्रायाश्चत्तम् ॥ २१ ॥

प्रइनं च न विब्रूयात्॥ २२॥

विविच्य वचन विवचनं निर्णयः। पृष्टमर्थे न विविच्य ब्र्यादिदः मित्थामिति । दुर्निक्रपार्थविषयमिदम् ॥ २२ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति ॥ २३ ॥

अपि चाऽस्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशुनाय्तनं हिनास्ति । धर्मप्रहाद न कुमालनाथ रुदन् ह मृत्युव्युवाच प्रदनम्। इति॥ २४॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्ति अन्यथा वर्णयाते स दुः विवक्ता । तस्य दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्वचनमेव मूलं तूल च बृहति । मूलं रितृष्ट-· नम् । तूलमागामिनी सम्पत् । तदुभयमपि वृहति उत्पाटयति । दन्ते। छुवो वकारः। किमेतावदेव ? न, प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवादिकान् । भायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विब्र्यादिति। अत्रेतिहासः-कस्यीचरपेर्धर्मप्रहादः कुमालनश्चेति द्वा शिष्यावास्ताम्। तौ कदाचिद्रण्यानमहान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमा(१)दृहाष्ट्रपृत एवाचा-र्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽकान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाह्याऽऽचार्यः पप्रच्छ-केनायं मारित शति। नावुभावपि न मयेत्यूचतुः । तथा पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परित्रहं कर्तुमशः क्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ-केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसङ्ग टे पतितो मृत्यूरुदन्नेव प्रश्नं ब्युवाच विविच्य कथितवान्। कथम् ? हे धर्मप्रहाद न कुमालनाय । षष्ट्रवर्धे चतुर्था । कुमानलस्य नेदं पतनीयमिति ।

१. दृष्टिपथ एव इति सा. पु.

धमेप्रहाद त्वयेद कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नाऽस्तीत्युक्तम् । तथा पीतरस्याम्तीत्यर्थाद्गम्यते शीत हदन् ह व्युवाचेति । हशब्द् पेतिह्य त्वद्योतनार्थः । प्रहाद्शब्दे हकारात्परो रेफश्छान्दसः ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाव-रोहणानि च वर्जयेत्॥ २५॥

गर्दभयुक्तं यानं गार्दभं शकटादि। आरोहणे वर्जयेत् नाऽऽरोहेत्। तथा विषमेषु निम्नोन्नते प्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नते प्वारोहणं निष्मेष्वरोहणम् ॥ २५॥

बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६॥

तरणं तरः । बाहुभ्यां च नद्यास्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्यां' मिति वः चनात् प्लवादिना न दोषः ॥ २६ ॥

नावं च सांशायिकीम् ॥ २७ ॥

भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशायिकी नौः । जीणीं नावं वर्जयेत्। 'नावा' मिति षष्ठयन्तपाठे नावां मध्ये सांशायिकीं नावं वर्जयेत्॥ २७॥

तृणच्छेदनलोष्टविमद्नेष्ठेवनानि चाऽकारणात् ॥ २८॥

तृणच्छेदनादि नाऽकारणाद्धर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याऽग्नि ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारणं प्रतिद्यायादि । इतरच सृग्यम्॥

यचाऽन्यत्परिचक्षतं यचचाऽन्यत्परिचचते ॥ २९ ॥

यचाऽन्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्प्यक्षक्रीडादि वर्जे येत् । द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रक्ते द्वात्रिंशी कण्डिका ॥ ३२ ॥

इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तावुज्वलायामेकादशः पटलः ॥

॥ समाप्तः प्रथमः प्रदनः ॥

ण श्रीः ॥ **आपस्तम्बधर्मसूत्रे** उज्वलोपेते

अथ हितीयः प्रश्नः ॥

पाणिग्रहणाद्धि गृहसेधिनोर्वतम् ॥ १॥

पूर्वस्मिन् प्रश्न आद्ययोः पद्यक्षयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उकाः। इतरेष्व हसु स्वाध्यमाणाम् । पकाद्यो समाकृत्तस्य । इहानीं पाणिग्रहणाः दारभ्य कर्तव्यानि कर्माण्युन्यन्ते । पाणियीस्म(१)श्रहिन गृह्यते तत्याः णिग्रहणम्(२) । अधिकाद्ध उत्थ्वार्थे वर्तते । तस्मादृष्वे गृहमेहिनोगृहस्थाः अमवतोः यद्वते नियतं कर्तव्यम्, जातावकवचनम्, नदुन्यते । 'पाणि-प्रहणादधीं ति क्ष्यने हो । 'त्रहमेधिनो रिति दिवचनमन्यतरमरणे मा भूदिः ति(४) । वेद्यदेव नु विभूतः स्वि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालगांभीजनम्॥ २॥

कालयोरुभयोर्शिक भे।जनं कर्नेव्यम्—सायं प्रातश्च, नाज्नतरेति परिसः; क्वांयम्, भोजनस्य राजप्राप्तन्दात्। मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

(५)'सायं बार्राहें जातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नाऽन्तरा मोजनं कुर्यादांनहोत्रसमो विधिः ॥' इति ।

अन्ये तु नियमं नन्यन्त(६) शकौ सत्यां गृहमेधिनोष्ठभयोरिप कालयोरवर्यं भाकव्यं प्राणाग्निहोत्रस्याऽलोपायिति ।

आप० घ० २३

१. यस्मिन् कर्माण, इति. क. ड. पु २. चतुर्थीकर्म्मान्तो विवाहः इत्यधिकं ड.पु.

३. गाँ. घ. ५. ७.

४. अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याऽिषकारस्य विद्यमा-नत्वाच्छास्रान्तरत्वाच्च । इत्यीधकं क. पु.

५. बचनमिद मुद्रितमनुस्मृतिकोशेषु नाऽस्ति । पर तु बहुषु निबन्धेषु परं मान-वरवेनोपन्यस्तम् ।

६. शक्ती सत्यां कालमोर्वर्जने च प्राणागिनहोत्रलेपः । तस्यालोपाय कालयोरवश्यं भोजनं कर्तव्यभिति ६. पुस्तके पाठः ।

तथा च बौधायमः-

(१)'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनइनंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रछोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥' इति। (२)अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु त्रदेव विधानमिति ॥ २॥

अनृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ३ ॥

सुद्दितार्थयोगे करणे षष्ठी भवति । (३)पूरणगुणसुद्दितार्थे'ति ज्ञाः पनात् । अज्ञेन तृप्तिं न गच्छताम् । यावजृत्ति न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभगोरपवासः॥ ४॥

पक्षसिन्धः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्द्मपत्योः हपवासः कर्तब्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरिप कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तरे एकिस्मन् काले भोजन तद्द्यौ(४)पनस्तमेन उपवास एव । (५)'औपनस्तं तृपवासः' इति निघण्टुः । तद्पि दिवा, न रात्रौ; श्रौते तथा दर्शनात् (६)'न तस्य सायमश्नीया'दिति । तदिह (७)'एन मन ऊर्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

नृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सङ्द्भुञ्जानौ यावनृति भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥ यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदंतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥७॥

'एतस्मिन्नहनी'ति न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वात् । यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये' ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भविष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुव चनान्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'खेकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नाऽतीव समञ्जसः । तस्माद्यविहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृद्यते । एतद्र्यं-

१. बों. ध २. ७. २४ २. अय भागो घ. पुस्तके नास्ति ।

३. पा. सू. २. २. ११.

४. 'वसु, स्तभ्म' इत्यस्माह्वाह्काद्भावे के स्वार्थेऽणि च सति औपवस्तामिति रूपं, ध तूनामनेकार्थत्वादभाजने वृत्तिरिति च वेदितव्यम्।

५. नामिल. का. २. ब. व. ३८. ६. आप. श्री. ३. ७. आप. गृ. ७. १७.

मेव च गृह्ये (१ एउड हार्वेज के याधारह भौगोगावरण का**मूक्कमा** । स्वस्थित पाणिग्रहणेऽहाने ब्हेन्गे हुँसर हो। २० वह नुवा वर्ण संस्कृतिकार्थ मामिह्यमञ्ज राखदे २ ७-३ होते । नवंधरगारण विश्वस इस्त । अशिक्षस स्मरं चैतत्कर्तद्वम् यथा नेदे स्पास स्नातो कर्ताववाहरूमा अपनी संग्राहीं संवत्सरे तन्मिन्मासे स्वातावेब कार्यम्। एव वि वर्षश्रह्मिस्त असला । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमेऽो चैत्राक्षेभवाश्च तवर्याते अतिपास । तक्षमान प्रतिसंबत्सरमेदं विवाहनक्षेत्र कर्नेध्यम् । (२)यथा *राष्ट्रसम्ब*न्नकाम मेवं हि गृहमेधिना विवाहन स्वामाने ॥ ७॥

अबश्च शर्यायाताम् ॥४।

प्तास्मित्रहानि स्थाणेड्डशायिनौ स्थानाम् ॥ ८॥

मैथुनवर्जनं च ॥ १ ॥

(३)मैथुनवर्जन चेत्रस्मिश्रहानि कर्तब्यम् ॥ ९ ॥

श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १० ।

स्थालीपाकथ कर्नब्योऽपरेखुः ॥ १० ॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ 🤧 ॥

तस्य स्थालीपाकम्योपनारः प्रयोगप्रकारः पर्वणन स्थान्सानः श्रापयति-न सामयाचारिकेषु पावेणातिहेश प्रवतेन हाँस काँसान् सर्वमेवैतत्पविचिषय मन्यन्ते । तेपामुका डाय ख्यातं इति चाउनुपपन्नम् । न हि स एव तेन व्यालकाना असांत । 'क्या भूते स्थालीयाक' इति च व्यर्थम् । ४'उत्तेति र'व्या ससंसु क्रासी इति पृबेमेबोकत्वात् । 'पनदहविजानीयः के के कास्यः ।संस्कृतं समक्षा चिन्न्यमः ६। 🕴 ३३ ॥

निस्यं लोक उपिकालिक । 😘 🛭

सद किष्टाचार्यक्रद्वयनम्बर्धाः मान्यसम्बर्धः मान्यसी।शिः विश्वाः उपस्थियाँ 🤄

क्रावर अहि-जरूपमाण कर्ज व्याप्तानागांकाक विषय सर्वाविक वर्तन

[ा] अन्य द्वायाम्बरमा । * शतकारीनिविक्तः

हे. ^{भ्}राविधनातील तक बतावा**क वील क** पु 彩 柳田 生。。)。

के. अञ्चलकार है किलाक का समाप ।

शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क चाऽग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीह्रदीः चीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाऽद्धिरबोक्ष्याः ऽग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥१३॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते—यत्र क्व च गार्ह्य सामयाचारिके वा कर्मः णि गृहेऽरण्ये वाऽनिमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापायिष्यन् स्यात्तत्र पूर्व प्राचीः प्राग्नास्तिस्रो रेखा विलिखेत्। तत उदीचीः उदगग्रास्तिस्राः। एव तिस्रो लेखा लिखिलाऽद्भिरवोक्षेत्। अवोक्ष्याऽनि श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाच्योपसीमन्थादुः पसिमन्धीत काष्ठैरभिज्वलयेत्। तत्र(१) 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः, तथाप्वर्ग' शति परिभाषितम् । उपदेशक्रमास्त्र प्राच्यः पूर्वे लेखा लेखनीयाः ततश्चोदीच्यः(२)।

(३)प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥ (४)अन्ये तु प्राचीरुद्गारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥ १३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपद्ध्यात् ॥१४॥

एतद्वोक्षणशेषोदकमग्नेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उत्सिच्याऽन्य दुदकं पात्रम्थभुपद्घ्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥

नित्यसुद्धानान्यद्भिरिक्तानि स्युग्रहमेधिनोर्द्वतम् ॥१५॥

गृहे यावन्युद्धानान्युद्पात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिरिक्तानि स्युः। एतद्पिगृहमेधिनोर्वतम्। पुनः 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भृदिति।

अन्य आह—पुन 'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसुत्रं ब्रह्मचारिति पयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्त्रमादध्या' (१.२६.१.) दित्यादौ भवति । पाके तु स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति छिङ्गस्य विवक्षितः त्वात् । आर्याः प्रयता' (२.३.१.) इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥

१. स्वाप. गृ. १. ५, ६.

२. 'एकमेवेदं कर्मेलेखाकरणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च' इत्यधिकं घ.इ.पु.

३. प्राचीः पूर्वं दक्षिणान्तमुदगारभ्यमार्लिखेत् । इति ख. च. पु.

४. अन्ये तु प्राचींद्क्षिणारम्भमालिखन्ति इति च. पु. ।

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६॥

संवेशन मैथुनं तदहानि न कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

ऋतौ च सान्निपातो दारेणाऽनुवतम् ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादारभ्य षोडशाऽहोरात्रा ऋतुः। तत्र च सन्निपातः संयागो दारेण सह कर्नव्यः। छान्दसमेकवचनम्। (१) नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । अनुवृतं शास्त्रतो नियमो व्रतं, तदनुरोधन । तत्र मनुः—

- (२) ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोमिस्सद्विगहिँतैः ॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दा एकाद्शी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः'॥
- (३) अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमध्यृतौ स्नातको द्विजः।' इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु--

(४)एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मुलं च वर्जयेत्। इति। आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—(५)चतुर्धिवभृत्याषोडः षीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशन्ति' इति । तदिह षोडशसु रात्रिष्वादितस्तिस्रस्पर्वथा वर्ज्याः । चतुःर्येः त्रयोदशी चाऽऽचार्येणाऽनुज्ञाताः मनुना इतरासु दशसु युग्मासु पुत्रा जायन्ते, स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो-'त्तरामुत्तरा' मिति वचनात् षोडइयां रात्री मघादियोगाभावे गच्छत-स्सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतुर्थ्योमवमः। मध्ये कल्पम्। एवं पञ्चरः श्यामुरकृष्टा दुहिता। पञ्चम्यामवमा । मध्ये कल्प्यम्। षोडशस्वेव गः मनं गर्भहेतुः। तत्रापि प्रथमम्। एवं स्थिते नियमविधिरयं-योग्यत्वे स त्यृताववश्यं सन्निपतेत , असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुम्धानः प्रत्यवेया-दिति । तथा च दोषम्मृतिः-

(६) ऋत्रस्नातां तु यो भार्यो सन्निधौ नोपगच्छति। तस्या रजासि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति । पुत्रगुणार्थितया पूर्वी पूर्वी वर्जयती न दोषः । अन्ये तु परिसङ्ख्यां

१. नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः इति नास्ति क. पु.

२. स. स्मृ. ३ ४६,४७. ३. म. स्मृ. ४. १२८.

४. यास्मृ, १. ४०. ५. आ. प. गृ. ९. १. ६. बौ. ध. ४. १०. २०.

मन्यन्ते —ऋतावव सन्निपतेन्नाऽन्यत्रेति । तेषामृतावनियमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । सर्वथा विधिनं भवति । राग प्राप्तत्वात्सिन्नपातस्य ॥ १७ ॥

अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥

अन्तराल मध्यम्। ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सन्निपातः स्यात् दार एव सकामे सिति। यद्यात्मनो जितेन्द्रियतया न तादशं पार्वद्यम्, तः थाऽपि भार्यायामिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवद्दयं सन्निपतेदिति। वस्यिति च (१) अन्नमत्ता रक्षय तन्तुमेत' (२.१३.६.) मित्यादि। अनुव्रतमित्य-नुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति॥ १८॥

ब्रह्मणवचनाच संवेशनम् ॥ १९ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं स्वेशन तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं (२) काममावि-जनितोस्सम्भवामे ति॥ १९॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातस्यात्॥ २०॥

प्रवकारो भिन्नकमः। स्त्र्युपगार्थं वासः जीवासः। तेन सन्निपात एव स्यातः। न तेन सुप्रक्षालितनाऽपि ब्रह्मयञ्चादि कर्त्तब्यमिति यावत्॥२०॥

यावत्सान्निपातं चैव सह शय्या॥ २१॥

यावस्सात्रिपातमेव द्रपत्योस्सह शयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना॥ २२॥

ततः पृथक्रायीयाताम् ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तब्यम् । इदमृतुकाले ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां श्रीहरदत्तविरचितायां क्रितीयप्रदृते प्रथमा कण्डिका ॥१॥

१, बौ. ध. २. २. ३६, द्रष्टव्यम् ।

२. तै. सं. २. ५. १. यावत्त्रसूति संभोगं प्राप्तुयामस्यर्थः । अयं स्नीमिरिन्द्रातः प्रार्थितो वरः।

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

अपि वा रेतस्रो एजसम्भ ये ल्पास्तानिङ्गिद्दा च प्रक्षास्याऽऽनम्य अङ्गानां प्रोक्षणं शिरःप्रभृतीनां कर्तव्यम्(१) । रुचितो व्यवस्था । यावः ता प्रयतो मन्यते ॥ १॥

सर्वेषणीनां स्वधमीनुष्टाने परमपरिवितं सुखम् ॥ १ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाः ये स्वधमां चर्णप्रयुक्ता आश्रमः प्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता चा तेषामचंगुण्येनाऽऽस्तादनुष्राने सति परमुरकृष्टं अपरिमितमक्षयं मुखं स्वर्गाक्यं भवति ॥ २॥

न केवलमेतावत्। कि नहिं ?

ेततः परिवृत्ती कर्मफलकोषेण जाति स्तपं वर्ण वर्ल मेथां प्रज्ञां हरूवाणि धर्मानुष्टानमिति प्रतिपद्यते तचकवदुभयोलोंकयोः सुम्ब एव वर्तते ॥ ३॥

ततः सुखानुभवानन्तर पिश्वित्तिहि लोके जन्म भवति। तस्यां च कर्मणां यः फलशेषोऽभुक्तोऽद्याः, तन जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले जन्म। रूपं कान्तिम् । वर्णं हमादितुल्यम्। वर्णं प्रतिपक्षितिश्वहक्षमम् । मेषां(२) प्रन्थधारणशक्तिम् । प्रश्नां अर्थधारणशक्ति। द्व्याणि म्वर्णादीति । धर्मातुष्ठानम् इतिकरणाद्यच्याऽन्यदेवं युक्तः तत्सर्वं प्रतिपथते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावश्याणि भुज्यन्ते । देहिकम्य शरीरप्रहणादेरिप कर्मफलत्वात् । धर्मातुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्यन्त पुनर्भवतीत्यनुक्तसिद्धम् । तत् तस्माच्चकवर्भयोलाक्योरिह चाऽमुध्मिश्च छुल एवं वर्तते न जातु चित् दुःखे वर्तते । सुखानुवन्धेनैवाऽऽवृत्तिभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ शरीरोत्पत्तिसंमकारा(३)अप्यावश्यका इति दर्शयितुं दृशन्तमाह—

यथौषधिवनस्पतिनां बीजस्य चेत्रकर्मावशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४॥

चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीना त्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चा-

१. इदमन्तुकाले इत्यधिकं ख.च पुस्तक्तयोः 'क्वितः इत्यादिर्प्रन्थोsिप नास्ति तत्र।

२ मेधां प्रन्थप्रहणसन्तिम् , प्रज्ञां अर्थप्रहणसन्तिम् इति क. च. पु

३ - अप्यवस्थापेक्याः इति. च. पु.

म्राद्गिनां बीजस्य क्षेत्रविशेषे कंपविशेषे संस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्याः दाँ कर्मविशेषे फलपरिश्वर्क्षमवति । त एव बीह्यादय ऊषर उप्ता न प्र रोहन्ति । कृष्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ताः स्तम्बकरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता॥ ५॥

एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मकलपरिश्वद्धिरधुक्ता वेदिवन्या । (१)तत्रोहेन परः नीयम्-सर्ववर्णानां स्वधर्मान नुष्ठांन परमपरिमित दुःखम् । ततः परिश्वतौ कर्मकल रोषेण द्ष्यां जात्यादिकामद्रन्यान्तामधर्मा नुष्ठानिमिति प्रतिपः द्यते । तञ्चक वदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजः स्य क्षेत्रकर्मविरोषामाव फलहानिरविमिति ॥ ५॥

दोषफलपरिवृद्धाबुदाहरणमाह--

्रितेनोऽभिशस्तां ब्राह्मणो राजन्यो वैह्यो वा परस्मि ह्यांकऽपरिभितं निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैशो वैद्यः॥६॥

स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिर-मुक्तिवळोकेऽपारमते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् इते परिक्षीणे ब्राह्मण्याको जायते । श्रद्धात् ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः, राजन्यः, पौल्कसः । श्रुद्धाः स्थितियायां जातः पुरुकमः । स एव पौल्कसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैद्यो, वैणो जायते(२) वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥

एतेनाऽन्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

वर्णपरिष्वंसा वर्णभ्यः प्रचयवनं तस्यां वर्णपरिष्वसायाम् । यथा ब्राह्मः णाद्यश्चण्डालाद्याः जायन्ते । एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यां अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिदीयफलासु सुकरादिषु, योनिषु जायन्ते । परिष्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथाऽवगन्तव्या इति ॥ ७ ॥

यथा चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दशने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥

१. तत्रोक्त व्यत्ययेन पठनीयम् । इति, घ. पु.

२. वेणुर्नर्तकः स एव वैणः । इति. घ. पु.

चण्डालोपम्पर्भाने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां दर्भने च । उपसमः स्तर्भाप चण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वश्यते ॥८॥

अवगाहनमपासुपस्पर्धाने ॥९॥ सम्भाषायां ब्राह्मणस-

उपस्पशंने सत्यवगाहनमपां प्रायश्चित्तम्। ऋजुनी उत्तरे हे सूत्रे । अस्मिन् कर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिषानं स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । पर्वः नाम निन्दितश्चण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स एव जायते स्वः कर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ५-११॥

> इत्यास्तम्बधर्मसृत्रवृत्ताबुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्विनीया कण्डिका ॥ २ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायागुज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

-

अथ दितीयः पटलः ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

आर्थास्त्रैवर्णिकाः। 'आर्थाधिष्ठिता वा शूद्रा' (२.३,४) इत्युत्तरत्र दर्शनात्। प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः। वैश्वदेवे गृहमेधिनोभर्गेजनार्थे पाते। गृहमेधिनो यदश्वनीयस्थे'(३-१२)ति दर्शनातः। अत्रसंस्कर्ताः स्युः। अत्रं भक्ष्यभाज्यपेयादिकं तत् संस्कुर्युः। न स्वयं, नाऽपि स्त्रियः॥ १॥

भाषां कासं चवधुमित्यभिमुखोऽतं वर्जयेत्॥२॥

भाषा शब्दोश्वारणम् । कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः । क्षवधु क्षुतम् । पतित्रतयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारः स्यु'रिति बहुवचने प्रः कृते 'वर्जये'दित्येकवचनं प्रत्येकमुप्देशार्थम् ॥ २ ॥

केशानङ्गं वासञ्चाऽऽलभ्याऽप उपस्पृशेत्॥३॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्या । आलम्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शन विहि तम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकार्रिपकं शकृदाद्युपस्पर्शनं मा मूदिति ॥ ३॥

आर्याधिष्ठिता वा श्रद्धास्संकर्तारः स्युः॥ ४॥

त्रैवर्णिकेरधिष्टिता वा शूद्रास्यस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते॥४॥

तेषां स एवाऽऽचमनकरुपः ॥ ५ ॥

तेषां शुद्राणामन्नसंस्कोर ऽधिकृतानां स एवाऽऽचमनकत्यो वेदितब्यः, यस्याऽन्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य, हृद्यङ्गमाभिराद्धिः । यदि श्लितिः यस्य, कण्ठगाभिः । यदि वैद्यस्य, तालुगाभिः । इन्द्रिये।पस्पर्शनं च भवति ॥ ५॥

अधिकमहरहः केश्वरमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥ श्रद्धाः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्येभ्यः ॥६॥

उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७॥

सहैव वाससा स्नानं कुर्युः। आयोणां तु परिहितं वास्रो निधाय कौ पीनाच्छादनमात्रेणाऽपि स्नानं भवति । सुद्वाणामपि पाकादन्यत्र । तः था च मनुः—

(१)'न वासोभिस्सहाऽजस्रं नाऽविज्ञाते जलाशये।' इति ॥ ७ ॥

अपि बाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपरेन् ॥ ८॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपरेन् केशादीन् पर्वस्वेव वा। न प्रत्यहम् । 'वपरे'िश्वति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरिन्नत्यर्थः । तथा च 'छोमनखवापन'िमिति पूर्वत्र णिच्प्रयुक्तः ॥ म ॥

् परोत्तमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रिलाऽद्भिः प्रोक्षेत्तः देवपवित्रमित्याचक्षते ॥९॥

यदि शुद्धाः परोक्षमन्नं सस्कुर्युः आर्थैरनिधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नाविध्रयत् । अधिश्रित्याऽद्भः प्रोक्षत् । तदेवंभृतमन्ने देवपवित्र-मित्याचक्षेते । देवानामपि तत्पर्यवत्र कि पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९॥

सिद्धे १ ने विष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रब्रुवात् ॥ १० ॥

सिद्धे पक्केऽत्रे तिष्ठन् पाचकोऽधिष्ठाता वा भूतमिति प्रब्रूयात् । कस्मै १ य-स्य तद्त्रं तस्मै स्वामिने । भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सुभृतं विराडन्नं तन्मा चायीति पनिवचनः ॥ ११ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः। तदन्नं सुभूत सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजः साधनम् । अन्नमशानम् । तद्य मा क्षायि श्लीणं मा भू दित्यर्थः॥ ११॥

गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः॥१२॥

गृहमेधिनो यदशनीय पक्तमकं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयक्ष वक्ष्यमाणाः कर्तब्याः । स्वर्गः प्रश्चित्र तेषां फलमिति ॥ १२ ॥

तेषां मन्त्राणामुपयोगे बादशाहमधरशय्या ब्रह्मचर्धे क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥

तेषां होमानां बळीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमः पूर्वकं विद्याग्रहणम्(२)। तत्र द्वादशाहमध्रक्षया स्थाण्डिळशायित्वम् । ब्रह्म

^{9.} स. स्पृ. ४**. १**२९

२. तथा च बौधायनः-'तेषां प्रहणे द्वादशरात्र' मिस्यादि इत्यधिकं ख. पुस्तके ।

चर्यं मैथुनवर्जनम् । (१)क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव वतम् , अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाऽधिकार इति वदन्तः ॥ १३ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहायस (२.४.८.) मिति वश्यमाणस्य (२) 'ये भूताः प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो इस्तेन परिमृज्याऽऽबोः क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

बलीनां मध्ये तस्यतस्य वलेदेंशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ १ हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा बिल निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशकमादेव सिद्धे पश्चाद्वहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानाः धीमत्याद्वः । 'तस्यतस्ये'ति बचनं सत्यपि सम्भवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूत्। पकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथकपृथायथा स्यादिति ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा षड्भिराचै। प्रातिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात्॥ १६॥

यत्र पच्यते स पचनोऽग्निः । औपासनवतामौपासने, धिषुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु-तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । षद्भिराष्टैः (३) अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, भ्रुवाय भौमाय स्वाहा, भ्रवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि मन्त्रपाठ पठिताः प्राग्विचाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियमसापेक्षप्रहणत्वाचैः स्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति 'अग्नये स्विष्ट कृते स्वाहे 'ति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं षष्टं पठन्ति । हस्तप्रहणं दर्श्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६ ॥

१. क्षारपदार्थ: स्थाप. ध २. १५. १४. सूत्रे द्रष्टव्यः ।

२. ये भूताः प्रचरीन्त दिवा नक्त बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलि पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टि पुष्टिपतिर्देषातु ॥ इति मन्त्रः । (तै. आ १०.६७.)

३, आप. मन्त्रप्रहते, १. १.

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

उभयतः पुरस्तादुपरिष्टाश्च पारेषेचनं कर्तव्यम् । कथम्? यथापुरस्तात् उक्तं गृह्ये(१) 'अदितेऽनुमन्यस्वे'त्यादि, 'अन्वम् स्थाः प्रासावीरिति मन्त्र-सन्नाम' इति च । सामयाचारिकेषु पार्वणनातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादपाप्तविधिरयम् । अन्ये तु परिसञ्ज्ञ्यां मन्यन्ते-परिषेचन-मेव वैद्वदेवे, नाऽन्यत्तन्त्रमिति ॥ १८ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥

यथा षण्णामाहुनीनां परिषेचनं तन्त्रम् , विभवात । एवं बलयोऽिष ये एकस्मिन् दंशे समवेता 'उत्तरैर्ब्रह्मसद्दन'(४.२.४) इत्याद्यस्तेषां
यदन्ते परिषेचनं प्राप्त 'पश्चात्परिषेचन' मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते
सक्तकर्नव्यम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्ये'
, ति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृथग्भवति तथा
परिषेचनमिष स्यात । अत्र चोपदेशादेव य एकदेशस्था बलयस्तेषामेव
सक्तदन्ते परिषेचनं, न याद्याच्छकसमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्योत्त
र पूर्वदेशदश्च्यादेशः, तथापि कामालिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥१८॥

सति सूपसंसृष्टेन कार्याः॥ १९॥

सित सूपे तत्ससृष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरापे व्यञ्जनैस्संसर्ग-मिच्छन्ति । तथा च बाधायनः-(२) 'काममितरेष्ट्रायतने'ष्ट्रिति । एष एव व्यञ्जनानां संस्कारः । (३)सुत्रस्थापि —व्यञ्जनैस्सुष्ठूपसंसृष्टेनाऽन्नेन बलयः कार्यास्सिति सम्मव इत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

अपरेणाऽनि सप्तमाष्टमाभ्यामुद्गपवर्गम् ॥ २०॥

अपरेणाऽनिमन्नः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहे' स्वेताभ्यां बिलहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥

उदघानसन्निघौ नवमेन ॥ २१ ॥

उदकं यत्र घीयते तदुद्धानं(४) मणिकाख्यम् । तस्य सान्निघौ नवमेन

૧. આપ ગૃ. ર. રે. ર. ને. ને. ગૃ. ૧. ૮. ૧.

३. स्वस्यापि । व्यञ्जनैरपूरेन च ससृष्टेन बलयः इति. क. छ. पु.

४. अस्य विधिर्गृह्ये वास्तुनिर्माणविधी (आप. गृ १७. ९.) इष्टव्यः ।

'अद्भाः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२॥

दशमैकादशाभ्यां 'ओषधिवनस्पातभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाह'त्थेताभ्यां अगारस्य मध्ये प्रागपवर्गं कर्तब्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥

अगारम्य य उत्तरपूर्वो देशस्तत्रोत्तरैश्वतुर्भिः 'गृह्याभ्यः स्वाहाः अवसा नेभ्यः स्वाहाः, अवसानपतिभ्यः स्वाहाः, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे रियेतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मस् अवृत्ती द्वितीयप्रश्चे तृतीया कण्डिका ॥३॥

श्राच्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १॥

श्चरयादेशे 'कामाय स्वाहे'त्यनेन ॥ १ ॥

(१)देहस्यामन्तरिक्षलिङ्गन ॥ २ ॥

देहली द्वारस्याऽधस्ताद्वारः । तस्याऽधीवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वाः रस्य च ग्रहणम् । तत्राऽन्तरिक्षलिङ्गन 'अन्तरिक्षाय स्वाहे'त्यनेन ॥ २॥

उत्तरेणाऽविधान्याम् ॥ ३॥

येनाऽविधीयते द्वारं साऽविधानी कवाटम् । तद्गैलमित्यन्ये । तत्रीत रेण मन्त्रेण 'यदेजान जगित यच्च चेष्ठति नाम्नो भागो यन्नामने स्वार हे'त्यनेन ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसद्ने ॥ ४ ॥

अगारस्थेत्य जुनूचेः तत्र यो ब्रह्मसदनाहियो देशः वास्तुविद्याप्रसिद्धो (२)मध्ये ऽगारस्य । तत्रोत्तरेर्दशिमः 'पृधिव्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमस्ये स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, चृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वादेत्येतैः प्राग पर्वामित्येव ।

१. देहिन्यामिति पाठः क. पुस्तके ।

२. मध्येऽगारस्येत्यतः तस्य देशस्योपयुक्तान् इत्यधिकः पाठः ख. पुस्तके ।

अपर आह—ब्रह्मा यत्र सीदति गाहीषु कर्मषु अग्नेदक्षिणतो ब्रह्मसदन तंत्रति ॥ ४ ॥

दिचणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-पाणिः कर्यात ॥ ५ ॥

अनन्तराणां बळीनां दक्षिणतः पितुलिङ्गेन 'स्वधा पितुभ्य' इत्यनेन बलि कर्यात. प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्व भृत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्ग्रष्टतः र्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तारो यथा देवताभ्यः॥६॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबल्धिः कर्तव्यः । यथा देवताभ्यः तथा, प्राचीनावीत्य-वाचीनपाणिरिति नाऽनुवर्तत इत्यर्थः । 'नमा रुद्राय पशुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पञ्चपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तदुद्रस्येव विशेषणः मिति रौद्र इति व्यपदेशो नाऽनुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु-उत्तरी मन्त्रो रौद्रः न पशु-पतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥ ६ ॥

तयोनीना परिषेचनं धर्मभेदात॥ ७॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरपि नाना प्रथक परिषेचनं कर्त्तव्यम् । कुतः ? धर्ममेदात । पित्रयस्याऽप्रदक्षिणं परिषेचनं कर्तव्यम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥ ७॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम्॥८॥

उत्तमेन 'ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बालिमिच्छन्तो वित्रदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलि प्राष्ट्रकामा हरामि माय पुष्टि पुष्टिपतिदर्धांतु स्वाहे'(१) त्यनेन वैहायस बर्लि दद्यात । तच्च नक्तमेव । 'वैहायसमि'ति वचनादाः काश एव बलिक्स्क्षेप्यः, न छदिष्क्रते देशे । तथाच बौधायनः-(२)'अधाऽऽकाश डिल्झिपति ये भृताः प्रचरन्ती'ति ।

अपर आह—एवकारो भिन्नकमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति तत्र ब हयन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तु-ऊहेन दिवा बर्लि हरन्ति 'दिवा

१. अत्र "अग्नेय स्वाहा" इत्यादिकाः 'ये भूताः प्रवरन्ति' इत्यन्ताः मन्त्राः एका-विनकाण्डाख्यतैत्तिरीयमन्त्रपाठस्याऽऽदौ महानारायणीपनिषदि च पठिताः । (महाना.६७) २, बौ. गृ. १, ८.

बिलिमिच्छन्त'इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् (१)'दिवाचारिभ्य इति दिवा । नक्तेचारिभ्य इति (बलिमाकाशे उत्क्षिपे)क्षक'मिति । तथा च मनुः—

(२)'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नकंचारिम्य एव च ।' इति ॥ ८ ॥ य एतानव्ययो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥

य एताननन्तरोक्तान् होमान् बर्लीश्च । अव्यमः समाहितमना भूता यथोपदेशमुपदेशानिकमेण कुरते । य इति वचनात्तस्येति पृषं गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पृष्टिश्च 'स्वर्गपृष्टिसयुक्ता' इति यत् पृवंमुकं तस्याऽर्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव म वतः, न प्रबेळरपि कर्मान्तरैर्बाधनमिति ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम्।। १०॥

बलिहरणानन्तरं अप्रं च देयं भिक्षवे ॥ १०॥

अतिथीनेवाऽग्रे भोजवेत् ॥ ११ ॥

अतिथीन्वश्यित । तानेवात्रे भोजयेत् न स्वयं सह भुद्धात पूर्व वा । एवः मतिथिव्यतिरिक्तानन्यानिप भोजयितव्यान् पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्वृद्धात्रोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

ये च गृहवर्तिनो बालाद्यः तानप्यत्र एव भोजयेत् । अन्तर्वर्ति।रित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्नादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वरनीग्रहणं (३)सर्वत्र पूजार्थम् ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचचीयाताम् ॥१३॥

काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न श्रत्याचक्षीयाताम् अवश्यं तस्मै किञ्चिदेयामित ॥१३॥

अभावे किं कर्तव्यम् ? तत्राह-

(४)अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनति ॥ १४॥

आश्व. गृ. १. २. २. २. म. स्मृ. ३. ९०

३ सर्वपूर्वार्थं इति घ. च. पु. ४. तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्था च सृतृता। एतान्यपि सत्तां गेहे नोच्छियन्ते कदाचन ॥ इति मनुः॥

भूमिरुपवेशनयोग्या । उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयना-सनयोग्यानि । कल्याणी वाक् स्वागतमायुष्मते, इहाऽऽस्यतामिन्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सतोऽगोरं सतस्सत्पुरुषस्य निर्धनस्याऽपि गृहे कदाचिदिपि न क्षीयन्ते । वैशब्दः प्रसिद्धौ । अत एव तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिशब्द-प्रयोगादेवं धमेना उपविशन्तीति ॥ १४ ॥

एवंबृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५॥

यौ गृहमेधिनौ विवाहादारभ्य आन्तादेवंष्ट्लौ भवतः तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिष्यदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेतदा-न्ताद्वतम् ॥,१५॥

ेत्राह्मणायाऽनधीयानायाऽऽसनश्चदकमन्नामिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत्॥ १६॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणाऽतिथिधर्मणाऽऽगच्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव श्रायते-अधीयाने प्रत्युर् तथयमिति ॥ १६॥

ु अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥

यदि पुनरसौ अनधीयानाऽपि 'तक्षवर्ष पौरसस्य' (१. १४. १२.) मित्यादिना ऽभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनायेवात्तिष्ठेत्॥ १७॥

राजन्यवैद्यौ च ॥ १८ ॥

अधीयानाविषि राजन्यवैश्यो न प्रत्युत्तिष्ठेत ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८॥

(१) शुद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

यदि शृद्रो द्विजाति प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्ज्यात् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

अधाऽसमै दद्यात् ॥ २०॥

अथ तस्मिन् छते भोजनं दवात्।। २०।।

दासा वा राजकुलादाहृत्या ऽतिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः॥२१॥

अथवा येऽस्य गृहमेधिनो दासाः ते राजकुलादाहत्य तं शूदमातिथिवतपूज-

१. इदमग्रिमं च सूत्रमेकीकृतं घ. पुस्तके ।

आप० घ० २५

येयुः । अत एव झायते-शृद्धाणामतिथीनां पृजार्थं विद्यादिकं राज्ञा श्रोमे ग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥ २१ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२॥

उपासने गुरूणा' (१-१५-१) मित्यादिना केषुचित्कालेषु यञ्चोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वास्रो धार्यमित्युज्यते ॥

अपि वा स्त्रमेवोपवीतार्थे ॥ २३॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति, न वास प्रवेति नियमः। तथा च मनुः —

(१) कार्णास मुपवीतं स्याद्विप्रस्योध्वंवृतं त्रिवृ'दिति(२)॥२३॥ यत्र मुज्यते तत्समूद्य निर्हृत्याऽवोक्ष्य तं देशमम-त्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याऽद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे कद्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति॥२४॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूहा समूहत्या तत्रस्यमुण्छिष्टादिकं राशी कृत्य निर्देदन्यतः । निर्हत्य तं देशमवीक्षत् । अवीक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः येषु पाकः कृतः नान्य मत्राणि तेभ्योऽनलेपान् व्यक्षनलेपांश्च संकृष्य काष्ट्रादिः नाऽवकृष्य अद्भिस्संस्जेत् । संसृज्य गृहस्योत्तरतः शुचौ देशे कृतः यदमस्तिव्याति निनयेत । एवं कृते वास्तु शिव समुद्धं भवतीति ॥ २४॥

्रब्राह्मग्र आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नकमञ्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामार्चार्यः सम् येते धर्मशास्त्रेषु । इहाऽपि वक्ष्यित 'स्वकमं ब्राह्मणस्ये'(२.१०.४.)त्यादि । अनुवादोऽयमापदि कल्पान्तरं वक्तुम् ॥ २५ ॥ तदाह—

- आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये बाऽध्ययनम् ॥ २६ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याऽध्यापियतुरलाम आपत् । तत्राः ऽऽपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्यः म् । 'ब्राह्मणेने'ति वचनाद्राजन्यवैद्ययोर्नाऽयमनुकल्पः ॥ २६ ॥

१. स. स्मृ. २. ४४.

२. एतदनन्तरं बौधायनस्तु—कौशं सूत्रं वा त्रिस्त्रिश्वशोपवीतम् इति, (१. ८. ५) इत्यधिकः पाठः च. पु. ।

🕖 अनुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥

अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं स्त्रज्ञा-दिना कियत्यपि पार्थ्वे गतिमां भूदिति । सर्वशुश्रूषात्रसङ्गे नियमः-ब्राह्मणस्याऽनुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गौतमः—(१) अनुगमनं श्रूषे'ति ॥ २७॥

 J_{dd} त ऊर्ध्व ब्राह्मण एवाऽग्रे गतौ स्यात् ॥ २८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्व समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाप्रतो गरुछेत् ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तावुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

सर्वविद्यानामप्युपानिषदामुपाकृत्याऽनध्ययनं तदहः ॥१॥ कर्माण पर्छ। संविवधा अङ्गाविद्या अप्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनं तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यः ख्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता, वासिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ १ ॥

अधीत्व चाऽविष्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥

अधीरय(२) 'वेदमधीरय स्नास्य' न्नित्यवसरे आचार्यसकाज्ञात सबी विप्रक्रमण न कर्तव्यं नाऽपगन्तव्यम्। प्रायेण मकारात्परामिकारमधीयते । तत्राप्येष पवार्थः । इकारस्तु छान्दसोऽपपाठो वा(३) ॥ २ ॥

चिद् त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

यदि कार्यवशात् गन्तुं त्वरेत तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत् । एव कृते उमयोः शिष्याः चार्ययोः शिवं भवतीति ॥ ३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य त-स्योपसङ्गृह्य न बीभत्समान उदक्रमुपस्पृशेत् पुरस्कृः त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत्॥ ४॥

૧. તો. ધ. ૭. ૨. ૨. આવ. મૃ. ૧૨. ૧.

३. एतद्नन्तरं 'उपाकरणात् परामित्यन्ये' इति ड. पुस्तकेऽधिकः पाठ: ।

समावृत्तं चेत् शिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेत अतिश्रिधर्मण । तमः भिमुखोऽभ्यागम्य । तस्योपसंगृद्ध । कर्माण षष्ठी । तमुपसंगृद्ध । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्शः सम्भाव्यते, तथापि न बीमत्समान उदक्रमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीमत्समान उदक्रमुपस्पृशेत् । ततस्तं पुरस्कृत्य गृह्यवेशे अग्रे कृत्वा । पूजासाधनान्युः पस्थाप्य यथोपदेश गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूज्येत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्याऽयम्, चुवाद्या आस्माविधानं शह्योक्तिस्याऽयम्, चुवाद्या आसनादिष्ठ विशेषं वक्तुम् ॥ ४ ॥

तमाह—

आसने रायने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात्॥ ५॥

सिन्निहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु निहीनतरहितः स्यात् । तरप्निदेशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसित । पवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तिष्ठन् स^{्येन} पाणिनाऽनुगृह्याऽऽचार्व(१)माचमयेत् ॥६॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते, स्थानयोगात । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सन्येन पाणिना करकादिकमनुगृद्धाऽधस्ताद्गृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वाद्नुक्तम् । एवं कृत्वाऽऽचार्यमाचमयेत स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स(२) सम्मतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यः प्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचमयन्नवमेवाऽऽचमयेदिति ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

वाशब्दः समुब्चये । अन्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समु देतः कुः स्रशीस्त्रवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥ ७॥

स्थानासनचंक्रमणस्मितेष्वनु चिकीर्षन् ॥ ८॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थान् नादिष्वाचार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥८॥ सन्निहिते सूत्रपुरीषवातकर्मीचैभीषाहास(३)ष्टीवनद्

न्तस्कवननिःश्रङ्खणभ्रक्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥

१. आचामयेत इति क. पु. २. धर्मयुतः इति. घ. पु. धर्मतो भवति. इति. इ.पु.

३. छेदन इति. क. पु.

वातक्रमं अपानवायोक्तसर्गः । उचैभीषा महता स्वनेन सम्भाषणं केनाऽपि। हासे हसनम्। श्रीवनं श्रेष्ठभादिनिरसनम्। दन्तस्खलनं दन्तमलाः पकर्षणम्। परस्परघट्टनमित्यन्ये। निःशृङ्खण नासिकामलनिस्सारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः। छान्दस्रो हस्वः। तालन हस्तयोरास्फालनम् । निष्यः मङ्गुलिस्फोटनम्। इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकम् । वर्जयोदित्यपे-श्यते। पतानि मृत्रकर्मादीन्याचार्यस्य सन्नियौ न कुर्यादिति॥ ९॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्नम्भपूर्वाः परिवर्जयेत्॥ १०॥

उत्तर्धितमालिङ्गनाञ्चाणादि । भाषाः सम्भाषाद्यादुत्रभृतयः । एता अप्याचार्ये साम्निहिते(१) दारप्रजाविषये विस्नब्धं न कुर्यात् । ज्वरा-दिपरीक्षायां न दोषः ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रे-यसां च॥ ११॥

आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येन ताहशेन प्रतिषातं न कुर्यात् । श्रेयसा च अन्येषामिष प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च ॥ १२ ॥

संबंधां भूनानां तिरइचामिष । परीवादान् दोषवादान् । आक्रोशान् अञ्जीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवाद्स्य पुनःपुनवेचनमातिशयेन व-र्जनार्थम् ॥ १२ ॥

विद्ययाच विद्यानाम् ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानां परीवादाक्रोशान् वर्जयत् । ऋग्वेद एव श्रोन्त्रसुखः, अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः। तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशास्ता, (२)याज्ञवहक्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानि इत्याद्याकोशः॥ १३॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य निय-मेन साधयेत्॥ १४॥

१. 'दारे प्रजाविष्येऽपि' इति. क. छ. पु.

२. याज्ञवल्क्यादि ब्राह्मणा ीदानीतनम् इति. क. छ. पु.

यया विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यदास्वी स्यात्, तामित्यर्थाः द्रस्यते । तां विद्यां पुनस्काधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धाः भवति तथा कुः र्यात् । कथम् ? आचार्यं तमेवा(१)न्यं वा उपत्य उपसद्य । नियमेनाऽपूर्वाः धिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूषादिना ॥ १४ ॥ अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्निथमः—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापियतुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति वर्जयेत् ॥ १५॥

लेमसंहरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु '(२)अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजसनेयकम्'' इति ॥ १५॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश्च । तत्र भवः काल ऋत्वयः। (३)भवे छन्दसीति यत्मत्यये(४) 'ऋत्वयवास्त्वये'ति सूत्रेण यणादेशो निपातितः । ऋन्वय इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपइछान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तम्-(५)'ऋन्वे वा जायाम् , नोपर्यास्ते' इति यथा॥१६॥

यथागमं शिष्येभयो विद्यासम्बदाने नियमेषु च युक्तः स्वादेवं वर्तमानः प्रवीपरान् सम्बन्धाः नात्मानं च क्षमे युनक्ति ॥ १७ ॥

येन प्रकारेणाऽऽगमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सम्प्रदेयां। प्रवंभूते विद्यासम्प्रदाने युक्ते (६)विहितः स्यात्। ये च गृहस्थस्य नियमोऽध्यापने ऽन्यत्र च, तेष्विपि युक्तः स्यात्। एव युक्तो वर्तमानः पूर्वान् पितृपितामहप्रपितामहान्। अवसंथ पुत्रपौत्रनष्तृन्। सम्बन्धान्। कर्माण घञ्च। सम्बन्धिनः पुरुषान्। आत्मान च क्षेमे अमये स्थाने नाक-स्य पृष्ठे। युनक्ति स्थापयति॥ १७॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वाक्छ. इनोद्रारम्भणानास्रावान् परीवृञ्जानोऽमृतत्वाव कल्पते ॥ १८ ॥

१. अन्य वा इति नास्ति च. पु.

ર, આવ. શ્રૌ. ૪. ૧. ૫.

३. पा. सू. ४. ४. ११०.

४. पा. सू.६. १. १७५.

પ. આવ શ્રો. ૮. ૪. ૬, ૫.

६. विहितः इति क. ड. पु. ।

यैः पुरुष आस्राज्यते बहिराकृष्यते । ते आस्रावाः शब्दादयो विष-याः। ते विशेष्यन्ते त्विवछश्ने।दरारम्भणान् आरभ्यन्ते(१) आळम्ब्यन्त इत्यारः इसणाः । तत्र त्वगालम्बनाः स्त्रक्चन्दनादयः । शिश्रालम्बनाः स्ट्युपमा गाइयः । उदरालम्बना (२)भक्ष्यभोज्यादयः। उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम्। एवंभूतानास्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियः परिवृज्ञानस्सर्वतो वर्जन यन् अमृतस्वाय भोक्षाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह । प्राण इति घ्राणम् ॥ १८॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदेने पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवसायां द्वितीयप्रक्ते द्वितीयः परलः ॥ २ ॥



अथ तृतीयः पटलः ॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जाः तिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १॥

अविज्ञात पूर्वो यो धर्माधमध्ययनार्धमागच्छेत उपसीदेत् 'उपसन्नोऽः स्मि भगवन् , मेत्रण चक्षुषा परय, शिवन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद मामः ध्यापयेति । तस्य जात्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय 'यत्र कचाग्निः मित्याद्यन्यदुपदध्या(२.२.१३,१४.)दित्यन्तं कृत्वा । तत्सिन्निधौ जातिः माचारं च पृच्छेत्—'किंगोत्रोऽसि सौम्य, किमाचारश्चासीति ॥ १॥

साधुतां चेरप्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदिः त्योऽऽनुरुपाता साधुतां चेरप्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिः पद्मते॥ २॥

सं चेत्साधृतां शितजानीते-साधुजनमाऽस्मि, अमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुः ष्य नद्या, साध्वाचारश्चारिम, पित्रैवो(१)पानेषि, शिक्षिताचारश्चारिम, सम्यक्चावितिष, विधिबलेन तु बाल्य एव(२) स दिष्टां गतिं गतः, पतः स्मात्केवलमन धीतवेद इति, ततोऽ'ग्निरुपद्रष्टे'त्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शाः स्तं शासितुमध्यापयितुं धर्मोश्चोपदेष्टुं शितप्येत उपक्रमेन ॥ २॥

पञ्चयक्कान्ते 'अतिथीनेवाग्रे भोजये'दित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्याऽवश्यकर्तव्यतामनेनाऽऽह—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥३॥

अतिथिर्मृहानभ्यागच्छन्नित्व ज्वलनभ्यागच्छित । तस्मादसौ भोजनाः दिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो मृहान् दहेदिति ॥३॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाहः—

> धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रो-त्रियो भवति ॥ ४॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः। तेन वेदानां यां काञ्चन शाखामः

१. उपनाविषि. इति. घ. ड. पु. २. सर्वे "गताः इति क, च. पु.

घीत्य श्रोत्रियो भवति। पुरुषस्य हि प्रतिवेद्मेकैका शाखा भवति। या पूर्वैः परिग्रुहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा। तामघीत्य श्रोत्रियो भवति, न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति। छोक-विरोधात्। छोके हि यां कांचनैकां शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः।

अतिथिलक्षणमाह—

(१)स्वधर्मयुक्तं कुद्धाम्बनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो (२)नाऽन्यप्रयोजनः सोऽतिधिर्मवति ॥ ६॥

वादिता यच्छन्दो द्रष्टन्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च और त्रियलक्षणोपदेशात् । तदुपत्तीवनेन सुत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मः युक्तं स्वधर्मानरतं कुर्यम्बनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमाः नतरिनरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति छाईद्याऽऽगच्छति । धर्मपुरस्कारः (३)आचार्याद्यधं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः नान्यप्र-योजनः । य एवंभूत एवंभृतमुर्गइ्ज्याऽऽगच्छिति नान्येच्छया सोऽति-थिरिति । (४)बौधायनस्तु श्रान्तोऽदष्टपूर्वः केवलमन्नार्थी नाऽन्यप्रयोजनः स्सोतिथिर्मवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वे-षामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्मवती"ति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिधेः पूजायां कृतायां कान्तिरुपद्रवाणामिह भवति । प्रेत्य च स्वः गंळामः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्याः सनमाहारयेत्॥ ७ ॥

तमतिथिमभिमुखे।ऽभ्यागच्छेत्। अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं प्र त्युत्थानाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेतः। समेत्यः च तस्यासनमाहारयेत् शिष्यादिभिः। अभावे स्वयमाहरेत्॥ ७॥

शक्तिविषये नाऽबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

१. एतदादि ११ सूत्रार्घ यावदेकीकृतम् छ. पु. २. नान्नप्रयोजनः इति क. पु.

३. आचार्यस्यार्थे इति. घ. ड. पु. ४. एतदादि ११ सूत्रे निवेशितं छ. पु. आप० घ० २६

शक्तौ सत्यां अबहुपादमासन न देयम् । किं तु बहुपादमेव पीठादिक मित्येके मन्यन्ते । (१)स्वमत त्वबहुपादमपीति ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छ्रद्वमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

द्वी शुद्रो तस्य पार्दा प्रक्षालयेतामित्येकै मन्यन्ते । दासवत इदम्॥॥ अत्र विशेषः-

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात्॥ १०॥

आभेषेचन करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्र क्षालनम् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयन्मुण्मयेनेत्येके ॥११ ॥

मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तज्यामित्येके मन्यन्ते । (२)स्वमतं तु तैजसेन ॥ ११ ॥

नोदकमाहार्येदसमावृत्तः॥ १२॥

यदा असमावत्तो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितः स्वयमेव वाड्तिथिरभ्याः गच्छति तदा नासाबुदकमाहारयेत नासाबुदकाहरणस्य प्रयोजकः। नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राऽधिका ॥ १३ ॥

अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसवृत्तिश्चाधिका इतरस्माद्तिथेः। अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंबृत्ति। यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तन सह कियन्ताञ्चन्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठं पूर्वपदान्त स्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः॥ १३॥

सान्त्विधत्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्येनेति ॥१४॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथि प्रियवचनेन सान्त्वयत् । सान्त्वयित्वा गवयादिभीरसैः फलादिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरापि तावत्तर्पयेत् तृप्तिं कुर्यात् । 'अवराध्यैने'ति जघन्यकरूपतां सूचयति । अप्यः न्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १४ ॥

आवसथं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तः रणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

१. स्वयं त्वबहुपामप्यनुमन्यते इति च. पु. १. स्वयं तु इ. च. पु.

आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं तृलिका । उपधानमुपबह्वणम् । अवस्तरणमुपरिषटः । तत्सहितमुपचानमुपस्तरण च । अभ्यञ्जन पाद्योः तैलं घृतं वा । एतत्सर्वे दयात् । भोजनात्प्रागूर्ध्वे वा अपेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदृष्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय ब्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत्॥ १६॥

यः पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान् नीहीन्यवान्वा निर्वपेत् प्रथक्कृत्य दद्यात्-अमुष्मै पचेति । बीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुः क्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भोजनकाले त्वाह-

उद्घृतान्यन्नान्यवेचेतेदं भूषा३इद३मिति ॥ १७ ॥

यावन्तो भोकारस्तावद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्यात्रेषु कत्वा स्वयं संविभागं करवा तान्यन्नान्यवेक्षेत-किमिद भूयः प्रभृतिमिदं वेति । वि-चारे प्लुतः । (१)'पूर्वं तु भाषाया'मिस्येतदुपेक्षितं छान्दसोऽयं (२)प्र-योग इति ॥ १७॥

भृष उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८॥

एवमवेश्याऽतिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्यात् ॥ १८ ॥

द्विषिद्विषतो वा नान्नमदनीयाद्देषेण वा मीमांसमा-नस्य मीमांसितस्य वा॥ १९॥

यं स्वयमतिथि द्विषनभवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांसते आत्मिन स्तेयादिदोषं सम्भावयति ।यो वा दोषेण मीमांसितः यत्र लैकिका दोषं सम्भावयन्ति, तस्याऽस्य सर्वस्यार्श्वं नाइनीयात्॥१९॥ तत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २०॥

यः एवंविधस्याऽन्नमदनाति, स तस्य पाष्मानमेव भक्षयतीति वि ज्ञायते ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

१. पा. सू. ८. २. ९७. २. प्ळुतप्रयोगः इति च. पु.

स एष प्रजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥

स एषे।ऽभिद्वितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना रष्टः, तद्दैवत्यो घा । कुढुम्बिनो नित्यप्रततो, यज्ञः नाऽग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः॥ १॥ तस्याऽभीन् सम्पादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हः पत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्घपचनः ॥ २॥

योऽतिथीनां जाठरोऽिनः स आवाहनीयः, तत्र हि ह्रयते । यः कुरु म्बे गृहे अग्निरौपासनः स गार्हपत्यः, नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन् पच्यते(१) लोकिकाग्नौ सोऽन्वाहार्यपचनः दांक्षणााग्नः, तत्र (२)ह्यन्वाहार्ये पच्यते ॥२॥

ऊर्जे पुष्टिं प्रजां पश्चानिष्टापूर्तामिति गृहाणामइनाति यः पूर्वोऽतिथेरइनाति ॥ ३॥

योऽतिथेः पूर्वमहनाति स ग्रहाणां कुल्लस्य सम्बन्धि ऊर्गादिकमहनाति मक्षयिति विनाशयित । कर्मन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्व समार्ते कर्म(३) कूपसार तादि । अन्थे प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥

पय उपसेचनमन्ननाग्निष्ठोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं, मधुनाऽतिरात्रसम्मितं, मांसेन द्वादशाहसम्मित, मुद्केन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥ ४ ॥

पय उपसेचन यस्य तद्श्वम(४)िनशोमतुल्यम् । सर्पिषा, उपसिकामिति प्रकरणाद्गम्यते तदुक्थ्यतुल्यम् । मधुनोपासिकमन्नमातिरात्रतुल्यम् । मासेन सह दत्तमन्नं द्वादशाहतुल्यम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजाबृद्धिमैवति । भायुषश्च । उपसमस्तमपि बृद्धिरिति सम्बध्यते ॥ ४ ॥

१. आध्यानी इति क. च. पु.

२. दर्शपूर्णमासेष्टाश्वत्विजां दक्षिणात्वेन यद्देयमत्र तदन्वाहायपचनम् ।

३. तडागादि इति ड. पु. तडागखननादि इति घ. पु. अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वेश्वदेवं च इष्टमित्यभिषीयते ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिषीयते ॥

४. अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्राः ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषाः।

विया अवियाश्चाऽतिथियः स्वर्गे लोकं गमय-न्तीति विज्ञायते॥ ५॥

प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया उदासीनाः, द्विषतो निषिद्धत्वात ॥ ५ ॥

स यत्प्रातर्भध्यान्दिने सायामिति ददाति सवना-न्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यञ्जस्य (१)प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मारसर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ ६॥

यद्नुतिष्ठत्युद्वस्यत्येव तत् ॥ ७॥

यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमितिथिमन्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव(२) उदवसानीः या साऽस्य यक्षस्येति । प्रायेणोच्छन्दं न पठन्ति । केवलमनुशन्दमेव पठन्ति । तत्राष्यर्थः स एव ॥ ७ ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८॥

यत् सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशसा दक्षिणा ॥ ८॥

यत्संसाधयति ते (३)विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुवजनम् ॥ ९ ॥

यदुपावर्तते (४)सोऽवभृथः॥ १०॥

उपावर्तन अनुब्रज्य प्रत्यावनेनम् ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति ब्राह्मणीमस्यस्य सर्वेण सम्बन्धः ॥ ११॥

राजानं चेदतिथिरभ्वागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामाः त्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

१. सवनपदार्थ: १. २५. १४. (पृ. १४७) सूत्रे टिप्पण्या विश्वतः।

२. उदवसानीया नाम यज्ञसमाप्तौ कियमाणेष्टिः । उदवसाय कियते इत्युदवसानीया ।

३ दर्शपूर्णमासयोर्थजमानकर्तव्यतया विहिताः (आप.श्रा. ४.१४.६.) पदप्रक्षेपाः ।

४. 'बारुणेनैककपालेनावमृथमवयान्त' इति विहितस्सोमयागस्यान्ते कियमाणस्त-दक्रभूत इष्टिविशेषोऽवस्थः ।

(१)राजा अभिषिकः क्षत्रियः। सोऽतिथयेऽभ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसीं पूजां कारयेत् पुरोहितेन॥ १२॥

आहिता। रैनं चेदितिथिरभ्यागच्छेत्स्वयंमनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्-ब्रात्य क्वाऽवात्सीरिति, च्रात्योदक्रिति, ब्रात्य तर्पयंस्तिविति ॥ १३ ॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमतिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पेत्। अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कार यन्नपि न दुष्यति। तमभ्युदेत्य त्रूयात्-त्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रदनः। व्रते साधुर्वत्यः स पव वृत्य इति प्जनाभिधानम्। क्व पूर्वस्यां राज्यामुः षितवानसीति। 'वात्योदक'मित्युदकदानम्। 'वात्य तर्पयसि'त्वति गो रसादिभिस्तर्पणम्। अनुस्वारसकारी छान्दसी। कियाभेदात्प्रतिमन्त्रामितिश्चदः। एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम्॥ १३॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांग्र जपेत्-च्रात्य यथा ते मन स्तथाऽस्तिवति, ब्रात्य यथा ते वशस्तथाऽस्तिवति, व्रात्य यथा ते प्रियं तथाऽस्तिवाति, ब्रात्य यथा ते निकामस्तथाऽस्तिवति ॥ १४॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत, तदा पुरा होमाद्यरेणाग्नि दभैषु साद्यित्वा 'वृत्य यथा ते मन' इत्यादिमन्त्रानुषां ज्ञ ज्येत् ब्रूयात्। तत्र प्रतिमन्त्रामितिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णा विकल्पः । समुचय इत्यन्ये । अत्र चाऽध्वर्युर्यजमानो वा यो(२)होता स ज्ञपेत्। ततो जुहुयात्॥ १४॥

यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वरिमष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमः भ्युदेत्य ब्रूपात्-वृत्याऽतिसृज होष्यामीत्यातेसः ष्टेन होतन्यमनतिसृष्टश्चेष्जुहुयाहोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५॥

उद्वेषिति बहुवचनं सभ्यावसय्यापेश्चम्। यस्य तु त्रयोऽग्नयः, तस्या

१. राजेस्येतानिभिषिकानाचक्षते इत्यैतरेयबाह्मणम् । ऐ. ब्रा. ८. १४. ६.

२. अग्निहोत्रहवनकर्ता होता।

पि । अहुतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यात् होमोऽपि त्रिष्वपि भवति। ते नाऽऽहवनीयहोमानन्तरमातिथावागतेऽपि त्रिष्ठ होमो न कृत इति वस्य माणो विधिभवत्येव । कः पुनरसौ ? स्वयमेनमस्युदेत्य ब्रूयात् । व्रात्याः ऽतिस्ब, अनुजानीहि होष्यामीति । ततो जुहुधीत्यतिसृजेत् । अति स्टेन होतन्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहुयात् , तस्य दोष माथवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । (१)तद्त्र न पठितं तत्र प्रत्येतन्यम् । अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ १५ ॥

एकराञ्चं चेद्तिथान्वासघेत्पार्धिवाँ छोकानभिजयित द्वि-तीषयाऽऽन्तारिक्ष्यांस्तृतीयया दिन्यांश्चतुथ्यां परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिताँ छोकानभिजयती-

ति विज्ञायते ॥ १६ ॥

य(२)एकां रात्रिमितिथीन् गृहे वासयित, स पृथिव्यां भवान् छोकानभि-जयित । द्वितीयया राज्या आन्तिरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्यां परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु छोकेषु तानभिजयित । अपरिमिताभीरात्रिभिर-परिमितान् छोकानिति विज्ञायते ब्राह्मणं भवति ॥ १६ ॥

असमुदेतश्चेदतिथित्रवाण आगच्छेदासनमुद्दसमन्नं श्रोः त्रियाय द्दामीत्येव द्यादेवमस्य समृद्धं भवति १७

विद्यादिभीरहितो ऽसमुदेतः । स वेदितिथिरिति बुवाण आगच्छेत्तदा तस्मै आसनादिक श्रोतिथायैव ददामीत्येवं मनासि क्रत्वा द्यात् । एवं ददतोऽस्य तहानं समुद्धं भवति श्रोतियायैव दत्तं भवति ॥ १७॥

इति द्वितीयप्रश्ने सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसृत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां द्वितीयपरन तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

नास्तींद वाक्यं घ॰ पुस्तके ।
 एकरात्र इति घ. मु,

श्रथ चतुर्थः पटलः ॥

येन कृतावसथः स्याद्तिथिन तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोः हेद्वा पुरस्ताचेद्भिवादितः॥ १॥

येन गृहस्थेनाऽतिथिः कृतावसथःस्यात् (१)कृतावासः दत्तावाः सः स्यात् । द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीयादिष्वहस्सुतं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाऽष्यासनात् प्रत्यवरोहेतः । स चेत्तिसिष्नहिने पूर्वमेवाभिवादितः । अनिभवादिते तु अभिवादनार्थं प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥

शेषभोज्यातिथीनां स्वात् ॥२॥

'अतिथीनेवाग्रे भोजये'(२.४.११.)दित्यव सिद्धं वचनमिदं प्रमादाद्यः दत्तमतिथये, तन्न भुज्जीतत्येवमधम् ॥ २ ॥

न रसान् गृहे भुञ्जीताऽनवज्ञेषमतिथिभ्यः ॥३॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गुहेऽवशिष्यते, तथ गव्यादयो रसा न भोज्याः। सद्यस्सम्पाद्यितुमशक्यत्वाद्रसानाम॥३।

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

आत्मानमुद्दियाऽभिरूपमन्नं स्वाद्धपुपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपकाहीं वेदाध्यायः ।) ५ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता वेदाध्यायः । सोऽतिथिमधुपर्कमहीते, गां ६ दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः॥६॥

अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गोमधुपर्कार्दाः । अत एव ज्ञायते-एंकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशे षणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६॥

आचार्यायार्विजे इवद्युराय राज्ञ इति पारिसंवत्सराः दुपतिष्ठद्भ्यो गौमेधुपर्कश्च ॥ ७ ॥

एतत् (२)गृह्ये व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाऽधिका विधीयते ॥७॥

१. कृतवासः दत्तवासः इति क० पु० २. आप. गृ. १३. १९

कोऽसी मधुपर्क इत्यत आह—

√द्धि मधुसं**स्टं** मधुपर्कः पद्यो वा मधुसंस्**टम्** ॥८॥

(१)गृष्टोकस्याऽज्ञवादोऽयमुत्तरविवक्षया॥ = ॥

अभाव उदकम् ॥ ९ ॥

द्धिपयसोरलाभ उदकमि देयम् । मधुसंसृष्टीमत्येके । न्ये, पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृष्टग्रहणादिति ॥ ९ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्को वेद: ॥ १०॥

षद्भिरक्षेर्युक्तोऽत्र वेदो गृद्यत इति ॥ १० ॥ कानि तान्यङ्गानीत्यत आह-

क्रन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा उछ-न्दोविचितिरिति॥ ११॥

छन्दो वेदः । तत्करूपयति प्रतिज्ञाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राः तेन चाऽङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्क्रकत इति छन्दः-कल्पः करुपसुत्राणि । व्याकरण अर्थविशेषमाधित्य पदमन्वाचक्षाणं पदः पदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सुर्यादीनि ज्योती-ष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभावे यतः कार्यः। तदः प्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकाः रक्तम्। निरुक्तमि व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शक्षा वर्णानां स्थानप्रयह्माः दिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुखारणप्रकारं शिक्षयतीति। पृषोदरादित्वादीर्घः। गायत्र्यादीनि छन्दांसि यया विश्वीयन्ते विवि च्य ब्रायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यक्वानि अङ्गसंस्तवाद्कृत्वम् ।

'मुखं ब्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुख्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्ती कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति ॥ उपकारकत्वाश्व ॥ ११ ॥

१. "दिधि मीम्बीत संसुज्य-नित्रवृतमेके वृतं च । पाँक्तमेके धानास्सक्तंथ" इति गृह्ये उक्तम्।

उक्त उपकारः, अत्र चोदयति— द्याब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समाम्रायसमाप्तौ चेददाब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा॥ १२॥

शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपि देशः । तस्य समाप्ती स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तेऽनुष्ठानपर्यन्तो भ वति, तत्र वेदशब्दो वर्तने । वेदयति धर्म विद्दत्त्यनेनेति वा धर्मामिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणाऽनुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कदप् स्त्रैरिप सह । तत्रश्च तेषामिष वेदस्यस्प प्यानुप्रवेशात् पश्चवाऽङ्गानि । तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धति ॥ १२ ॥

र्षारहर्गत— अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः॥१३॥

अङ्गान्येव करुपस्त्राणि न वेदस्वरूपाणि। पौरुषेयतया स्मरणात्। कितिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि। अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिद्दाब्दैः छन्दे। वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिव्वपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदो सिद्धान्तः। ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ (१)करूपस्त्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टव्यो । यन्तूकं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नेष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पद्यतीति, पुरुषापराधस्स भवति । इदं तु भवानाच्छाम्-करूपस्त्रक्षतराणामियं प्रयोगकरूपना कुः तस्त्येति । न्यायोपबृद्धिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नार्प्या गतिः । एवं सति भवानिप यततां तादशस्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभात्स्यत इति ॥ १३ ॥

अतिर्थि निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भे।जने प्रवृत्तो यत्र गते यः दवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत्-धिखाया स निराकृत इति, तत्रैव भोजनाः द्विरम्य तस्मिन्नहन्युगोष्य ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्नेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

पू. मी. १. ३. ९. कल्पसृत्राणां बीघायनापस्तम्बादिप्रणीतानां यत्र साक्षाद्वेदत्विनिः राकरणं क्रियते किन्तु वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं स्थाप्यते । तत कल्पसृत्राधिकरणम् ॥

श्वो भूते यथामानसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥ अपरेद्यस्तमन्विष्य यथामानसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तमः नुवजेत् ॥ १॥ आकृत इत्यत आह—

धानवन्तमा घानात् ॥ २ ॥
स चेदतिथिर्यानवान् भवति, तमा तस्याऽऽरोहणादनुवजेत ॥
याचन्नाऽनुजानीयादितरः ॥ ३ ॥
इतरो यानरहितो यावन्नाऽनुजानीयात् गच्छेति, तं तावदन्रवजेत ॥३॥

अप्रतीभाषां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४॥

यदि तस्याऽन्यपरतयाऽनुक्षायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्ताः यां ततो निवर्तेत । प्रतेदीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये' दित्यादि सर्वातिधिः साधारणम् । न निराक्कतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

सर्वान्वैद्वद्वं भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः॥५॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वाताऽऽश्वचण्डाः हेभ्यः। अभिविधावाकारः। तेभ्योऽपि किञ्चिदेयम्। तथा च मनुः—

(१)'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वयसां च किमीणां च शनकैर्निवंपेद्मुवि ॥ इति ॥ ५ ॥

नाऽनहेन्द्रयो दचादित्येके ॥ ६ ॥

अनहेंद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न द्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युद्यः । अदाने न प्रत्यवायः ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥

उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः । स सीणामतुपेतस्य नोच्छिष्टं वर्जयेत न भुक्षीत । एवं सित समावृत्तस्योच्छिष्टं भुक्षानस्य न दोषः स्यात् । एवं ति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुक्षानस्य न दोषः स्यात् । एवं ति उपेत आन्तात् कृतदारोऽकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य नोव्छिष्टं व-र्जयेत् । एवमण्युपेतस्य यस्य कस्यचिदिष यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दोषः स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भातुरुच्छिष्टं भोकव्यम्-(१.४.११) इत्येतिश्य-मार्थं भविष्यति-पितुरेव भ्रातुरुचेति। यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थंकम्।तस्मादेव

नियमाद्द्यत्राध्मसङ्गात् । दृदं तर्हि प्रयोजनम्-यदा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुर्नुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिष्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि दृष्ट्यम् । एतद्पि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्माविप्रतिपत्तावमोज्य (१.४.१२) मिति । 'तेषामभ्यागमनं भो जनं विवाहमिति च वर्जये'(१.१.३३) दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् ? मातुरुच्छिष्टप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः ? 'भातिर पितर्याः चार्यवच्छुश्रूषे' (१.१४.५.)ति वचनात्, 'यदुच्छिष्टं प्राइनाति हविरुच्छिष्टं प्रमेव त'(१.४.१,२) दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टुन संस्तवाच्च । (१) एवमपि 'पितुज्येष्टस्ये'त्यत्र पितु श्रेहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्ञानपदेषु भार्ययाऽनुपेतन च सह भोजनमाचरान्ति । तथा च बौधायनः— (२)'यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतद्वुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं मिति। तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥ 'सर्वाणी'ति वचनाव भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥ ८ ॥ यथाश्चृति विहारे ॥ ९ ॥

विहारे यज्ञकर्माण यानि दानानि दक्षिणादीनि , तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः॥

ये नित्या भाक्तिकाः भक्ताहीः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १० ॥

> काममात्मानं भार्यी पुत्रं वोपद्यन्ध्यात्र त्वेव दासकमेकरम् ॥११॥

दासो भूरवा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः तं आत्माशुपरोधे नापि नोपक्त्यात् । कि पुनरागतार्थे तं नोपकत्थ्यादिति(३) ॥ ११ ॥ तथा चाऽऽत्मनोऽनुपरोधं क्रुयांचथा कर्मसु समर्थस्त्वात् ॥

१. नैतदिप सारम् । 'पितुर्ज्येष्ठस्य च'इत्यत्रिपतुर्प्रहणादेव तस्या अप्रसक्तेः,इति.च.पु

२. बो. घ. १. १. १८, १९.

३. 'अतस्त केवलं कर्मकर नोपहन्ध्यात् इत्यधिकः पाठः क. पुस्तके ।

भतिथिपूजा] उज्ज्वलोपेते द्वितीयः प्रदनः । २१३

कर्मसु अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽ त्मानं नोपरुन्ध्यात् कुटुम्बी ॥ १२ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१)'अष्टौ ग्रासा मुनेभेक्ष्याः पोडशाऽरण्यवासिनः। द्वाञ्जिशतं गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः॥ आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अञ्चन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनञ्जता'मिति॥

अयेतिहमन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति विषये (२)इलोकाबुदाहरिन्त । मुनेः सन्त्यास्तिनः । मध्या अष्टौ मासाः आस्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वातिंशत प्रासाः गृहस्थर्य । प्रथमार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च त्रासानियमा नास्ति । द्वितीयेन इलोकेनाः हिताग्निवषये 'कालयोभोजन' (२.१.२.) मित्ययमपि नियमो नास्तीति(३) प्रतिपाद्यते । अनुदुग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं हृद्यार्थम् । विद्यान्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १३॥

इत्यापस्तम्बधमर्भसूत्रे नवमी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रइने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

१. एतच्छ्छेकद्वयानन्तरं गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नन् सुतपश्चरेत् । प्राणाः गिनहोत्रलोपेन अवकीणीं भवेतु सः । इत्यीवकस्सूत्रभागो घ. पुस्तके ॥

२. क्लोकान् इति घ. पु. ३. प्रतिपादियितुम् इति पु. क.

अथ पश्मः पटलः ॥

√भिचणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-पित्रोर्बुभूषोऽहतस्त्र नियमविलोपः ॥१॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुमिच्छा । अईतो विद्यादिमतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्याऽर्थस्याऽभावेन लोपः॥ १॥

तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देवम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुकः 'पमवद्दयं देयम् । अदाने (१) प्रत्यवेयात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमण्याह्— (२) 'गुर्वर्धनिवेशौषधार्धवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनध्वंसयोगवैद्दविततेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदि । भिक्षमाणेषु कृतात्रामितरेष्वि ति । (३)वैदव जितो विद्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २॥

(४)इन्द्रियत्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमानिमित्तम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिसिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षते स्वक्चन्दनादि तन्मृत्यं वा । तिङ्गक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥ ३ ॥

न तदाद्रियेत ॥ ४॥

तस्मात् न तदादियेत । अदानेऽपि न प्रत्यवायः। विवाहोऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्यां प्रथमायां धर्मप्रजासम्पन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

्रें \स्वकर्म ब्राह्मणस्याऽध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं र्रे. दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं सिलोञ्छः ॥ ५ ॥

'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठान (२.२.२) इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा

१. प्रत्यवायात् इति. क. घ. पु. २. गौ. ५. २१, २२.

३. विश्वाजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्वदक्षिणेन यजेत' इत्यनेन विहितेन या-गेनेट्वा तत्र दत्तसर्वस्वदक्षिण इत्यर्थैः ।

४. इदमुत्तरं च सूत्रमेकिकृतं च. पु.। इन्द्रियमनिमित्तम् ॥ ४ ॥ तस्नान्न तदााद्रयेते ॥ ५ ॥ इति तच्छन्दघटितं भित्रसूत्रतया च पठितं क॰ पुस्तके ।

डन्यन्ते-पुत्राय दीयत इति दायः। तमादत्त इति दायादः। तस्य भावो दायायम्, दायस्वीकारः। क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततद्द्वयुः तानि वा धान्यानि सिळ्यान्दस्याऽर्थः। तेषामुङ्कनमंगुळीभिनेसैर्वाऽऽ-दानं सिल्लेञ्छः। पतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वक्षं। तेष्वध्ययनयः इदानानि द्विजातिसामान्येन कर्तन्यत्या नियम्यन्ते। इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपदिइयन्ते-अध्यापनादिभिन्ये द्रव्यमार्जयेन्न चौर्यादिभिरिति(१)॥ ५॥

अन्यच्चाऽपरिगृहीतम् ॥ ६ ॥

यश्चाऽन्यत् केनाष्यपरिगृहीतमारण्यमुलफलादि तेनापि । जीवेदिति प्रकरणात् गम्यते । एतेन निधिव्यांख्यातः ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षञ्चियस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥

पतान्येव क्षत्रियस्याऽपि स्वकर्म । अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जीय-त्वा । दण्डलक्ष युद्धलक्ष चाऽधिकम् ॥ ७ ॥

क्षत्रियवद्वैद्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्य-वणिज्याऽधिकम् ॥ ८॥

गोरक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः। वणिजो भावो वणिज्या क्र-यविक्रयव्यवहारः, कुसीदं च। (१)'दूतवणिग्भ्यां चे'ति यत्प्रत्ययः॥ ८॥

√नाऽननृचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता प्रवक्ता चाऽन्चानः । अतादृशमृत्विज न वृणीते नाऽत्येतावदृयमिति परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥

अवाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशकि वाचयन्१०॥ क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तम् । तत्कथं कर्तव्यमित्यत आह— युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम्११

युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्ध-

१. एतदादिसूत्रचतुष्टयोक्ता विषया मानवेषु (१. ८७-९१) रहाकेषु द्रष्टन्याः ।

२. कात्या. वा. ४३४.

कर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥

न्यस्तायुघप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्ताः नामार्थो वधं परिचत्तते ॥ १२ ॥

न्यस्तायुधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानिष नियन्तुमक्षमः। प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः । पराहावृतः पराङ्मुखः । सर्व पते भीताः । एत्तेषां युद्धे वधमार्थास्सन्तो गर्दन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः-(१)'न दोषो हिंसाय।माहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेशः इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराङावृत्त इति ङकारश्छान्दसः ॥ १२ ॥

शास्त्ररियनानामिन्द्रयदौर्वल्याद्विप्रतिपन्नानां शाः स्ता निर्वेषसुपदिशेषधाकर्म यथोक्तम् ॥ १३॥

यथाञ्चास्त्रं गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरिधगताः तेषाः मिन्द्रियदै।र्बन्यात् आजतेन्द्रियतया विश्वतिपन्नानां स्वकर्मतद्रच्युतानां निषिः द्वेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः । निर्वेषं प्रायश्चित्तः मुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुकृषम् । यथोक्त धर्मशास्त्रेषु ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजनं गमयेत् ॥ १४॥

तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेयुः राजानं गम-येत्—एवमसौ करोतीति ॥ १४ ॥

्रराजा पुरोहितं धर्मार्थकुदालम् ॥ १५ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशळं च पुरोहितं गमयेत्-विनीयः तामसाविति ॥ १५ ॥

, स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥ १६ ॥

स पुरोहितः बाह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तानियुञ्ज्यात् अ-तुक्रपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्जीत ॥ १६ ॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बल विशोषेण(२) वधदास्यवर्जे नियमैरूपशोषयेत् ॥ १७॥ ततस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् ।

१. गौ. घ. १०. १९. २. अत्र विषये मानवौ ८. ३८०, ३८१. इलौको द्रष्टव्यौ ।

वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि, वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यत् बन्धः नादिकं बलानुरूपं कारयेत् यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥१८॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्र उज्वलोपेते वितीयप्रश्ने दशमी कण्डिका ॥१०॥

पवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह —

र्इतरेषां वर्णानामा प्राणविष्रयोगात्समवेश्य तेषां

कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तं दण्ड स्वयमेव प्रणयेत तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तद्युक्तपमा प्राणीवप्रयोगात् । अभिविधा-वाकारः ॥ १ ॥

न च सन्देहं दण्डं कुर्यात्॥ २॥

अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्योत् ॥ २ ॥ किन्तु —

सुविचितं विचित्या दैवप्रइनेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः श्चापथान्तैः सुविचित यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपवेत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ पवं कुर्वतः फलमाह—

एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति॥४॥

पवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंवृतः। अत्र मनुः—

(१) 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति(२) प्रेत्य स्वर्गाच्च होयते ॥' इति ॥४॥ गच्छतां प्रतिगच्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्य-त आह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिकः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य

१. म. स्मृ ८, १२८. १. नरकं चैव गच्छति इति मुद्धितपुस्तकेषु पाठः । आप० घ० २८

पन्था दातव्यः । अत्रियैरप्यनभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम । अ-न्यत्र 'वर्णज्यायसां चे' (२.११.८) ति वश्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥

्रं समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्धाः ॥ ६॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनाऽपि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ ६ ॥

(१)यानस्य भाराभिनिहितस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वेद्रातच्यः(१)॥ ७॥

यानं शक्टादि । भाराभिनिहितो भाराकान्तः। आतुरो व्याधितः । वियाः यस्याः कस्याश्चितिष । एते भ्यस्सवैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

\int वर्णज्यायसां चेतरैंवर्णैः \parallel ८ \parallel

वर्णेनोत्कृष्टा वर्णज्यायांमः । तेषां चेतरेरपकृष्टैवंर्णेक्राह्मणैश्च दातव्यः ॥८॥

अशिष्ठपतितमत्तोनमत्तानामात्मस्वस्त्य-यनार्थेन सर्वेरेव दातन्यः॥ ९॥

आशेष्टो मुर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेवंजातीयैरुत्कृष्टैरपृक्तः ष्टैर्वर्णैर्ज्ञाह्मणैश्च । आत्मस्वस्त्ययनार्थेन स्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजने न तद्र्धम्, न त्वरष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देयस्य प्रथः प्रमाणमुक्तः म-(३)'पञ्चारत्ती रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपञ्चमनुष्याणा' मिति॥९॥

्रधमेचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वे पूर्वे वर्णमा-पद्यने जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

धमेचर्यया स्वधमानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शुद्धादिः पूर्व पूर्व वर्णमापद्यते वैर श्यादिकं प्राप्ताति । जातिपरिवृत्ती जन्मनः परिवर्तने । शुद्धो वैद्यो जायते ।

१. रुद्धस्य भारा इति घ. पु.

२. अन्यस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवहस्य पन्थाः । राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ इति महाभारते वनपर्वाणि ।

३. कौ. अ. २.४·२२. 'पञ्चारत्नयः' इति अर्थशास्त्रपुस्तकेषु मुद्रितेषु । परन्तु पञ्चारहिनः इत्येवाऽनुबादो प्रन्थान्तरेष्विषि ।

तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः अत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं अत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमाः पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

पूर्वण गम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानिषयमेतत् । महा-पातकेषु 'स्तेनोऽभिशस्त' (२.२.६) इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेस्कः त्वात् ॥ १९॥

√धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यां क्रवीत ॥ १२ ॥

श्रौतेषु गार्ह्धेषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसम्पत्तः । प्रजान्सम्पत्तिः पुत्रवस्वम् । एवंभूतं दारे स्वति नान्याम् । 'दारे' इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्गानिर्देशादत्रार्थाद्भार्यामिति गम्यते । नान्यां भार्यो कुर्वात नोऽद्वहेत् ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेषात् ॥ १३ ॥

धर्मप्रजयोरन्यतरस्याऽभावे कार्या उद्घाद्या । तत्रापि प्रागम्याधेयात् नोध्वेमाधानात् । एतद्रथमेवेदं वचनम् । उभयसम्पत्तौ न कार्येत्यु-के अन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चाऽन्यतराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३॥

प्रागम्याधेयादित्यत्र हेतुः-

आधाने हि सती कर्मभिस्संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥

हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्बध्यते अधि-क्रियते । कैः ? थेषामश्चिहोत्रादीनामेत(१)दाघानमङ्गमुपकारकम् । तैः । अ-त्र 'दारे सती'ति वचनात् मृते तिस्मन्त्रामूर्ध्वं वाऽऽधानात् सत्यामिप पुत्रसम्पत्तौ धर्मसम्पस्यर्थं दारश्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः—

(२)''भार्याये पूर्वमारिण्ये दस्वाऽग्रीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥'' इति ।

आधानस्याऽनारभ्याधीतत्वात कत्वङ्गत्वाभावत्वस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये स्थापि
 तत्वात् अत्राङ्गपद्मुपकारकपरतया विद्वणोति । सम्भवति हि स्वनिष्पाद्याहव
 नीयाद्याग्रसम्पणद्वाराऽऽधानमभिहोत्रादिकत्नामुपकारकम् ॥

२. म. स्मृ. ५.१६८

यात्रवल्क्योऽपि--

(१)'आहरेद्विधिवद्दारनग्नीश्चैवाऽविसम्बयन्।' इति ।

न हि वाचिनिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तेनैतम्न चोदनीयम्-यजमातः पूर्वमन्वारम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापाद्यितुं श्रान्यः । या च भार्या आधानात्परमुढा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्टुमईतीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति तस्य पुनस्संस्कारोऽपि नाऽनुपपन्नः । यानि च नाऽन्वारम्भणीयामपेक्ष्यन्ते स्मार्तानि गार्ज्ञाणि च तैरिधकारस्तस्याऽप्यविरुद्धः।

नतु च प्रागम्याधानात् कर्मभिस्सम्बध्यते गाह्यँस्सार्तेश्च, ताकिमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यत इति ? सत्यम्, अस्मादेव
च हेतुनिर्देशादवसीयते-प्रागाधानात् सत्यामिष धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्दारप्रहणे नाऽतीव दोष इति। अथ यस्या
हिताग्नेर्मार्यो सत्येच कर्मण्यश्रद्धाना अशका वा भवति पुत्राश्च सता
अनुत्पत्रा वा तस्य कथम्? । यद्येषा युक्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति
कर्मभिस्सम्बध्यत इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः। (न च 'प्रागम्याधेया' दित्यस्य विरोधः। अन्यतराभावे कार्यत्यस्येव स शेषः। न पुनस्मयाभावे कार्यत्यस्य । भारद्वाजस्त्रे तु यद्यव्यविशेषणाऽहिताग्नेर्दारानुजा
प्रतीयते-"अथ यद्याहिताग्नः पुनर्दारक्रियां कुर्वीत यद्यग्नीन्नोत्स्रुजेत्
लौकिकास्सम्पद्यर्न तस्य पुनरग्न्याध्यं कुर्वीतत्याद्दमरथ्यः, पुनराधनामित्यालेखनः, पुनरग्न्याध्यपित्यौडुलोमि,रिति । तथापि तस्याप्ययः
मेव विषयः) ॥ १४ ॥

/सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यथा-हारीताय हारीतीं, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥१५॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

मातुर्योनिसम्बन्धाः कन्याया मातुलादयः। चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका । अत्र मतुः—

(२) 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

९. या. स्मृ. १. ८९. () एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति घ. इ. पुस्तकयोः २. म. स्मृ. ३. ५.

सगीत्रविवाहनिषेधः] उड्डवलोपेते हितीयः प्रदनः । २२१

सा प्रशस्ता द्विजातीनां (१)दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—

(२)'स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां सवर्णा छक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञाने नोद्वहेदविद्याङ्कितः॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।' गीतमः—

(३) असमानप्रवरेविंवाहः । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्, इति । कात्यायनः—'प्रवर एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाऽविवाह' इति । कारिका च भवति—

रातीयानामविवाह प्रषामिति येषां सुत्रकृदबवीत्। तेषामव विवाहः स्यात् नान्येषामिति चारणे'ति ॥ शङ्कः(४)—

'दारानाहरेत्सदशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमाः तृबन्धुभ्यः, इति ।

वसिष्ठः--

(५) गृहस्थो विनीतक्रोधहषौ गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षयामः स्पृष्टमेथुनामवरवयसौ स्रातृमतौ सदशौ भार्यो विन्देत । पञ्चमौ मातृ-बन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः' इति ।

हारीतः(६)—

'रिवत्री कुष्ठखुद्दरी यश्मामयाव्यरुपायुरनार्षयम ब्रह्म समानार्षेयमिस्येतान्यपितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुक्पाः प्रजा
भवन्तीति । आदितष्पडयिष्मयत्वादनार्षेयम् । अवेदत्वादब्रह्म । एककुलस्वात् समानार्षेयमिति । तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोउनग्निकां श्रेष्ठां म्रातृमर्ती भार्या विन्देत ।'

पैठीनसिः - असमानार्षेयां कन्यां वरयेत् । पञ्चमातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीनमातृतः पञ्च पितृतो वा'

^{9.} दारकमण्यमैथुनी इत्येव मेघातिथ्यादिभिः पाठोऽङ्गीकृतः । कुल्लूकभट्टस्तु 'कर्मणि मैथुने' इति ।

२, ४. ६. एतदङ्काङ्कितानि वचनानि तेषु तेषु मुद्रितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यन्ते ।

३. गो.ध.४.२--५. ५. व. ध. ८.१.२.

याञ्चवहद्भयः—

(१)'आविष्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्धहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यबीयसीम् । अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमारसप्तमादुर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥'

विष्णुः--

(२)'असगोत्रामसमानप्रवरां भार्यो विन्देत मातृतः पञ्चमात् पितृतः स्सप्तमात् ।

नारदः--

(३)आसप्तमात्पञ्चमाच बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथा ।

श्चातातपः--

(४)'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा तस्यारसमुत्सर्गमतिकृड्क्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥'

मनुः--

(५)पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्नीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ पतास्तिस्रस्तु भायोर्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । श्रातित्वेनाऽनुपेयास्ताः पतिति ह्युपयन्नधः॥'

बौधायनः---

(६)'लगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत मातृवदेनां विभूयात्'। (७)'लगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् ॥ व्रते परिनिष्ठित ब्राह्मणीं न त्यजेत् मातृवद्गगिनीवद्गर्मों न दुष्यतीति काद्यप इति विज्ञायते । अथ सान्निपात अविवाहः तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य

^{9.} या. स्पृ. 9.५२,५३.

मुद्रितश्लोकात्मकविष्णुस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु प्रन्थान्तेरेष्वस्या विष्णुस्मृतित्वमुक्तम् ।
 नार. स्मृ. व्यवहा. १२. क्लो. ७.

४. मुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशतातपस्मृतौ बृद्धशातातपस्मृतौ वा नेदं बचनमुपलभ्यते।

५. म. स्मृ. ११. १७१, १७२. ६. बौ घ. २.१.३८.

महाप्रवरे समाप्तिसूत्रकाण्डे । बौ. सू. (प्रवर) १३. ५५.

त्रत्यमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विश्वायते इति । गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनपञ्चारादेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥ एक एव ऋषियांवत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वाङ्गरोगणात् ॥' इति ।

सुमन्तुः--

(१)पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तत्सुतामातुलसुताः स्तस्मात्ता नोपयन्तव्या' इति ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे बन्धुक्तीललक्षणसम्पन्नश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिः

विषयेणाऽलंकुत्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् बुष्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः, तानि कर्तुम्, प्रतिपादयेत् द्यात् । शक्तिवषयेण विभक्तिप्रतिक्षपाऽयं निपातो यः थाशकीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्तत्यस्य द्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः। प्रजासहत्वकर्मभ्यं हति पाठे प्रजार्थे सहत्वकर्मार्थे चेति ॥ १७॥

आर्षे दुहित्मते मिथुनी गावी देघी ॥ १८॥

ऋषिभिर्द्धे विवाहे मिथुनी गानी स्त्रीगर्वा पुंगवश्च दुहित्मते देयौ। एष आर्षः ॥ १८॥

√दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत्॥१९॥

देवैर्ह ऐ विवाहे यज्ञतन्त्रे वित्तेत ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात्। एष देवो विवाहः॥ १९॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥

यत्र कन्यावरी रहिस कामात् मिथः परस्परं रागातः संवर्तेते मिथुनी भवतः स गान्धर्वे विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकाळं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दृत्वाऽऽवहरेन् स आसुरः॥१॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशाक्ति द्रव्याणि दत्वाऽऽवहेरन् कन्यां स आसुरः।(१)'वित्तेनाऽऽनतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः। तेन क-न्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो ना\$ऽसुरः ॥ १ ॥

दुहितृमतः प्रोधायित्वाऽऽवहेरन् स राक्षसः॥२॥

दुह्तितृमतः कन्याचतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यंत्राऽऽनहेरन् स राक्षसो विवाहः।

(२) 'हत्वा मित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत स राश्चस' इत्याइवळायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः। द्वौ चाऽपरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूकौ । तत्राऽऽश्वलायनः–(३)'सह धर्म चरतमिति प्राजापत्यः। सुप्तां प्रमत्तां वाऽपहरेत्स पैशाच' इति । ताविह पृथङ्नोक्तौ ब्राह्मराश्च सयोरन्तर्भावादिति ॥२॥

तेषां त्रय आद्याः प्रज्ञस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

तेषां विवाहानां मध्ये आदास्त्रयो ब्राह्मार्षदैवा प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वो ऽतिरायेन प्रशस्त इति॥३॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजा८पि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता तत्र मनुः--

(४)ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवातुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः॥ रूपसत्त्वगुणापेता धनवन्तो यशस्त्रिनः। पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्ट्षु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मसमुज्झिताः॥

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारी ब्राह्मणस्य। गान्धर्वराक्षसी क्षः त्रियस्य । आसुरं तु वैदयराद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिद्रि ॥ ४ ॥

पाणिसमुढं ब्राह्मणस्य नाऽप्रोचितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

[्] १. गौ. ध. ४.११.

^{ु.} आख्व. ए. ४.२५.

२. आख्व. गृ. १,४.३२.

४. म. स्यु. ३.३९-४१.

अभिनिम्नुकादिपायश्चित्तम्] उड्डवलोपेते द्वितीयः प्रवनः । २२५

ब्राह्मणस्य पाणिना समूहमुपिलप्तं सम्मृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं ऽना-भितिष्ठेत् नुग्धिनिष्ठेत् । प्रोक्ष्यवार्दाधिनष्ठोदेति ॥ ५ ॥

र्अिन ब्राह्मणं चाडन्तरेण नाडितकामेत्॥६॥ अप्रेबीक्षणस्य च मध्ये न गच्छेत्॥६॥

ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥

अन्तरेण नाऽतिकामोदित्येव । बाद्यणानां च मध्ये न गच्छेत् ॥ ७ ॥ अनुज्ञाप्य चाऽतिकामेत् ॥ ८ ॥

₹पष्टम् ॥ ८ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारघीत ॥ ९ ॥ अग्निमुदकश्च न युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥

नानाग्नीनां च सन्निपातं वर्जयेत् ॥ १० ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं वर्जयेत न कुर्यात् । अग्नाविग्निन प्रक्षिपेदित्यन्ये(२) ॥ १० ॥

प्रतिमुखमात्रिमाह्रियमाणं नाऽप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिः णीकुर्यात् ॥ ११ ॥

यदाऽस्य गच्छतः प्रतिमुखमाग्नराहियते तदा न तं प्रदाक्षिणीकुर्यात् स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रदक्षिणीकुर्याः दिति ॥ ११ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संइलेषयेत् ॥ १२ ॥ स्वस्य पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न स्लेषयेश्व बध्नीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नाभिनिम्नुक्तो नादवान् वाग्यतो रात्रिमामीत द्वोभूत उदकमुपस्पृद्य वाचं विमृजेत्॥ १३ ॥

> (२)'सुप्ते यस्मित्रस्तमेति सुप्ते यस्मिन्तुदति च। अञ्जमानभिनिम्नुकाभ्युदितौ तौ यथाक्रमम्॥'

स्वपन्नीभीनमुक्तो नाश्वानभुञ्जानस्तृष्णीं भूतो रात्रिं सर्वामासीत न रायीत । अथाऽपरद्युः उदक्रमुपस्पृदय प्रातः स्नात्वा वार्च विसृतेत । अयमस्य निर्वेषः ॥

१. एतदनन्तरं-विनावचनम् । आवापवचने सति कुर्यात् । इत्यधिकः पाठः घ. पु.

२. अमरको. त्र. सुर्योदयकाले यः स्विपिति सोडभ्युदितः । सूर्यास्तकाले यः स्तिपिति सोडभिनिमुक्तः ।

स्वपन्नभ्युदिना नादवान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥

पूर्वेण गतम । 'उदकमुपस्पृदय वाच विसृजेदिति चात्राऽपेश्यते। तत्राऽस्तमित स्नानप्रतिपेधात् सायमेव स्नात्वा वाचं विसुज्य सन्ध्याः मुपासीत ॥ १४ ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

याबद्ङ्गानां ग्लानिर्भवति ताबत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येकं मन्यते । शक्त्यपेक्षो विकरणः ।

(१)सब्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेढायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति । प्रचमावतेयद्याबद्ग्लानिः ॥ १५॥

स्वमं वा पापकं हुट्टा ॥ १६ ॥

पापकस्वप्ना दुरस्वप्नः मर्कटास्कन्दनादिः । तं च रृष्ट्रा ॥ १६ ॥ अर्थे वा (२)सिसाधविषन् ॥ १७ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तच रएमरए वा साधियतुमिच्छन् ॥ १७ ॥

नियमातिकमे चाऽन्यास्मन्॥ १८॥

नियमानां 'उदक्मुखं। मूत्रं कुर्यादि' (१.३१.१.) त्येवमादीनामाते क्रमे च आतमिनोः प्राणमायच्छेदिनि सर्वत्र होषः ॥ १८ ॥

दोषफलसंदाये न तम् कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मिन् कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं सम्भाव्यते न तत् कुर्यात्, यथा समये देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये॥ २०॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनच्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्नव्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' (१.९.२०.) इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवाऽयं प्रपञ्चः॥ २०॥

न संशये प्रत्यचवद्ब्यात् ॥ २१ ॥ संशयितमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवत् निश्चितवन्न ब्र्यात्॥

१. सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु मनुवचनत्वेनैवोपन्यस्तमिदम् । न कुत्राऽपि तु मुद्रित मनुस्मृतिपुस्तकेषूपलभ्यते । बैधायनधर्मसूत्रे ४. १. २८. तुपलभ्यते ।

२. सिसाघीयषुः, इति. घ. पू.

अभिनिम्नुक्तादिपायश्चित्तर्] उज्जवलोपेते द्वितीयः प्रद्रमः। २२७

अभिनिम्नुक्ताभ्युदितक्कनाखिद्वयावदात्र्यदिधिषुदिधिषू-पतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिवि-विदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नद्युचिकरनिर्वे-षो गरीयान् गरीयान् ॥ २२॥

आद्यो द्वौ गतौ । कुनली क्रष्णनलः । इयावा दन्ता यस्य स स्यावदन् विवर्णदन्तः । (१) विभाषा श्यावारोकाभ्यामि' ति द्वादेशः । तस्य न लोपरछान्दसः । ज्येष्ठायामनुदायां पूर्वं कनीयस्या वोढा अप्रदिषिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिविष्पतिः । ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्योद्दतः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियद्य । ज्येष्ठः पर्योदः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः (२) परि-वेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः (३) परिवित्तः। (४) ज्येष्ठस्य भार्यामुपयञ्चमानः परिवितः। यस्मित्रगृहतिभागे वा कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिवितः। कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्योधातृप्रभृतीनां समुख्यार्थः । एतेष्वः मिनिम्नुकादिषु यो य उत्तरस्तिस्मिन्द्वादशमासादिरश्चिकरः निर्वेषो यः पूर्वमुकः तत्र तत्र गरीयान् भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीः यान् । अभिनिम्नुकाभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकः रुपेन भवति ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमिलेके॥ २३॥

यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत् प्रायश्चितमुक्तं तच्चरिता तत् कौनस्या-दिकं लिङ्गमुद्धरेदिरथेके मन्यन्ते । अन्यत्र।ऽहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम्॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. पा.सू.५.४ ११४. १. परिवित्त हाते प्रसिद्धः हाते.ख.ड.च.पुस्तकेष्वपपाठः ।

३. परिवित्तिः इति ख. च. पुस्तकयोः पाठः । अत्र बोधायनधर्मसूत्रव्याख्या २. १. ३. द्रष्टव्या ।

४. ज्येष्ठे चागृहीतभागे कनिष्ठो भाग गृह्णाति स परिविविदानः । परिविव इतरः। इत्येव पाठो घ. पुस्तके।

अथ षष्ठः पटलः ॥

सवर्णापुर्वेद्यास्त्रविहितायां यथतुं गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चाऽसावपूर्वा च शास्त्राविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा । अनन्यपूर्वा अन्यस्मा अद्ता, न विद्यते पूर्वः पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवार इसंस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे (२.११.१५) दित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां मार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२.१०.४) त्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । (गच्छथ इति धकारोऽपपाठः) ॥ १॥

दायेन चाऽव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातािपत्रोदीयन च तेषां सम्बन्धो भवति अन्यतिक्रमश्च। च इति चेदर्थे अन्यतिक्रमश्चेत्, यदि ते मातरं पितरं च न न्यतिक्रमे-यु:। न्यतिक्रमे तु दायहानिरिति।

अपर आह—'उभयोरपि दायेन तेषां ब्यातिक्रमो न कर्तब्यः। अवश्यं देशो दायस्तेभ्य इति ॥ २ ॥

$\sqrt{$ पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥३॥

अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्कारर हिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य ? तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥

नत्राऽपि दोषवान् पुत्र एव ॥ ४ ॥

तत्रेति सप्तम्यास्त्रळ्(१) 'इतराभ्योऽपि दश्यन्त' इति।ताभ्यामुमा भ्यामीप पुत्र एवाऽतिशयेन दोषवात् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ (२)'पत्यौ जीविति कुण्डस्स्यान्मृते भर्तिरि गोलक' इति । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किं तु दुष्टत्वमेव।

^() कुण्डलान्तर्गती भागी नास्ति घ. छ. पुस्तकथीः ।

वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—

(१) अनुलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्यन्तरासु जातास्सवर्णाम्बद्घोत्र निषाददौष्यन्तपारश्चाः । प्रातिलोमास्तु सुतमागधायोगवश्चनृवैदेहकः चण्डाला दिते । प्यकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—

(२) 'पतितेनोत्पादितः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगा-मिनी तामरिक्थामुपेयादिति । (३)'स्त्रीरतनं दुष्कुलाद्पी'ति मनुः॥ ४॥

पुत्रेभ्यो दायभागं वस्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः किमु त्पाद्यितुः ? अहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

जत्पादिषितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ न केवलं ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह— अथाप्युदाहरान्ति—

इदानीमेवाहं (४)जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो पुरा।
यदा यमस्य सादने जनियतुः पुत्रमञ्जवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।
तस्माद्गार्थी रक्षान्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ।
अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं
मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः।
जनियतुः पुत्रो भवति साम्पराये
मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ६ ॥

जनियतुः पुत्रः क्षेत्रिणो चेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् एतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानीमेन खीणामीन्यामि परपुरुषसंसभी न सहे। कदा इदानीम् ? यदा यमस्य सादने पितृलोके जनियतुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोकगतस्य जनियतुरेव न क्षेत्रिण इत्यन्नवत् धर्मञ्चाः । उक्त एवार्थः किञ्चिद्धिरोषेणोच्यते—रेतोधाः बीजप्रदः पुत्र नयति पुत्रदत्तं पिण्डािक्सात्मानं नयति प्रापयति । परत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मान्कारणात् भार्यो रक्षन्ति परतेतसो विभ्यन्तः । विभ्यतः छान्दसो नुम्। अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भृत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षय । लोडधे

१. गौ. ध.४.१६-१७. २. व. ध.१३. ६. सुद्रितव.ध. कोशेषु पाठभेदो दर्यते।

३. म. स्मृ. २. २३८.

४ 'जनक' इति सम्बुध्यन्ततया पठितं बौ. घ. २. २. ३४-३६

लट्। रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् ? वः युष्माकम् क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मा वाप्युः । व्यत्ययेनाऽयं कर्मणि कर्तृश्रत्ययः । मा वाष्यतः उत्तानि मा भूवन् । मोप्येरन् । कथमिति ? (अपर आह-परशब्दाउजसो छुक । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा वाष्सुरिति ।) यस्मात् साम्पराये परलोके जनियः तरेव पुत्रफलं भवति वेता (१)परिणेता क्षेत्री तु एत तन्तु मोधं निष्प्रयोजनं कुरते आत्मसारकरोति। इतिशब्दो गाथासमाप्तौ। एतच्च क्षेत्रिणोऽनुक्काः मन्तरेण पुत्रोतपादनाविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति, यदा चा सन्तानक्षये विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवर्थिस्य क्षेत्रे सत्यवर्ती व्यासेन । तदुःपन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति-बीजिनः क्षेत्रिणश्च । द्यासुष्यायणश्च स भवति । तथाचाः चार्य एवाह-

- (२) 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वाबुपलक्षये'दिति । याञ्चवस्योऽप्याह---
 - (३) अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्धी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इति 📑 नारदोऽपि-

(४) ह्यामुख्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्। रिक्धादर्धं समादद्याद्वीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥ ६ ॥ यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः. कथं तर्हि(५) **उ**चथ्यभारद्वाजी व्य त्यस्य भार्ये जन्मतुः(६) वसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । (७)प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राऽऽह—

दृष्टो धर्मव्यातिकमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिकमः, न धर्मः; गृह्यः माणकारणत्वात्। न चैतावदेव, साहसं च पूर्वेषां दृष्टम्। यथा(८) जामदः भ्येन रामेण पितृवचनादविचोरण मातु।श्विरीइछन्नम् ॥ ७ ॥

^() एतत्कुण्डान्तर्गतोभागः ख. च. पुस्तकयोरेवास्ति । तत्र 'कथमिति' इति नास्ति।

१. 'भार्याया लब्धा' इति ख. च. पु. २. आप. श्री १. ९. ७.

३. या. स्मृ. २. १३०. ४. नार. स्मृ. १३. ४३. ५. महाभारते द्रष्टन्यम् ।

६, म. स्मृ. ९. २३. महाभा. व. १३२. च द्रष्टव्यम् । अहन्यत्या एवाक्षमालेति नामान्तरम् ।

७. ता. त्रा. ८. २. १०. दष्टव्यम् । ८. कथेयं महाभा, वन ११६. अ. द्रष्टव्या. ।

पुत्रे दानादिनिषधः] ७ ज्ज्बलोपेते द्वितीयः प्रचनः । २३१

किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह--

(१)तेषां तंजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते॥ ८॥

ि ताहरां हि तेषां तेजः यदेवंविधैरिप पाप्मिमनं प्रत्यवयन्ति । (२) 'तद्यथैषीकात्लमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हाऽस्य पाप्मानः प्रदूयन्ते - इति (३)श्वतेः॥ ८॥

न चैतावता ऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुक्षानस्सीदत्यवरः॥९॥

तिर्दिति(४) नपुंसकमन पुंसकेने 'त्येकशेष एकवद्भावश्च । तं स्यति क्रमं तच्च साहसमन्बेक्ष्य हृष्ट्रा स्वयमि तथा प्रयुक्षाने।ऽवर इदानी न्तनः सीदित प्रत्यवैति । न ह्यानः सर्वं दहतीरयस्माकमि तथा शिकीरिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसक्षेत्राऽऽह्—

दानं ऋषधर्भश्चाऽपत्यस्य न विद्यते॥ १०॥

दानप्रहणेन विकयोऽपि गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधमं इति च प्रतिप्रहस्याऽपि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात स्वीकारसामान्याञ्च । अपः स्वस्य दानधितप्रहक्रयविकया न कर्तव्याः । द्वादशिवधेषु पुत्रेषु दत्तः क्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वान्नाऽयं समान्येन प्रतिवेधः । क्रि तिर्हे ? ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयः, स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—

्र (५)न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्धा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णाः वृद्धाः सः हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रातगृह्णीयाद्धाः अन्यत्राऽनुञ्जानाद्धतुः । पुत्रं प्रतिग्रहाष्यन् वःध्वनाहूय राक्षे निवेद्य निवेश्चानस्य मध्ये अग्निमुपसमाद्याय सम्परिस्तीयं व्याहृतीभिर्द्धत्याऽदूरः बान्धवं सिन्नकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयां दिति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवद्यत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषद्धः । तत्र उपपात

१. इदमधिमं सूत्र पद्यात्मना निबद्ध तन्त्रवार्तिके।

२. छान्दो, ५. २४. ३. 'छान्दोग्ये श्रयते' इत्यधिकं ख. च. पु

४. पा. सू. १. २. ६९. ५. व. घ. १५. ३~६.

केषु याञ्चवल्क्य आह—

(१) 'नास्तिक्यं व्रतलोपरच सुनानां चैव विक्रयः । इति ।

बह्वुचब्राह्मणेऽपि शुनइशेपाख्याने दृश्यते-(२) स ज्येष्ठं पुत्रं हि गृह्णान उवाचे' त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्र विषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्यनेनेत्यपत्रणमिति ।

(३)ऋणमस्मिन् सभ्रयस्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातत्य पद्यच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥१० विवाहे दुहित्मते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दु हित्मतेऽतिरथं दानं देयं तन्मिथुघाकुर्यादिति तस्यां

क्रयदाब्दस्संस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दान किचिद्धेद श्रूयते । तस्माद्दृहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् । मिथ्या कुर्यात् । (४)मा देवानां मिथुयाऽकर्भागधेय" मिति दश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः वरायैव पुनर्दशादिति । तहानं काम्ये कामनिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवा हस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति (२.१०.४) ऋषितुत्याः पुत्रा यथा स्युरिति ततद्व धमार्थे न प्रजार्थम्, विकयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहिकयार्थां क्रयशब्दः कचित् स्मृतौ दश्यते, स संस्तुतिमात्रम् :द्रव्यप्रसादसाम्यात् । ल मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्मात् धमादेव हेतोः सम्बन्धा दम्पत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्राप्येष प्रविवादाः ।

अत्र मनुः— (५)'यासां नाऽऽददत्ते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवळम् ॥' इति ।

पतश्च सर्वे 'दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यतं इत्यस्य व्यमिद्यं न निवृत्यर्थे कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः -

एकधनेन उपेष्ठं तोषधित्वा॥ १२ ॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रे द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशी कण्डिका॥ १३॥

१. था. स्मृ. प्रा. २३६,

२. ऐ. ब्रा. ७. ३.१५.

३. ए. जा. पं. ७. ४. ते. सं. १. ३. ९. ५. म स्मृ. 👯 🗛

अथ दायविभागः-

जीवन पुत्रेभ्यो दायं विभजेत समं क्रीबस्-नमत्त पतिनं च परिहाप्य ॥ १ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्टं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा-्जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषाम्। सामान्याभिधानात् क्रमागत स्वयमार्जितं च क्लीबादीन् वर्जयिता । क्ली-, बादिग्रहणं जास्यन्धादीनामप्युवलक्षणम् । यथाह मनुः—

(१) अनंशी क्लीबर्गतिती जात्यन्धविधरी तथा। उन्मत्तज्ञडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्दियाः ॥ इति ।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तेऽप्यंशहराः। एवमुन्मत्तपतितौ(२) निवृत्ते निमित्ते क्लीबाइयस्तु न भर्तब्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तर-वशाद्याद्याः । तत्र नारदः —

(३) भातुर्निवृत्ते रजसि प्रतासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥' इति ।

ु यदा पुत्राणां पृथक्षृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे सवतः सोऽपि कालः। 'तस्माद्धर्म्या पृथकिकये'ति(४) दर्शनादिति । 'जीवन्नि'तिवचनं जीव-नेवाSवश्यं पुत्रान् विभजेन् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तद-नर्धकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गान् । स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पितुरिच्छया . विषमविभागो दर्शितः। न स धर्म्य इत्याचार्यम्य पक्षः। भार्याया अ-प्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वश्यति च 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते' (२. १४. १६) इति ।

कोचिन्तु पितुर्द्वावंशावित्यादुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः क्षेते' ति दर्शनात् । अयमप्यान्धार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणाः क्रिकेक पद्यांशस्सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः।

तत्र हारीतः-

'पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे श्रहाः यद्याग्रयणः स्कन्देदपदस्यद्वा

१. 'अनहोंं' इति ड. पु. म. स्मृ. ९. २०१.

२. बृत्यीनीमत्ते क्लीबादयस्तु न भर्तब्याः, इति इ. पु. उन्मत्तपतित्तौ निवृत्तनिः मित्ती. इति च. पु.

३. नार. स्सृ १३. ३. ४. म.स्मृ.९.१११. वचनात् इति. क.घ. पुस्तकयोः । आप० घ० ३०

इतरेभ्यो गृह्धीयादि'ति

विभागादृध्वं पित्रोजीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो प्राह्ममित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥

अथ मृते कुटुम्बिन तद्धनस्य गतिमाह-

्रित्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ **२** ॥

'पुत्राभावे' इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्सः मम्। तत्र नारदीये विशेषः—

- ' (१)'यिन्छष्टं श्रीतिदायेभ्यो दत्वार्णं पैतृकं च यत् । भ्रातृभिस्तिद्वभक्तव्यमुणी स्यादन्यथा पिता ॥' इति ॥ कात्यायनस्तु—
- (२) भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाळे देयं तिद्रिक्थिमिस्सर्वमेव तु ॥ इति ॥ अत्र याज्ञवरुक्यः--
- (३)'पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरे' दिति । तदत्र नोक्तं पुत्रेरेव सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—
- (४)'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहेति ॥' इति । एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भतृकुळळब्धं स्वयमार्जितं च तत्पुत्रा अ प्रताश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः ।
- (५)स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रताचेत्समूढा तु लभते (६)मानमात्रकम् ॥इति बृहस्पतिः। पितृकुललब्धं चाऽप्रचा पव दुहितरः ।
 - (७)मातुस्तु यौतक यस्त्यात् कुमारीभाग एव सः। श्रित मनुः। अथाऽप्रता दुहितरः पुत्राश्च जननी तदा।
 - (८)जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकं रिक्धं भगिन्यश्च सनाभयः । इति मानवमेव ।

१. ना. स्मृ. १३. ३२.

२. कात्यायनीयस्मृतौ नास्ति.

३. या. स्मृ २.१२३.

४. म.स्मृ. ९. ३. बौ. ध. २. २. ४६.

५. मुद्रितबृहस्पितस्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते । परन्तु 'जनन्यां संस्थितायां' (९. १९२.) इतिरक्षेकच्यानावसरे कुळूकभट्टेनेद वचन बृहर्स्पातवचनत्वेनवादाहृतम् ।

६. सा न मातृकम्, इति ङ. पु. ७. म. स्मृ. ९. १३१ ८. म. स्मृ. ९. १९२०

अत्र व्यासः~

- (१) 'असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनातु । संस्कार्या मात्मिज्येष्टैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति । अत्र क्रमविवाहे बृह€पतिः:--
- (२)'ब्रह्मक्षत्रियविद्कुदा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुःखिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षंत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जौ तु द्येकभागिनौ ।' इति । भानवे च स्पष्टमुक्तम्--
- (३) संबै वा रिक्थजातं तहराधा प्रविभज्य तु। धर्म्य विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित ॥ चत्रोंऽशान् हरेद्विपः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्द्द्यंशमंशं शुद्रासुतो हरेत ॥ हति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वयेकसाः गाः। यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्ता सर्वे हरेत् शुद्रापुत्रवर्जम् ।

यथाह देवलः--

(४)आजुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभाग्भवे तु । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयभाक् ॥ ही सपिण्डस्सकुरयो वा स्वधादाता तु तं हरेतु' इति ।

निषादः पारशवः। क्षेत्रविषये बृहस्पतिः-

(५)न प्रतिप्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्य पिता द्यान्मृते विप्रास्त्रतो हरेत् ॥ श्रुद्यां द्विजातिभिजीतो न भूमेर्भागमहीते । सजातावाष्त्रयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ॥

याञ्चवहेक्यः--

(६)जातो हि दास्यां शुद्रेण कामतोऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्धभागिनम् ॥' इति। भार्याविषये विष्णः--

(७)मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः।

१. २. ४. ५. ७. इमानि वचनानि मुद्रित तत्तद्प्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते ।

३. म स्मृ. ७. १५२. १५३. ६. या. स्मृ. २. १३३.

पुनर्भवश्च कानीनस्सहोढो गूढसम्भवः। दत्तः क्रीतस्स्वयंदत्तः क्रात्रिमश्चाऽपविद्धकः । यत्र क्रचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च । अनेतेव क्रमेणेषां पूर्वाभावे परः परः। पिण्डदीऽशहरश्चात प्रायण स्मृतिषु स्थिताः।

औरसो धर्मपरनीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वः मकः। गौतमः(१)-'पितोत्स्जेत्पुत्रिकामनपत्योऽगिन प्रजापति चेष्टास्म-दर्धमपत्यामिति संवाद्ये'ति ।

बह€पतिः--

'एक प्रवारसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकार्तितः। तत्त्व्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे समृताः ॥' इति । मनः--

(२)पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठाता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति । याजवस्कयः--

(३)अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।

. उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च घर्मतः ॥ इति । अयमेक प्रवोत्पाद्यितुर्वीजजः, क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः । बृहस्पतिः--

'पुत्रोऽध पुत्रिकापुत्रस्स्वर्गप्राप्तिकराबुमौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समी सम्परिकीर्तितौ ॥' इति । काइयपः--

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुळाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता ऋतकौतुकमङ्गला ॥ उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अञ्चि परिगता या च पुनर्भूत्रसवा च या '॥

क्कीबं विहाय पतितं या पुनर्छभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः--(४)पितृबेदयनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।

૧. મોં, ઘ. ૨૮. ૧૮.

२. म. स्मृ. ९. १३४,

३. या. स्मृ. २. १२७.

४, म. स्प्. ९, १७२.

तं कानीनं वदेशाम्ना वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥' इति । नारदः--

- (१)कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ।' इति ॥ विसष्टः--
- (२) अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः।
 पौत्री मातामहस्तेन दश्चात्पिण्डं हरेन्द्रनम्॥ १ हति।
 अनूदायामेव मृतायां मातिरे मातामहस्य पुत्रः। अन्यथा वोदुः।
 मनुः--

(३)'या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। बोद्धस्स गर्भी भवति सहोढ इति चोच्यते।

(४)उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायत कस्यचित्। स गृहे गृढ उत्पन्नस्तस्य स्याधस्य तत्पन्नः॥

दत्तः पूर्वभेवोकः । पैठीनसिः--'अध दत्तकीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिप्रहेण द्यार्षेयेण जाताः ते असंगतकुळीना द्यामुष्यायणा भवन्तीति ।

मनुः--(५)भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरत्रवीत् ॥

- (६)क्रीणीय। चस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकस्सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽपि वा।
- (७)मातापितृविहीनो यस्त्यको वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेखस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।
- (१)सद्दर्श तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवार्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु क्रात्रिमः ॥
- (९)मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तये।रन्यतरेण वा । यं पुत्र प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ इति । सर्वे एते समानजातीयाः,
- (१०)सजातीयेष्वयं श्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात्।

१. ना. स्मृ १३. ४. २. व. स्मृ. १७. २५ ३. म. स्मृ. ९. १७३.

४. म. स्पृ ९. १७०. ५. म. स्पृ. ९. १८२. ६. म. स्पृ. ९. १७४.

७. म. स्पृ. ९. १७७. ८. म. स्पृ. ९. १६९. ९. म. स्पृ. ९. १७१.

१०. या. स्मृ. २. १३३.

विष्णुः—'यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः, इति । याद्यवन्क्यः—

(१)'पिण्डर्दोऽशहरश्चेषां पूर्वामावे परः परः।' इति मनुः—

(२)'श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमईति ।' इति । 'क्रमदिने प्रवर्गने सृते पितरि तद्धने ।

नारदः-

् (३)ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तद्वाप्तुयात् ॥² इति । देवलः—

'सर्वे हानौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्त्पन्ने तेषु ज्येष्ठधं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्राम्ते तृतीयांशमागिनः। शेषास्तमुपजीवेयुर्शासाच्छादनसम्भृताः॥' इति ।

मनुः—

(४)'पष्ठं तु क्षेत्रज्ञस्यांशं प्रद्यात्पैतृकाञ्चनात्। औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति ।

वृहस्पतिः—

ंक्षेत्रजाद्यास्स्तृतास्त्वन्ये पञ्चपट्सप्तमागिनः' इति । विवः—

'विभजिष्यमाण एकविशं कानीनाय दद्याद्विशं पौनर्भवायेकोन विशं द्यामुष्यायणायाऽप्रादश क्षेत्रजाय सप्तद्शं पुत्रिकापुत्रायेतरानीर साये'नि ।

वसिष्ठः—

(५)"पुत्रं प्रतिष्रहीष्य'न्निति प्रक्रम्य 'ति€मश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यतं चतुर्थमागभागि'ति ।

एवमतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यहाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्माभिः स्सम्बन्धो दायेनाऽव्यतिक्रमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेः त्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितन्यम् ।

अधाऽविभाज्यम् ।

अत्र मतुः—

(६) अनुपष्टनम् पितृद्वव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

१. या. स्मृ. २. १३२. २. म स्मृ. ९. १८४. ३. ना. स्मृ. १३. ४९.

८. म. स्प्र. ९. १३४. ५. व. घ. १५. ६. ९. ६. म. स्प्र. ९. २०८.

स्वयमहैति लब्धं तन्नाऽकामो दातुमहैती'ति। कात्यायनः—

'नाऽविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याघनात् कवित्। समं यिद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तयिद्यो यदाऽन्यतः। तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥' इति। ब्यासः—

'पितामहिपतुभ्यां च दत्त मात्रा च यद्भवेत्। तस्य तन्नाऽपहर्तव्यं(१) शौर्यहार्यं तथैव च ॥' इति ।

याञ्चवहक्यः--

(२) "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमप्युद्धरेत यः। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेष च॥ पत्यौ जीवति यस्स्त्रीमिरलङ्कारो घृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥' ब्यासः—

'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः॥'

इति पुत्रद।यविभागः । तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासनः सपिण्डः, स किम् ? 'दायं हरेते'ति (१४.५.) वश्यमाणेन सम्बन्धः।

(३)'लेपमाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डमागिनः । सप्तमः पिण्डदातैषां सापिण्ड्यं साप्तपृरुषम् ॥'

इति सिपण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नस्स स गृह्धीयादिति। भाषी तु रिक्थग्राहिणस्तिपण्डाद्या रक्षेत्रुः, न तु दायग्रहणमित्याचार्यः स्य पक्षः। श्रूयते हि-(४)'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति। मनुरपि---

्(५)'अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृह्र्श्पतिः--

'अन्यत्र ब्राह्मणात्कि तु राजा धर्मपरायणः।

१. शौर्य विद्याधनं तथा इति. घ. पु. शौर्य भार्याधनं तथा इति, ड. पु.

२. या. स्मृ. २. १९९. ३. मत्स्यपु, अ. १८ इलो. २९. ४. तै.सं. ६, ५. ८.

प. म. स्मृ. ९. १८. निरिन्द्रिया द्यामन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतिमिति श्रुतिः, इति मुद्रितः
 पुस्तकपाठः । बोधायनसूत्रे तु प्रायस्संवदिति (३.२,४७.) पाठः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्स्मृतः ॥
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्वे तु सेन्धनम् ।
वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
पतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्याऽद्यानस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
धनं व्यपोद्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् ।
(१)धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः पुरा ।
वसनाधनवासांसि विगणस्य चवे मृते ॥' इति ।

ब्यासः--

'व्रिषाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यश्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाष्त्रयात्॥' इति ।

पणानां द्वे सहस्रे परिमाणमस्य द्विषाहस्यः । एष परो दायः स्थिया नाधिक इति । एतत् प्रभूते धने, झातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्काः याम् । एवं (२)'पत्नी दुहितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यवमेव द्रष्ट्रव्यानि । गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिमिस्सः मांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रविसम्बन्धा रिक्यं भजेरन्। स्थी चाऽनपत्यस्ये' ति । अस्यार्थः-अनपत्यस्य रिक्यं पिण्डसम्बन्धारसपिण्डाः प्रत्यासः तिक्रमेण भजेरन् । तद्भावे गोत्रसम्बन्धास्सगोत्राः । तद्भावे ऋषितः म्बन्धास्समानप्रवराः स्थी च पत्नी च । (अत्र स्थियाः पृथ्छ्निर्देशात् च शब्दास्य यदा सिपण्डा भजेरन् तदा स्थी सह तैरेक्षमंशं गृङ्कीयात् । तत्रश्च 'पितुरूर्ध्व विभजतां माताव्यशं समं हरे'दिति सिपण्डादिमिस्सहप्रहणमुक्तमिति । वयमण्यतमेव पक्षं रोचयामहे)। अत्र पितरि । भ्रातरि सोदर्थं च जीवति सोदर्थे म्राता गृङ्कीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्का--

'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि, तदभावे मातापितरौ हमें यातां. पत्नी वा ज्येष्ठे'ति ।

देवलः--

'ततो दायमपुत्रस्य विभजरेन् सहोदराः । कुल्या दुहितरा वापि भ्रियमाणः पिताऽपि च ॥ सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाकमम् ॥' इति ।

९, धूमावसानिकं श्रान्यं सन्ध्यायां स्नानतत्त्वरा । इति ह सूमावसनिकं इति, घ. पु.

२. या. स्मृ. २. १३८. ३. गौ. घ. २८. २१, २२.

^() कुण्डलान्तर्गतो भागः च पुस्तकेऽधिकपाठतया परिगणितः ।

याज्ञधत्क्यः--

(१)संस्रिनस्तु सस्ष्री सोद्यस्य तु सोदरः। दद्याशाऽपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ अन्योदर्यस्तु सस्ष्री नाऽन्योद्यंधनं हरेत्। असंस्रध्यपि चाऽऽद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः॥' इति ।

अत्र सोदर्थ इति विशेषवचनात् 'पत्नी दुहितरश्चे'त्यत्र भ्वातृत्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासस्यतिशयात्(२) पितैवेख्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदयः, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे भिन्नोदराः, तदभावे पितृष्य इत्यादि दृष्ट्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्र स्रोरिति ॥ २ ॥

४तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तद्धेषु धमेकृत्येषु वोपयोजयेत्॥ ३॥

सिंपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याऽप्यभावे अन्तेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तङाकखननादिष्पयोजयेत् । वादाब्दात् स्वयं चा उपयुक्षीत ॥ ३॥

दुहिता वा॥४॥

दुहिता वा दायं हरेत । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरांके विषय इत्यन्ये ॥४॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ६ ॥

सर्वब्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाऽप्यभावे ॥ ५ ॥

े उधेष्ठो दाघाद इत्येके ॥ ६ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवेयुः। सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः(३) 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरान् विभृयोग्पितृव'दिति ॥ ६ ॥

देशविशेषे सुवर्णे कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥

क्वचिंद्शे सुवर्णीदि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं ऋष्णं भाषादि ऋष्णायसमित्यन्ये ॥ ७ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८॥ ० १० मंण्य

१. या. स्मृ. २. १३८, १३९. २. पितैवेति वयम् इति च.पु. ३, गौ. ध.२८.३. आप० ध० ३१

रथः वितुरंशः (१) ग्रहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८॥ '

अलङ्कारो भाषीयाः ज्ञातिधनं चेत्येको ॥ ९ ॥ भार्यायास्तु धृतोऽलङ्कारोंऽशः, ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तचे त्येवमेके मन्यते ॥ ९ ॥ ॥

तच्छास्त्रीर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठो दायद इति यदुक्तं तच्छान्नैर्विरुद्धम् ॥ १०॥ येन विरुद्धं तद्दर्शयति—

(२) "मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज"दित्यविद्योषेण श्रूयते ॥११॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविद्योषेण श्रवणम् ॥११॥ अत्र चोद्यम्—

अथापि(३) "तस्मार्ड्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती" त्येकवच्क्रूयते ॥ १२ ॥

अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्यष्ठ पुत्रं घंनन निग्वसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीरयेकवः दपि श्रयते। यथा एक एव ज्यष्टा दायादः तटनुरूपमपि श्रूयते इति॥१२॥ परिहरति—

अधापि नित्यानुवादमविधिमाहुन्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशुनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातकः स्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३॥

१, एतदनन्तरं 'उपलक्षणमेतत् वाहनस्य' इत्यधिक घ.पु.

एतिचिद्धानन्तरं यते। ६पि नानुवाद। ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ इत्यधिकपाठो दृश्येत छ. पुग्तके ।

२. मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठ ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजतः इति (तै. मं. ३. १.९.) तैत्तिरीयश्रुतां श्रूयते । तत्र पुत्रेभ्य इत्यविशेषणेव विभागः श्रुतः । न तु ज्येष्ठस्य विशेषाऽभाहित इत्यर्थे । 'नाभाने।दण्ठः' इति मनुपुत्रस्य कस्यांचन्नाम । अस्यैव नाभाग इति सङ्गा । अस्य कथा भागवते (९.४.) अनुसन्धेया ।

३. तर्त्रव तैतिरीयश्रुतौ (तै. सं. २. ५, २.)

अथापीति परिहारोपक्रमे । पश्चनां मध्ये अजाथाऽनयथ जातिसेदेऽपि सह चरीन्त । रेका शोमा । इह तु तद्वस्य सेदोपचारः । ततः क्यच् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोमते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीः कामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्याः नि दृष्टान्तमात्रमनुवद्गित न किञ्चिद्विद्याति तस्मात् 'ज्येष्ठ पुत्र'मित्याः दिकमप्यविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, कि तर्हि 'मनुः पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवाद एव ॥ १३ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः॥ १४॥

हिश्रब्दो हेती । यस्मादेवाऽनुवादौ न कस्याचि द्विधायकौ तस्माधे धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्व एते भागिनः ॥ १४ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपाद्यति ज्येष्ठोः exceptic अव्यक्तिमार्ग क्किनीत ॥ १५ ॥ क्षिन्तिपु

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्के तमभाग कुर्वात जीव-द्विभागे पिता भाग न दद्यात् । ऊर्ध्व विभागे(१) पितुम्रातरः । अपिश-व्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥ १५ ॥

जीवन् पुत्रेभ्य(२)इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः । तत्र कार-णमाह---

जाघापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ १६॥ कस्मातः ?

पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ १७॥

कर्मार्थे द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ! सह-भावेन—'यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सह'ति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्यणेति ॥ १७ ॥

(३)तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

पुण्यफलेखु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । (४)'दिवि ज्योतिरज्ञरः मारभेता' मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः ॥ १८ ॥

१. विभागेऽपि स्रातरः इति. च. पु. २. इत्यत्र मार्थाया भागो न दर्शितः। इति घ.इ.पू.

३. इदमिश्रमं च सूत्रमेकतया लिखितं क. पु. । ४. तै. मा. ३. ७. ५. १९.

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

द्रव्यपरिप्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरा-र्जयति, जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमाञ्जमयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे. ऽपि सहत्वम् ॥ १९॥

एतदेवोपपादयति--

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेषमुपदिशानित॥२०॥

हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमितिके 'छिन्दरपाणि दद्यादि'त्यादिके दाने क्रते भार्याया न स्तेयमुपदिशान्ति धर्मज्ञाः। यदि भर्तरेव द्रव्यं स्यात स्यादेव स्तेयम् ।, नैमित्तिके दान इति वचनात् व्ययान्तरे स्तेयं भव-त्येव। एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वेषम्यं-यत् पतिर्यथेष्टं वि नियुङ्क जाया त्वेतावदेवेति। न च पत्युस्स्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा, स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा राष्ट्र। अत एव भार्यायास्स्तयशङ्का, न भर्तुः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ते चतुर्दशी काण्डिका ॥ १४ ॥

elogono viter एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥

'ज्येष्ठो दायाद' (२. १४. १६.) इत्यादिकं शास्त्रवित्रतिषेवादप्रमाण-मित्युक्तम्। एतन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धाः मातुः लसुतापरिणयन।दयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ।

गौतमोऽप्याह—

(१)'देशकुलधर्माश्चाऽऽस्रायैरविरुद्धाः प्रमाण'मिति 🖁 १ ॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमाचाचता सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेपुदकोपस्पर्शनं गर्भान् परिहाप्याऽऽपरिसंबत्सरान् ॥ २ ॥

मातुर्योनिसम्बन्धा मातुलादयः । वितुश्रासप्तमात् पृष्ठवात् सम्बन्धास्सपि-ण्डाद्यः पैतृष्वस्रेयाद्यश्च तेभ्य आरभ्याऽऽसप्तमादित्यन्वयः। यावता वाः न्तरेण सम्बन्धो ब्रायते समर्थते जनमना नाम्ना वाऽमुख्याऽयमस्मत्कूटस्थस्य

૧. ગાં. ઘ. ૧૧. ૨૦,

वंश्य एवंनामिति । तथा च मनुः--

(१)'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नो(रवेदने ॥' इति ।

य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं मरणितिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान् बालान् अपरिसवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परि इाप्य वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ २॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३॥

बालेषु मृतेषु मातापितरावेबोदकर्स्पदानं कुर्याताम् ॥ ३॥

हर्तारश्च ॥ ४ ॥

ये च तान् बाळान् मृतान् हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । पवमाचार्यस्य पक्षः॥ ४॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनम् ॥ ५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्याः यो संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुद्की परपद्यानं, कि तर्हि ? अपरेद्यः आ तस्मान्कालात् अमोजनं च ॥ ५ ॥ कि च—

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वोरम् ॥ ६॥

आतुरत्व ब्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥ ६ ॥ कानि पुनस्तानि ?

केशान्त्रकीर्थ पांसुनोप्यैकवाससो दिखणामुखास्सः कृदुपमङ्ज्योत्तीर्योपविद्यान्त्येवं क्रिः॥७॥

प्रकीर्य केशान् पांस्नावपन्ति । आेष्य एकवाससः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सकृदुपमञ्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविश्वनित दक्षिणामुखा एव ॥ ७ ॥

एवं किः ॥ ८॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिष्पमज्ज्योपविशेयुः ॥ ८॥

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

ततः तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भाषांदीनां यथा प्रत्ययो भवति—मह्यमुद्दं दत्तमिति, तथोद्कमुित्सञ्चन्ति। त्रिरित्यनुवृत्ते ख्रिः। आचारात्पित्र्यत्वाध्य वाससा तिल्लामश्रं हस्ताभ्यां । भारद्वाजाय यञ्चरामणे पत्रत्तिलोदकं ददा-मीति प्रयोगः। उत्यिच्या प्रतिक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा प्राममेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्तत्र मृतविषये । ख्रियः कर्तव्यमित्याहुः तत्कुर्वन्ति अगन्युपस्पर्शनगवालम्मनादीनि । एतत्प्रथम ऽहनि । द्विती यादि (१) ध्वहरहरञ्जलिनेकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेध उक्तं द्र एष्ट्यम् ॥ ९॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशान्ति ॥ १० ॥

'आकालमभोजन' (२.१५,१) मित्यादि यदुक्तं तिदतरेषु भार्यादिः भ्योऽन्येष्विप सिपण्डिषु मृतेषु कर्तव्यमिरयेके आचार्या उपदिशन्ति ॥१०॥॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

एकान्तेऽपि विधिवितिषेधानुसारिणः ग्रुचयः, तान् । मन्त्रबतः (२)अ धीतवेदान् सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्रयेषु मानुषेषु च भोजयेत् । (३)अन्ते 'ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ११ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इति दानानि प्रतिपाद्यति ॥ १२॥

बाह्मणश्चैतिस्मिन् कालेऽमात्यान् केशरमश्रूणि वा वापयते ॥ ११ ॥

अमात्याः प्रधानाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

समावृत्ता न वा वपेरन्॥ १२॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वि ये गुरुकुलात् समावृत्ताः स्नातकाः न केशादि वाप-येरन् ॥ १२ ॥

न विहारिण इत्यन्ये ॥ १३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ १३ ॥ इत्यधिकं, घ. पुस्तके. १, आप, पि, सू. २. 'अधीताविस्मृतवेदान्' इति. इ. पु. ३. 'अन्ततः' इति. च' पु.

^{*} एतदन्तरं---

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यमहणादिः । (१)शौः चं कुच्छ्रादिपरिसमाप्तिः। सम्यक् समीचीनः प्रांतप्रहीता 'तुह्यगुणेषु वयोः वृद्धदश्येया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयान्यवद्यं प्रतिपादयति दद्यादिति (२

यस्याऽग्नौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते

न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

यस्याऽन्नस्येकदेशः अग्नी न क्रियते न ह्रयते (२)यस्माहोद्धृथ्याऽत्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यमः॥ १३॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

यत् भक्ष्यमाणं पद्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षार गुड(३)मरीचिलिकुः चादि । (४)क्षारलवणसंस्रुष्टं न होतव्यम् ॥ १४ ॥

तथाऽवरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अवरात्रं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य हे। मो न विद्यते ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं (५)तस्य कथं होमः ? तत्राह — अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्माऽपोद्या तस्मिः

ञ्जुहुवात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

श्रीपासनात् पचनाद्वा ऽग्नेहदीचीनमुख्णं भस्माऽपोह्य तस्मिन् भस्मिनि जुहुयात् चैद्वदेवमन्त्रैः। एषोऽहिविष्यस्य होमः। तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः। अहुतं चाऽग्री भवति। भस्ममात्रत्वादिति। अत्र बोधायनः—

(६)अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तरतो सस्मामिश्रानङ्गारान्निकह्य तेषु जुः हुया दिति ।

(७)अपर आह—यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहभोंज्यानि तेषाः मेष संस्कारस्सकुच होमोऽमन्त्रक इति ॥ १६ ॥

उत्तरे द्वे सुत्रे स्पष्टे—

न स्त्री जुहुयात्॥ १७॥

१. शौचं कृच्छादि इति. ङ. च. पु.

२. 'यस्य ब्राह्मणस्यात्र न दीयत' इति क.च. पुस्तकयोरधिकम् ।

३. 'गुडसुधालिकुचादि' इति ड. पु.

४. क्षारलवर्ण, कृत्रिमलवर्णामिति कुल्ल्कः । तिलमुद्गादते शैब्यं सस्ये गोधुमकोद्र-वौ । घान्यक देवधान्यं च शमीधान्य तथैक्षवम् । स्वित्रधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणस्मृतः ॥ इति निर्णयसिन्धो । ५. तस्य कथ भोजनम् १ इति घ.पु.

६. बौधा. य. ७. अपरे मन्यन्ते 'इति. घ. पु.

नाऽनुपेनः॥ १८॥

आन्नप्राचानाद्वभी नाऽप्रयता भवन्ति ॥ १९॥

अन्नप्राश्चारमाक् गर्भा बाला नाड्ययता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि। गौतमस्तु अपां मार्जनादिकमिच्छति। यथाह (१) अन्यत्राऽपां मार्जनप्र-धावनावोक्षणेभ्यः ॥ १९॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

यानत् संवत्सरो न पारपूर्यते तावन्नाप्रयता गर्भा इत्यके मन्यते॥२३॥ यावता वा दिशां न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥ याविहिन्विभागञ्जानं नाऽस्ति तावशाऽभयता भवन्ति ॥ २१ ॥ (२)ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

उपयनाद्वीक् नाऽप्रयता गर्भा (३)इत्यपरदर्शनम् ॥ २२ ॥ अत्रोपपत्तिः—

अत्र द्याधिकारदशास्त्रैभेवति ॥ २३ ॥

हि थस्मादत्रोपनयने स्रति विधिनिषेधशास्त्रैराधिकारो भवति ॥२३॥
सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसमानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरिप भवाति—(४)उताऽब्रह्मचारी यथोपपादमृत्रपु रीषो भवति नाऽस्याऽचमकल्पो विद्यते इति (५) प्रागुपनयनात्कामः चारवादभक्ष' इति गौतमः॥ २५॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रदने पञ्चद्शी कण्डिका ॥१५॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. गी, २.६. 'अपमार्जन' इति मैसूरपुस्तकपाठः २. ओपनयनादित्येके इति घ.

३. घ. पुस्तक 'भवतीति'इतीतिकरणान्तं सूत्रं पठित्वा'इति करणो हेतौ' इति व्याख्यातम् ।

४. 'उते'त्यादि 'विद्यत'इत्यन्तं घ. पुस्तक एवास्ति । ५. गौ:ध. २. १.

अथ सप्तमः पटलः ॥

सह देवमनुष्या अस्मिल्लोके पुरा बभुतुः। अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः। तेषां ये तथा कः मीण्यारभन्ते सह देवैब्रह्मणा चाऽमुष्मिन् लोके भव-न्ति। अथैतन्मनुः शाखशब्दं कर्म प्रोवाच। (१)प्रजानि-इश्रेयसाय च॥ १॥

(२)श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः। पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चाऽस्मिन्नेव लोके सहैव वभूनुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रोतेस्मातेंगीहींश्च यथावदनुष्ठिनर्दिव जग्मः । मनुष्यासनु तथा कर्नुमसमर्था अहीयत्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । यत एवं कर्मणां सामर्थ्यम् अत इदानीमिष तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारमन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवाः, ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्षेपे मोदन्ते(३) । अथवंहीनानमनुष्यान् हृष्ट्वा मनुवैवस्वतः श्राद्धशब्द श्चाद्यमिति शब्द्यमानमेतत्कर्म प्रोवाच । किमर्थम् १ प्रजानिःश्रेयसाय, ताद्ध्यें च तुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निद्श्रेयसाचेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः।

अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। प्रजानिश्श्रेयसं चाऽस्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥

√तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे॥२॥

तत्र श्राद्धकर्माण पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणाः स्तु भुञ्जाना आह्वनीयार्थे आह्वनीयकृत्ये वेदितब्धाः । त्रीणि श्राद्धे क रणानि—होमो, ब्राह्मणभोजन, पिण्डदानं चेति । अत्र भोजनस्य(४)प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः॥ २ ॥

√ मासि मासि कार्यम् ॥ ३ ॥
तिद्दं कर्म मासे मासे कर्तंव्यम् । वीष्सावचनाद्यावज्ञीविकोऽभ्यासः।

१. प्रजानिवृक्षेयसाय च इति पृथक्सृत्रं च . पु. २. मासि श्राद्धविधित्सया इति ड. पु.

३. एवंविधान् इति ख. पुस्तके टिप्पणीपाठः । एवं हीयमानान् इति च. पु.

४. 'प्रधानतमत्व' इति च. पु.

अवरपक्षस्वाऽपराह्नः श्रेयान् ॥ ४ ॥

अपरपक्षस्य याःयहानि तेष्वपराद्धः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥

यस्यैव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश(१) तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्त-तरम् ॥ ५ ॥

सर्वेष्वेचाऽपरपक्षस्याऽहरसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेवाहस्स्र । पेतृणां तृप्तिरिष्टिशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामेवेत्यादि तस्य कर्तुस्तस्मात्कालाभिनियमात् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावित्याह —

प्रथमेऽहिन क्रियमाण स्त्रीप्रायमपत्ये जावते ॥ ७ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने श्री-प्राय जायते । प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥

द्वितीये स्तेनाः ॥ ८॥

जायन्ते चोराः पुत्राः ॥ ८ ॥

(२)तृतीये ब्रह्मवर्चसनः ॥ ९ ॥

(३) व्रताध्ययनसम्पत्ति बंहावर्चसम् ॥ ९ ॥

चतुर्थे भुद्रपशुमान् ॥ १०॥

क्षुद्राः पश्चीऽजाब्यादयः तद्वान् कर्ता भवति । उत्तरत्राप्येकवचने(४) कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥

पश्चमे पुर्मासो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते ॥११॥

- १. तेषां यथोत्तरं श्रेयस्वम् ' इति ड. च. प्.
- २. तृतीय क्षुद्रपशुमान् कर्ता भवात ॥ चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ।
- ३. व्रताध्ययनसम्पर्शिक्षद्वावचेसम् । आपस्तम्बस्तु तृतीयचतुर्थयोविंपरितफलमाह— तृतीये ब्रह्मवर्चिसनः । चतुर्थे क्षद्रपञ्चमान् ॥ इति पाठा च पुस्तके ।
- ४ कर्तुरं नुवादः, इति घ पु. ।

पुमांस एव भवन्ति,(१) बहवश्च भवन्ति, न चाऽनपत्यः प्रमीयते जीव-त्स्वेव पुत्रेषु सन्त्रिहितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु, न देशान्तरं गतेषु, नाऽपि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥ ११ ॥

षष्ठेऽध्वद्यालोऽक्षद्यालश्च ॥ १२ ॥

अध्वशीलः पान्धः । अक्षशीलः कितवः ॥ १२ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः॥ १३॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १३ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नवम एकखुराः ॥ १५ ॥

अश्वादयः ॥ १५ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६ ॥

व्यवद्वारो वाणिज्यम् , शास्त्रपरिश्वानं वा ॥ १६ ॥

एकादशे कृष्णायसं अपुसीसम् ॥ ५७ ॥

कुट्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १७ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १८॥

द्वादश्यां बहुवः पश्चावो भवन्ति ॥ १८॥

त्रवोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९॥

त्रवेदस्यां बहुवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनी यानि भवन्ति । किं तु ते पुत्रा युवमारिणः युवान एव म्रियन्ते(२)॥ १९॥

चतुर्दश ग्रायुषे राद्धिः॥ २०॥

संत्रामे जयः ॥ २० ॥

पञ्चद्द्ये पुष्टिः ॥ २१ ॥

^{9.} बहुवश्च भवन्ति, भन्याः रूपविद्यादिभिक्तोभमाना भवन्ति, इति घ. इ. पु.।

२. 'अयुवमारिण' इत्यन्ये इत्यधिक ख. इ. पु. ।

स्वयम् ॥ २१ ॥

तत्र दृष्याणि निलमाषा त्रीहिएवा आपो मृत्कफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र श्राद्धे न्ति इत्याणि यथायथमवद्यमुपयोज्यानि ॥ २२ ॥ स्तेहवति न्वेवाऽसे नीवनरा पितृणां प्रीतिही-

वीयांमं च कालम् ॥ २३ ॥

यहा नहा असं सबतु स्टेइवींत तुनिस्मिन्नाज्यादिभिरुपसिके पितृ-का तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रतिसंवति । सा च वार्वयानं व कालसनुवर्तते ॥

नथा धर्मोह्रनेन दृब्येण तीर्थं प्रतिपन्नेन ॥ २४॥

धर्मार्जिनं यहदृब्यं पात्रे च प्रनिपादिनं तेनाऽपि नधा तीवतरा पित्रः र्णा प्रीतिदीघीषांसं च कालमिति॥ २४॥

संबन्धरं गव्येन प्रीतिः॥ २५॥

उत्तरत्र मांसप्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । गब्येन मांसेन नंबत्सरं पिनृणां प्रीतिभवति ॥ २५॥

भूगांसमतो माहिषेण ॥ २६॥

माहिषेण मांसेन, अनः सम्बत्सरात् भृयास बहुतरं काळं पितृणां व्यक्तिसंबन्ति ॥ २६ ॥

एनेन ग्राम्यारग्यानां पद्मानां मांसं सेध्वं व्याख्यातम् ॥२५॥

एतेन माहिषेण मांसेनाऽन्येषामवि शास्याणामजादीनामारण्यानां च शशाः र्दानां मामं मेन्य व्याख्यातम् — पितृणां श्रीनिकरमिति । मेध्यप्रहणं श्रिते विद्धानां मा भूदिति ॥ २७॥

इत्यापस्तम्बचर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥



खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्वं कालम् ॥ १ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषुपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमां-सेनाऽनन्तं कालं ब्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥ १॥

तथा दातबलेमेत्स्यस्य मांसेन ॥ २ ॥

शतबिलर्बहुशस्यको रोहिताख्यः॥२॥

वार्घाणसस्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यातो कर्घाणसः। तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति॥३॥

प्रयतः प्रसन्नमनास्तुष्टो भोजयेद्वाह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः। प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः। सृष्टः उत्सा-हवान्। (१) 'सृष्टश्चेद्राह्मणवधे हत्वाऽपी' तिद्र्शनात्। (२) 'वृत्तिसर्गताय-नेषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साहः। प्रवभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत्। किश-शान्? ब्रह्मविदः आत्मविदः। यान्यादिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धा मातु-लादयः। गोत्रसम्बन्धाः सगोताः । मन्त्रसम्बन्धा ऋत्विजां याज्याश्च। अन्ते-वासिसम्बन्धाश्चिश्या आचार्याश्च॥ ४॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोद्योंऽपि भोजयितव्यः॥

यदि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लः भ्यन्ते, तदा समुदेतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितब्यः किमुत मातुलादय इत्यपिशब्दस्याऽर्थः॥५॥

एतेनाऽन्तेवासिनो व्याख्याताः॥६॥

एतेन सोदर्थेण अन्तेनासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या-दिभिस्सम्बन्धास्सर्वे एव व्याख्याताः—अन्येषामभावे समुदेता भोजयि-तव्या इति ।

अत्र मनुः —

(३)'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हब्यकव्ययोः। अनुकल्पस्तु विश्वेयः सदा सङ्किरनुष्ठितः॥

१. गौ घ. २२. ११. २. पा. सू. १. ३. ३८. ३. म. हमृ. ३. १४७,

(१)मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं(२) विट्पर्ति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥'इति॥६॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मित्रर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥ सम्भोजनी नाम पिशाचिभक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोऽध देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या ज्ञालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ८ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः विशाचभिक्षायाः । नैषा पितृन् गच्छति नाऽपि देवान् । किं तु श्लीणपुण्या परलोः कप्रयोजनराहिता सर्तो इहैव चरति छोके यथा गौर्मृतवत्सा गृहाभ्यन्तर एव चरति न बाहिर्गच्छति तद्वदेतत् ॥८॥

तद्वधाचष्टे—

इहैव सम्भुअतीति दक्षिणा कुलात्कुलं विनइयनीति ॥९॥

सम्मज्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिण श्राद्धे दानिकया गृहात् गृहं गत्वा रहैव लोके नश्यतीत्यर्थः॥ ९॥

अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परित्राह्यः ?

तुल्वगुणेषु वयोबृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेष्सन् ॥ १० ॥

यो वयसा बृद्धस्स तावद्याह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृताः ईप्सन् लिcसमानश्च भवति स त्राह्यः(३)। अद्रव्यक्तशो९िव अवृद्धोऽिव, द्वयोस्त समबाये यथाह्यीति ॥ १०॥

षूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेद्यितस्यम्-श्वः श्राद्धं भविता तत्र भवताऽऽहवनीयार्थे प्रसादः कर्तेच्य इति ॥ ११ ॥

अपरेचर्डितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेशः श्राद्धदिने दितीयं निवेदनं कर्तब्यमद्य श्राद्धामिति ॥ १२ ॥

^{9&#}x27;, म स्मृ. ३, १४८.

२, विद्पतिर्जामाता ।

३. यद्वा वयो बृद्धो प्राह्मोऽद्वव्यक्त्रशोऽपि । द्रव्यक्त्रशोऽप्यवृद्धोऽपीति । इति पाठः च. पु. ।

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति ततृतीय भवति॥१३॥ त्रिःप्रायमेके आद्धमुपदिद्यान्ति ॥ १४॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिभवति । किं तर्हि यज्ञ यावच्च श्राद्धे तः त्सर्वे त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनिषण्डानामप्याः वृत्तिस्तिसम्नेवाऽपराह्णे ॥ १४ ॥

यथाप्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीय च कर्तब्यम् ॥ १५ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रास वराध्ये प्रावनीयाद्यथोक्तम्॥१६॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्विप वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओद् नद्दोषस्ततस्समवदाय प्रासवराध्यं प्राश्नीयात् यथोक्तं गृह्ये(१) 'उत्तरेण यजुषा द्देषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीया'दिति। तत्र प्रयोगः(२)पूर्वेद्युनिवेदनम्। तद्वत् परेद्युः प्रातर्भोजनकाले आमन्त्रणं-सिद्धमागम्यतामिति। ततो होमादिपिण्डनिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः सर्वतस्समवदाय ग्रासाव-रार्ध्यस्य(३)'प्राणे निविष्टे'ति प्राद्यानमिति॥ १६॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥१७॥

प्रागुदञ्जौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा। विदुषां शब्दसिद्धवर्थं सा नः पातु शरावती॥'

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः । तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूद्रपात्रादर्धः पात्रादादायाऽर्ध्यदानमिति । (४)पितिरदं तेऽर्ध्यम् , पितामहेदं तेऽर्ध्यं, प्रपितामहेदं तेऽर्ध्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके(५) । यद्यप्युदीः

१. आ. प. यू. २१. ९. २. पूर्वेयुर्नवानरेभ्यो निवेदनं, इति च. षु. ।

३. 'प्राणे निविष्ठोऽसृतं जुहोमि ब्रह्माणि म आत्माऽसृतत्वाय' इति मन्त्रः ।

४. 'अमुष्मै स्वधा नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणाध्यं दशात्' ततस्तिलान् श्राद्धभूमौ विकिरेत्, इति अधिकः पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः।

५, आख्व, गृ. ४ ८ ३, ।

च्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामध्यति सर्वेषामपि भवति ॥ १७ ॥ 'डिव्रिधवतामग्नौ च कियता' मित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

होमकाल 'उद्धिवनामग्नौ च कियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते। मन्त्रे(१)'अधीष्टे च'ति लोट्मत्ययः॥ १८॥

'कामसुद्धियतां काममग्रौ च क्रियता' मित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच ॥ १९॥

अध ब्राह्मणाः काममुहिद्ययतां काममग्नी च क्रियतामित्यतिसृजेयुः अनु जानीयः । तश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पकादन्नाः दन्यास्मिन् पात्रे पृथेककरणम् । तत्सुत्रकारेण ज्ञापितमष्टकाश्राखे ॥१९॥

इवभिरपपात्रैश्च श्राहस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥

(इवभिरिति बहुवचनातः प्रामस्करादीनां नाहशानां प्रहणम् ।) अप-पात्राः पतितादयः प्रतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा(२)परिश्रिते कर्तव्यमिति॥२०॥

दिवत्रदिशपिविष्ठः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रदृश्-द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे सुञ्जानाः

पङ्क्तिद्वणा भवन्ति ॥ २१ ॥

(३)वित्रवित्री श्वेतकुष्ठी । शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफ इत्यन्ये । पर-तल्पगामी यः परतल्पं गत्वा अञ्चतप्रायश्चित्तः तस्य प्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः तस्य पुत्रः। शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । 'ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्' इत्युः क्तत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम्-क्रमविवाहे यः शृद्रायां पूर्वमुत्पाद्य पश्चात् ब्राह्मण्यामुखादयति तस्य पुत्रः शुद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स हि पिता शुद्रः सम्पन्नः । श्रूयते हि(४) तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति । स्मर्यते च-

(५)'यदुच्यते द्विजातीनां श्रुद्राहारपरित्रहः। न तन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम् ॥' इति ।

^() कुण्डलान्तर्गतो भागः घ. पुस्तक एवास्ति । १. पा सू. ३. ३. ११६.

२, 'परिश्रितेन' इति, क. च. पु.।

^{ः.} व्वित्री. म विवत्री कुष्ठी, इति घ. पु.। 🐣 ४. ऐ. बा. ७, ३. १३.

५. या. स्मृ. १. ५७. ।

(१) पते दिवडयादयः श्राद्धे मुञ्जानाः पङ्कि दृषयान्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥

√ित्रमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिसाचिकेतश्चतुर्मेघः पश्चाग्निज्वें-ष्टसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे मुञ्जानाः पङ्किपावना भवन्ति ॥२२॥

'मधुवाता ऋतायत' इत्येष तृचः(२)तिमधः। तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुराब्दाः। इह तु तद्ध्यायी पुरुषित्रमधः। त्रिसुपणः (३)'चतुष्कपदां युवतिः सुपेशा' इत्यादिकस्तृचो बाह्वृचः। अन्ये तु तैत्तिरीयके(४)'ब्रह्म मेतु मा'मित्यादयः त्रयोऽनुवाका इत्याद्धः। तत्र हि 'य इमं त्रिसुपणमः याचितं ब्राह्मणाय दद्यादि'ति श्रूयते 'आसहस्त्रात् पिक्कं पुनन्तो'ति च। पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः। त्रिणाचिकेतः नाचिकेताऽग्निबंह्वांषु शखासु विधीयते (५)तैत्तिरीयके, कठवछोषु, शतपथे च। तं यो वेद मन्त्रबाह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः(६)नाचिकेताग्निक्कंताग्निक्कंतः(६)नाचिकेताग्निकंतः। विरात्नानुवाकाध्यायीत्यन्ये,(७) प्राणापानित्यादि। चतुर्मेधः अश्वमेधः, सर्वमेधः, पुरुषमेधः, पितृमेध, इति चत्वारो मेधाः। तद्ध्यायी चतुर्मेधः। चतुर्णो यञ्चानामाहर्तेत्यन्ये। पश्च िनः

^{9.} इतः पूर्व वृष्वजीपतिः वृष्वजी शूद्धन्या अदत्ता रजस्वला च वृष्वजी तस्याः पतिः निषद्धस्यविकेता तिलक्ष्मबलरसविकेता । राजस्यः राज्ञास्य स्वितं वृत्वाति स राजभृत्यः ॥ ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नस्सन् यस्योत्पाद्यिता सन्दिग्धः स तदुत्पन्न एकेति । शिपिविष्ठादयः श्राद्धे सुजानाः,... इति पाठो घ. पुस्तके ।

२. मधु वाता ऋतायते, मधु नक्तमुतोषसि, मधुमान्ना वनस्पतिः(ते. सं. ४. २. ९.) इति तिस्रः ऋचः त्रिमधुः ।

३. चतुष्कपदां युवात्तः, एकस्युपर्णस्ससमुद्रम्, सुगर्ण विप्राः, इति तिमूः ऋचः (ऋ. सं. ८. ६. १६.)

४. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेघया, ब्रह्ममेघवा, तै. आ. (महानारायणीपनिषदि.) (३८,३९,४७.) इति त्रयोऽनुवाकाः त्रिसुपर्णः ।

५. तैतिरीयके. ब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशे प्रगठक आम्नातः । क्ठोपनिषदि प्रथ-मादित्रिषु बल्लीषु, शतपथे ।

६. नाचिकेतामेरित्रश्चेतत्यन्ये, इति. च. पु.

७. प्राणापानव्योनादानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरह विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा. (तै. था. (महाना,) ९५.) इत्यादिः विरजानुवाकः।

सभ्यावसथ्याभ्यां सह ।(१)पञ्चानां काठकाग्नीनामध्येता वा। ज्येष्ठसाम तळवकारिणां प्रसिद्धं उदु त्यं, चित्रमित्येतयोगींतम्। तद्वायतीति ज्येष्ठस्य समागः। ज्येष्ठसामिक इति पाठे बीह्यादित्वात् उन्। वेदाध्यायी स्वाध्यान् यपरः। अन्वानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः। थ्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्धे द्रष्टव्यम्। एते श्राह्मे भुज्ञानाः पर्द्धि शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याऽनन्तरः मितिशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यस्याकिकपाठो व्याख्यातः॥ २२॥

न च नक्तं आडं कुर्वीत ॥ २३ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्धिलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमियात् तदा श्राद्धरोषं न कुर्वति, अपरेद्युर्दिवैव कुर्वतिति ॥ २३ ॥

आरब्वे चाऽभोजनमासमापनात् (अन्यत्र राहुद्दीनात्) ॥ २४ ॥

पूर्वे चुर्निवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानात्मध्ये कर्तुभौजनप्रतिषेधः। अन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठित्ति। भन्च नक्त'मित्यस्यापवादः राहुर्व्वतेने नक्तमपि कुर्वीतेति। उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न पठिति। तथा च पूर्वेर्न व्याख्यातम्। प्रत्युत 'न च नक्त'मित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातम्। पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम्॥२४॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने सप्तद्शी कण्डिका॥ १७॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥



१. सावित्र, नाचिकेत, चातुहींत्र, वैश्वसृजा, रुणकेतुकाख्याः पञ्च चयनविशेषाः तैतिरिशयन्नाद्यणे ३ याष्टके दशमादिषु त्रिषु (काठके. १. २. ३) प्रपाठकेषु समन्त्रका आम्नाताः पञ्चाग्नयः । छान्दोग्योपनिषद्याम्नातपञ्चाग्निविद्यान्थ्यायी पञ्चाग्निरिति मनौ (३. १८५) मेघातिथिः ।

अथाऽष्टमः पटलः ॥

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥

विलयनं नवनीतमलम्। यस्य दक्ष्तो हस्तादिना मन्धनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मधितम्। तथा च नैघण्डुकाः—

(१)'तकं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलिपे'ति । यन्त्रपीडितानां तिलानां करुकः पिण्याकम् । मधुमांसेप्रसिद्धे । मांस मप्रतिषिद्धमपि । पतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यं शुद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसम्मताः॥ २॥

कृष्णधान्यं(२)माषादि । न कृष्णा बीहयः । ग्रहात्रं पक्तमपकं च । ये चान्येऽनाश्यत्वेनामोज्यत्वेन सम्मताः तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥

(३)अहविष्यमतृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत्॥ ३॥

अहिविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः येन च क्रते नोक्तेन वा परं क्रोधयेत्, तच वर्जयेत् ॥ ३॥

स्मृतिमिच्छन् यशो मेधां स्वर्गे पुष्टिं द्वादशौ र् तानि वर्जयेत्॥ ४॥

स्मृतिरिधगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेषा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् । पुनर्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ नुवादः स्मृत्यादिकं फलं विधातुम् । द्वादशैतानीति वचनं विलयनादे-रपि परिग्रहार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तं मा ग्राहीदिति ॥ ४॥

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाच त्रिषवणमुद्कसुपस्षृद्धाः न्ननग्निपक्षवृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-वत्सरमेतद्व्रतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंदात्स-मिमतमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

९. अमरको. २. का. वै. ५३.

२. कुछ्तथादि इति घ. च. पुस्तकयोः, कृष्णकुछ्तथादि. इति इ. पु.

३. 'अह विध्य'मित्यादि 'वर्जये' दित्यन्तमेकसूत्रं क. पुस्तके परम् ।

अधोनाभ्युपरि जाम्बाच्छाद्येति व्याख्यातम् (१.२४.११) त्रिपवणं त्रिषु सवनेषु प्रातमध्यन्दिनं सायमिति उदक्षमुपस्पृत्तत् स्नानं कुर्वन् । अनिगाप्त्रवर्शतः, वृत्तिः द्वारीरयात्रा, सा अग्निपक्तेन न कार्या । अग्निग्रहणात् काळपकस्याऽऽम्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुपगच्छन् । स्थानास निकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा चिच्छयनम् । एतत् 'विळयनं मिथिन'मित्यारभ्याऽनन्तरमुक्तं संवत्सरं वतं चरेत् । एतः द्वातम्याच्यारिश्वद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्यतेन सम्मितं सहशं यावत्तस्य फळं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवळं समृत्यादिकमेव प्रयोग्जनमिति ।

अपर आह—'विलयनं मधित'मित्यादिकं वतान्तरं स्मृत्यादिकामः स्य। 'अधोनाभी'त्यादिकं तु सम्मितं वत्मिति। एतच्च ब्रह्मचारिः णो गृहस्थस्य च भवति।

तथा च बौधायनः--

(१)'अष्टाच्यारिशास्त्रिमतिमत्याचक्षते तस्य सङ्क्षेपः संवत्सरः। तं संवत्सरमनुष्याख्यास्यामः—स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेव प्रतिः पद्येत । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशाइमश्रुलोमनखानि वापियः स्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे'त्यादि ॥ ५ ॥

नित्यश्राद्वम् ॥६॥

अधाऽहरहः कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ६ ॥ बहिर्ग्रोमाच्छुचयः ग्रुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्शामात्कर्तव्यं तस्याऽन्नसंस्कारः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्याः प्रयता इति पूर्वे मेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ७॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ८ ॥

तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव प्राह्याणि ॥ ८ ॥ कानि पुनस्तानि ?

यैरत्नं संस्कियते येषु च सुज्यते ॥ ९ ॥

यैर्भाण्डेरत्रं संस्कियते येषु च कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति॥ ९॥

१. नेदमदोपलभ्यमानबीधायनीये धर्मसूत्र उपलम्यते ।

तानि च भुक्तवद्भयो द्यात्॥ १०॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भयो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। एवं प्रत्यहम् ॥ १० ॥

समुदेतांश्च भोजपैत् ॥ ११ ॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ११ ॥

न चाऽतद्गुणायोच्छिष्ठं प्रयच्छेत्॥ १२॥

भाण्डेषु यत् भुक्तशिष्टं तदिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्रहिताय न दद्यात् तहुणायैव दद्यादिति(१)॥ १२॥

एवं संवत्सरम्॥ १३॥

एवमेतान्नित्यशाद्धं सवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १३ ॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याऽह्यां उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहित्वणैन अजेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्राऽस्मित्रधै लोह्याब्दः-(२) 'लोहस्तूपरो भवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे'ति । च मकेषु च भवति (३)'श्यामं च मे लोहं च म' इति ॥ १४ ॥

मानं च कारयेत्पातिच्छन्नम् ॥ १५॥

मान धिष्णमं वेदिका । दश्यते हि मिनोतेरस्मिन्नर्धे प्रयोगः अग्रेणाऽऽग्नीश्रं चतुर उपस्नावं विमितं विमिन्वन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चा-न्निनतमि'ति। स प्वायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः। तं मानं कारयेत् कर्म-करैः, प्रतिच्छनं च तञ्जवति तिरस्कारिण्यादिना। इदमपि ग्रामाद्बहिरेव॥

त्रस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान भोजयेत्॥ १६॥

तस्य मानस्योत्तरास्मित्रधे ब्राह्मण भोजायितव्याः ॥ १६ ॥ ्रजभयान्पद्भयति ब्राह्मणांश्च सुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिद्यान्ति ॥ १७ ॥

^{9.} तदलाभे एतानि भुक्तबद्भयो ददाति उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तबद्भय एव दयात्॥ इत्यधिकं घ. पुस्तके। २. लौहेन इति घ. पु.

३ ते स. ४. ७. ५. "अग्नाविष्णू सजोषसा"इत्याद्या एकादशानुवाकाः चमका इ. स्युच्यन्ते 'चमे' शब्दघटित्वात् ।

तस्यैवं क्रतस्य कर्मणो महिसा उभयान् पश्यित, कांश्च कांश्च बाह्यणन्सुर ज्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यित तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपि शन्ति धर्मज्ञाः ॥ १७ ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १८॥

अत ऊर्ध्व मासिश्राद्धं क्रियताम्, मा वा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति ॥ १८॥

श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः॥ १९॥

हि यस्मादन्त्येऽहनि यद्दर्शनमुपगच्छन्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् छताछतमिति ॥ १९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः।

तिष्येण पुष्टिकामः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे द्वितीयप्रश्लेऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८ ॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारियत्वा तैः पाणिपादं प्रश्वालय सुखं कर्णौ प्राह्य च यद्वातो नाडितवाति तदाः सनोडिजिनं बस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणाः सुखो भुञ्जीत ॥ १॥

पृष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिश्येण(१) 'नक्षत्रे च लुपी''त्यधिकरणे तृतीया । तिश्ये नक्षत्रे गौराणां सर्वपाणां चूर्णानि कर्मः करैः कारयेत् । कारयित्वा तच्चूर्णैः पाणां पादौ प्रक्षात्य मुखं कणौं च प्रक्षात्य चूर्णशोषं प्राइनीयात् । प्रास्योदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । प्रतावत् प्रतितिश्यं विशेषकृत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वाः तो नातिवाति अघो नातीत्य वाति तदासनस्ताहशासनः भुञ्जीतेति वश्यमाणेन सम्बन्धः । तत्र बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्य कर्षः । वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

अनायुष्यं त्वैवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥२॥

१. पा. सू. २, ३,४५.

यदेवंमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोक्तुर्यो माता तस्या अनायुष्यमनायुष्यकरामिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृमता नैतन्नतं कार्यमिति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्रमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमस्रो भोजनपात्रम् । भौहुम्बरस्ता-स्नमयः सुवर्णेन मध्ये ऽलंकतस्स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥ ॥ ३ ॥

नचाऽन्येनाऽपि भोक्तव्यम् ॥ ४॥

नवान्यनेति कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तत्यम् । अपिर्धात्वार्धाः नुवादी । भोक्तव्य इति पुंछिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ ४ ॥

यावद्गासं सन्नवस्मन्द्यन्नाऽपजिहीताऽपजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रसति सहाङ्गुष्ठम् ॥ ५ ॥

यावदेव सकृत् प्रसितुं शक्यं तावदेव सन्नयन् पिण्डीकुर्वन् । अस्कन्द् यन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीतित्यन्वधः । सहङ्ग्छम् आः स्येऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठे।ऽप्यनुप्रविश्चिति तथा सर्वानेव ग्रासानु क्तेन प्रकारेण ग्रसित ग्रसतो मध्ये क्रियान्तरिविधः-नाऽपिनहीत मोजन पात्रं सन्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपिनहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिद्म् यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सत्यं, 'प्रकमान्तु नियम्यत' इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवाऽऽन्ताद्वुष्ठातन्य इत्येवर्थः मिद्म् ॥ ५॥

न च मुखशब्दं कुर्यात्॥६॥

भोजनदशायामिदम्। पवमुत्तरम्॥६॥

पाणि च नाऽवधूनुयात्॥ ७॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७ ॥

आचम्य चोध्वौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात्॥८॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वी धारयेत् यावतः प्रगतोदकौ शुक्कोदकौ भवतः॥८॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ९॥

भुका नियमेनाशिरुपस्त्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

दिवाच न भुञ्जीताऽन्यनमूलफलेभ्यः ॥ १० ॥

- मुलानि कन्दाः । पत्लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यहिना न भुजीत । तद्धक्षः णे न दोषः ॥ १०॥

स्थालीपाकानुदेइवानि च वर्जयेत्॥ ११ ॥

(१)तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजये' दित्यादी ब्राह्मणो भृत्वा न भ ञ्जीत अनुदेश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कृतिपतानि च न भुञ्जीत ।११।

सोत्तराच्छादनंश्चैव यज्ञोपवीती सुञ्जीत ॥ १२ ॥

उत्तराच्छादनमुपरिचासः । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नाऽस्य भोजने ''अपि वा सुत्रमेवोपवीतार्थ'' इत्ययं करुपो भवतीत्येके। समुचय इत्यन्ये ॥ १२ ॥

नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १३ ॥

यित्रयमेन कर्तव्यं मासि श्राइं, तत् स्नेहद्भव्ययुक्तमेव दशात् । न शुष्कम् ॥ १३॥ तत्र विशेषः--

सर्पिमीसामिति प्रथमः कल्पः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अभावे तैलं जाकमिति॥ १५॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याऽभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यञ्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १५ ॥ 🕆

मघास चाधिकं श्रादकल्पेन सर्पिब्रीह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥

मवास पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान् भाजयत्॥१६॥

इत्यापस्तम्बधमेसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पकोनविंशी काण्डिका ॥ १९ ॥

१. आप र. ७. १५,

मासि आद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्तुयान् तेनोपयोजयेत् ॥१॥

येनोपायेनोपयोजायितुं शक्नुयात् अभ्यद्गे, उद्धर्तने, भक्ष्ये, भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्म-णस्य तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजायितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजये त्। द्रौणंद्रोणमिति चीष्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंभूताः प्रबलाः प्रयत्नेनाप्रन्विष्य भोजयित-व्या इति ॥ १॥

्रसिमुदेतांश्च भोजयेत्र चाऽतद्गुणायोच्छिष्टं दसुः ॥२॥

े ब्याख्यातमिदम् । दद्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥ २ ॥

अथ पुष्टिकामस्यैवाऽपरः प्रयोग आ पदलसमाप्तेः—

उद्गयन आपूर्यप्राणपचस्यैकरात्रमवरार्ध्यमुगोष्य ति-ष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं अपयित्वा महाराज-

मिष्ट्रा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा प्रष्टयर्थेन सिद्धिं वाचयीत ॥ ३॥

पुर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्येण तम्मिन्नक्षत्रेत्र स्थाळीपाकं अपियत्वा (१)महाराज वैश्रवणं यजेत । आज्यभागान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधान होमः । स्विष्टकृदादिजयादयः । परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थाळीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धि वाचयीत पुष्टिरस्त्वित ॥ ३॥

एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात्॥ ४॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादिसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापरस्माः तिष्यात् यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥

द्धौ द्वितीये॥ ५॥

१ कुबेराय वैश्रवाणाय । महाराजाय नमः । (तै. आर. १. ३१.) इति मन्त्र वैश्रवणस्य महाराजपदेन सामानाधिकरण्यात् ॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वी भोजयेत् । अन्यत्समानम् । एवमातृतीयात् ॥५॥ त्रींस्त्रतीये॥६॥

तृतीये तिष्ये त्रीन् भोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्यूचयेन ॥ ७ ॥

एवभेतत्कर्म यावत्सवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं चाऽभ्युचयेन भवति । चतुर्थांप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि॥॥ पवं कृते फलमाह-

महान्तं पोषं पुष्पति ॥८॥ महत्या पुष्टवा युक्ती भवति ॥ ८॥

आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति । न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥

आत्ततेजमां भोजनं वर्जचेत् ॥ १०॥

आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जोत ॥ १० ॥

भरमतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाऽधितिष्ठेत् नाऽऽकामेत् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत्॥ १२ ॥ एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् न क्रयात ॥१२॥

प्रेङ्गोलनं च पादघोः ॥ १३ ॥

प्रेह्वोलन दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥

जान्नि चाऽत्याधानं जङ्घायाः ॥ १४॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या जङ्कायाः अत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् १४ नखेश्च नखवादनः ॥ १५॥

स्पष्टम् ॥ १५॥

स्फोटनानि चाडकारणात्॥ १६॥

पर्वसन्धीनां स्फोटनानि वर्जयेत अकारणात्, कारणं श्रमवातादि। वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष पवार्थः ॥ १६ ॥

यचान्यत्परिचक्षते । १९॥

यच्चान्यदेवं उक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तद्पि वर्जयेत् ॥ १७ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥
एकश्चराब्दोऽनर्थकः । केचित्रैव पठिनतः । धर्माविरुद्धाः ये द्रव्यपः
रिग्रहास्तेषु च थोक्ता उत्पादयिता स्यान्निरीहस्स्यात् ॥ १८ ॥

प्रतिपाद्यिता च तीर्थे ॥ १९॥

तीर्थ **गुणवत् पात्रं, यङ्गो वा । तत्र द्रव्यस्याऽर्जितस्य** प्रतिपाद-यिता स्यात् ॥ १९ ॥

यन्ता चाऽतीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २०॥

बन्ता नियन्ता अप्रदाता अतीर्थे अप्रदाता च स्यात् । यतः पुरुषाद्वप्र-दानेऽपि न भयं स्वात् । भयसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २०॥

सङ्गहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानिप्रयवचनानुसरणादिभिर्मनुष्याणां सङ्कद्दणशीलस्स्यात्२१

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ प्रमीविरुद्धा ये भोगाः स्रक्वन्दनस्वभार्यासेवनाद्यः, तेषां च भोगज्ञीलस्स्यात् ॥ २२ ॥

एवसुभौ लोकावाभिजयात ॥ २३॥

एवं महत्या पुष्टवा युक्त उक्तप्रकारमजुतिष्ठन्तुभौ लोकावभिजयित भोगेनेमं लोकं, तीर्थे प्रतिपादनेन चाऽमुं लोकमिति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने विशी काण्डिका॥ २०॥



इति चापस्तम्बघर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

THE PARTY OF THE P

'सर्वाश्रमाणां समयपदानी' त्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमाः ? इत्यत आह—

चत्वार आश्रमा गाईस्थ्य, माचार्यकुलं, मौनं, वानपस्थ्यमिति ॥ १॥

आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽधिंनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामान्यसंक्षा ।
गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः । तस्य भावो गाईस्थ्यम् । स एक
आश्रमः । आचार्यकुरु तत्र वास्रो सक्षणया सोऽप्येकः । 'मनु अवबोधन'
मनुत इति मुनिर्क्षानपरः । तस्य भावो मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठत
इति वनप्रस्थः । स एव वानप्रम्थः । प्रज्ञादित्वादण् । तस्य भावो वानप्रस्थम् । इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । पतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णाः मेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं "(१)पेकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षः विधानात् गाईस्थ्यस्ये"ति समृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीदिति ॥ १ ॥
तेषु सर्वेषु यथोपदेशमञ्चा वर्तमानः क्षेमं गच्छिति ॥

तेष्वाश्रमेषु चतुर्ष्विप यथाशास्त्रमन्यमस्समाहितमना भूत्वा यो वर्तते, सं क्षेममभयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमविकरूप उक्तो वेदितब्यः निश्रेयसार्थिनाऽन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवाहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—(२)'तस्याऽऽश्रमविकरुपमेके ब्रवत' इति ॥ २॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः॥३॥

उपनयनप्रसृति य आचार्यकुळे वासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाद्तिामन्यतः मस्स सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३॥

सर्वेषामन्त्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥

अनुःसर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुःसर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुळे वासस्समान इति ॥ ४ ॥

बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि

^{9.} बी. घ. ३. ३६.

कर्तब्यानि । एषामन नुष्ठाने प्रत्यवायः । फलं चेदमेषाम् , एतानि शक्या न्यनुष्ठातुं, नैतानीत्याचार्यादुपश्चत्य यत्कर्म फलं वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥

तत्र गार्हभ्ध्यस्य पूर्वमेव प्रपश्चितत्वाद्ध्ययनानन्तरं प्रतिपित्सितः स्याऽऽचार्यकुरुस्य स्वरूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य निषम एतेनैवान्तमनुषसीदत आचार्यकुले शारीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥६॥

यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ ब्रह्मचर्याविधि'रिः त्यारभ्याऽग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्तिनैव नियमनाऽऽन्तमाद्यारीरपाताः द्रमुपक्षीदतः उपसदनमेवानृपसदनं तस्कुर्वतः आचार्यकुले वरीरन्यासः परिन्त्यागो भवति ब्रह्मचारिणो निष्ठिकस्य। तत्रैवाऽऽमरणातिष्ठेत्, नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत्। यदि तमेवाश्रममात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मद्यः—

(१)'आचार्यं तु खलु प्रेतं गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुद्दारे सिपण्डे वा गुरुवहात्तिमाचरेत्॥
एषु त्वविद्यमानेपु स्थानासनविहारवान्।
प्रयुक्षानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्दहमात्मनः॥
एवं चरति यो विष्रो ब्रह्मचर्यमविण्लुतः।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः॥'
इति॥ ६॥

अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥

अथाऽनन्तर परिवाजो धर्म उच्यते । दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवाऽऽरम्भान् परित्युवाऽऽत्मलाभाय संन्यासाश्रमं परिवजतीति परिवाट् सन्यासी॥॥॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजाति ॥ ८॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानिविष्कुतब्रह्मचर्यः प्रवजित परिवज्यां कुर्याद्यदि तथैव पककषायो भवति । श्रूयते च(२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवक्ते जत् गृहाद्वा बनाद्वे'ति, 'यदहरेव विरजेचदहरेव प्रवजेदि'ति च । अत्र केचिदाहुः—'अत एवे'ति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेना-अमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याऽनिभमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिश्रायः-दार-परिब्रहे सति 'यावज्जीवमभिद्यांत्रं जुहुयादि'ति श्रुत्या विरुध्यते । स

कथं प्रवज्ञेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागन नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । तथाऽऽह याज्ञवल्क्यः-

(१)'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते॥' इति । अथ योऽनाहिताग्निस्तम्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः ? ऋणश्रुतिविरोधः--(२)जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रः

(३) ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अपनाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यघः॥' इति ।

ह्मचर्येणिषभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य' इति । मनुरपि--

मोक्षो मोक्षाश्रमः। नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रवड्या नोपपद्यते। अथ तत्र(४) 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या युक्तं प्रविज्ञतुं तदा विरक्तस्य, (५)गाईस्थ्यादिष भविष्यति । स्मर्यते च--

(६)'प्राजापत्यां निरुप्येष्टि सर्ववेदसद्क्षिणाम्। आत्मन्यशीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेत् गृहादि'ति ॥

तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतमार्थः पुनद्रीरिक्रयायामसमर्थः, तस्यापि युज्यते प्रवज्या। तस्मा'द्यदहरेव विरज्जे'दि(७)त्येष एव कालः प्रवज्यायाः, सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सुत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यथा 'गृहाद्वा वनाद्वे'ति ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याह, तथेति ॥ ८॥

तस्योपदिशन्ति॥ ९॥

तस्य परिवाजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ९ ॥

अनम्रिरनिकेतस्याद्शमीऽशरणो सुनिःस्वाध्याय एवी-त्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवात्तिं प्रतिलभ्याऽनि-

होSनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मचारिणस्समिदाधानाद्यक्षिकार्यं गृहम्थस्यौपासनाद्याब्रहोत्रादि वानप्रस्थस्य(८) 'श्रामणकेनाश्चिमाधाये'ति विहितेऽग्नी होमादि । तस्य

२. ते. सं. ६. ३. १०. 9. या. ६म्. ३. २०२.

३. म. स्प्ट. ६. ३५. ४. जाबाला. ४. ५. गृहस्थस्यापि इति च 🗠

६. म. स्प्ट. ६. ३८. ७. 'एक एवांश' इति इ. पु. ८. गी. घ. ३. १

तु नैवंविधं किञ्चिद्गिकार्यमस्तीत्यनिष्ठः । निकेती निवासस्थानं स्वभूतं तदभावादिनिकेतः । शर्म सुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदिष शरणं न प्रतिपन्नः न वा कस्यचिच्छरणञ्जूत ईत्यशरण । स्वाध्यायः प्रणवा-दिपवित्राणां जपः । अत्र बौधायनः—

'तृक्षमृिलको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मुळं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय करूपत इति होवाच प्रजापति'रिति । तेत्रव वाचं विस्तेत् । अन्यत्र मौनवतः स्यात् । यावता प्राणा प्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां प्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवे शः । अन्यदा बहिर्वासः । इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमा स्यो यस्य न सन्ति सोऽनिहाउनमुत्र इत्युक्तः । एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे द्यहमपि वसेत् । अत्र गौतमः—(१)'न द्वितीयामपर्तु रात्रिं ग्रामे वसेदि'ति (२)वर्षासु ध्रुवशील'इति च ॥ १०॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

यत् परेर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वाः स आच्छादयेत । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सर्वेरेव वासोभिः शिरमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिद्षि वासो विभूयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह—

सर्वतो विधितो निषेधतश्चाऽस्य परिमोक्षमेके बुवते । न किञ्चिद्स्य कृत्यं न किञ्चिद्स्य वर्ज्यामिति ॥ १२ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति--

सत्यान्त्रते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परि त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १३॥

सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्ते परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनुः तं (३) 'ताद्धे सत्याद्विशिष्यत" इत्यादिके विषये अनृतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुब मृष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतः वातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् । इमं लोकं पहलौकिकं काम्यं कर्म । असं च लोकं पारलौकिकं काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मान-

^{9.} गौ. घ. ३. २१.

२. गौ. ३. १३.

३. स. स्सृ. ८. १०४.

मध्यारमपटले।(१-२२, २३)क्तमन्त्रिकेत् उपासीतेति । तदेवं ज्ञानवलावलः म्बनेन हर्गविधिनिपेश ये भ्वेरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपस्य-स्तम्॥ १३॥

अधैनेपामेव स्वरचारिणां(१) कि तत्र प्रमाणम् ? तत्राह--

बुडे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

अस्मिनि इदेऽवगते सति तदेव जानं सर्वमञ्जूनं प्रश्लाह्य क्षेमं प्रा-पयति । श्रयने हि--

(२) न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पद्विचं विदिग्वा। न कर्मणा छिप्यने पापकेने 'ति(३) 'तद्यथेषीकान्छमग्नौ योतं प्रद्येत प्वं हास्य सर्वे पाष्मानः प्रद्यन्ते' इति च ॥ स्मर्थते च--

'(४)यथैयांसि समिद्धोऽग्निमस्मसात्कुरुतेऽर्ज्जन।

ज्ञानाम्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १४ ॥ नदिदं निराकरोति -

तच्छास्त्रैविंप्रतिषिद्धम् ॥१५॥

यानि यनेरेव कर्नव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि, तैरेव तांद्वप्रतिपिद्धम्। तत्र मनः--

(५)कृध्यन्तं न प्रतिकृध्येदाक्ष्यः कुशळं वदेत् । सप्तद्वागवकीणीं च न वाचमनृतां वदेत्॥ न चौरपातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां छिप्सेत काईंचित् ॥ इति अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि तानि कर्तव्या नि । यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥

'वुद्धे श्लेमप्रापण' मित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धामित्याह-

युद्धे चेत्क्षेमप्रापणिमहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६॥

आत्मवोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते, तदा इहैव शारीरे दु:खं नीपलभेत जानी । न चैतदस्ति । न हि जानिनां मूर्घाभिषिकंमन्योऽपि क्षघादुःख-मेव तावत् क्षणमात्रभपि सोदुं प्रभवति॥ १६॥

१. किंत्राणम् इति. च. मु. २. वृ उ. ७. ४. २३. ते. वा २. १२. १४

३. छान्दो. ५. २४. ३. ४. श्रीमद्भ, ग. ४, ३७. ५, म. स्मृ. ६, ४८, ५०

एतेन परं च्याख्यातम् ॥ १७ ॥

परलोके भवमाप दुःखमेतेन व्याख्यातं न स्वैरखारिणां निवर्तत इति। तस्मात् कर्मभिः परिपक्वकषाय एव अवणमनननिदिध्यासनैः साक्षाः स्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यानिश्चिपन्नप्राङ्गयोगनिस्तो मुर च्यत इति * । अत्र बोघायनः (१)--'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति । गौतमः (२)—'मुण्डाईशाखी वे'ति ॥ १७॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान प्रव्रज्ञति ॥ १९ ॥

प्रवृज्ञति प्रकर्षेण ब्रज्जिन अपूनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित इति । तथा च गौतमः(३)— 'ग्रामं च न प्रविशेदि' ति । गतमन्यत् , उत्तरं च ॥१९॥

तस्योपदिशन्त्येकाभिरनिकेतस्यादशर्माऽश्वरणो मु-निःखाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २० ॥

कः पुनरेकोऽग्निः ? न तावदौपासनः,ब्रह्मचारित्वात् । तस्माह्णौिकः केऽग्रौ यथापुर्वे सायंत्रातस्समिध आदध्याद्रस्यर्थो विवक्षितः।

अपर आह—'श्रामणकनाग्निमाधाये' ति गौतमः । अस्यार्थः—श्रा-मणकं नाम वैखानसभुत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंत्रातराग्निकार्यामिति । (४)तथा च बौधायनः—'वानप्रस्थो वैसान-स्रशास्त्रसमुदाचारो, वैखानसो वन मृलफलाशी तपस्शीलस्सवनेषूः दक्सुपस्पृद्यान् श्रामणकेनाऽग्निसुपसमाधाये'त्यादि । अन्यद्गतम् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमंस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले एकविंशी कण्डिका ॥ २१ ॥



^{*} एत्रचिह्नानन्तरं अत्र यदुदाहृतं 'ज्ञानेन सर्व दह्यतं' इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागाः र्जितानि कर्माणि प्रायश्चित्तेन ज्ञानन वा दह्यन्त इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशायां स्वेरचारोऽन्-ज्ञायते । यस्य हि स्वशरीरेऽपि वीभत्या स कथं पश्वादिभिरविशेषस्त्रीमङ्गमादौ प्रवर्ततं रहित भागः क. पुस्तक एवास्ति अधिकपाठतया परिगणितः च. पुस्तके टिप्पण्याम्

૧. લો. ઘ. ૨. ૨. ૧૦. ૪૦. ર. મૌ. ઘ ર. ૨૨. ર. મૌ. ઘ. રૂ. રૂર ४. तथा च बौधायनः इत्यादिग्रन्थो नास्ति ड च. पुस्तकयोः । बौ.ध.२.६.१६.१७. आप० घ० ३५

तस्पाऽऽरण्यमाच्छादनं विहिनम् ॥ १ ॥

अरुपये भवमारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १॥

ततो मुलैः फलैः पर्णेस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥ ततो मुलादिभिवर्तयन् वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वेश्चरेश्वरणशीलः स्यात् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्कालं वर्तियत्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्चयेदिति वश्यमाणेन सम्बन्धः । तान्य-भिनिश्चित्य तैर्वतेयदिति ॥ ३॥

ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्॥ ४॥

ततः कियन्तञ्चित्कालमन्भक्षः ततो वायुभक्षः तत आकाशमभि निश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरसंयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मूळादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं समाश्चयणं फलतो विशिष्टमिति हुन्द्रदेस ॥ ५ ॥

अथ वानप्रस्थरयैवाटऽनुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥

अधेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्व ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वा वार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्याऽऽनुपृत्यै कर्मोपदिशन्ति ॥ ६ ॥ कथम ?--

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्रीनाधाय कर्माण्यरभते सोमावराध्यांनि यानि अवन्ते॥७॥

ब्रह्मचर्ये म्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भृत्वाऽश्रीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि ? सोमावराध्यानि अवराधे पश्चार्ध तत्र भवोऽवराध्येः सोमः अवराध्यों येषां तानि सोमावराध्योनि सोमान्तानि हविर्यक्षाख्यानि चातर्मास्यादीन् हिवर्यक्षान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते श्रुतौ वि हितानि ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारस्मप्रजस्सहाग्निभिवहित्रीमाहसेत्॥८।

अथ प्रामाद्वाहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्प्रामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतश्वाऽस्ति ॥ ८ ॥

एको वा॥९॥

अथवा पुत्रेषु भार्यो निक्षिष्य स्वयमेक एव वसेत्। अस्मिन् पक्षे 'प्राजापत्यां निरुष्येष्टि'मिति परिवाज उक्तेन न्यायेन श्रौतानग्नीनात्मिनि समारोज्य श्रामणकेनाऽग्निमाधाय एकाग्निभवेत् ॥९॥,

सिलोञ्छेन वर्तयेत्॥१५॥

ब्याख्यातः सिलोञ्छः । तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुः दुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणमः । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १० ॥

न चाऽत ऊर्ध्व प्रतिगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

यदा सिळोड्छेन वृत्तिर्जाता अत कर्ष न कुतिश्चिद्पि प्रतिग्रह्णीयात् ॥११॥

अभिषिक्तश्च जुहुवात् ॥ १२ ॥

यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः स्नातः। अतुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधातुम्॥ १२ ॥

दानैरपोऽभ्युपेयादभिन्नत्राभिमुख आदित्समु-

दकसुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

शनैरवेगेन जलारायं प्रविशेत् । प्रविश्य चाऽभिन्नत् हस्तेनोदकं ताड-यन् उदकमुपस्पृशेत् स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥ १३ ॥

(१)इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वन्दद्रव्याणामेक उपदिश्वान्ति पाकार्धे भोजनार्थे वासिपरश्चदात्रकाजानाम्॥ १५॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि । यानि च भोजनार्थानि कां स्यादीनि । वासिर्देव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णा(२)मेकैकस्य हे हे द्वव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमपि वास्यादिश्वदुपकरः णविशेषो दारुमयः ॥ १५ ॥

ब्रन्दानामेकैकमादायेतराणि दत्वाऽरण्यमवातिष्ठेत ॥१६॥

 ^{&#}x27;इति विधिः' इत्येव सूत्रम् च्छ. पु.
 एकैकस्यां विधायां इति च. पु.

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रब्यं स्वयमादायेतराणि भार्यायै दत्वा अरण्यमवतिष्ठेत उपतिष्ठेत आश्रयदिति ॥ १६ ॥

तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च॥

तस्य वानप्रस्थस्याऽतोऽर्णयप्रवेद्यादर्ध्वं आरण्येनैव नीवारादिना होमः यृतिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिएजा च आच्छादनं वरुक**लादिना ॥ १० ॥**

येषु कर्मसु पुरोडाज्ञाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥१८॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य तत्स्याने (१)चरवः कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वे चोपांद्रा सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

सर्वं च कर्मकाण्ड साङ्गं प्रधानमुषांशु भवति पारायणब्रह्मयञ्चाध्य-यनेन सह। तद्युपांशु कर्तव्यमिति॥ १९॥

नाऽऽरण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥

उपांश्वचनादेव सिद्ध वचनमाभिमुख्यप्रतिषेघार्थम् । तेनाऽरण्यः स्था यथा नाऽऽभिमुख्यंन शुणुयुः तावदुर्वादिवति ॥ २० ॥

अग्न्यर्थे दारणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१॥

आकाशे खयम् ॥ २२ ॥

स्वरं चाऽऽकाश एव वसेत् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीणें शय्यासने ॥ २३ ॥

शयनं चाऽऽसनं चाऽनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चिद्रपस्तीर्य ॥२३॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

नवे धान्ये इयामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमतुः जानीयात परित्यजेत्। तत्र मनुः--

(२)'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥' इति ॥ २४ ॥ इत्यापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वाविशी कण्डिका ॥ २२ ॥

९. अनवस्नावितान्तरूष्मपकतण्डुलप्रकृतिकश्वरः । २. म. स्मृ. ६. २५.

भूगांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंपातरथेमाहरेत् ॥१॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य। भूथांसं नियमिष्टिक्ष सस्यं सञ्चितुयात्। किं तर्हि ? अन्वहमेव पात्रेण येनकेनचित् सायप्रातश्वाऽर्थमद्यानीयमात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव ॥ १॥

एवं कियन्तचिकालं वर्तयिका-

ततो मूकैः फकैः पणैंस्तृणौरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिः श्रयेत्। तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः॥२॥

सर्वे गतम्॥ २॥

निर्ह्णापिता आश्रमाः। अधेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधाः न्यमप्राधान्यं च निर्ह्णयते—

अथ पुराणे इलोकाबुदाहरन्ति— अष्टाद्यातिसहस्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयः । दक्षिणेनाऽर्यम्णः पन्थानं ते इमद्यानानि भेजिरे ॥ ३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋष्यः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्थरणो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तन (१)यूमादिमार्गण गन्वा पुनर्राप सम्भूय इमशानानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे। जायस्व स्थियस्वेत्याजीवं जीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः। उत्तरे-णाऽर्धम्णः पन्थानं तेऽसृतत्वं हि कल्पते॥ ४४/

ये(२)तु प्रजातिं नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण(३) अर्चिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं विभक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कृत्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥ ४॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥ ६ ॥

गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः। तेषामेषा प्रशंसीति॥५॥ पुनरपि तेषामव प्रकारान्तरेण प्रशंसा—

अधाऽिव सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति॥६॥

अथाऽपि अपि च सङ्करपादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामुर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम् —

यथा वर्षे प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोज-वता यचाऽन्यदेवंयुक्तम्॥ ७॥

यदि महत्यामनावृष्टौ (१) सत्यां 'वर्षतु देव' इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षी पर्जन्यो भवति । यदि वा कञ्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः-पुत्रोऽस्य जाः यतामिति स पुत्रवानेव भवति । यदि वा (२)चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिम्मवन्तं दिरक्षेरन् तथैव तद्भवति। मनस इव जवो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देशमियत्यामेव कालकलायां प्राप्तुयामिति, ततां यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्तोति तावता तं देशं प्राप्तोति । यचान्यदेवंयुक्तम् रोगिणामारोग्यादि तद्दिप सङ्गहपादेव तथा भवति ॥ ७॥

यस्मादेवम्-

तस्माच्छुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टाः नाश्रमानेतानेके ब्रुवते॥८॥

तस्माच्छुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि'त्यादिश्चत्यनुगतत्वाः दुक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफळत्वाच एतानू ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हः स्थ्यादुरकृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ ८ ॥

तदिदं गाईस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति-

त्रैवृद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणिमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ब्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसम्बन्धाः न्युचैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाः णिमिति मन्यन्ते ॥ ९ ॥

१. सत्यां इति नास्ति च. पु.

२. 'दूरेषु' इति. छ. पु.

ज्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । तां ये पाठतश्चाऽर्थतश्च विदिन्ति ते त्रैविद्याः । तेषु पक्षज्ञानास्त्रविववृद्धाः । तेषां (१)वेदशास्त्रविदां
वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति, निष्ठा निर्णयः । यथाह मगवान् जैमिनिः—(२) चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, इति(३) प्रत्यक्षमनिमित्तमि ति
च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते, किलक्षणानि १ त्रीहियवादिमिसम्बद्धानि "उच्चेः ऋचा कियते, उपांशु यजुषे त्रयेवंप्रकाराणि तैर्विष्द्ध
आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु
सर्वासु च शाखासु अग्निहोत्राद्दीनि(४) विश्वस्जामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतया विधीयन्ते । अवो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । उर्ध्वरेतसां
त्वाश्रमास्तद्विष्द्धा नैवाऽऽश्रयणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथा च
गौतमः— 'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्ये'ति ।
एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ ९॥

इमशानानि भाजिर इति निन्दां परिहरति-

यतु दमशानमुच्यते नानाकमणामेषोऽन्ते पुरु-षसंस्कारो विधीयते ॥ १० ॥

यत्तु गृहस्थानां समशान श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीना-मन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भृत्वा इमशानमेव सेवन्त इति ॥ १० ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्णेशब्दं श्रूयते ॥१२॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरम्, अनन्त्यमपरिभितं स्वर्गशब्दवाः च्यं फलं श्रूयते —'स एष यञ्चायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गे लोकमेती'ति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति(४) यकारश्छान्दसः उपजनः अपपाठो वा ॥१२॥

इत्यापस्तम्बधर्ममूत्रवृत्तौ द्वितायप्रश्ने त्रयोविंशी कण्डिका ॥२३॥

१. वेदशास्त्रार्थविदां इति छ. पु. २. जे. सू १. १. २. ३. जे सू. १. १, ४.

४. सहस्रवत्सरसाध्यं सत्रं विश्वमृजामयनम् । भत्र संवत्सरशब्दो दिनपर शित भीमांसकाः । षू , मी. ६. ७. १३.

५. यकारोपजनच्छान्दसः इति भवितुं युक्तम् ।

पुनर्राप गाईस्थ्यमेव ब्रकागान्तरेण स्तीति-

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमान्नाय आह--प्रजामन् प्रजायमे नदु ते मन्योऽसृतमिति ॥ १ ॥

अधार्य अपि च अस्य गृहस्थस्य प्रजापनि प्रजासन्तानम् अस्तम् असः रमणम् अन्नाये चेद अह है मध्ये मरणधर्मन । प्रजां जायमानामनु त्व प्रजायसे न्वमेव प्रजास्त्रेण जायसे । तदेव ते सरणधर्मिणः असतसमरणमिति । न स्वं ख्रियमे, यतस्त्वं प्रजारुपेण निष्ठसीनि ॥ १ ॥

उपपन्न चैनदिस्याह ---

अधाऽपि स एवाऽयं विस्तृहः पृथक्त्रन्यक्षेणोपलः भ्यतं हद्यनं चाऽपि साम्दर्धं देहत्वमे-बाऽस्यत् ॥ २ ॥

अपि च स एवाऽयं पृथानिकटः प्रत्यक्षेणेपलभ्यते । स एव द्विधाभृत इव लक्ष्यंत । इत्यते हि साहत्य द्वयाः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वः ॥ २ ॥

र्याद पुत्ररूपेण।ऽवस्थानं, क्रियतावतस्याह--

ने क्रिप्टेष कर्मम् वर्तमानाः पूर्वेषां माम्परायेण की ति स्वर्गे च वर्धयन्ति ॥ ३॥

ने पुत्राक्षिष्ठेषु चोदिनेषु कर्ममु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपिताः महादीनां साम्परायण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्ति स्वर्ग च वर्षयन्ति—अ स्याऽयं पुत्र एवं कर्मा, अस्याऽय पेत्रइति । स्वर्गे च वर्धयन्ति । कीर्ति-मनां हि स्वर्गवासश्युयते ॥ ३॥

एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

एवमनेन प्रकारेण अवराऽवरः परेषां कीर्ति स्वर्ग च वर्धयति ॥ ४॥

आभृतसम्प्रवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥

भूतसम्हर्वो महाप्रलयः। आ तस्माते पुत्रिणस्वर्गनितो भवन्ति ते च ५ पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भाविष्यत्पुराणे ॥६॥

प्रलयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य वीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥ ६ ॥

अथाऽपि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति । गाईस्थ्यमेव वरि-द्वमिति ॥ ७ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्षे प्रजाति अद्धां तपो यज्ञः मनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भृत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंः

सन्निति॥८॥

त्रयी विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । बद्धाचर्यमष्टाचत्वारिशदादिकम् । प्रजाति प्रजोत्पादनम् । अद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यक्षमग्निहो । तप उपवासादि । यक्षमग्निहो । तप उपवासादि । यक्षमग्निहो । य एतानि कर्माणि कुवते, तैरित् तैरेव सह वयं स्मः त एवाऽस्माकं सहायाः । अन्यन्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिक प्रशंसन् पुरुषो रजः पांसुर्भूवा ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाष्ट्यर्थः । यथैवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाः अकीर्ति नरकं च वर्धयेयुः॥ ८॥

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पणी वनस्पतेन परान् हिंसन्ति ॥ ९॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णे वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतितः न वनस्पतिं शास्तान्तरं वा पातयित तद्वत् ॥ ९ ॥ एतदेवोपपादयति —

नाऽस्याऽस्मिँ छोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परास्मिन कर्मफलैः ॥ १०॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नाऽस्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्मफलैरपि सम्बन्धो नाऽस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

आप० घ० ३६

तत्राऽऽह--

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्धक प्रयतेन वस्यमाणन हेतुना वेदिनब्यम् ॥ ११ ॥

प्रजापनेऋषांगामिनि सर्गोऽयम् ॥ १२॥

प्रजापते हिंगण्यगर्भस्य ऋषाणां च मरी च्यादीनामथं सर्गे देवादि स्विधं-गन्तः । ते चाऽध्वस्ता एष स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परार्माप ध्वंसयेयुः; तदैतद्वापपद्यते--पुण्यकृतः सुखे नाऽद्यापि वर्तन्ते इति ॥ १२॥

अत्रोदाहरणभाइ-

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयःपरा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र स्वर्गे ये पुष्पकृते। विसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयदशरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलन्त्यः दीव्यमाना उपलभ्यन्तं, दिचि यथा सप्तिषंमण्डलम् । श्रूपते च(१) 'सुकृतां वा पतानि ज्योतींपि, यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां घ्यसे पूर्वेपां प्रध्वंस इति ॥ १३ ॥

स्यातु कमीवयवेन नपसा वा कश्चित्मशारीरोऽन्तः वन्तं लोकं जयित सङ्कल्पासिडिश्च स्यान तु तज्ज्येष्ट्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥

कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषण तपमा वा तीवेण कश्चिद्ध्वरेताम्सहरारीरेणाऽन्तवन्तं छोकं जयनीति यत्तत् स्यात् सम्भ वदिषि । यश्च सङ्कलादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदिष स्यात् न तु नदाश्रमाणां ज्यैष्ठग्रकारणामिति । तदेव 'मेकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्ययः मेव पक्षः स्थापितः। अन्ये मन्यन्ते-सर्वे आश्रमा दूपिता भूपिताश्च। ततस्तेषु सर्वेषु यथापेदेशमन्ययो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेष स्थि तमिति॥ १४॥

इत्यापस्तम्वधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ते चतुर्विशी कण्डिका॥ १७॥

इति चापम्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिभिश्रविराचितायां उज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

अथ दशमः पटलः ॥

1 2 7

व्याख्यातास्सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः॥१॥

वक्तवश्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्ते । यादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाः दयो ब्राह्मणस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । गुश्रूषा शुद्धस्य । राजाऽत्राभिषिको विविक्षितः । तस्यैव हि वश्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्धिशेषतो यद्धक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥ १ ॥

द्चिणाद्वारं वेइम पुरं च मापयेत्॥ २॥

वेशम गृहं पुर नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थपः त्यादिभिः। दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्त्रथोक्तम्॥ २॥

अन्तरस्यां पुरि वेइम ॥ ३ ॥

सर्वेषामेच प्राकाराणां मध्ये या प्स्तस्यामन्तरस्थां पुरि वेश्म मापये• दात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

तस्य वेशमनः पुरस्तादावसथः कारियतन्यः । एत्य वसन्त्यास्मिनिः त्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संक्षा(१) ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दर्येत बहिरन्तरं चेति ॥ ५॥

दक्षिणेनत्येनबन्तम्। पुरामिति(२)'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम्। पुरस्य दक्षिणतः अदृरे सभा कारयित्रव्या। दक्षिणोद्यद्वारा दक्षिणस्यामुः सरस्यां च दिशि द्वारं यस्यास्सा तथोका। किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्। यद्वद्वित्तं यच्चाऽभ्यन्तरं तदुभयमपि यथा सन्दर्यतेत्येवमर्थनिति। सेषा द्यतसभा। तस्यां द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः॥ ५॥

१. तत्र ह्यतिथय आमन्त्र्यन्ते इत्यधिकः पाठः च. पु. २. पा. सू. १. ३. ३१.

सर्वेष्वेवाऽजस्रा अग्नयस्स्युः ॥ ६ ॥

वेदमन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु छौकिका अन्ये। अविच्छेदेन घार्याः ॥ ६॥

🗸 आग्नेपूजा च नित्या यथा गृहमेघे ॥ ७ ॥

तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्यो । यथा ग्रहमेषे औपासने सायंप्रातः होंम इत्यर्थः । मन्त्राविप तावेव, द्रव्यमपि तदेव ॥ ७ ॥

्र/आवसथे ओत्रियावराध्यानितिथीन् वासयेत्॥८॥

आवसथाख्ये स्थाने अतिथीन् वासयेत्। ते विशेष्यन्ते श्रीत्रियावरार्ध्यां-निति। अवरपर्यायोऽवरार्ध्यशब्दः। यदि सर्वान्वासयितुं न शक्तोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति॥ ८॥

तेषां यथागुणमावस्थाः शय्याऽन्नपानं च विदेयम् ॥ ९॥

तेपामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमानसथादि विदेयं विशेषेण देयम्। आवसथा अपवरकादयः। शय्या खट्वादयः। अन्नमोदनादि। पान(१) तकादि॥ ९॥

गुरूनमात्यांश्च नातिजीवेत्॥ १०॥

गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नाऽतिजीवेत् भक्ष्यभोज्याच्छाः दनादिषु तान्नाऽतिरायीत ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वाऽवः सीदेदभावाद्वुद्धिपुर्वे वा कश्चित्॥११॥

अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुषा आहाराभावेन वुसुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत्। आतपः आदित्यरिहमतापः। एतः प्रकारेरभावात् वृद्धिपूर्वं वा न कश्चिद्द्याह्यणोऽण्यवसीदेत् अवसन्नो न स्यात्। राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन काश्चिद्वसन्नः स्यात्। वुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् —यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो भवति। तदा नाऽसी हिमातपयोक्षपनिवेद्यायितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः। तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति॥११॥

१. तक्रसूपादि इति च. पु. तकादिसूपादि इति क. पु.

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याऽबोक्ष्याऽक्षान्निवपेद्युग्मान् वैभीनकान् यथार्थान् ॥ १३ ॥

वर्वीकायाः समाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि कितवा अक्षेदींब्यान्ति तत्ह्थानमधिदेवनम्। तत् पूर्वेकाष्ट्रादिना उद्धान्ति उद्धत्याऽवोक्षति । अवो-क्य तत्राऽक्षान् युग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् याचिद्धर्यूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति। कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम ॥ १२ ॥

आर्थाः शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्स्युः ॥ १३ ॥

भार्याः द्विजातयः । (१)शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्यवादिनः । एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः देवितारः स्युः । त एव तत्र दीव्ये-युरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्वा गुच्छेयुः । स च राक्षे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसवत्सरं वा दद्यात् । स एव च स्थानान्तरे द्वियतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान्। तत्र याञ्चवहक्यः-

(२) पळहे रातिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं रातम्। गृङ्खीय। द्वर्तकितवादितराइशकं शतम्॥ स सम्यक्षािलतो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्राहयेज्जैत्रं दद्यास्त्रत्यं वचः क्षमी ॥' शति ॥ १३ ॥

आयुषग्रहणं चत्तगीतवादित्राणीति राजाधीने भ्योऽन्यत्र न विद्येरन्॥ १४॥

आयुषप्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विदेश्त न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥ १४ ॥

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥

यस्य राज्ञो विषये प्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेत्र-कृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने पञ्चविशी कण्डिका ॥ २५॥

^{--・}セマストラー

१. शुचयो धर्मशुद्धाः इति च. पु. र. या. स्मृ. २. १९९; २००

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च द्दहाह्यणेभ्यो यथाईमनन्ताँ छोकानाभिजयाति ॥ १॥

भ्त्यानामनुषरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथाई विद्यावृत्ताच तुरूपं क्षेत्रं वित्त च द्यात् । एवं दददनन्ताल्लेकानाभेजयति॥१॥

$\sqrt{$ त्राह्मणस्वान्यपिजगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुराः त्मयूपो घञ्चोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्वानि चोरादिभिरपहृतानि अपिजगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानायाः पजित्य प्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोर्रहन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यह इत्याहुर्घमेज्ञाः । सङ्कामो यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रव्यं दक्षिणा । सुत्रे तु 'तं यज्ञ इत्याहु'रिति गौणो वादः ॥ २ ॥

एतेनाऽन्ये सूरा व्याख्याताः प्रयोजने सुध्य-मानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

प्रयोजनं चोरादिभिरवहतानां ब्राह्मणस्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थ युव्यमाना ये ग्रूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा ब्याख्याला आत्मयूपा यज्ञा अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥

ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽयीञ्छुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निद्ध्यात् ॥ ४ ॥

आर्याञ्छुचीन् सत्यशीलानिति व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् प्रामेषु नगरेष च प्रजानां रक्षणार्थ ।नेदध्यात् नियुक्षति ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः (। ५ ॥ ;

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेष्रपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्यः॥५॥

😘 सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६॥ 🕟

संवतः सर्वासु दिशु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्यत्रि त्यपपाठः ॥ ६ ॥

क्रोज्ञी ग्रामेभ्यः॥ ७॥

प्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिश्च कोशो रहवः। प्रामेभ्यः इति(१) यतश्चाऽध्व-कालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी॥ ७॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिः भ्यस्तरप्रतिद्यु राक्षा तैस्तत् प्रतिदाप्यम् राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण उन्त्योष्ट्यं वकारं पठन्ति ॥ ८॥

धार्म्य द्वालकमबहारयेत्॥ ९॥

तत्र गाँतमः—

(२)'विश्वतिभागश्याहकः पण्ये' हाते। यह्यणिग्भिविकीयते हिङ्ग्वादि, तस्य विश्वतितमं भागं राजा गृह्धीयात् । तस्य शुल्क इति संद्वा। एव धार्म्यः धर्र्यश्ट्राहकः। तमधिकृतैरेवाऽवहारयेत् प्राह्येदिति। मलादिव विशेषस्तैनेवोक्तः—(३)'मूलफलपूर्पौषधिमधुमांसतृणेन्धनानां षाष्टि-क्य'मिति॥९॥

्र अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः ॥ १०॥

/सर्ववर्णानां च स्त्रियः॥ ११॥

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥ ११ ॥

क्रमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

व्यञ्जनानि इम्रश्चादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२॥

े ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३॥

विद्यामुहिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः ॥ १३ ॥

्∖तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

तपस्विनः कुठछ्चान्द्रायणादिप्रवृत्ताः। धर्मपराः, अफलाकाङ्किणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः। धर्मपरा इति किम्? ये अभिचारकामा मन्त्र-सिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति॥ १४॥

१, पा. सू. (वा) १. ४. ३१. २. गो. ध. १०. २६. ३. गो. ध. १०. २७.

शुद्रश्च पादावनेक्ता॥ १५ ॥

यस्त्रैवर्णिकानां वादावनेका स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥

अन्धमूकबिधररोगाविष्टाश्च ॥ १६॥

पतेऽप्यकराः यावदान्ह्यादि ॥ १६ ॥

ये व्यर्थी द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

ये च परिवाजकादयः द्रव्यपरिष्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिष्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः।

तथाच वसिष्ठः—

(१)"अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो बालवृद्धतरुणप्रः श्चान्ता" इति ॥ १७ ॥

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविद्यान् क्रमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कतः अ बुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः-अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति ॥१८॥

बुद्धिपूर्वे तु दुष्टभावो दण्डघः ॥ १९ ॥

यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थी प्रविश्वति स दण्ड्यो द्रब्यानुः क्रपमपराधानुक्रपं च । दुष्टभावप्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥ १९॥

सन्निपाते वृत्ते शिइनच्छेदनं सबूषणस्य ॥ २०॥

सनिपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिक्ष्वच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जः नस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सबूषणस्य शिश्नस्य चछेदनमिति ॥२०॥

कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाइयः ॥ २१ ॥

कुमार्थं तु सन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न शिदनच्छेदः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

अथ सन्निपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्थौ राज्ञा मृत्ये ब्रासाच्छाः दनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥

९. व. घ. १९. २३.

रक्ष्ये चाऽत ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

अतः प्रथमात् सन्निपातात् कर्षं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेन् ॥ २४ ॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषाः भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवस्रजेत् दद्यात् । परदारं भन्ने द्वञ्चराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनम्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्ञीवं निरोधः॥ २१॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रदेने षट्विशी कण्डिका ॥ २६ ॥

चरिते यथापुरं धर्माहि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चिरते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वे धर्मात् , तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण सम्बन्धा भवति । हिराब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कार्यितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिहोष इति ॥ १॥ परदारप्रसङ्घादुच्यते -

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यस्समाचचीत ॥ २॥

योऽनपत्यः आत्मनश्राकत्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्याः (१)परत्र नियुक्त, मृते वा तस्मिन् तात्पत्रादयस्सन्तानकाङ्किणः, तद्भि-षयमेतत् । कुळान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया। सा हि पूर्व पितृगोत्रा सती(२) भर्तृगात्रधर्मैरधिक्रियेत । अतः भर्तृपक्ष्याणां सगोत्रस्थानीः या भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो-ऽसगोत्रेभ्यइसमाचक्षीत—इसमनपत्या, अस्य।मपत्यमुत्पाद्यतामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तदभाव(३) सपिण्डेभ्यः॥

कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषः ? तमाह--

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपिदेशन्ति धर्मः

१. परस्मै. इति. क. पु.

२. मर्तृगे।त्रधर्मेऽधिकियते ।

३. सांपण्डाय. इति. च पु.

काः। तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति(१)॥३॥ तमिमं नियोगं दुषयति--

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्यप्येचं पूर्वे कृतवन्तः, तथाऽपि तद्यस्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम्। कुतः ? इन्द्रियदीर्बल्यात् । दुर्बलोन्द्रिया ह्ययत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याः जेनापि भर्तृब्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्यादिति ॥ ४ ॥ सगोत्रविषयेऽपि यो विशेषस्सोऽपि नास्तीत्याह--

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्नसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात पा णेरन्यो भवति सगोत्रस्याऽपि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्ट सः मानम् १ तस्माद्विशेष इति । अविशिष्टमित्यपपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः ?

तद्यतिक्रमे खल्द्र पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभयोर्द्मपत्योः नरको भवति । खलुपुनरिति प्रः सिद्धिद्योतकौ निपातौ। अतः पत्याऽपि न स पाणिस्त्याज्यः यः पूर्वे गृहीतः। भार्ययाऽपि न स पाणिस्त्याज्यो येन पूर्वमात्मानः पा णिगृहीतः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीधानभ्युद्य एवमा-रम्भणाद्पत्यात् ॥ ७ ॥

आरभ्यतऽनेनेत्यारमभणः योऽयं दम्पत्योः परस्परीनयमः, स आ रम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । पवंभूतो योऽभ्युद्यस्स एवं वर्षीयान् । वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् ? पवमुक्तप्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यः मारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षायानिति । अपत्यादिति पाठः। आपत्यादिति प्रायेण पठान्ति॥ ७॥

नाइय आर्थेवद्यद्वायाम् ॥ ८ ॥

आर्यक्षेवर्णिकः, श्रुदायां परभायायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्रानार्यः निर्वास्यः ॥ ८॥

१. ''कुलाय कन्या क्वचिद्देशेषु दीयते । गोत्रजे न केनचिद्प्यनुभूयते । उक्तं च वृहस्पतिना-अभर्तृका भ्रातृभार्या प्रहणं चातिदूषितम् । कुले कन्या प्रदाने च न्येषु दृश्यते इति" इत्यधिकः पाठः घ. पु.

परस्रीगमनप्रायश्चितम्] उड्डवलोपेते द्वितीयः प्रदनः । २९१

वध्यदशुद्र आयोगाम् ॥ ९॥

ग्रहस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योडन्तःपुरादिष्वाधिक्तो रक्षकस्सन् स्वयं गच्छिति, तस्य भविति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्रच्छेदनमेव । तथा च श्रुद्धाधिकारे गौतमः(१)—'आर्यस्व्यिमगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च । गोता चेद्धघोऽधिक' इति । याञ्चवल्कयेन प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः—

"(२)सजाताबुत्तमो दण्डः भानुलोम्ये तु मध्यमः।

प्रातिलोम्ये वधः(३) पुंसां स्त्रीणां नासादिकुन्तनम् ॥'इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षा द्रष्टव्यः । तथा 'नाइय आर्यइस्द्रद्रायामि' त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षम् , ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शुद्रा, तिद्वषः यं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

दारं चाऽस्य कर्षायेत् ॥ १० ॥

भस्य शुद्धस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

> (४)'ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां स्त्रियः शुद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विद्युध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः॥'

इति समरणात् ॥ १० ॥

√सवर्णायामन्यपूर्वायां सकुत्सान्निपाते पादः पततीत्युपदिशानित ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिः यस्यास्ता अन्यपूर्वा परमार्या, तस्यां सवर्णयां सक्र इमने पादः पति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तस्य तुर्योऽ शस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । पतस्य श्चोत्रियभाः यायामृतुकाले कामतः प्रथम(५)दूषकस्य । तत्र गौतमः(६)—'द्वे पर-दारे । श्चीणि श्चोत्रियस्ये'ति ॥ ११ ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

प्वमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पति ॥ १२ ॥

१. मौ. ध, १२, २, ३. २, या. समृ. २, २८६.

३. पुसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् इति विज्ञानेश्वराहतः पाठः ।

४. इलोकोऽयं मानवे एकादशाध्याये १७८ इलोकानन्तर प्रक्षिप्ततया पठितः।

५. दूषकस्य ब्राह्मणस्य, इति घ. च. पु. ६. मी. घ. २२, २९, ३०.

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

अतः-चतुर्थे सिन्निपाते सर्वमेव पति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । पतञ्च प्रतियोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदृषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे करूप्यम् । तत्र—

(१) थत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतम्,

इति स्मरणात् स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पति । तद्नुरोः घेन करुप्यम् ॥ १३ ॥

जिह्वाच्छेदनं शुद्रस्याऽऽर्धे घार्मिकभाक्रोशतः ॥ १४ ॥

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिके(२)स्वकर्मस्थं यद्याक्रीशति निन्दति गईते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्यति । मनुस्तु सामान्येनाह-

(३)'येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याऽपराध्नुयात्।

तदङ्गं नस्य छेत्रव्यं तन्मनोरनुशासनम् इति ॥

गौतमस्तु--(४)'शुद्रो द्विजातीनतिसन्धायाऽभिहत्य च वाग्दण्डपारु ध्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्या'दिति ॥ १४ ॥

बाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५॥

यस्तु शुद्रो वागादिष्वार्थेस्समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तन्यम् । स दण्डेन ताडियतम्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥१६॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु निमिचेषु ग्रदस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वयः मारायितब्यः ॥ १६ ॥

चञ्जनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

हाह्मणस्य खेतेषु निमित्तेषु चक्षुणे निरोधः कर्तब्यः। पष्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तृत्पाद्ययेतव्ये (५)'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः। अक्षतो ब्राह्मणो वजे'दिति स्मरणात्। 'चक्षुनिरोध' इति रेफळोपरुछान्दसः॥ १७॥

नियमानिकामिणमन्यं वा रहासि बन्धयेत्॥ १८॥

१. म. स्पृ. ११. १७७. २. स्वधर्मस्थं इति च. पु ३. म. स्पृ. ८, १७९. ४. गौ. १२. १. ५. गौ. घ. १२. ४६.

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिकामिति तं नियमातिकमिणमन्यं वा प्रति-विद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत् निगल्ठितं निरुम्ध्यात् ॥ १८ ॥

आसमापत्तेः ॥ १९ ॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिश्य इति ब्रुयात्॥ १९.॥

असमापत्तौ नाइयः॥ २०॥

यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नार्यः निर्वास्यः२० ्र आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजेति चाणं स्युरन्यन्न
वध्यात् ॥ २१ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्र्यात्-अहमेनमतः परं वारिय-ध्यामि मुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डम् , अर्थदण्डे प्राप्ते ताडनेम् , ताडने प्राप्ते धिग्दण्डामिति कृत्वा तद्वशे विस्तेत् । प्रवम्नुत्विजि । ऋत्विगाचार्यो राञ्चस्वभूतो न दण्ड्यस्य । ज्ञातको विद्यावताः भ्याम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व पते राञ्चस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेगुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽपराधः न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि त्राणम् ; हन्तव्य पत्र स इति ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बर्घास्तुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तविद्यी काण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रावेराचितायामु-ज्जवलायां द्वितीयप्रश्ने दरामः पटलः ॥ १० ॥

अर्थेकादशः पटलः॥

क्षेत्रं परिगृद्योत्थानाभावात्फलाभावे वस्स-मृद्धस्स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिष्ठह्य यदि उत्थानं कृषि विषयं यत्नं न कुर्यात्, तदभावाश्व फलं न स्थात्, तत पत्रस्मिन्निमित्ते स कर्षकस्य दक्षेत्रास्मिन् भोगे यद्भावि फलं तदपहार्यः अपहार्ययतस्यः। राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाष्यः॥ १॥

अविशानः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥२॥

कीनाशः कर्षकः । तस्याऽवाशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्याधे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विचिक्कन्द्यात् तस्य दण्डेन ताडन कर्तव्यं स दण्डेन ताङ्गितव्यः । अधीभावान्नाऽर्धदण्डः ।

अपर आह--अवशी अवश्यः अविषयः यः क्षेत्रं परिगृह्याऽविशितः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्रहको दण्डेन ताडियत्वय इति। यदि वा अविश्वन इति बहुवीहिः। यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् न कुर्यात्, तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषः स्योपदेशः॥ २॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पञ्चमे गोपालः तस्याऽपि कर्मन्यासे पालनस्याऽकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥

अवरोधनं चाऽस्य पशुनाम् ॥ ४ ॥

ये चाऽस्य परावो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चाऽवेराधनमपहरणं कर्तः ध्यमन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजनादिनः कर्शयेत्पश्चन् ॥ ५ ॥

ये पश्चो वजे गोष्ठे निरुद्धास्तं वजं हिला आदिनस्सस्यादेर्भक्षयि तारो भवन्ति; तान् कर्शयेत बन्धनादिना क्रशान् कुर्यात् । कः ? यत् भ-क्षितं तद्वान् , राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥

नाऽतिपातयेत्॥६॥

नाऽतिानिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति॥६॥ अवरुध्य(१) पञ्चनमारणे नाजाने वा स्वामिभ्योऽवसुजेत ॥ ७॥

यदि पशुपः पशुनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा सभयस्थाने विसुदयोः पेक्षया मारयेत् नाद्ययेद्वा । नाद्यनं चारादिर्गभरपद्वरणम् । स स्वामिभ्यः पश्चनवस्रजेत् प्रस्यपंयेत् पश्वभावे मुख्यम् ॥ ७ ॥

प्रमादाद्रण्ये पर्ह्यनुत्सृष्टान् हृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पशूचुत्सुजेयुः विना पालकेन ततंस्तान् हृष्ट्वा प्राममानीय स्वामिभ्यः अर्पघेत् । कः १ यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ८॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्य ॥ ९ ॥ पुनः प्रमादादुरसृष्टेषु सङ्दवरुष्य स्वामिभ्योऽवस्त्रेत् ॥ ९ ॥

तत अर्ध्व न सुर्क्षेत् ॥ १०॥

ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्व 'ग्राममानीये'स्यादि यदुक्तं तत्र सूर्क्षेत् नाः द्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥ १०॥

परपरिग्रहमविद्यानाददान एघोदके मुले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ॥ ११ ॥

एधाओदकं च एधोदकम् । प्रासी गवाद्यशी यवसादिः । सर्वत्र वि-षयसप्तमी । यः परपरित्रहोऽयामित्यविद्वानज्ञानन् पधादिकमाद्ते गृह्वाः ति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्टुरया वाचा वाध्यः निवार्यः ॥ ११ ॥

विदुषो वाससः(२) परिमोषगम् ॥ १२॥ यस्तु विद्वानेवाऽऽद्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ १२ ॥ अदण्ड्यः कामकृते तथा पाणसंशये भोजनमाददानः। १३॥

तथाशब्दस्य भोजनिमत्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामधोः

१. 'पशूनमारयेजाशयेद्वा' इति छ, पु. २. परिमोक्षणम् , इति, क, पु.

दकादेरादाने कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १३ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृद्याति ॥ १४ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्माणे दण्डस्याऽक्रि यायां यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं न क्रुयांत तदा तदेनी राजान मेव स्पृशति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ते ऽष्टाविशी कण्डिका ॥ २८ ॥

ननु(१) शास्त्रफलं प्रयोक्तरि, तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं स्पृशतीरिं॥ बहुविधःवात् कर्तृभेदस्येत्याह-

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेष्र कर्मसु भागिनः॥१॥

धर्ममधर्मे वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुक्ते-इदमित्थं कुर्विति, स प्रयोजियता । स चाऽनेकप्रकारः-आज्ञापकोऽभ्यर्थायता अनुप्राहक इति । भृत्यादेः निकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तनाऽभ्यर्थना । अनुप्रहो द्विविधः-उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति । तत्र य इत्थम्धमूपदिशति त्वं राज्ञामित्थं व्यापादय, धर्मार्जनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेश । यः पुनः केनचि जिघांसितं पलायमानं वा निरुणिद्ध निरुद्ध इन्यते स निरोदाऽनुमाहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्याऽनुमतिमन्तरेणाऽर्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षात्क्रियाया निर्वर्तकः । पते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च भागिनः फलः े स्यांशभागिनः अंशभाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १ ॥

यो भूय आरभते तस्मिन् फलविद्रोषः ॥ २॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरमते यस्य व्यापारोऽर्थनिवृत्तावधि कमुप्युज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ यद्ययेवम्—

कुट्रस्बिनौ धनस्येदाति ॥ ३ ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती। तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे च ईशाते। यद्य

१. पूर्वमीमांसासूत्रस्या (जै. सू. ३, ७. १८.) जुवादोऽयम् ।

ष्येषं, तथापि भर्तुर जुज्ञया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु गुभवति । तदेतेन वेदिनव्यं 'न हि भर्तुविंप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेय ¡पदिशन्ती'ति (२.१४.२०) ॥ ३॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तिहतेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥

तयोर्दम्यस्योरनुमतेऽनुमतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेष्वासु मकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनाऽपि ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना बृद्धा मेधाविनो धर्मेद्रविविविवातिनः॥ ६ ॥

अधिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयु ा निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यद्रोषः । विद्या अध्ययनसम्पत्, अध्ययनस-्रातं शास्त्रज्ञानं वा । अभिजनः कुलश्चितः । रुद्धाः परिणतवयसः । मेधाः नः ऊहापोहकुश्लाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातेनः, विनिपातः मादः तद्रहिताः॥५॥

सन्देहे लिङ्कतो दैवेनेति विचिख ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तरसन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तप्तमाषादिना इतिशब्दः प्रकारे । यश्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याधातादि तेन च विचि त्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्युरित्यध्याहृतेन वास्यपरिसमाप्तिः॥६॥ अथ साङ्याविधिः—

प्रण्याहे प्रातरग्नाविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समा-ख्याच्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रदनं ब्र्यात् ॥७॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् , प्रातमंष्याह्यादिषु अभाविद्धे अग्निमिष्वा तरसमीपे भ्रवामन्ते उदकम्पानिधाय तत्समीपे राजवित राजाधिष्ठिते सदसि । राज-प्रहणं प्राङ्विवाकादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभ**योर्शियत्यर्थिनो€**समाख्याः य किमई युवयोः प्रमाणभूतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदि वा भयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो ाद्धावि फलं तत्_र

सत्यं ब्रूह्मनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । (१)अनुतेन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे॥

१, उक्तवाऽनृतं. इति. च. पु. आप० घ० ३८

इत्यादिना प्रकारेण समास्याप्य प्राङ्विवाकादिभिः पृष्ट इति शे॰ षः । सर्वानुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सभ्यानां चाऽनुमतौ सत्यां सम्यो मुख्यः साक्षिमुणैरुपेतो दोषैश्च वीर्जतस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थ सत्यं य याऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्र्यात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत ॥ ८॥ साक्षिणाऽनृतमुक्तीमति प्रतिपन्ने राजा(१) दण्डं प्रणरेत्। अत्र भनुः--

'(२)यस्य दश्येत सप्ताहा(३)दुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं (४)दाच्यो दण्ड च तत्समम् ॥' इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, कि तर्हि ?

नर्कश्चाऽत्राधिकः साम्पराये॥ ९॥

साम्परायः परलोकः, तत्र नरकश्च भवति, न तु, (५)'राजभिधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मछास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथा॥ इत्यस्यायं विषय इति ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १०॥

सत्य उक्ते स्वर्गी भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशासन्ति अपि देवाः ॥१०।

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शुद्रेषु च ॥ ११ ॥

स्रीषु श्रदेषु च था विद्या सा निष्ठा समाप्तिस्तस्यामप्यधिगतायां विद्याः कर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥

आधर्वणस्य चेदस्य द्रोष इत्युपदिद्यान्ति ॥ १२ ॥

अथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः । वसन्तादिभ्यष्टक् । तेषां समाम्नायः । 'आधर्वणिकस्येकलोपश्च'' आधर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मजाः-या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेति ॥ १२ ॥

कुच्का धर्मसमासिस्समाम्नानेन लक्षणकर्मणा तु समाप्यते ॥ १३ ॥

१. तं दण्डयेत् इति क. पु. २. म. स्मृ. ८. १०८. ३. उक्तवाक्यस्य इति. च. पु. ४. ऋणं दाप्यो दमंच स इति. च. पु. मुद्धितपुस्तकेषु च। ५. म. स्मृ. ८. ३१८,

समाम्नानं प्रतिपद्याठः । तेन धर्मममाप्तिः कृच्छ्रा न शक्या कर्तुम् । कि तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो मवित तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणास्विति द्वितः कारपाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः। स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्ट्वयः॥ १३॥

तञ्च लक्षणम् ॥ १४॥

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमायाणां वृत्तं सम्य-रिवनीतानां वृद्धानामात्मवतामलालुपानामदा-म्भिकानां वृत्तसाहरूयं भजेत एवसुभौ लोकावभिजयति ॥ १५॥

पूर्वेण गतम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभ्यस्त्रविवर्णेभ्यश्च धर्मशोषान्प्रतीयाः दिल्येक इत्येके ॥ १६ ॥

उक्तन्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान् स्त्रमदीनामिष सकाशात् प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुळं च भिन्नास्तथैव प्रति• प्रतन्याः । तत्र द्राविडाः कन्यामेषस्थे सवितर्यादित्यप्जामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिख्य, इत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिस्न । माप्यर्था ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने एकोनत्रिशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति च।ऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायाग्रुज्जवलायां द्वितीयप्रक्ते एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

समाप्तो द्वितीयः प्रश्नः ॥

समाप्तमिद्मुज्वलोज्बलितमापस्तम्बधर्मसूत्रम् ॥

	अशुद्धसंशोधनम् ॥	-	- 14 - 14
अ गुद्धम्	गुद्धम्	पृ०	Ψo
अ ु स्पान	सम्भव	Ę	१६
यजुष्य ि	यजुष्पवि	१०	58
मुखाद मंकज्ञो	मुलोदकर्म <u>ं</u> ज्ञो		
मुकाद ्यकार ा इहाद्य जिन	दुरुष्यक्तरः। इहाप्यजिन	\$ @	6.5 11
इ र ाज्यानम आप ग०	श्रुप्याजन आप० गृ	१७	₹ ₹ 4 ફ
इष्टापृतसु <u>ं</u> कृत	इष्टापुर्तेस्ड्रत —————————	ર ૦	२६
च्छुनिविप्रति	च्छुतिविप्रति	ર૪	ş
मेथोहरण	मेघाइरण	३ ५	88
हरार्थम रशार्थ	रु ष्यं मरुष्यं	3\$	१६
कर्माण्यारमने	कर्माण्यारभते	<i>2 1</i>	२१
आचाचार्य कुछे	आचार्य कु ळे	२८	१३
प्रथमप्रकत	प्रथमप्रक्रने	11	₹०
विरचितया	विरचिताया	99	2 4
पुरुपात	पुरुषात्	38	११
तपस्च्यज	तपस्व्यृजु	३२	१६
आत्मानिन्दा	आत्मनिन्दा	४३	्१३
र्यातेति (२९) विश्वष	वर्ताति (२८) विशेष	88	२३
डपालसानि	उपलिसानि	8 લ	6
उपलिमके श	उप लिस केश	19	11
अनभिभाषित्तो	अनि भाषितो	80	ટ્ ર
निर्गमना मर्गा	निर्गमनमार्ग	42	્ર
गुद्रापतित	श्द्रपतित	99	१६
न् <u>र</u> ासायाः द्त्रद्रष्टव्यः	सत्र दृष्टवः	193	2,6
द्विताया	द्वितीया	98	१६
चो रादीनां	चोरादीनां	4 9	8
कार्तिक	कार्तिकी		१४
नगरतन्त्र विधिरयं	विधिरयं	» લ્ફ	28
चाऽऽमा तृकस्य	चाऽमातृकस्य	80	68
जु ळेखणा	नुकेपणा	દ્દેર	१०
म ३६ ॥	॥ ६८ ॥	६३	१२
र्माहीरे	नीहारे	 ६३	રફ
सर्वांसा	सर्वार्स	વર ६ ૪	80
पुच्छव ज्ञन्ताम्	पुच्छव न्नक्षत्रम्	ر ه (۱۶	48

श्रगुद्धम्	शुद्धम्	дo	ψò
कर्म मिर्नुद्धानां	कर्मभिर् <u>ब</u> ृद्धानां	७३	१५
वस्रव्या	वक्तव्या	હ લ	88
पुस्तकाति	पुनस्तानि	थथ	"
त्तिवर्षं पूर्वः	त्तिवर्षपृबै:	७९	२६
सर्वानद्या	सर्वानद्यो	८४	8
इश्चम्य	ड चम्य	"	२ २
नमवत्येव	नभवत्येव	19	२ ७
सुतिकादेक्या	सृतिकोदक्या	6 9 "	२०
अ न्थेषु	सन्येषु	60	"
त्रेपानुच्छिष्टान ्युच्छि	हेपानुच्छिष्टा नप्युच्छि	66	२४
स्पर्शन मात्र	स्पर्शनमात्रं	"	24
मृषिकलांगं बा	मृषिकलांगं वा	6.8	٩
वचनादित्वा	वचनाहिवा	23	२३
कुत्सियवा	कुत्सयित्वा	86	38
पाकनोम्ली	पाकेनाम्छी	90	٩
सलाब ुक् या	सलावृक्या	"	20
तत,न्तैव	तत्तत्रैव	25	३०
वृन्दचाराः	वृन्दचराः	१००	•
लक्ष्मणबर्ज	लक्ष्मणवर्जम्	"	•
धरादिस्त्रच्यञ्जनया	धरादिस्त्रीव्यष्टज नया	१०३	₹8
भोक्तड्यं	भौक्तव्यं	१०४	*
दक्षणीयेष्टिः	दीक्षणीयेष्टिः	१०५	8 00
तापुते	त एते	१०७	૨ ૨
अभाज्याचोः	अभो ज्यान्नाः	"	२६
क्ष्वधर्मे ण	स्वधर्मेण च	906	?
वं शमन्वन्तराणि	बंशो मन्वन्तराणि	११०	2
स्तद्छाभे	तद्वाभे	११४	23
ब्रह्म	知 便	११७	,,
कार्यमीवचा	कार्यमविद्या	१२२	6
अ प्राब ध्यस्यन्ते	अ ग्नावध्यस्यन्ते	१२४	२६
मपस्य	मपास्य	१ २५	२ ९
सर्ब, एव	सर्वे एव	'१२६	₹ 🐿
स्वकयि	स्वकीय	850	8
येऽ नु ऽतिष्ठन्ती ति	येऽनुतिष्टन्तीति	१२८	१०

त्रशुद्धम्	शुद्धम्	वि०	ο i σ.
मेतदिति 💍	पुतदिति		ૅ∙ ર ७
विसोणांयां	बिसोर्णायां	१३३	२३
घटादे रिव	घटादेखिव	१३४	3
पृथिब्था	प्रिथेव्या	19	8,9
निह न्तुम्	निर्हन्तुम्	१३५	ફેં
करणापे वासः	करणो वशमः	१३७	6
झविरो ळक्षणा	अ विरोध लक्षणा	75	१३
रेकाप्य म्	पेकाग्रयम्	१३९	٩
स्वाक्ष्य नृतम्	साक्ष्यनृतम्	"	१३
निघातार्थादि	निर्घातार्थानि	885	٩
प्रदेशामाच्छा य	प्रदेशमाच्छाच	१४२	१०
अवृत्तस्य	प्रवृत्तस्य	१४३	38
बाक्त्या	शक्याः	१४८	१३
ततडय इम्	ततस्त्रयहम्	१५३	4
কুত্ ত	হা ভকু	91	\$
हरीतौ	हारीतौ	१९५	2
सन्यवहारो	संज्यवहारो	१९६	٩
लच्छा स	उ च्छ्वास	१५८	१३
खटाङ्गं	खट्वाङ्गम्	१५९	9
39	99	99	२ ३
अणहा	ञ्जूणहा	22	२३
चक्रम्येत	चंक्रम्येत	93	₹8
स्वटांगस्य	रवट्वाङ्गस्य	>>	३ ६
विप्रजत	विप्रवजत	१६२	?
झहान्	द्वधहान्	१६२	80
वपेरन् (७-७)	वपेरन् (१०-७)	१६४	ę
कांड (१०-७)	काल (७-७)	,,	11
मन्यते	मन्यन्ते	"	१६
श च्यते	उ च्यन्ते	१६५	8
नित्षेति	गीत्वेति	79	₹
अहिताग्नि	धा हिताग्नि	१६६	¢
पषस् विनीसृवद ि	पयस्विनी न भवति	200	٦ ﴿
च्ल्यातत्वे न	च्ड्य न्तत्वेन	99	49
ग्रवास्तं 🕏	प्रशस्तं	25	₹ ≱
		• •	٠,٠

ग्रशुद्धसंशोध**नम्** ।

श्रशुद्धम्	शुद्धम्	Zo,	ψo
अस्तंयस्तं	अस्तं यन्त म्	१७१	6
बर्जयेत्पात्रम्य	वर्जं येत्पात्रस्थ	१८०	ون
स्त्रयुपगार्थे	स् त्र्यु पमोगार्थं	१८२ "	88
द्याणि	श्चेषाणि	१८३	१८
गर्माधानादि	गर्भाघानादि	१ं८४	્ શ્રું
चण्डास्रोपम्स्पर्शं	चण्डास्रोपस्पर्श	१८५	१
पक्रमङम्	पकमपक्रम्	१८७ :	् १ ँ २ १
प्रथमयोगः	प्रथमप्रयोग:	866	ર
स्वाहत्येतास्यां	स्वाहेत्येताभ्या म ्	१९०	: 8
अ वोक्षत्	अवोक्षेत 💛	868	, 68
मुद्दिन्या	मुद्दिश्या	२०१ `	ì
मित्येके	मिस्येके	२ ३ २	8
माथवर्णिका नां	माथर्वणिकानां	200-	ξ
व्रवाण:	ब्रुवाण:	800	१६
मधुपका	मधुपर्का	२०८	१७
भातृरि	मातरि	२१२ ्	. ફ
न्ध्वंसयोग	नाध् यसंयोग	२१४	9
राजन	राजानं	२१६ ु	ું. १૬
शास्त्रोप्यर्थ	द्या स्त्रेष्वर्थ	11	२०
द्वारनर्मीश्च	दारानर्भाश्च	२३० 👉	. ર
आवहरेन्	आवहेरन	२२४	٠.٠٠٠٠
यस्मिन्नुदति	यस्मिन्नदेति च	२२ ५	₹
स्वपन्नोभीनम्नुक्तो	स्वपन्नभिनिम्नुक्तो	"	3.6
अपरद्युः	अपरेष्टुः	99	₹ €
गृह्वायात्	गृह्णीयात्	२३१	घर्
प्रातगृह्णीयात	प्रतिगृह्मीयाव्	,,	• २२
धमार्थं	धर्मार्थं	२३२	१६
वेदयनि	वैदमनि	२३६ ं	32
प्रवर्तग्ये	प्रवर्तन्ते	२३८	ī 🐧
एवमतेषु	ए वमेतेषु	"	२६
प्राप्तविद्यो	प्राप्तविद्यो	२३९	٩
सन्यते	भन्यन्ते	૨ ૪૨	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
ज्यष्ठं	ज् येष्टं	285	
समानाधि	् सामानाधि	३४७	१६

श गुद्धभ् ः	ग्रदम्	٩	- ਚੰ o
श्चाद	श्राद	586	8
दा ज्ञा ण्डास्य	वाद्राणसस्य	3 6 3	Ę
स्म् <u>य</u> ुन्नर्ताति	सम्सुञ्जर्ता	इंद्	३३
झपेरच:	अपरेचुः	29	38
प्राप्ताव राज्यंस्य	प्रा स्त्ररार्ध्य	२६६	१ ६
अर्थाप्टेंच	अवीष्टेचे	२२६	g
दिवन्नदिव न्ता	विवत्रवि ञ्चवी	99	१८
9 8 8	१६६	19	₹6
5 0	95	71	₹₹
श्चाद	शासास	રદ્વ	88
ब्र च	द्रच्य	33	\$ to
ख्यो ना दान	च्यानोदान	35	₹ ९
अनिरग	अनिरन	₹ ≎	3
के शादमञ्ज	केशसमञ्ज	15	१६
कारवेन्य ति	का रयेत्प्रति	के बृह	99
बाह्य गन्सु	ब्रा ह्मणान् <u>श</u> ्	बहुव	٤
मुख्य	सुख्य:	19	ર ૪
वर्षादनिश्म ं	वर्षादीनाम 🔧	२६४	२०
ममिद्रोगिन सस्य	स मिद्रोग्निर्भस्म ँ	₹ % ₹	११
स्येनदनाऽस्ति	स्यतन्नास्ति	₹ ७ ६	5
हन्द	द्रन्दं	11	२१
वे बृद्ध विद्धानां स्वार	त्रे विद्यवृद्धानां	₹₩6	२३
स्त्रेविच	स्त्रैविद्य	₹ % 9	3
प्रजापर्वि	प्रजाति	360	8
असर्मणं	अमृत ममरणं	15	8
त्व	त्वं	13	٩
षट्विक्षी	षड्विभी	२८९	9
नियुङ्क	नियुक्के	33	₹ '
दुवकोन्द्रया	दुर्बके न्द्रिया	२ ९०	٩
भारम्यत	आ रम्यते	12	9.0
বুৰ	देवे	23	२९
च्छद न	च्छेदन	२९१	8
धार्मिक	धार्मिकं	२९२	8
आचार्यांदयादि	आचा र्यांदबोपि	२ ९३	१६
चावेरा धन	धा वरोधन	3 68	₹१

उज्वलायामुद्धतानां प्रन्थान्तरवाक्यानां प्रतीकसूची ॥

त्रङ्गिराः—		श्रापस्तम्बधमस्त्रम्-		
	पृ० पं०		પૃત્વ વંત્વ	
ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्तवा	९२ २२	अङ्गानि न प्रक्षालयीत	१५ १४	
ब्रह्मचारी शुना दष्टः	८६ १५	अतिथीनेवाग्रे	२०८ १०	
ग्रमरकोशः—	-	अथो यतिकञ्च	३१ २ 9	
औपवस्तन्त्पवासः	906 98	अदण्ड्यान्दण्डयन्	२१७ २०	
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	१९० २	अदिवास्वापी	२६ २४	
छप्ते यस्मिन्नस्तमेति	२२५ २३	अधासनशायी	90 39	
श्रापस्तम्बगृ ह्यसूः	शम्~ ~	अनृतं वोक्त्वा	४१ १२	
अजिनमुत्तरमुत्तरया	90 98	अन्यत्रोपसंग्रहणात् अन्यत्रोपसंग्रहणात्	का गर ७६ ३	
अदितेऽनुमन्यस् व	१८९ ३	अपि दुष्कृतकारिणः	9	
इत्तरेण यजुषा	२५५ १२	अपि वा सूत्रमेव		
उपोषिताभ्यां पर्वस	१७९ २०	जाप वा सूत्रमव	३७ ७	
एतदह र्विजानीयात	۰,, ۹	97	८३ १२	
ए वमन्यस्मिन्नपि	२५ १५	आकालमभोजनम्	२४६ १७	
गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं	४ १५	आचार्यकुले	२८ १३	
चतुर्थिप्रभृत्याषोडर्शी	969 94	आचार्याघीनस्स्यात्	٤,,	
तेन सर्पिष्मता	१५० १७	**	११३ २८	
,,	२६४ ५	आचार्यप्राचार्य	३९ २	
द्धि मध्विति संसुज्य	२०९ २७	आचार्याय वा	,, 98	
दशम्यामुतिथतायां	९२ २९	आर्याधिष्ठिताः	१८६ ३	
नवस्वस्तरे संविश	४७ ९	आर्थाः प्रयताः	१८० २५	
पुरस्तादुदग्वा	960 8	आसीनस्त्रिराचामेत्	८९ ३	
प्राचीः पूर्वम्	,, ٩٦	आहिताग्निरनङ्वान्	१३ २२	
यत्राऽस्मा अपचिति	१६५ ९	उत्तमेन वैहायसं	966 4	
वसन्ते ब्राह्मणं	٧ ٦	उत्तरे ब्रह्मसद नं	968 90	
वेदमधीत्य स्नास्यन्	४६ ७	उत्सन्नक्षावः	¥9 99	
"	१६४ १७	उद ङ ्मुखो	२२६ १७	
"	१९५ १४	उपासने गुरूणां	958 8	
77		-		

	पृ	φo		पृ०	q o
स पेतस्याऽऽचार्यकुके	¥	9 Ę	पूजा वर्णज्यायसी	198 -	-4
ऋषमञ्चाऽत्राऽधिकः	380	¥	पुः प्राणिनः	933	93
कालयोभीजनं	२१३	93	प्रक्षालयीत	94	94
काषायञ्चेक	96	Ę	प्रा ट् मुस्रोऽन्नानि	2	9
कोधादींश्च	१६९	२३	प्रेतसंक्षसञ्च	६१	¥
क्षत्रियं हत्वा	986		प्रोषितो मैक्षात	२२	ą
गृहसंधिनो	१८६	4	बुद्धे चेत्स्रेमप्रापणम्	353	ч
प्रामे प्रतिष्टेत	983	90	त्रह्मणि मिथः	998	•
ज्ञायापत्याः न विभागः	२३३	39	त्राह्मणमात्रञ्च इत्वा	99७	
ज्येष्टो दायादः	२४४	9 Ę	"	989	98
तस्परिवृत्तौ	१२०	94	ब्राह्मणस्य गोरिति	२	U
तस्य विधिः	७३	4	मनसा चाडनध्याय	3.8	99
तावतकालं	Ę taj		मातरि पितरि	565	
तेषासभ्यागमनं	292		मासं प्रदोषे	६५	२१
तेषासुत्सन्नाः	3	29	यत्र कवाप्ति	988	Ę
तेषु सर्वेषु	920	33	यथायुको विवाहः	२३२	
ng asg	929	-	यदुच्छिष्टं प्रावनाति	२१ २	y
ः तैष्यां पौर्णमास्यां	€ pd		यस्य कुले, म्रियेत	१०२	3
त्रिवर्ध पु र्वः	ৰ ওৎ		वर्णज्यायसां च	२१८	3
दशवर्षं पौरसख्यं			विद्ययास्नाति	93	U
दोषवच कर्म	१९३		विधूय कविः	950	२१
धर्मविप्रतिपत्ती	9 6 0		विलयनं मथितं	२६०	Ę
न पतितैस्स	२ १२		इमशानवच्छुद्	*	96
	948		रमशाने सर्वतः	99	9 Ę
न समावृत्ता वर्षरन्	१६४		श्रोतियं वा कर्म	960	٧
न हि भर्तुविप्रवासे	२९७	ર	र्ष्टावनमैथुनयोः	१४९	98
नात्मार्थमभिरूपं	909		सगोत्राय दुहितरं	२२८	U
नाप्छ श्लाघमानः	94	9 Ę	सत्यारुते	920	२१
नाइय आर्यक्शुद्रायां	२९ १	\$	सन्ध्योश्च बहिः	9	96
मिईत्य भूतदाहान्	939	93	सन्धावनुस्तनिते	२२ ६	२४
पादू न म्	958	99	सलावृक्येकस्क	९७	98
पितुज्येष्टस्य च स्रातुः	२ १९	२५	सलावृ व यामेकसक	,,	२०

प्रतीकसूची ।

	पृ० पं०		पृ०	ď o
सर्वतोपेतं	१०९ १३	सह धर्मञ्जरतं	२२४	90
सर्ववर्णानां स्वधर्मे	906 19	हत्वा भित्वा च शीर्षाणि	"	6
,,	१२० १४	ईशावास्योपनिष	ব—	
,,	२१४ २२	तत्र को मोहः	१३३	8
सावित्रया समित्	१८० २३	उशनाः—		
स्तेनोऽभिशस्तः	२१९ ६	उपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६	v
स्तेनः प्रकीर्ण	999 8	पर्वणीतिहास	44	9 Ę
स्नातस्तु काले	१६४ २	ऋक्संहिता—	-	
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	१९४ २०	अवर्त्या ग्रुन अन्त्राणि	903	92
,,	२२८ ९	इन्द्रश्च मुख्याति	७८	9
ग्रापस्तम्ब परिभा	बा—	चतुष्कपदी	२५७	હ
अर्थान्तरत्वात्	७० १२	यदन्ति यच दूरके	90	93
जुहोतिचोदना	१५२ ३	1	933	२६
स त्रयाणां वर्णानां	४ २१	पेतरेयब्राह्मणम्—		
ग्रापस्तम्ब मन्त्रप्र	য়:—	तज्जाया जाया	२५६	२३
अप्तये स्वाहा	966 98	कठोपनिषत्-		
श्रापस्त म्बश्रौतसुः	श्रम्	एष सर्वेषु भूतेषु	१२७	9 €
अपि वोपांशु	२१ ४	स् त्युमुखात्प्रमुच्यते	१२२	9
अप्यलपशो लोमानि	986 6	सा काष्टा सा परा गतिः	१३१	ч
ऋत्वे वा जायां	۱, ۹۲	कारयायनस्मृतिः	_	
एवमत ऊर्ध्वम्	906 94	क्कीबं विहाय पतितं	२३६	२७
दोषनिर्घातार्थानि	१४० ९	नाविद्यानां	२३९	₹
न तस्य सायं	906 94	परभक्तप्रदानेन	"	ሄ
नाऽनुवषट्करोति	२१ ४	प्रवर एषामविवाहः	२२१	
यदि द्विपिता स्याच	२३० १२	ञ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां	२३४	99
यस्य हविषे वत्साः	१७० २	रातीयानामविवाहः	२२१	93
यावन्तो यजमानस्य	१५६ २२	कात्यायनवार्तिक		
ऋश्वलायनगृ ह्य	ुत्रम्—	दूतवणिरभ्याञ्च	२१५	96
दिवाचारिभ्य इति दिवा	१९२ १	घेनोर्भव्यायां	900	•
पितरिदं तेऽद्यं म्	२५५ २२	काश्यपः—		
मुखमग्रे बाह्मणः	४५ ७	उदकं रूपिशिता या च	२३६	२५
समादिष्टे त्वध्यापयीत	४४ २२	सप्त पौनर्भवाः कन्याः	"	२३

	पृ० ५०		go	ψo
कौटिल्य	:-	तद्भार्या पुत्रेषु चैवं	ጸጸ	Y
पद्धारत्नी स्थपथः	१४२ १७	तद्विदाञ्च स्मृतिशीले	ą	95
,,	२१८ १७	तस्याश्रमविक्लप	२६८	96
गोपथवाह्य	णम्—	तिष्टेत्पूर्वामासी त	१६६	٧
अथान्निद्दलावमानी	१५ २६	तिस्रोऽ ष्टकाः	48	٧
अथैतद्बद्धचारिकः	४० २४	देशकुलधर्माश्च	२४४	२०
तस्मा एतत्त्रोवाच	१२ २४	द्विजातिकर्मभ्यः	9	98
तस्माद्बद्यचारी	२५ २५	39	8	38
ते देवा अञ्चवन्	۹۰ ,,	डे परदारे	२९१	२३
नान्यत्र संस्कृतः	६३	न तिष्ठम्रुखृतोदकेन	68	3
नोपरिद्यायी	१८ २४	न दोषो हिंसायां	२१६	v
पञ्च ह वा एते ब्रह्मचा	रिणि ४२ २३	न द्वितीयामपर्तुम्	२७१	99
स यदहरहरा चार्यकुले	२७ २४	न प्रावृत्य शिरः	१६७	98
गौतमधर्मस्	त्रम्—	न शारीरोबाह्य	२९२	२५
अथापरं त्रयहं	१५३ ९	नाञ्जलिना जर्ल पिवेत्	68	Ç
अनुगमनशुश्रूषा	१९५ ३	पतितचण्डाल	64	२०
अनु लोमाः पुनः	२२९ २	पिण्डगोत्रर्षि	२४०	9 €
अन्यत्राऽपां	२४८ ४	पितोत्स् जन्यु त्रिकां	२३६	v
अभोज्यभोजने	१५२ १७	प्रतिलोमास्तु	٧	4
अशुचिकरनिर्वे षः	9 98	प्रागुपनयनात्का मचार	ч	2
असन्निधौ तद्मार्या	२१ २२	**	२४८	२०
असमानप्रवरैविवा हः	२२९ ९	भार्यादिरम्निः	৭ ৩৩	90
अस्थन्वतां सहस्रं	१४८ १५	मन्त्रबाह्मण् मुचारयतः	39	99
आचार्यदश्रेष्ठो गुरूणां	७ २४	मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य	9.6	8
आर्यस्त्रयभिगमने	२९१ ४	मुण्डिशको	३७३	Ę
ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः	२६८ ११	मूलफल	२८७	93
कार्तिकी फाल्गुनी	५५ १४	वर्जयेन्मधु र्मा स	80	94
कौटसाक्ष्यं	988 €	वर्णा आश्रमाश्च	१२०	90
गाश्च वैदयवत	१४८ १०	वर्षाछ ध्रुवशीलः	२७१	93
गुर्वर्थ नित्रेशन	२१४ ९	विसेनानति	२२४	₹
प्रामञ्चन प्रविशेत्	२७३ १९	विनिमयस्तु रसानां	996	U
तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः	998 90	विंशतिभागदशुल्कः	२८७	9

प्रतीकस्ची।

	पुरु	पं०	}	g.	पं०
वेदो धर्ममूलम्	_	98	तैचिरीयसंहिता		•-
यदा यसमूज्य शुद्रो द्विजातीन्	२ २९२		अग्नये होसुचे	१५२	२७
शुद्धा । इजातान् श्रामणकेनार्झि	२७ ०		अग्निः पशुरासीत्	903	3
स्रामणकनाम सज्योतिष्याज्योतिषः	964		अग्ने गृहपते	. 4	96
सर्व्यात्रज्याज्यात्त्वः सर्वथा तु वृत्तिरशक्तौ			आपो अस्मान्	90	98
	996	•	आपो हि ष्ठा मयोसुवः	988	28
सर्वे वा पुर्वजस्य	२४१		इन्द्रो यतीन्	49	`` ```
सृष्टश्चेद्त्राह्य	२५३	99	इमं मे वरुण	940	•
छान्दोग्योप निष	त्—		इमाँ रुद्राय तबसे	१७२	<u>بر</u>
अर्चिरादिमार्गेण	२७७	२३	काममाविज्ञिनतोः	968	
तद्यथेषी कात्र्लं	१२३	२८	जायमानो वै		
17	२३१	K	तत्वा यामि ब्रह्मणा	२७०	•
तद्यथेषीका	२७२	9	तत्वा याम ब्रह्मणा तस्मात्खियो निरिन्दियाः	१५०	٦ - ا
तस्य तावदेव चिरं	922	9	तस्मात्स्रया । नारान्द्रयाः त्वन्नो अग्ने वहणस्य	२३९	
तत्वमसि	१२५	90	धानाः करम्भः	१५० ९७	३ १ २
भूमादिमार्गे ण	२७७	93	मञ्जू वाता ऋतायते	२५७	• •
न वधेनास्य इन्यते	१२७	9	मा देवानां मिथ्रयाकः	232	•
मटचीहतेषु कुरुषु	१०३	90	यो वै श्रद्धामनारभ्य	992	9
स्रेतकेतुर्हारुणे :	30	92	इयामंच मेलोइञ्चमे	269	•
स आत्मा तत्वमसि	920	9 Ę	छक्तां वा पतानि	363	43
जाबालोपनिष	त—		हंसरुगुचिषत्	99	1
ब्रह्मचर्यादेव	- २६९	2 to	हिरण्यवर्णाः	988	२४
बह्मचयादव यदहरेव विर जेत		92	तैत्तिरीयारएयका		
		15	अजामेकांछोहित	926	9
तैत्तिरीयब्राह्मण	म्		आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाम्	929	98
तस्मात्प्रद्रादुदकन्नाचामेव	83	२९	29	934	
दिविज्योतिरजरमारभेताम्	२४३	२६	तत्सृष्ट्वा	354	3
न कर्मणा लिप्यते	२७२	6	तस्माद्वा एतस्मात	१३४	98
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये	१७२	3	तस्यैवं विदुषो	325	२५
पवमानस्धवर्जनः	940	43	तानि वा एनान्यवराणि	,,	२१
यत्करम्बैर्जुहोति	९७	93	त्यागेनेके अमृतत्वां	,,	२३
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः	940	₹	दक्षिणं बाहुमुद्धरते	٤٤	90
वसम्ता ब्राह्मणः	¥	२०	दर्भाणां महदुपस्तीर्थ	६७	5
			· ,		

	पृ०	पं०		ão qo
प्राणापानव्यानोदान	२५७	98	उ पसर्गस्य	१५९ २०
ब्रह्ममेतु मां	"	6	,,	१६३ १०
य इमं त्रिस्पर्णः	,,	8	ऋत्व्यवास्त्व्यवा	986 98
यतो वा इमानि	938	'9	एनपाद्वितीया	२८३ २०
ये भुताः प्रचरन्ति	966	4	एण्या हम्	90 96
सत्यं ज्ञानमनन्तै	938	२५	कालाध्वनोः	Q 4
ब्रह्मविदाप्नोति	१२३	É	कृत्यचः	५६ २५
द्त्तः —			कृत्यानां कर्तरि	३४ ९
सन्ध्याहीनो	٩	93	कृत्यल्युरो बहुर्छ	98 6
देवलः—		İ	गृधिवञ्च्योः	११३ ४
आनुकोम्येकपुत्र स्तु	२३५	9 Ę	गोत्रचरणाद्वष	٩
ततो दायमपुत्रस्य	२४०	२७	र लानिस्थश्च	१९ २०
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२३८	92	ङ्यापोस्संज्ञा	900 93
यावत्स शुद्धि मन्येत	66	96	णेर्विभाषा	५७ १
सर्वे द्यनौरसस्य	२३८	90	तयोर्यावचि	३३ १०
नारदः—			द्वनद्वाचचृ्दपहा	४५ ११
आंसप्तमात्पञ्चमाच	२२२	90	नक्षत्रे च लुपि	२६२ १८
कानीनश्च सहोदश्च	२३७	ą	नपुंसकमनपुंसकेन	२३१ ८
ज्यायसोज्यायसो भावे	२३८	•	निपातैर्यद्य दिइन्त	७८ ,,
द्वयासुष्यायणको	२३०	90	पुरणगुण	906 \$
माता मातृष्वसा	984	93	पूर्वन्तु भाषायां	२०३ १४
मातुर्निवृत्ते रजसि	२३३	93	प्रत्यभिवादेऽशुद्धे	३३ १
यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यः	२३४	٠	प्रथमायाश्च द्विवचने	११३ १०
निरुक्तम्—			भवे छन्दसि	१९८ १२
स प्यक्षरसाम्यात्	હ	6	यतश्राध्वकाल	२८७ १
पाणिनिः—			राजाहस्सिखम्यष्टच्	३४ १४
अण्कर्मणि चेति	૨૫	98	वाक्यस्य टेः	३३ 9
अधीष्टे च	२५६	8	वा छन्दसि	१४३ २०
अह्रोदन्तात्	३४	94	विभाषा स्यावा	२२७ 🖣
अझोझ एतेम्यः	"	98	वोपसर्जनस्य	२९ ९
आशंसायां भूतवच	१६६	ч	वृत्तिसर्गतायने षु	२५३ ११
इतराभ्योपि ट्ययंते	२२८	२३	च्यवद्वपणोः	998 98

	पृ० पं०		g _o	ď o
स्पां स्लुक्	१६४ १४	पुत्रोऽय पुत्रिकापुत्रः	२३६	२ o
पार स् करगृह्यसुः	त्रम्—	ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्राः	२३५	4
वनं प्रवेक्ष्यन्	१७२ ५	कृष्मं द्विजातिभिजातः	19	२२
पैठीनसिः		स्त्रीधनं तदपत्यानां	२३४	33
अथ दत्तकीतकृत्रिम	२३७ १४	बौधायनः —		
असमाना देयां	२२१ २८	अङ्गा ध्यायी	949	96
मुन्नोचारे कृते शीचं	८८ २१	अथ यद्येतत्	२४७	२०
बह्वुचब्राह्मण्	Ţ —	अथाकाश उत्क्षिपति	989	२४
अशितव्यं वपायां	१०६ ७	अप्रमत्ता रक्षथ	१८२	6
ऋणमस्मिन्सन्नयति	२३२ ६	ऋतुस्नातां तु	969	э ξ
मध्यं होषामङ्गानां	१३२ २	एक एव ऋषिः	223	ሄ
स ज्येष्ठं पुत्रम्	२३२ ३	एकदण्डी	२७३	ч
इलेटमणा चर्मण्यं	994 3	एकां शाखामधीत्थ	949	90
बृहदारएयकम्-		कल्पाध्यायी	,,	98
अभयं वै जनक	१२१ १५	काममितरेषु	968	98
,,	१३५ २१	केशकीटनखरोम	९३	२१
93	१३६ २६	कौशं सुत्रं वा	998	२८
भात्मज्योतिस्सन्ना ट्	930 6	गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	306	3
इदं सर्वे यदयं	१३१ ३	गोत्राणान्तु सहस्राणि	२२३	3
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	१२४ १३	तेषां ग्रहणे द्वादशराञ्च	960	२८
तस्माद्बाह्मणः पाण्डित्यं	१३५ २८	ब्राह्मणः क्षत्रियो वो	४	₹
नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टा	१२७ १७	यानि दक्षिणनः	393	99
श्रोतन्यो मन्तन्यः	१२६ २०	वानप्रस्थो वैशानसः	३७३	96
वृह€पतिः–	-	वृक्षमूरुको वेद	२७१	4
सन्नार्थं तण्डुलपस्थं '	२४० २	वेदानां किञ्चिद्धीत्य	948	90
अन्यत्र ब्राह्मणात्	२३९ २९	श्रान्तो दृष्टपुर्जः	२०१	94
पतावदेव साध्वीनां	२४० ४	सगोत्राञ्चेदु	२२२	२३
एक एवौरसः पित्र्ये	२३६ १०	सूत्रप्रवचनाघ्यायी	१५९	96
क्षेत्रजाचास्त्रताः	२३८ १८	स्वाध्यायिन कुले	9 ६ 9	•
धनं व्यवोद्य	२४० ६	भगवद्गीता-	-	
धूमावसानिकं	,, •	ज्ञानारिनस्सर्वकर्माणि	3 ई ६	२०
न प्रतिग्रहभूदेंया	२३५ २०	रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा	"	98

	पृ० पं०		पृ० पंऽ
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि	,, २०	उत्पद्यते गृहे यस्य	२३७ १२
यथैघांसि समिद्धोऽग्निः	२७२ ११	उद्धृते दक्षिणे पाणौ	८३ १३
भट्टपादः—		उपाकर्मणि चोत्सर्गी	५६ ९
	२ २७	उभयत्र दशाहानि	,, ٩३
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः भागेवः—	4 40	र्डध्वं नाभेः करी मुक्त्वा	60 3
	0 V 0 C	ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य	२७० ९
अज्ञीतिर्थस्य वर्षाणि	१४९ ६	ऋतुस्स्वाभाविकस्छीणां	969 0
भारद्वाजसूत्रम्-		एतदेव चरेदब्दं	989 9
अथ यद्यनाहिताग्निः	२२० १९	एतदेव तं ऋत्स्नं	989 \$
मनुः		एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे	२२२ १९
अकामतस्तु राजन्यं	१४० २०	एवञ्चरति यो विप्रः	२६९ १७
अजा गावो महि ^{ष्} यश्च	८३ १९	९प वै प्रथमः कल्पः	२५३ २५
अत्राऽस्य माता सावित्री	७ १७	एपु त्वविद्यमानेपु	२६९ १५
अनिर्देशाया गोः क्षीरं	96 93	कर्णश्रवेऽनिले रात्री	६१ २७
अनिन्द्रिया अदायादाः	२३९ २७	कार्पासमुपवीतं स्यात्	८३ १२
अनुमन्ता विशसिता	909 3	19	998 5
अनुपध्नन्यितृद्ववयं	२३८ ३१	काममुत्पाद्य कृष्यान्तु	११५ २२
अनृतघ्चसमुत्कपें	986 6	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे	२३७ १९
अनंशी क्लीबपतिती	२३३ ८	कुध्यन्तन्न प्रतिक्रुध्येत	२७२ १९
अपदशस्त्रं विषं मांसं	११५ १२	गुरुवद्गुरुपत्नीपु	४४ ३
अमा वास्याचतुर्द क्योः	५५ ७	गौडी पैष्टी च मार्ध्वी च	९७ २५
अमावास्यामष्टमीं च	969 99	,,	११७ २३
सवकीणीं तुकाणेन	१५० ९	,,,	984 ,,
अस्पिण्डा च या मातुः	२२० २९	चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	१५७ ७
भाचार्ये तु खलु	२६९ १३	जनन्यां संस्थितायान्तु	२३४ २६
आत्मनश्च परित्राणे	१६१ १३	जीवितात्ययमापन्नः	११६ २५
आपइग्रुद्धा भूमिगताः	८३ १६	तिद्ध सत्याद्विशिष्यते	२७१ २६
आयुष्मान्भव सौम्येति	३३ ५	तासामाचाश्रतस्तरतु	969 8
सायुष्यं प्राष्ट्रमुखो मुंक्ते	१६८ १९	तृणानि भूमिरुदकं	१९२ २७
आरण्यांश्च पश्नू सर्वान्	११५ १४	त्रिम्य एव तु वेदेम्यः	५ २४
आहेव स नखाग्रेभ्यः	६७ १३	त्रयब्दं चरेद्वा नियतः	9 80 22
उत्तरेषु च शिष्टेषु	२२४ २३	त्यजेदाश्वयुजे मासि	२७६ २४

	ष्टु० पं०	1	पृ० पं०
दिवाचरेभ्यो भृतेभ्यः	999 8	यथा खनन्खनित्रेण	UC 90
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	1,40 50	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२९८ ५
धर्मार्थी यत्र न स्यातां	४९ २६	या गर्भिणी संस्क्रियते	०१७ १०
n	७५ १२	यावदेकाऽनुदिष्टस्य	६० ४
न चोत्पातनिभित्ताभ्यां	२७२ १९	यासां नाऽऽददते शुल्कं	२३२ २२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१७४ १६	येनाऽङ्गेनावरो	२९२ ११
न मांसभक्षणे दोषः	909 4	रसा रसैर्निमातव्याः	११६ ५
न वासोभिस्सहाऽजसं	१८७ २	राजभिर्धतदण्डास्तु	२९८ १३
नाप्तिं मुखेनोपधमेत्	८७ १६	रूपसत्वगुणो	२२४ २२
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं	909 99	लशुनं गृञ्जनं चैव	९९ ६
नैत्यके नाऽस्त्यनध्यायः	७० ७	वित्तं बन्धुर्वयः	७३ २७
नोदाहरेत्तस्य नाम	४७ २२	वृषलीफेनपीतस्य	१५४ ७
पतितं पतितेत्युक्त्वा	१११ २	वेदानधीत्य वेदौ वा	988 ,,
पत्यौ जीवति कुण्डः	२२८ २५	वेदोऽखिलो धर्ममुलं	३ १७
पिता रक्षति कौमारे	२३४ १७	च्यत्यस्तपा जिना	३४ ११
पितृवेदमनि या कन्या	२३६ ३२	शय्यासने चाऽध्युषिते	४६ २१
पुत्रिकायां कृतायां	٠, ٩३ إ	शस्त्रं द्विजातिभिर्याद्यं	१६१ १०
पुर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	१६६ २	ग्रुनां च पतितानाञ्च	२५१ १६
पैतृष्वसेयीं भगिनीं	२२२ १७	शूद्रोऽपि दशर्मी गतः	७३ ,,
प्रतिवातेऽनुवाते च	३६ २४	श्रद्धाभूतं वदान्यस्य	१०८ १५
प्राजापत्थान्निरुप्येष्टि	२७० १४	श्रेयसक्ष्रेयसोऽभावे	२३८ ५
बलवानिन्द्रियग्रामः	99 9	षट् त्रिंशदा ब्दिकं चर्ये	१३ ११
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	२९१ १५	षष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं	२३८ १५
बाह्यादिषु विवाहेषु	२२४ १९	सहशं तु प्रकुर्धातां	२३७ २३
भार्यायै पूर्वमारिज्यै	२१९ २४	सपिण्डता तु पुरुषे	२४५ २
भ्रातॄणामेकजातानां	२३७ १७	सन्याहर्ती सप्रणवां	२२६ ९
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं	ا 😅 😅	सर्वान् रसानपोहेत	994 6
मातामहं मातुलञ्ज	२'५४ १	सर्वञ्च तान्तवं रक्तं	,, 90
मातापितृविहीनो यः	२३७ २१	सर्वं वा रिक्थजातं तत्	२३५ ९
मातुस्तु यौतकं	२३४ २४	संवत्सरेण पत्ति	990 E
मांस भक्षयिता	१०१ ५	सायं प्रातिद्वजातीनां	9 9७ 9६
यत्पुंमः परदारेषु	२९२ ५	स्नातक्रव्रतलोपे च	£3 ¢

	पृ० एं०		पृ०	٩̈́٥
स्रोरत्नं दुष्कुलादपि	९ २५	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः	993	२१
,,	२२९ ६	जातो हि दास्यां शूद्रेण	234	94
मत्स्यपुराणम	·	दिवा सन्ध्यास कर्णस्थ	१६७	२२
केपभाजश्चतुर्था द्याः	े २३९ २१	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च	२३२	ર
महाभारतम्		पञ्चदत्रयां चतुर्वत्रयां	५५	98
अन्धस्य पन्था बिधरस्य पन		पत्यौ जीवति यस्स्त्रोभिः	२३९	93
मोमांसासुत्रम् (जै	मिनिः)	पत्नी दुहितरश्चेति	२४०	98
चोदनालक्षणोऽयो धर्मः	२७९ ४	पिण्डदे ंशह रः	२३८	ğ
प्रत्यक्षमनिमित्तम्	,, ४	पितुरूध्वी विभजता	२३४	98
शास्त्रफडं प्रयोक्तरि	२९६ ९	प्राणिनां (वर्णिनां)	१३९	93
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	१६६ १४	वेदं ब्रतानि वा पारं	१६४	98
मुगडकोपनिष	त्—	शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं	८३	98
तस्य भासा सर्वमिदं	928 28	सजाताबुत्तमो दण्डः	२९१	ও
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	१२२ १८	स सम्यक्पालितो	२८५	90
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	٠, ٩	सजातीयेष्वयं	२३७	२७
**	१२३ १६	संसृष्टिनस्तु	२४१	4
यमः-		वसिष्ठः		
इलेष्मातकस्य शलमल्या	६६ २	अकरदश्रोत्रिय:	266	٩
याइयवत्क्य	_	अग्निदो गरदक्षेव	9 8 9	98
अन्योदर्यस्य संस्टी	288 R	अप्रता दुहिता यस्य	२३७	Ę
अपुत्रेण परक्षेत्रे	230 88	आततायिनमायान्तं	959	96
11	२३६ १६	ऋतुस्नातामात्रेयीं	१४१	38
अरोगिणीं भ्रातृमर्ती	552 8	कामन्तु केशकीटान्	९३२	ą
अविद्लुतब्रह्मचर्थः	,, Y	कौमारदारत्यागिने	346	२२
आहरे <i>हि</i> धिवदारान्	٠, ١,	गृहस्थो विनीतक्रोधः	२२१	
इज्याचारदमा	१२३ २९	पतितेनोत्पादितः	२२९	
एवं गच्छन् हियं क्षामां	१८१ १४	दिग्दाहपर्गत	६५	
ग्लंदे शतिकवृद्धेस्तु	२८५ १६	न ज्येष्टं पुत्रं	2 ¥ d	30
न्यायार्जितधनः •	5 30 8	न शुद्रायोच्छिष्टं	१७२	93
यदुच्यते द्विजातीनां	266 34	पतितोत्पन्नः	२२९	
कमाद्भ्यागनं	£36 83	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२३८	
गन्ध लेपश्चयकरं	८८ १६	ब्राह्मणस्तु शुना दष्टः	८६	93

	पृ०	पं०
यथा मातरमाश्रित्य	৩৩	9 9
रसा रसैस्समतः	998	3
छोमानि सृत्योर्जुहोति	980	96
वाजसनेयि ब्राह्म	ए	
ब्रह्मयज्ञो ह वा	Ęw	90
् (१) विष्णुः		
असगोत्रां	355	૭
अङ्गानि वेदाश्चरवारः	68	94
ज्ञानस्वरूपं	२३४	39
मातरः पुत्रभागानुसारतः	234	26
यत्र क्वचनोत्पादितस्तु	२३८	9
व्यासः		
असंस्कृतास्तु	२३२	ч
द्विषाहस्तः परो दायः	580	90
पिता मह पितृभ्याञ्च	२३९	۷
मातुस्सगोत्रामप्येके	२२१	4
साधारणं समाश्रित्य	२३९	9 Ę
स्नात्वा समुद्वहेत्कन्यां	२२१	3
शंखलिखितौ-		
अपुत्रस्य स्वर्यातस्य	२४०	२५

	g.	φo
दारानाहरेत	२२१	
नोन्मत्तम्कान्	ч	90
शातातपः		
परिणीय समोत्रां	२२२	93
मातुलस्य छतां	13	94
श्वेताश्वतरोपनिष	त्	
एको देवस्सर्वभृतेषु	१२७	98
संवर्तः		
पितृदारान् समारूद्य	१४५	\$
सामवेदः		
कया नश्चित्र आभुत्रत्	9 •	94
सुमन्तुः		
पितृयत्न्यस्सर्वाः	२२३	•
हारीतः		
पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे	२३३	२७
विभजिष्यमाणः	२३८	२०
श्वित्री कुष्टगुदरी	२२१	२३
स्त्रीद्ववकीर्णी	940	93

इति ॥



(१) अत्रोज्वलाकारेण विष्णूक्तत्वेन यानि वचनान्युदाहृतानि तेष्वेकमपि वचनं पुण्यपत्तनमुम्बईमुद्रितस्मृतिसमुचयान्तर्गतिविष्णुस्मृतौ रलोकात्मिकायां नोपलभ्यते, किन्तु या कलिकातनगरे पृथक् विष्णुस्मृतिमुद्रिता गर्णपद्यात्मिका तत्र सर्वाणि वचनान्युपलभ्यन्ते । इयमेव च गौतमवसिष्ठपराश्वरस्मृतीर्मुक्तवाऽन्यासां सर्वासां तदीयानां स्मृतीनां दशा । अतो नेमास्स्मृतयः तत्तिविवयनकारेस्द्धृताः । यास्रोद्धृता नैतास्ता इति स्यष्टमवगम्यते ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां पदानां सूची ॥

उसे १. २५. ४ **#अकरः २, २६, १०** अप्रकर्ता १. ३. १५ अकारणान १, ७, ३०; १, ३५, ६; 9, 34, 9; 9, 39, 3, 9, 9, 52, 26; 2, 20, 96 अकार्षीत् १, २६, १३ अकृति १, १३, २० ***अहतप्रातराशः १, ११, १९** अङ्कत्वा १, २५, ११ अक्तः १,८,२ ≉अर्कातपण्यैः १, २०, १६ अर्कातगज्ञकः १, १८, २३ ***अक्रोध: १, २३, ६ अअकोधनः १, ३, २३** अक्षर्शाल: २, १६, १२ अक्षार १, २६, ३: १, २८, ११ अक्षान् २, २५, १२ अर्क्षार १, २६, ३; १, २८, ११ अखाद्य १, १७, १७ अगन्ता १, ३, १२ **अअगन्धसे**ची १,२,२५ अगारं १, २८, ११

अगार€य २, ३, २२, २३. अगाराणि १, २८, १९ अगारे २, ४, १४ अगुरवे १, १४, १४ अगुस्तल्पे १, २१, १० अगृद्यमानकारनः १, १२, ८ अग्नयः २, २५, ६ अस्नि *३, ४, १६; १८; क्री, १५, 94; * 9, 34, 4; 93;*3;*3; *34; २, १, १३; २, ३, २०; २, ६, १; अबिनः १, १९, १३; २, ६, २; #३; २. ७. २. अग्निना १, १५, १७ अग्निपूजा १, ८, १७, # २, २५, ७ अग्निमि: २, २२, ८ अग्निपु २. ७, १५ अग्निष्टोम २,७, ४ अग्निस्पर्शाम् १, २५, ३ ***अग्निहोत्रम्** १, १४, १ अग्निहोत्रस्य २, ७, १४ अर्झान् १. १८, ३२; २, २२, ७ अशोपोमीयसंस्थायाम् १, १८, २४

* एति बिह्ना द्वितानि पदानि सृत्रारम्भकाणि । तस्त्रीकंपदमे एकत्रैव स्त्रारम्भकं, तत्र तस्य दम्यादावेव विह्नं इतम् । यदि बहुत्र, तदा तम्सृत्रसख्यासमीपे विह्नं इतम् । अत्र संख्यात्रयं वर्तते । प्रथमसख्या प्रश्नावबोधिका । द्वितीयमख्या कण्डिकाविष्यिणी । तृतीय-संख्या सृत्रावमिशीनी । यत्तु पदमेकस्यामेव कण्डिकायां वारद्वयं वारत्रयं वाऽऽवर्तते तत्र सृत्रसंख्येव दत्तीत वेदिनव्यम् ।

अग्नेः १, १६, १४ अग्नो १. ३. ४२; १. १५, १२; २ 3. S; 2, 94, 93, 95; 2, 90, 96: 98: 2, 28, 6 अग्न्याधेयम् १, १, ६ अग्न्याघेयात् २, ११, १३ अग्न्युत्पाते १. ११, २६ अग्न्यदक्षेषेण १, ४, २० अग्रम #२. ४. ९०: २. १५, १३ अग्रदिधिष २. १२. २२ अग्रे २, ४, ११; २८; क्षप्रकारिन: १, ३, २२ अङ्ग्रम् १,१६,२७; २,३.३; २, १ ५,१४ अङ्गहीनः १, २९, ११ अङ्गानाम् २, २, १ %२, ८, १३ **अक्षानि १, २, २८** अवलम् १, २२, ४ अछम्बद्काराय १, १२, ३ अच्छायोपगत २, १८, ५ ***अजनवादशीलः १, ३, १३** अजस्राः २. २५, ६ अजावयः २, १४, १३ सजिनं * १, ३, १०; २, १९, १ अजिनानि १, २, ४०; १, ३, ९ अजेन २, १८, १४ अञ्चलौ १, २५, १ अणिकः १. १९, १ अणीयान् १, २३, २ **अत: १, १, १,** %१ ५, १०; १, 99, 38 #9, 29, 18; 3, 94, マモ: マ、96,96;※マ,マラ,6;※98, २, २२, ११; १७; २, २६, २३

अतदगुणाय २. १८, १२: २. २०, २ अतिक्रमे १, १, ३५; १, २,९ **अक्षतिकान्ते १. १. २८** अतिकामति १, १३, ४ अतिकामेत् २. १२. ६: ८: अतिजीवेत् २, २५, १० अतिथयः १, १४, १; २, ७, ५ अतिथिः २, ६, ३; ५; २, ७, १२; 93; 94; 90; 7, 6, 9 *****अतिथिम् २, ८, १४ अतिथिभ्यः २, ८, ३ अतिथिवत् २,४,२१ ***अतिथीन् २, ४, ११; २, ७, १६; २,** 24. 6 अतिथीनाम् १, १५, १; २, ७, २; ٦. ८. २ अतिथेः २, ७, ३ अतिपातयेव २, २८, ६ अतिप्रवर्तेरन् २, १०, १४ अतिरथं २. १३, ११ अतिरात्र २, ७, ४, अतिवाति २, १९, १ **अअतिव्यवहारः १, २८, ४**/ अतिस्रुज २, ७, १५, अतिस्जेत १. ८. ३१ अतिसृष्टे २, १७, १९ अतिस्ष्ठेन २. ७. १५ अतीयात १. ३१. १६ अतीर्थे २, २०, २० ***अविधः** २, १, ३ अत्यन्तं १, १८, ७; १५; १, २१, ३

^{*} एताचिहार्थः एतत्सूच्यादौ दिष्पण्यां द्रष्टब्यः।

अत्याधानम् २, २०, १४ अत्याश १. २३. ५ *अथ १, १, १; १, २, ७; १८; 9. 29. 0: 2, 98, 93; 2, २३, ६; २, २४, १; २; ७ ***अथो १, ५,** ८ %भदण्डयः २,२८,१३ अदभ्भः १, २३, ६ अदर्शनम् १, ८, ३०, अदास्भिकानाम् १, २०, ८: २, २९, १५ अदिवाशी १, २७, ७ **#अदिवास्वापी १, २, २४** अद्युकर्मणां १, १, ६, अद्भिः १, १६, २, २, १, १३, १५, २, ३, ९; २, ४, २४; २, ६, १४ अद्रोहः १. २३. ६ अधः १, ४, १४; %२, १, ८, अधर्मः १, २०, ६; ७; १, २८, ११ अधर्मचर्यया २, ११, ११ *अधमीणां १, २१, ११ ***अधमहितान् १, २८, ११** अधमेंण २, १४, १५ अधक्काच्या, २, ३, १३ अधस्तात १, ५, २१ #अधासनशायी १, २, २१ अधि २, १, १ अधिकं 🗱 २, ३, ६; २, १९, १६ अधिकः १, २४, ४; २, २९, ९ अधिका २, ६, १३ अधिकारः २, १५, २३

अधिजिगांसमानः १, १०, १३ अधिजिगांसमानस्य १, १०, १७ अधिदेवनम् २, २५, १२ अधिश्रित्य २, ३, ९ अधिष्ठानम् २, २०, १२ अधिहरूत्यम् १, ८, २२ अधीते १, १२, २ अधीत्य १, १०, १७, ३१२, ५, २; ३; २, ६, ४ अधीयानः १, १०, १३ ***अधीयानेषु १, १०, १८,** अधीयीत १, ९, १; ५; ८; १३; २७; 9, 90, 93; 94; 96; 9, 99, **६**; **१**२; **१**९; ३१; **१**, १२, ३; **१**, 32, 90. अधीहि १, १०, १५ अधेनुः १, ३१, ११ अधेनुम् ,, ,, ,, अधोनामि १, २४, ११; १, २८, 99: 42, 96, 4 ***अधानिवीतः १, ६, १९** अध्ययनम् १, ९, ४; २, ४, २६; #7, E, 93; 7, 90, 4 अध्ययनविघ्नेन १, ८, २६ अध्ययनसंवृत्तिः १, ५, ९ अध्ययनात् १, ५, २३ अध्ययनार्थेन १, १४, २ अध्ययनसांवृत्तिः २, ६, १३, अध्यवसिते १, ९, ७ ***अध्यात्मिकान् १, २२, १** अध्यापनम् १,२,८;१,३२,३;

अधिगतानां २, १०, १३

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

98: 2, 90, 4,5 0 अध्यापयति १, ७, २८ क्षध्यापयन्तम् १, १३, १३ अध्यापयितुः २, ५, १५ अध्यापयेत् 🗱 १, १०, १४: १६: १, ११. 92: 9, 32, 8 अध्याप्यः १, १, ३१; १, २, ४ **अध्याय 🗱 ९, १**२, ७; २, १२, २० अध्यायम् १, ९, १ अध्याये १, ५, २३ अध्येष्यमाणः १, ९, १३; १, १२, ६ अध्वनि १, ८, १२ अध्वशीलः २, १६, १२ #अध्वापन्नः १, ६, ११ अनक्ताशी १, २७, ७ ***अनिधिः २, २१, १०** अनिमिषकबृत्तिः २, १८, ५ अनुमी १, ११, ३० अनद्धः १,२२, ७ अनद्वर्धाः १, १७, ३० अनड्वान् २,९, १३ अनतिद्रे १, ६, २१ अनतिसृष्टेन २, ७, १५ अनत्याशः १, २३, ६ अनधीयानः २, १०,९ अनधीयानाय २, ४, १६ अनध्ययनम् २, ५, १ अनध्यायं ३, १२, ७ सनध्यायः १, ९, ७; ११; १६; २२; 1, 10, 20; 26; 9, 99, 8; 23; ***9, 33, 93; 94** अनध्याये १, ५, २५; १, ११, २०

अननियोगपूर्वम् १, १९, १२ ***अननुक्तम् १, ११, ३१** अननुचानम् २, १०, ९ अनन्तदक्षिणः २, २६, २ अनन्तर १, ५, २३; १, ८, ३१ अनन्तान् २, २६, १ अनन्तेवासी १, ८, २७; १, १८, २ अनन्त्यम् २, २३, १२ अनन्यस्य १, २३, २ अनपच्छादयमानः १, ८, २५ अनपत्यः २, १६, ११ ***अनपाश्चितः १, ६, १**७ अनिपहित: १, १०,८ अनपेक्षया १. २२. ६ अनभिभाषितः १, ८, १४ अनभिमुखम् १, ६, २० अनभिसन्धिपूर्वम् १, २६, ७ अनमुत्रः २, २१, १० अनर्धकम् १, १२, ७ अनहें ज्ञयः २, ९, ६ अनर्हद्भिः १, १७, २ अनवशेषम् २, ८, ३ अनदनताम् २, ९, १३ अनदनन् १, २७, ९ अनष्टं १, १४, २५ अनस्या १, २३, ६ ***अनस्**युः १, ३, २४; १, २०, ५ ***अनाक्रोक्यम् १,** २६, ३ अनागमात् १, ७, २६ अनाचार्यः १, ८, २८ अनाचार्यसंबन्धात् १, ६, ३४ अनात्म्यम् १, २३, ५

^{*} एतिच्हार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अनात्ययः १, १, २७ अनासं १, १७, १७; १, १९, १४ अनापत्छ १, ८, २६ ***अनाप्रीते १, १७,९ #अनामयम् १, १४,** २४ अनायुष्यम् १, ५, ३; *२, १, , २ *अनार्यव ०, २६, ७ ***अनार्याम् १, २७, ९० %अनाविस्स्रमनुलेपणः १. ३२, ५** अनावृत्तिम् १, २५, १ अनाश्यसम्मताः २, १८, २ अनादवान् २, १२, १३; १४ **%अनासन्नः १, ६,** २१ अनाहतः १, ८, १७ अनासनयोगविहित १, ६, २६ अनिकेत २, २१, १०; २८; अनिमित्तम् २, १०, ३ अनिमित्ते १, ३१, १० अनिर्दशायाः १, १७, २४, अनिर्देशे १, १६, १८ अनिवृत्ती १, ४, २६ अनिहः २, २१, १० अनीप्सितः १, १९, १० अनु २, २४, १ अनुकथयेत् १, ७, २२ अनुकाङ्कन् १, ८, २५ अनुख्याता २, ६, २ अन्गच्छेन् १, ६, ८ **%अनुगमनम् २, ४,** २० अनुगृह्य २, ५, ६ अनुचिकोर्पन् २, ५, ८

अनुजानीयात २, ९, ३; २, २२, २४ **#अनुज्ञातः १, ६, २** अनुज्ञातारम् १, २५, ५ ***अनुज्ञाते १ .५.५** अनुज्ञाय १, २८, ११ अनुतिष्ठति २, ७, ७ अनुतिष्ठन् १, २३, ६ अनुतिष्ठन्ति १, २२, ४ े अनुतिष्टेत १, २२, १; ५; ८ । अनुत्थितायाम् १, १६, १९ अनुदेश्यम् १, २, २२ अनुधावेत १,६,९ अनुपरोधम् २, ९, १२ अनुपरोधेन २, ९, १०; २, २६, १ अनुपस्तीर्णासनशायी १, ३, ४ अनुपस्तीणें २, २२, २३ ***अनुपस्थकृतः १, ६, १४** अनुपेतः २, १५, १८ अनुपेतस्य २, ९, ७ अनुपेताः १, २, १ अनुपेतौ १, १, ३२ अनुप्रदानम् २, २४, ८ अनुप्रविशनु २, २६, १८ अनुबद्धः १, ७, १४ #अनुभाविनाम् १, १०, ६ अनुमतिपूर्वे १, २८, ५ अनुमते २, २९, ४ अनुमानेन १, ३, २७ अनुमीयन्ते १, १२, १० अनुछेपणानि १, ११, ११

^{*} एति चिहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अनुखेपणः १, ३२, ५ अनुवर्त्तमानः १, १२, १२ अनुवाकाध्ययनम् १, ११, १६ अनुवाक्यम् १, ११, ६ #अनुवाति १, ६, १५ अनुव्याहारी १, २९, १५ अनुवतं २, १, १७ अनुस्तनिते १, ९, २० अनुस्मरेत् १, ७, २३ अनुस्मर्यते १, २, ५ अनुचानपुत्रः २, १७, २२ अनुच्यते १, १, १० अनुत्तिष्ठेत् १, ६, ३१ सन्त्थाय 🗱 १, ६, ७; ३५; १, १७, ३ अनुत्पद्यन्ते १, २०, ३: ४; अनुत्पद्येते १, २०, ३ अनृत्सर्गः २, २१, ४ अनुपसीदतः २, २१, ६ #अनुदासि १, ३०, १२ अनृतं १, २६, ३; २, १८, ३ #अनृते २, २९, ८ ***अनुत्तदर्शी १, ३, १**१ अनृतसंकरे १, १९, १५ अनेनाः १, १९, १५ समैपुणं १, ८, २७ अनेश्चारिकान् १, २२, १ अन्ततः 🗱 २, २२, ३; २, २३, २ अन्तरम् २, २५, ५ #अन्तरस्याम् २, २५, ३ अन्तरा १, २४, १२ अन्तरास्ये १, १६, ११

| ***अन्तरा**ळे २, १, १८ अन्तरिक्षलिंगेन २,४,२ अन्तरेण १, ३३, १६; २, १२, ६ अन्तर्धाय १, ३०, १५ ***अन्तर्धिने १,** ३, ४१ अन्तर्वत्नीः २, ४, १२ अन्तवन्तम् २, २४, १४ #अन्तदशवस् १, ९, १४ **#अन्तक्कावे १, १६, २० #अन्तश्राण्डालम् १, ९, १५** अन्ति १, २, २ अन्ते २, ३, १८; २,२३, १०; २,२९,७ अन्तेवासिनः २, १७, ६ अन्तेवासिनम् १, ६, ३३ अन्तेवासी १, ८, २७; २, १४, ३ अन्ध २, २६, १६ आसं १, १०, २८; १, १६, २१; १, 90, 8; 98; 9, 98, 98; 9, २०, १२, २, ३, २; ९; ११; २, ४, १६; २, ६, १९; २, ७, ४; 90; 2, 6, 8; 2, 96, 8. अञ्चणनम् २, २५, ९ अन्नप्राशनात् २, १५, १९ अञ्चलेपान् १, १५,२३ अञ्चलंस्कर्तारः २, ३, १ ***अञ्चसंस्कर्तारम् २, ६, १६** अन्नस्य १, २०, १५; २, १, ३; ६; ***अज्ञा**दे १, १९, १५ अन्नाद्यम् १, ३, २६ अज्ञानि १,३१, १; २६,१७ अन्नार्थिनं २, ४, १३

एर्ताच्यक्वार्थः सुच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४१ आप० घ०

अन्ते १, १६,२३; २, ३,१०:२.१६, २३ अञ्चाद्यकामम् १, १, २४ अस्त्रज्ञन १, २०, १५ अस्य १,२४, १३: ४२, ५, ७; २,२७,१८ अस्यः १, १०, १८: १, २३, २ सम्यन १,८, १८: १, ११, ३४; १, 96, 9; \$9, 95, 26; 9, 93, 23, १, ३०, ३९, २, १, १४, ३०, १०, दर्भ, १९, १०, भ, भ०, १७, २, 53, 15; 7, 23, P; C; #अन्यतरः २, ६, ९० **#सन्यतराभाव २, ११, १३** अस्यक्ष १, २, १९; १, ३, २५; १,६, 1 5; 9, 9, 7, 4; #20; 9, 90, 0; प, इ.स. १२; २, २५, **१४**; २, 79, 79, अन्यपूर्वायाम् २, २७, ११ अन्यस्मिन् २, १२, १८ अन्यस्यां १, ९, १२ अस्यां १, १३, ७; १, ३१, २३; २, 99, 28 अस्यान् १,७,१३; १,१५,१३;१,२१,५ अन्यानि १, ४, ३; १, ५, १०; १, २१, १९ अस्ये १, ४, ७; १,१७,३९,२, २, ७; २, १८, २; २, २६, ३; २, २९,४ अस्येन २, १९,४ अन्यभ्यः १, ३, ३४ अस्येषां १, ५, १३; ८, २८, १४ अन्येषु १, २१, ६; १, २६, १२; १, 20,8

अन्यैः १, १७, ५; १, २६, ७ अन्वक्स्यानिनः १, ६, २९ अन्वक्स्यानीये १, ६, ३४ अन्ववस्येत १, १८, ७: १५: १, २९.३ अन्वहं २, २३, १ #अन्वारह्य १, १८, १५ अन्वारोहेत् १, ८, १२ अन्वाहार्यपचनः २, ७, २ अन्विच्छेत् २, २१, १३ अस्वीक्ष्य २, १३, ९ अपः १, १५, ७; १, १६, ८; १४; १, २५, ११; १,२६, ७;२,३,३; २, १२, ९; २, २२, ४; २, २३, २ अपच्छिन्द्यात् १, १६, १७ अपजिमीपमाणः १, २४, २१; २,२६,३ क्षपजित्य १, २४, २१ अपजिहीत २, १९, ५ अपण्यानि १, २०, ११ अपतनीयानि १, २७, ९ अवतर्नायेषु १, २६, १२ अपतनीयौ १, २९, १५ अपत्यस्य २, १३, १० क्षपत्यात् २, २७, ७ अपत्ये २, १६, ७ अपपर्यावर्तेत १, ७, २ अपपात्रागमनम् १, २१, १७ अपपात्रेण १, १६, ३० अपपान्नेभ्यः १, ३, २५ अवपान्नै: १, २१, ६; २, १७, २० अपरम् १, २७, ९; २, ६५, २२ क्षपरपक्षस्य २, १६, ४; ५; ६;

अपरयोगम् १, १७, २० अपररात्रम् १. ५, १२; १, ३२, १५ अपररात्रे १, ९, २३ **#अपराधेषु १,८,२९** अपराहः २, १६, ४ अवरिगृहीतम् २, १०, ६, अपरिमितम् २, २, २; २, ९, १३ अपरिमितान् २, ७, १६ अपरिमिताभिः २, ७, १६ अपरिमिते २, २, ६ अपरिसंवत्सराम् २, १५, २ अपरिसंबत्सरायाम् १, १०, ११ अपरेण २, ३, २० ***अपरे**ष्ट्रः २, १७, १२ अपत्ती १, ११, २३; २७, ३१; अपवर्ग २, ३, २० अपवादाः १, २८, ३ अपस्वाने १, ११, २६ अपहान्ति १, २७, ११ अपहार्य: २, २८, १ अपाम् २, २, ९; २, २९, ७ अपावृत्ते १, ११, १४ अपास्यति १, १८, ३२ अपिक १, २, ३;२, २३,६; २, २४, ७ अपिगृद्य १, ७, ७ ध्रपितृकस्य १, ११, २ अपिधानम् १, १०,८ अपिधान्याम् २, ४, ३ अपूपस्य १, १६, १७ सपूर्व २, १३, १ अपेयम् १. १७, १७; २१; १, २६, ७

अपेयाल, १, ७, २: १, ३२, २१ अपैज्ञुनम् १, २३, ६ अपोद्धा २, १५, १६ अप्रतिकृष्टम् १, ३०, १३ ***अप्रतिवातम् १, ६,** २३ अप्रतिलोमयन् १, २, २० ***अप्रतिष्टब्धः १. ६. १६** अप्रतिष्ठितम् २, १२, ११ अप्रतीक्षाः २, १५, ९ ***अप्रतीभायाम् २, ९, ४** अप्रमत्ताः २, १३, ६ अप्रमाणम् २, २३,९ अप्रयतः १, १४, १७; १, १५, ८; १८; 9, 39, 8 अप्रयतम् १, १६, १४; २१; १, २९, १४ अप्रयतान् १, १५, १३ अप्रयताय १, १४, १७ **#अप्रयतेन १, १४, १**७ अप्रवेदिताम् १, १९, १३ अप्राणायामशः १, २६, १५ अप्राणिहिंसायाम् १, २६, ६ क्षप्रायत्ये १, ११, २१ अप्रायश्चित्तम् १, १८, ११ अप्रियाः २, ७, ५ क्षप्रोक्षितम् १, १५, १२; २, १२, ५ भाष्ट्र १,२,३०; #१, ३, ३९; १,११,१४; 9, 94, 2; 90; 9, 30,29; 9,32,0 अबह्पादम् २, ६, ८ ***अबुद्धिपूर्वम् २, २६, १८** अब्रह्म १, ५, ७ अवाह्मणः १, २७, १०

^{*} एति इर्थिः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अवाह्मणाय १, ३१, २४ अब्बन् २, १३, ६ अब्लिङ्गाभिः १, २६, ७ अभक्ष्यः १, १७, ३८; १, २६, ७ अभागम् २, १४, १५ अभावात् २, २५, ११ **#अमावे २,४,१४,२,८,९;२,१९,१५** अभिकान्तम् १, २९, ७ अभिष्टनन् २, २२, १३ अभिजन १, १, १२; २, २९, ५ अभिजयति १,२०,९; २,७,१६;२,११, ४; २,२०,२३; २,२६,९; २, २९,१५ अभितिष्टेत २,१२,५ ***अभित्रासः १,८,३०** अभिद्रधे १,१७,१० अभिदहेत् १, २८,१५ अभिनिम्नुक्त # २,१२,१३; २२; अभिनिः श्रयेत २,२२ ४;२,२३,२ ***अभिनिस्स्तानाम् १,९,१६** अभिवीड्यतः १,५,२२ अभिप्रसारणम् १,६,४ अभिप्रसारयीत १,६,३; १,३०,२५ #अभिभाषितः १,६,६ अभिभाषेत १,८,१४ अभिमन्यतं १,२८,१:१७; अभिमुखः#१,६,२०; १,३०,२३; २,३, २; २,५,४; २, ६,७; २,२२,१३ अभिरूपम् २,८,४ अभिवदेत् १,१४,१० अभिवादनम् १,५,१२;१९; १,१४,१२; 94;

अभिवादनप्रत्यभिवादने १,५,१७ **#**अभिवादनाय २, ४, १७ अभिवादयीत १,५,१२; १६; १,१४, 94; 98; अभिवाद्यः २,४,१७ अभिवाद्यम् १, १४, १३; १७: अभिविषश्यति १,५,८ अभिव्याहरेत् १,१२,५ अभिव्याहृत्य १,२८,११ अभिशस्तः १,२४,६; १,२८,१७; १,२९, ८; २,२<u>.६</u> अभिशस्तात् १,३,२५ अभिशस्ताय १,२४, १५ अभिशंसति १,१९,१५ #अभिषिक्तः २,२२,१२ अभिषेचने २,६,१० अभिसंधिपूर्वम् १,२६,७ अभिहतं १,८,७ ***अभीचार १,२९,१५** अभोजनम् १,२६,४; २,१७,२४ समोज्य १,२६,७ अभोज्यम् १,४,१२; १,१६, १६; २१; २२; १,१७,२८; १,१८,१०;१६:*१, २७, ३ अभ्यक्तः १,८,२ अभ्यपायाम् १,११, २१ अभ्यञ्जनम् २,६,१५ सम्यधिमृश्य १,५,२१ अभ्यधिमन्यते १,१९,१३ अभ्यवायीत् १,२७,११ अभ्यवेयुः १,२५,११

अभ्यस्येत १.२७.८ अभ्यागच्छेत २,५,४;२,७,१२;१३;१५; अभ्यागमनम् १,१,३३; °,२,६ अभ्यागम्य २,५,४; २,६,७ क्षम्याश्रावयेत् २,२२,२० अभ्यासे २,२७,१२ अभ्युचयेन २,२०,७ अभ्युदयः २,२७,७ अभ्युद्ये १,२०,२ अम्युदाहरन्ति १, २५, १० अभ्युदित २,१२,२२ अभ्युद्तिः २,१२,१४ अभ्युदेत्व २,७,१३,१५; सम्युधतम् १,१९,११ अम्युपाश्रयेत् १, २९, १ अम्युवेयात् २, २२, १३ अभ्येतः १, ८, ७ ***अभ्रम् १, ११,** २७ अमत्रम् १, ३, ३६ अमत्रेण १, ३, २५ अमन्नेभ्यः २, ४, २४ अमात्कस्य १, ११, १ अमात्यान् २, २५, १० अमावास्यायाम् १, ३१, २१ अमावास्याछ १, ९, २८ अमुं २, २१, १३ अमुब्मिन् २, १६, १ असृत: १, २२, ७ अमृतम् २, २४, १ अमृताः १, २२, ४ अमृतत्वम् २, २३, ४

अमृतत्वाय २, ५, १८ समेध्यं १, १६, १४; २४; अमेष्यसेवी १, १६, २६ अमेध्यैः *१, १६, २५; १, १७, ५ अमोहः १. २३, ६ अयं १, २०, ६; २, २४, २; १२: अयाचितव्रतः १, २७, ७ *** अयाज्यः २, १०, १०** अयोगः १, २३, ५ अयोगी १, २६, ७ अयोमिश्रा १, २, ३५ अरण्यम् २, २२, १; १६; २०; अरण्यवासिनः २, ९, १३ अरण्यात् १, ४, १४ सरेण्ये १,९,१७; १,११,३०; #१,१४, २८; *१, २४, ११; २, २५, १५; २, ₹6. 6 अरण्येन २, २२, १७ अस्क्तिनि २, १, १५ अरोषः १, २३, ६ अर्थः १, २४, १९ अर्थम् १,८,१६; १,२०, १; * २,१२ 90; 2, 23, 9 अर्थग्राहिणः १, २४, २३ अर्थस्य २, १०, ३ अर्थाः १, २०, ३ ***अर्धपद्ममान् १, ९,** ३ अर्धमासान् १, २९, १७ अर्धरात्रात् १, ९, २४ अर्धशाणीपक्षम् १, २४, ११ **#अधन १, २, १**४

^{*} एतिबहार्थः स्च्यादी टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

अर्थाम्बाः २, २३, ३; ४; अर्हतः २, १०, १ अहंति १, १४, १२ अर्हन्तम १, १३, १४ **%अडंकार: २, १४, ९** अलंक्वीन १, ३२, ६ श्रसंद्वतः २, २६, १८ असंब्रह्म २ ११. १७ अलब्द्या १, २२, ६; ५१, २४, १७ अलोभः १, २३, ६ अलोलपानाम् १, २३, ८, २, २९, १५ अप्रकोणी १, २६, ८ अवगादः १, ११, १४ **%अयगाइनम् २, २, °,** अवग्राहेत १ १५, १६ अवज्ञातम् १, १४, ७ अविविष्टेन १, २५, ९२: २, २२, १६ अदग्राय १, १७, १६: १, ३१, २६ अवधनयात् २, १९, ४ अवस्यः २, ७, १० अवस्थम् १, २४, ३२ अवसृष्टम् १, १६, २५ अवमहन् १, ३० १० अवदः २, १३, °, २, २४, ४ अवस्वयमः १, १४, १० अवस्वयमम् १,१४,२ * अवहान्तमंखष्टम्य २,१५,१५ अवराध्यंम् १,२,१६ २,२०,३ अवराध्यंन २,६,१४ अवरुव्य #२,२८,७;९; **क्षअवरोधनम्** २,२८,४ अवरोध १,९,२५

अवरोहणानि १,३२,२५ अवर्णसंयोगन १,२,३८ अवलेखनानि १,८,५ #अवश्चिनः २,२८,२ अवसीदेव् २.२५,११ अवस्रोत २,२६, २४: २, २८, ५:८: **अवस्फू**र्जिति १,१२,३ **अवस्फर्जेत्** १,१२,५ अवहारयेत् २,२६,९ अवहितपाणिः १,६,१०:१,१४,५% अवाङ्य: ९,२,३८ अवाचीनपाणिः २,४,५ अवात्सीः २, ५,१३ अवाप्तानि १,४,६९ अवाष्यते ५.२३,४ अविकथयन् १,६,१३ अविक्रतेः १,२१,२ **≄अविचिकि**त्या १,१३,१३ अविज्ञातम् १,२४,८ अविद्वान् १,१,११: २,२८,११ अविधि २,१४,१३ अविधिना १,१९,१७,#१,१८,३१ अविनिपातिनः २,२९,५ अविप्रक्रमणम् २,५,२ अविप्रतिपन्ने १,१,१३ अविप्रतिषिद्धम् १,१२,६ अविमनाः १,६,१३ अविरोधः १, २३, ६ **अअविशिष्टम् २, २७, ५** अविशेषेण २, १४, ११ #अविहितः १,२०, १४ #अविहितम् १. ११, १६

^{*} एतिबहार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

***अविहिता १, २०, १०** अवृत्ती १, १८, ६ अवेक्षेत १, १२, ७; २, ६, १७ अवेत्य १. २४. २२ अवोक्ष्य २. १ १३; २, ३, १५; २, 8, 28; 2, 24, 92 अव्ययः २, ४, ९; २, २१, २ अव्यतिक्रमः २, १३, २ अव्यपदेशः २. ८, १३ *अशक्ती १. ३. ३८ अशब्दः १, २२, ७ अशरणः २, २१, १०; २०; अशरीर: १.२२, ७ अशर्मा २, २१, १०; २०; ***अशिष्टः २, ११, ९** अञ्चि १, २९, १४ अञ्चिकरनिर्वेषः १,२९,१८;२,१२,२२ अञ्चिकराणाम् १, २९, १७ अञ्चिक्सणि १, २१, १२; १९: अञ्चिकरी १, २९, १५ अञ्चिलिसानि १, २, २९ ***अश्रदाणाम् १, १, ६** अञ्चनन्तः २, ९, १३ अक्निन्ति १, १९, १३ अक्नाति १, २७, ७ अञ्चलीयात् १, १७, १४; २, ६, १९ **#अश्राद्धेन १, १०, ३०** अश्रु १,१६,१४ अरव १, २५, १४ अष्टमाभ्यां २, ३, २० अष्टमीपु २, ३, ८

अष्टमे १, १, २२: २,१६,१४ अष्टाक्यः १, १०, २ अष्टाचत्वारिशत् * १, २, १२; १, ३०, २ ***अष्ट**ाशीतिसहस्नाणि २, २३, ३; ४; 🚁 अष्टौ २, ९, १३ असमयेन १, १३, १० असंयोगसंयोगः १,२१, ८ असंबृत्ती १, १४, ४ असंवेशनं २, १, १६ असंस्कृतायां २, १३, ३ असंस्पृशन् १, १५, १३ असन्दर्शे १, २, २९ ***असमापत्तौ २, २७, २०** असमावृत्तः २, ६, १२ ***अस्**म्रदेतः २. ७, १७ असमेत्य २, ११, ५ असंभाष्य १, १४, २७ असिना १, १६, १६ असूया १, २३. ५ असौ १, ५, १२; १,३१, १७ अस्कन्द्यन् २, १९, ५ अस्तंयन्तं १, ३१, २० अस्तमिते १,४,१५; *१,३१,३; १,३२,८ अस्ति १, २, १७; १,६, ४; १,१२,११ अस्तु २, ६, २; १,७, १४ अस्पर्धः १, २२, ७

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः I

अस्य १,४,३९

अस्त्यागः १, २३, ६

अहं १. ४, २४: १. ५, १२; १, १३, २0; 9, २२, ६; २, १३, ६ **अहः १, ९, २२: १, १०, २८: १,** 99. 99: 9. 92, 4; 2, 92, 98 अहनि २. १. ७: १६: २,१६, ७ अहन्यभानस्य १, २२, ४ अहरहः १, ४, २३; १,१२,१५;२, ३ £; २,२०, ४ अहर्षः १, २३, ६ ***अहविर्याजी १. १८, २९ *अहविष्यम्** २. १८, ३ ***अहविष्यस्य २, १५, १६** अहरुस २, १६, ६ अहानि २, १६, ५ अहितम् १, २२, ६ अहिरण्ये १, ११, ३० अहीयन्त २, १६, १ अहतम् २, १५, १६ अहुतेषु २, ७, १५ अहोरात्रान् १, १०, १० अभारोगत्रौ १. ९. २८ आकालम् १,११,२५; २६; २, १५, ५ आकाशम् २, २२, ४, २२, २३, २ ***आकाशे २. २२. २** आकृष्य १, २६, ३ आक्रोशतः २, २७, १४ आगच्छेत २, ७, १७ आगतं २, ६, १

आगतेषु १. ९, १८ आगमं १. १७. १३: २. ५. १७ आद्विरसेन १, २, २ आचक्षते १. २०, ६; २,३, ९; २,२५,४ आचक्षीत १. २५, ४; १.३१, ९ आचमनकल्पः २, ३, ५ आवमनम् १, १६, १२ आचमने १. १५. १ आचमयेत् १, १५, ३; २, ५, ६ आचम्य १, १५, २; १, १५, १७; २३; २, २, १; **२, १९, ८ आचरिते १. ८. ११ आचरेत १. २२. ८ आचामेत १. ४. २०: २१: * १. ६, 3 4; 2, 24, 8; 22; 2, 2 4, 2; २; ९; १०; १३;१,१७,३ आचार: १, २१, ११; २, २३, ९ आचारम् २, ६, १ आचारात् १, ४, ८ आचार्यः १, १,१४; १,३,४३; १,५,२०; १,८, ६; १९; २८; २, ४,२५;२,५, 8; #2, 6, 4; 7, 80,8; 7, 88, ३; *२, २७, २१ आचार्यम् १, ४, २३; १,६,१३; १,८, १९; १,२८,६; २,५, ६; १४; आचार्यक्रलम् १, ८, २२; २, २१,१ आचार्यकुलाय १, ३,३३ आचार्यकुले १. २. ११; १,१३,१९ २. २१, ३: ६: आचार्यदारम् १४, १ आचार्यदारे १, ७, २७; १, २६, ११

^{*} एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आचार्यपुत्रे १, ७, ३० आचार्यवत् १, ७, २७; ३०:१,१४, ५ आचार्यस्य १, ४, २५; १, ६, ३४; २, 4. 99 आचार्यंहिते १, २६, ११ आचार्याः १, ७, १२ आचार्यात् १, ५, ७ #आचार्याधीनः १, २, १९ आचार्याभावे २, १४, ३ काचार्याय १, ३, ३१; 🛊 २, ८, ७ काचार्यार्थस्य १, ७, २१ आचार्ये १,७, २०; १,१०,४; * १०; १, 24.99 आचार्येण १. ५. १८ आचिनोति १, १, १४ क्षाच्छादनम् २, २१, ११; २, २२, १; 90; काच्छाच १,२४, ११; १, २८, ११; २, 96, 4 आचिछच १, ७,४; १,३०, २४ #आजिपथे १, २४, २१ आजीवन्ति १, १८, १९ आज्युपम् १, ४, २४ आज्य २, २३, ९ आतष्ट्य १, २९, १४ आतपाभ्यां २, २५, ११ #आतमितोः २, १२, १५ #आत्ततेजसाम् २, २०, १० *** प्रातुरव्यञ्जनानि २, १५, ६** आतुरस्य २, ११, ७ आत्म २, ११, ९

#आत्मन् १, २२, ६; १, **२३, १** आत्मनः १,६, ३३; १,३१, २१; २,७, 92: 2. 4. 92: 2. 92. 92 आत्मप्रयोजनः १, ३, ३५ #आत्मप्रशंसाम् १, ७, २४ आत्मयूप: २, २६, २ आत्मलाभात् १, २२, २ आत्मलाभीयान् १, २२, ३ मात्मवताम् १, २०, ८; २ २९, १५ आत्मसंयुक्तम् १,१०, २५ **आत्मसंयोगेन १.८.** ६ आत्माधीनम् १, १५, २२ आत्मानम् १, २३, १: १, २५, ८; १, २८,१५; १७; २,५, १७; २,९, ११; 7, 79, 93 आत्मार्थम् २,८,४ बात्मार्थेषु १, ८, २६ #आत्रेयीस् १, २४, ९ # आधर्वणस्य २, २९, १२ आददानः २, २८, ११; १३; आददीत १, २९, ६ **आदध्यात् १, १५, १२; १,२७, १** भादाय १, ८, २२; १, २८, २१; २, २२, १६; २, २६, २१; २, २७, १६ ***आदितः २, २०, ९** आदित्यं १, ३०, २३; १, ३१, २०, २, २२, १३ आदित्यः १, ३१, २१; २, ६, २ आदित्ये १, ५, १८ आदिनः २, २८, ५ आदीप्य १, २८, १५

एतिश्वद्वार्थः सुच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

४२ आप० ध०

आधाः २, १२, ३ आद्यै: २, ३, १६ आदियेत २, १०, ४ **# आधाने २, ११, १४** आधाय १, २५, १; ४; २, २२, ७ आधास्यन् २, १, १३ आधिम् १, १८, २० सानडुहम् १, १७, ३१ *** आनद्धहेन ९, ९, ५,** आनीय २, २८, ८ आनुपूर्व्यम् २, २२, इ आनुमानिकात् १, ४, ८ **भानुवाक्यम् १, ११, ६** अन्शंसम् १, २३, ६ आन्तं १, १, १३, २,२१,६ आपणीयम् १, १७, १४ # आपदि १, ८, १६: १,२०, ११; २, ४, २६ आपद्यते २, ११, १० आपद्यमानः १, ८, २७ आपूर्यमाणपक्षस्य २, २०, ३ आभिशस्त्यम् १, २१,८; १, २६, ६ आमं १, १८, १; # ३; आमस्त्रणम् २, १७, १३; २, २५, ४ आमन्त्रयते २, १७, १८ आमन्त्रय १, ६, ३७ आममांसं १, १७, १५ आममांसेन १, ११, ४ आम्नातम् १, ११, ३३ आम्नायः २, २४, १ आस्रे १, २०, ३

आयच्छेत् १, २५, ७; २, १२, १५ आयतनम् १, ३२, २४ आयुः १, ५, १५ अायुधग्रहणम् २, २५, १४ आयुषम् १, २०, १२; १, २९, ६ आयुधीयपुत्रः २, १७, २१ आयुषे २, १६,२० आयुप: २, ७,४ आयुष्कामम् १, १, २२ आरण्यम् २, २२,१;२०; आरण्यानां २, १६, २७ आरण्येन २, २२, १७ **#आरब्वे २, १७, २४** आरमते १, २८, ९; २,२२,७; २,२९,२ आरभन्ते २, १६, १ धारभेत १, ४, २६; २, २१, ५ आरम्य १, २३, २ आरम्भणात् २, २७, ७ आरम्भणान् २, ५, १८ आरात * १, ३१, २; ३; आरूढ: १, ११, १४ #आरोग्यम् १,१४,२६ आरोग्याणि २,११,१७ आरोहणे १, ३२,२५ आर्जवम् १, २३, ६ ***आ**ई १, १६, १५ आर्द्रान् १,३०,२४ आर्थ: २, २७, ८ आर्थम् १, २३, ६; २, २७, १४ *** आर्यसमयः १,**१२, ८ आर्यसमयेन १, १२, ६

^{*} एति इ।र्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

आर्यखीणास १, २१, १३ भार्याः १. २०. ७: १.२९, ९ # २. ३. 9: 2. 90, 92, # 2, 24, 93 क्षार्याणाम् १, २०,८: १,२१, १७: २, 28. 94 आर्यान २, २६, ४ # आयोधिष्ठिताः २, ३, ४ # आर्थाय १,३,४० आर्यायाम् २, २७, ९ आर्थे: १. २८. १३: १. २९. १ # आर्षे २. ११. १९ आरूम्य २, ३, ३ आलम्भे १, १६, १४ आचिष्ठमलः १, ८, २ आवस् १, २०, ६ आवर्जितेन १०४, ३१ आवर्त्तयेव १, २६, १५ आवस्यः २, ८, ९: २, २, ८, ८ **# आवस्यव्य २, ६, ५**% आवस्थाः २, २५, १ सावस्थातः १, ३१, २; ३; **#**सावपुर्व २, २,५, ८ आवहेरन् २, ११, ११ ३। #आविकम् १, ३, ० आविभेत् १, ८, १३ # आवीसका १, ३, ३६ आवत्य 🗣 २३, 🤊 SIESTES L. 11. 3 HIME: 2, 29, 1 SHAMMINE S. E.Y. TX

#आश्वमेधिकम् १, ३४, ३३ आपाढ १, ११, १६ आसन २. ५. ८ आसर्ने १, ३०, ८; १, ३२, ९; २, ४, 96; 3. 6. 6; 6: 3, 6, 96 आसनगतामास् २, १७, १७ भासनात् १, ६, ३२ मासनाम्याम् १, २५, ११ #आसने २, ५, ५; २, २७, १५ आसीत १, ६, २६; १,८,८; १,२७, 90: 3, 33, 43 आमीरेत १.६. १०: ११: १.१५, १८ आसीनः १. ६, ६:१, १२, २; ४१,१६,२ ≉आसीने १. ६. २७ आध्यः २, १२, १ आसेवतं १, १८, ११ आस्वात १, १६, १२ आसामान २, ५, १८ 3715 9. 4. 6: 2. 4. 94: 2.28. 9 आहरमध् १, ७, २१ अगहरम् १, ३, २% आक्रिय १.४. १३; १.७, २०; १.२७, ₹4 ₹. ₹₹. ¶ अवस्थानीयः २, ७, २ ब्राह्मकीयार्थे 🗱 १, १, ४४६ २, १६, २ आकारोद २, ६, ७८ ११३ १२४ क्रमाहिसादि २, ७, १३ आविसाहिः २, ९, १३ 明德 如本。不好不明都。明新天子外 55 R 75 R 3 60 W

आक्रामान १, ३३, ८

म् स्वतिवेद्धार्थः स्टबाई जिक्का ज्ञानः ।

*आहृताध्यायी १, ५, २६
आहृय २, ६, १६
आहृतं १, १६, ३२
आहृतास् १, १९, १३
आहृत्य १, ४, १४; २, ४, २१
आहृत्य भ, ४, १४; २, ४, २१

ŧ

इच्छतां १, १, ३४; १, २, ६ इच्छत् १, ३, ९; १, ९, १३; १, १३, १९; २, १८, ४; २, २३, १ इच्छामि १, २२, ६ इच्छेत् १, ३१, २१ इत्तर, १, २२, ५; २, २४, ८ इतराणि २, २२, १६ इतरतस्याजकाः १, २९, ८ इतरेतराध्यापकाः १, २९, ८ इतरेलां १, १, ७; १, २६, २; #२,

हिति १, १, १०, ११, ३३, १, २, २, ३७; ३८, १, ३, २६, १, ४, ६, २४, २८, १, ५, ८, १, १२, २२, १, ६, ६, ४; ३३, १, ७, ५, ७, ११, २१, २४; १, ८, ५, ७; १९; २३; ३१; १, १, ३, १०, २२; २४, १, १०, २, ४, ७, ८; १०; १२, १५; १, ११, ३; २४, २५, १, १२, १२, २, ३, ५, १४, १, १३, २०, १०, ११, १४, १८, १९; १, १३, २१, १, १९, १९, १, १६, ४; १३,

इतरेषु २, १५, १०

इतरेः २, ११, ८

२६; १, १९, ४; १२; १३; १**५**; १, २०, ६; १, २१, ८, १०, १८; १, २३, ६; १, २४, १५, १, २५, १३, १, २८, २; १६, १९; २, २९, १; ७; ८, ९; १६; ★१८, १, ३०. १, ३; १, ३१, ६, १२, १३, १४, १७; १८; २४; १, ३२, ९; १०, १५, २४, २. २. ३, २. ३, २, ९, १०, ११; २, ४, १४, १६, २, ९, ९, १९, २, ६, २, ८, ९, ११, १४, १५, १७, १८,२, ७, ३, १३, १४ १५, १६, १७३२, ८, ११, १३, २. ९, ६, १३, २, १०, ७, २, ११, ७, २, १२. १९, २३, २, १३, ५, ६, ११, २, १४. ६, ९, ११, १२, १३, २, १५, १२; २०, २२, २५ १७, ९, १८, १९, २१, २२; २, १८, ५, १७, २, १९, २, २, २१, १, २, २२, २, ४, *१४, २, २३, २, ४५; १; ર, ૨૪, ૧, ૮, ૧૨, ૨, ૨૬, ૪, ૬, ૧૪, २, २६, २, २, २७, ३, १५, १६, २१, २, २८. ११, २, २९, १; ६, १२, १६, **इ**दं १, २२, ५; २, ६, १७ **#इदानीं २, १३, ६** इन्द्रे २, २९, ७ इन्द्रधनुः १, ११, २७; १, ३१, १८ इन्द्रियकामम् १, १, २५ डन्द्रियदौर्वस्यात् २,१०,१३; २,२७,४ #इन्द्रियप्रीस्वर्थस्य २, १०,३ इन्द्रियाणि १, १६, ७ इन्द्रियै: १, २३, २ इन्धर्न १, १५, १२ इमं १,२०,१; २, २१,१३ इव १, ६, १३ #इषुमात्रात् १, १५, १९ इष्टम् १, ३, २६

इष्टापूर्त्तम् २, ७, ३

^{*} एतिचिद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

इष्टि १, २७, २ इष्ट्वा २, २०, ३ इह १, २३, ३

£

ईप्सतः १, **१**९, ९ ईप्सन् १, ५, १५; २, १७, १० इंद्सेत् १. १, १२; १, १९, ३ ईव्यांसि २, १३, ६ ईशाते २, २९, ३ ईषिरे २, २३, ३; ४;

उ

ड १, ३, २६ उक्तम् १, ११, ३४; २, १७, १६ उक्तः १, ८, १२ उक्तार, २, ५ उक्त्वा १, १०,१५; १,२६,३; २,६,२ उक्थ्यसंमितम् २. ७, ४ उप्रतः १, ७, २०; २१; १, १८, १ उच्चरेत १, ३१, १ उच्चैः २, २३, ९ उच्चेर्भाषा २, ५, ९ #उचैस्तराम् १, ८, ८ उच्छिष्टः १, १६, ११ उच्छिष्टम् १, ३, २७; ३७; १, ४, १; २; ५; ११;१,६, ३५; १,१७,३; 9, 39, 24; 2, 5, 0; 2, 92, 92; 2, २०, २

उच्छिष्टलेपान् १, १५, २३ #उच्छिष्टाशनवर्जम् १, ७, ३० **उच्छिष्टाशनात् १, ७, २७**

उच्छ्वासात् १, २४, २४; १, २८,१८; 9, 38, 9 उच्यते १,२२,५; २,२३,१० उत्क्रामेत् १, २४, १३ उत्तरम् १, ३, १०; २, ४, २२ उत्तरः २, ४, ६: २, २२, ५: २, २३, २ उत्तरतः २, ४, २४ ष्ठत्तरपूर्वे २, ३, २३ उत्तराणि १, २६, १२ उत्तरार्द्धे २. १८. १६ उत्तरेण १, ३०, ७; २, १, १४; #२, ¥. 3; 7. 73. ¥ उत्तरै: २, ३, २३; *२, ४, ४ उत्तरोत्तरस्मिन् २, १२, २२ उत्तिष्ठेत # १, ७, १; २, ४, १७ उत्तीर्य 🗱 १, १५, ११; २, १५, ७ **उत्थानाभावात् २, २८,** १ उत्थाय १. ५. १२; १. ३२, १५ **हत्पन्नायाम् १, ७, १४ #**डत्पाद्यितुः २, १३, ५ #उत्सन्नश्चावः १. २. २७ उत्सन्नाः १, १२, १० **उत्सर्जनात् २, ५, १५** डत्सादनात १, ८, ५; १, ११, ११ डित्सच्य# २, १, १४; २, १५, ९ उत्सृजन् १, ११, १९ उत्सृजमानः १, २६, ११; २, २१, 90; 20; उत्सुज्य १, १०, १८ उत्सृष्टान् २, २८, ८

उदकस्१,२६,१५; १,२७,१;५; १,२८,

^{*} एति च्रहार्थः सच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

11; 7,118; 7,8,98; 16; 7,4, ४; २,६,११;१२; २,७,१३;१७; २,८, #उदिते १, ५, १८ 5: 2,92,92; 2,94,5; 2,96,4; 2, 22, 93 उदकपूर्वाणि २, ९, ८ उदकस्पर्शनं १, १०, ५ उद्कान्तम् १, ११, १९ उद्काभ्यवायी १, २७, ५१ उद्कुम्भम् १, ४, १३ उदके १, १७, १६ उदकेन १, ४, २१; २, ७, ४ उदकोपस्पर्शनम् १, १, ३०; ३७; १, २. ६; १,८,३०; १,१०,५; *२,१, २३; २, १५, २ उटकोस्पर्शनविधिः २, २२, १४ # उदगयने २, २०. ३ उदग्द्वारा २, २५, ५ उदङ्मुखः १, ३१, १ **#** उद्धाने २, ३, २१ उद्धानानि २, १, १५ उद्यात्रं २, १७, १७ उद्पात्रात् १, १३, १ उद्पात्रानयनं २, १७, १७ उदरारमभणान् २, ५, १ ९ उदवस्यति २, ७, ७ उदाचारेषु १, ३, १५, ३१, ८, ३ उदामन्त्रण १, ८, १५ उदाहरन्ति १, १९, १३; १५; १, २५, १०; १, ३०, २६; १, ३२, २३; 2, 5, 93; 2, 93, 4; 2, 9v. v: 2. 23.3

उदाहरिष्यामः १, २२, ३; १, २३, ४ डदीची: २, १, १३ उदीचीनं २, १५, १६ *** उदीच्यवृत्तिः २, १७, १७** उद्देश्य २, १९, १७ उद्धत्य २, २५, १२ उद्धर २, ६, १८ उद्धरेत २. १७. १९ उद्धार्थ २, १२, २३ **#डद्**घतानि २, ६, १७ उद्घतेषु २, ७, १५ ***डद्धियताम् २, १७, १८; १९;** #उद्यताम् १, १९, १३ #उद्यन्तम् १, ३१, २० उधम्य १, १५, ७ उन्मत्तः १, १९, १ उन्मत्तानाम् २, ११, ९ उपगच्छेत् १, ८, २३ उपचारः २, १, ११ उपजिन्नेत् १, ७, ४; ८; डपतिष्ठञ्चयः २, ७, ८; डपद्ध्यास १, १५, २१; २, १, १४ उपदिशन्ति १, २, ३८; ४१; १, ५, ٤; ٩, ٩٦, ७; ٦, ٩, ٩٦; ٦, ٩°, 99; 2, 98, 20; 2, 94, 90; २, १७, १४; २, १८, १७; २, १९, २; २, २१,९; २०; २, २२, **\$**; 94: 2, 20, 3; 99; 2, 25, 92 उपदिशेत् २, १०, १३

^{*} एति बिहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्या द्रष्टव्यः ।

उपदेशनम् १, २, ७ उपद्रष्टा २, ६, २ उपधमेत् १, १५, २० उपधानम् २, ६, १५ उपनयते १. १. ११ उपनयनम् १, १, ९, २९; ३६; १, २. ५: ६; उपनयनप्रभृति २, २१, ३ उपनयनात् २, १५, २ २ उपनयीत १, १, १ ९ उपनिधाय १, ३, ३१ उपनिषदाम् २, ५, १ उपमज्य २, १५, ७ उपयुक्ति १, ५, ७ उपयुक्षीत १, २८, ७ उपयोगे २, ३, १३ उपयोजयेत् १, ७, १८; १, १५, १५; 9, 90, 96; 2, 98, 3; 2, 20, 9 उपरि १, ३१, १५ उपरिजानु १, २४, ११; १, २८, ११; 2, 96, 4 उपरिशय्याम् २, ६, १५ उपसम्ध्यात १, ८, २६; २, ९, ११ उपलमेत २, २१, १६ उत्पलभ्यन्ते १, १६ १२, २, २४, १३ उपलिसकेशक्मश्रुः १, ८, २ उपलिसे १, ९, ५ उपवासः १, ८, ३०; १, २४, १७; २, 9, 8; 7, 3, 98; 7,70, 8 उपविशन्ति २, १५, ७ उपवीतार्थे २, ४, २३

उपवेष्टिती १, ८, २ *** उपन्युषम् १, ९, २२** उपशोषयेत् २, १०, १७ उपश्रोता २, ६, २ उपसंहणस् १. ५, १८; १, १०, १७; 2, 98, 6 उपसंग्रहणात १. ७. २७ अपसंत्राह्याः १, ७, १३; १, १४, ६ उपसंग्राह्यौ १, ५, २२ उपसंगृह्णीयत् १, ५, २१; १, ६, २९; १, ७, १३; १, १३, १३; ॰, १४, ११ उपसंगृह्य १,८,१९; १, २८; ८; २,५,४ ***उपसंग्राह्यः १, ५, २**० उपसंजिघ्क्षेत १, ८, १९ उपसमाधाय २, ६, १, उपासमाधास्यन् २, १, १३ उपसमिन्ध्यात् २, १, १३ उपसीदेत् १, ६, १२ उपसेचनम् २, ७, ४ उपस्तरणम् २, ६, १५ उपस्थाप्य २, ५, ४ उपस्पर्शन, २, ५, १० उपस्पर्भानम् १, ३१, ६ उपस्पृशति १, १६, ११ उपस्पृशन् १, २८, ११; २, १८, ५ उपस्पृशेत १, ७, १०; १, १५, ७: १, १६, ५; ८; ९; १४; १, २६, ७; १, २७, ५; २, ३, ३; २, ५, ४; २, १९, ९; २, २२, १३ उपस्पृश्य १, १६, १०; १४; १, २६, 94; 9, 20, 8; 2, 92, 93

^{*} एति चिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां इष्टन्यः।

उपहतः १, १५, १६ उपहतम् १. १६, २१; २ ८; उपहरति १, ४, ३ उपहतम् १, १६, २२; ३१; **#उपाकरणं १, ११, ७** #उपाकरणादि २. ५. १६ उपाकुर्वीत १, ११, ६ उपाकृत्य १, ९, १; २, ५, १ उपात्तः १, १२, ५ उपानही १, ८, २ ***उपानहो १, ७, ५** उपायं २, १०, ११ उपायनम् १, १, ६ उपायेन २, २०, १ उपालभेत १, ८, २९ उपावर्त्तते २, ७, १० उपांशु २, ७, १४; २, २२, १९ **#डपासने १, १५**, १ उपासीत १, ६, १३ उपतं १, १९, ८ *** उपतः २, ९,** ७ उपत्य २, ५, १४ उपोप्य १,२६, १५; १,२७, १; 98; 7, 70, 3 उभयम् १, ३, ९; २, २५, ५ उभयतः १, १०, १७; 🛊 १, २८ १५; #7, 7, 90; 7, 7°, 0 डभयवृद्धिम् १, ३, ९ #उभयान् २, १८, १७ उभयोः १, २७, ५, ***उभाभ्याम् १. ५. २२**

उलकायां १, ११, २६ उष्ट्र १, १७, २९ #डष्ट्रक्षीर १, १७, २३ उच्चाम् २, १५, १६ #ऊर्जम् २, ७,३ ऊर्ध्वम् १, २, १०, * १, ९, २४ #अर्ध्व रेतसाम् २, २३, ५, **ઝર્ધ્વાન્ ૧, ३૦**, ૨૪ ऋचम् १, १२. ५; १, ३१, २४ ऋत्विक् # १, १४, १०; २, ८, ६; ऋत्विजे २, ८, ७; २, ११, १९ ऋत्विजम् २, १०,९ ***ऋत्वे २, ५, १६** ऋद्धिम् १, १३, ९ ***ऋषभः १, २४, ४** ऋषयः १, ५,४; २,२३,३; ४; ऋषीणाम् २, २४, १२ एकः २, २२, ९

^{*} एतिचिह्नार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

#एकखुर १, १७, २९ एकखुराः २, १६, १५ #एकधनेन २, १३, १२ एकपाणि १,४,२१ एकरात्रम् २, ३, १४ ; #२, ७, १६; २, २०, ३ एकराञ्रेण १, २७, ११ प्कवत् २, १४, १२ पुकवस्त्रः १, ६, १९ एकवाससः २, १५, ७ एकस्क १, १०, १९ एकसके १, ११, २९ पुकास् १, १०, ११, १, १२, ५ एकाझिः २, २१, २० एकाङ्गम् १, २६, ६ एकादशाभ्याम् २, ३, २२ #एकादशे १, १, २५; २, १६, १७ #एकाध्यायी १, ६, २४ एकान्तसमाहितम् १, २०, ८; २, 29, 94 एकाहस् १, २९, १७ एके १, २, ३७; १, ५, २२; १, ६, ४; ३३; 2, w, a & ; 8, 9, 28; 8, 80, w; 80; १२३१, ११, ३३ २२३ २४३१, १३,१४३ १, १४, वर्ड १, १५, १९३ १, १६, ४३ ६३ १३; १, १८, १३; १, २१, १०; १८; १, ३०, १६३६ २, ६,८६ ९६ ११६२, ९, ६६२, १२, १५३ व ३३ व, १४, ६३ ९३ व, १५, १०; २०; २, १७, १४; २,२१,१२; २, २२, इं १५३ २, २३, ८३२, २९, १६ एकेकम् २, २२, १६ एकैकाम् २, ६, ४

एतं १, १०, १८ ; #१, २७, ८; २, 93, 8 एतत् १, ७, ३१ प्तदादयः १, १३, ८ एतदादि १, १३, ६ एतदादीनि १, १३, ९ एतस्मात् १, ५, २ पुतस्मिन् १, ९, २२ ; २, १, ७ एतो १,३१,२२:२४; एताम् २, ४, ९ ; २, २३, ८ ण्तानि, १,८, ३; #१, १८, २; #१ २१, १८; २, ४, १४; **#**२, **१**०, ७३२, १८, ४३२, २४, ६ पुताभिः १, २, २ एते १, ७, १३ #एतेन १, ४, ७ एतेषाम् १, ११, ३५; १, २०, १४: 9, 28, 4 ष्तेषु १, ७,३१;१,११,२५;२, २७, १७ पुत्य २, १५,९ एधान् १, ४, १४ एधोदके १, १५, २२; २, २८, १३ एनः १, २५, ५ ; २, २८, १४ एनं १, ६, ३ पुनयोः २, १, ७ एनयः २, ६, २ एव १, १, १३ एवस्मुखम्य २, १९, २ एवंविधः १, ३, २६ #एवंबृत्तः २, ११, ४

ग्रतिबद्धार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#एवंबृत्ती २, ४, १५ एवंबतः १, ३, २६ एवः १, १, ११ एवा २, १७, ८ एवा २, ९, १३

Ù

पेणेयम् १,३,३ पेलकम् १,१७,२२ स्रो

क्षओकार∙ १, १३, ६ ओप्य २, १५, ७

#ओषि १, ७, ४; १, ११, ५; १, १७, १९; १, ३०, २४; २, २,४ ओषधीः १, १६, १५ ओष्ट्री १, १६, ३; १०;

श्रो

औदुम्बरः १, २, ३८;* २, १९, ३ *****औपवस्तम् २, १, ५ औपाकरणे १, १०, २ *****औपासने २, ३, १६

4

#क: १, १९, २ # १, २४, १५; १,२९, कच्छप १, १७, ३७ कण्ट १, ८, १३ कण्व: १, १९, ३ कथयेत १, ८, ६ कथा १, २८, १ कदाचन १, १, १५; २, ४, १४ कपाल २, २३, ९ #कमबल: १, ३, ८ #करक्ष १, १७, २६ करभ्ब १, १७, १९ करवाणि १, ६, ३७ करोति १. २७. ११ कर्णो २, १९, १ #कर्तपत्यम् १,५,३ कर्तव्यम् २, १२, १९ कर्ता २, २९, ९ कर्तुः २, १६, ६ कर्म १, १८, ११; १, २५, ४; १, २६, ७; १, ३०, १४; १६; २२; 9, 39, 3; 7, 96, 9 कर्मणाम् २, ८, १२ कर्मणि २, ४, १९ कर्मनामधेयम् १, २९, १ कर्मन्यासे २, २८, २ कर्मफलकोषेण १, ५, ५; २, २, ३ कर्मफलैः २, २४, १० कर्मिसः १, ४, २३; २, २, ७; २, 99, 98; 2, 93, 9; 2, 94, 9 2, 28, 90 कर्मयुक्तः १, ६, ११ कर्मयोगे १, १२, ९ कर्मसमासम् १, २४, २४ कर्मे छ १,२९, ४; २,९, १२; २,१४, १७; २, २२, १८; २, २४, ३ २, २९, १ कर्माणि १,१, ६; १, ४, २६; २९; १ ५, ९ ; ६० ; १, २८, ९; २, ११ 9; 7, 98, 9; 2, 29. 4; 3 २२. ७

म्चिद्वार्थः मृच्यादौ टिप्पण्यौ द्रष्टव्यः ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां

कर्माभ्यासः १, २६, ७; १, २९, १८ कर्मावयवेन २, २४, १४ कर्भयेत् २, २७, १०; २, २८, ५ कर्षे २, १६, १३ कल्पः २, १९, १: १४: कल्पते २, ५, १८; २, २३. ४ कल्मवस् 🛠 १, २४, २६; १, २८, १८;१, 38. 9 कल्याणी २, ४, १४ कविः १, २२, ५; १, २३, १ कश्चित् १, १९, ५; २, २४, १४; २, २५, 99 कपायपः १, २७, १० काजानां २, २२, १५ काञ्चुकी १, ८, २ काण्डम् १, ११, ६ ***काण्डसमापने १. ११. २ #काण्डोपाकरणे १, ११, १** काण्य १, १९, ७; १, २८, १ काम १, २३, ५: १, २६, १३ कामः १, २६, १३ कामस् #९,३२,९६;२,५,३; #२,९, 99; #2, 90, 99 कामकृते २, २८, १३ कामयते २, २१, ५ कामलिङ्गेन २, ४, १ कामात् २, ११, २० काम्यम् २, १३, ११ काम्यानि १, १, २० कायाः १, २३, २

कारणात १, १८, १० कारियत्वा २, १९, १ कारयेत १. ८. ३: २. ७. १२: २, १८ 94 कार्यम् २, ४, २२; २,१६,३; २, १८, 98: 2, 23, 9 कार्या १, १३, २; २, ११, १३ कार्याः २, ३, १९; २, २२, १८ कालम् १, १०, ५; १, ११, १२; १, 98, 9; 9, 24, 20; 2, 98, 23; 3, 90,9 काळतः २, १५, १२ **#कालयोः २, १,** २ कालात् १, १३, २० कालान्तरे २, १, ५ कालाभिनियमात् २, १६, ६ काळे १.८. ७: १, ९. २२; #२, ४, १३ ***काषायम् १. २. ४१** काष्टा १, २२, ७ काष्ट्रात १, १३, १ कासम् २, ३, २ किञ्चित् १, ३०, १५ किण्वे १, २०, १२ ***कीटः १, १६, २६** कीनाशस्य २, २८, २ कीर्त्तयेत् १, ६, ३० कीर्तिम् २, २४, ३ कीळाळौपधीनाम् १, १७, २५ कुक्कुट १, २१, १५ #कुक्कुटः १, १७, ३२ कुटिम् १, २४, ११; २१:

प्तिश्विद्वार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्यव्यः ।

कुटुम्बिनः २, ७, १ कुटुस्त्रिनम् २, ६, ५ **क्रक्ट्रिवनौ २,** २९, ३ कुटुम्बे २, ७, ३ कुणिकौ १, १९, ७ कुतः १, १९, ११ कुत्सी १, १९, ७ #कुत्सयित्वा १, १७, ४ कुनिलार, १२,२२ **※कुमाराः २, २६, १२** इमारीम् २, २६, १८ **#कुमायांम् २, २६, २**१ कुमार्याः १, ३१, ८ कुमालनाय १, ३२, २४ कुरुते १, ७, १२ क्यांत् १, ३, ३७; १, ८, ३; १,३०, १५ क्वर्वते २, २४, ८ कुर्वन्ति २, १५,९ ક્રુર્વોત ૧, ૪, ૨∘; ૧, ૧૧, ૬; ૧, ૧૨, 90: 2, 99, 92 क्रवीरन् २, १५, ६ कुलम् २, १७, ९ कुलटायाः १, १९, १४ कुलधर्माः २, १५, १ कुलाव २, १७, ९ #कुलाय २, २७, ३ कुले १, १६, १८ **#**कुशलम् १, १४, २३ कुस्त्या १, ३१ २३ कुहक १, २०, ५

क्षक्रच्छ्द्वादशरात्रम् १, २७, ६ कुच्छूद्वादशरात्रस्य १, २७, ७ कुच्छूद्वादशराश्राभ्यासः १, २८, २० इच्छसंबत्सरम् १, २५, ९ क्षच्छ्रसंवत्सरः १, २७, ८ क्रच्छा २, २९, १३ इतप्रायश्चित्तः १, २७, ९ #इतभूमी १, १७, ८ *****कृताकृतम् २, १८, १८ #इतान्नम् १, १७, १७ **#**इताब्रस्य १, १८, ४ कृतावसथ: २, ८, १ कृत्वा १, ३, ४२ कृतस्नम् २, १९, ५ कृषि २, १०,८ #野È 9, ३०, 9९ हात्वास् १, ३, ३; क्ष४; १, २७, ११; #9, **३**0, 99; २, 9४, ७ **#**ऋष्णधान्यम् २, १८, २ कृटणाः २, १४, ७ कृत्णाम् १, ९, २२ कृष्णायसम् २, १६, १७ केचित् १, ५, ५ केशा १, ८, २; २, ३, ६ केशः १, १६, २३ #केशान् २, ३, ३; २, १५, **७** केशानां १, १६, १४ कौत्स १, २८, १ कोत्सः १, १९, ४ #क्याकु १, १७, २८ कत्नु १, २७, २

कुच्छूम् १, १३, १०

[•] एतिबद्धार्थः सुख्यादी दिल्लामां स्थान्यः ।

क्रयधर्मः २, १३, १० क्रयशब्दः २, १३, ११ क्षकच्यादः १, १७, ३४ क्रव्यादसाम् १, २१, १५ क्रियते २. १५, १३ क्रियताम् २, १७, १८; १९; क्रियमाणम् १, २०, ७ क्रियमाणे २, १६, ६; ७; *क्रब्रकोब्र १. १७, ३६ क्रोधः १, २३, ५ क्रांधम् २, १८, ३ क्रोधयेत २, १८, ३ **क्षकोधादीन १, ३१,** २७ क्षकोशः २. २६. ७ **#क्वीबः १, १८, २७** क्रीबम् २, १४, १ क २, १, १३; २, ७, १३ क्षत्रवृद्धिम् १, ३, ९ क्षत्रिय १, १, ४; १, १८, ९ क्षत्रियम् १. १४, २४; 🕸 १, २४, १ क्षत्रियः १, १४, २२ क्षत्रियवत् २, १०, ८ क्षत्रियस्य १, १, २७; २, १०, ७ क्षवधुम् २, ३, २ क्षवधौ १, १६, १४ क्षायी २. ३, ११ क्षार9. २, २३; १,४, ६; २, ३, १३; 2. 94, 98 श्रीणपुण्या २, १७, ८ क्षीयन्ते २, ४, १४ क्षीरविकार १, १७, १९

क्षद्रपञ्जमान् २, १६,१० क्षद्वाचरितान् १, ३२, १८ ***भ्रदान १. ३२. १८** क्षचार, २५, ११ क्षेत्रम् २, २६, १; #२, २८, १ क्षेत्रकर्मविशेषे २. २. ४ क्षेत्रे २. १३. ६ क्षेत्रेण १. ९, ७ #क्षेमऋत २, २५, १५ क्षेमम् १, २३, ३; २, २१, २ क्षेमप्रापणम् २, २१, १४; १६; क्षेमे २. ५. १७ खङ्ग १, १७, ३७ **#खट्वाङ्गम् १, २९, १** खट्वायाम् १, ६, ४; #१, १५, २१ खङगमांसेन २, १७, १ **#खडगोपस्तरणे २. १७. १ #खण्डेन १. २४. १४** खराजिनम् १. २८, १९; २१; खलु १, १३, ४; २, २७, ६ खषवर्जम् १, १७, ३७ गच्छतः २, १३, १ गच्छति १, २३, ३ क्षणच्छन्तम् १, ६, ८ गच्छेत्र, ४, १५; १, ८, १७; २२; 1, 26, 4; 1, 31, 13; 1, 32, 20 मतिः १, १३, १२;१५;१७; गते २, ८, १४

गतिब्रहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्ट्रव्यः ।

गत्वा १, ११, १९; १, १६, १४; १, । २9, 5; 9, 24, 8; 99; 92; ग्रान्धः १, २०, ३ गन्धवीः १, २०, ६ गन्धान् १, २०, १२ गन्धानां १, २०, १५ गन्वे २, २८, ११ गन्धैः १, २०, १५ गमयन्ति २, ७, ५ गमयेत् १, ७, १६; २, १०, १४ गरीयान् २, १२, २२ गर्भ १, १०, १९ ***गर्दभेन १, २६, ८ *गर्भम् १, २४, ८** गर्भद्वादशेषु १, १, १९ गभेशातनम् १, २१, ८ गर्भाः २, १५, १९ गर्भान् २, १५, २ गर्भाष्टमेषु १, १, १९ गर्भेकादशेषु १, १, १९ गर्हन्ते १, २०, ७ गवय १, १७, २९ गवाम् *१, ९, २५; १, १६, १४; १, 90, 28; 9, 20, 92; 9, 28, 9 गव्यः १, २४, २१ गव्युतिः १, १८, १ गव्येन २, १६,२५ गां १,३१,९ गाः #१, २४, १८; १, ३०, २३; २५; गान्धर्वः २, ११, २० ***गार्वभम् १, ३२, २५**

गाईपत्यः २, ७, २ गाईस्थ्यम् २, २१, १ गावः २, १४, ७ गावौ २, ११, १८ र्गात १, १०, १९; २, २५, १४ ***गणहान्याम् २, १७, ५** गुणानू २, १०, २ गुप्त्वा १, ४, २४ गुरवः १, १४, ६ ગુરવે ૧. રૂ. ૨૬ गृरुम् १, ६, १; ३३; १, ७, १७; १, ८, १४; १७; 🕸 १, २४, २४ गुरुः १, ६, ३१ गुरुकर्मछ १, ५, २४ **#गुरुतल्पगार्मा १, २५, १; १, २८, १**५ गुरुदारम् १, २५, ११ #गुरुप्रसादनीयानि १ ५, ९ गुरुषु १, १०, २ **#**गुरुस**खिम्** १, २१, ९ *****गुरुसंनिधौ १. १०. १५ **#गुरुसमवाये १, ७, १४ #गुरून २, २५, १**० गुरूणाभ् १, १५, १ गुरोः १, २, २०; २९; *१, ३, १५;३३; 9, 4, 92; 9, 0, 2; 92; 9, 6, १५; २४; १, ३२, १०; २, ५, ३ गुरो १, ७, १२; १, ८, २७ **#गृहमे**धिनः २. ३. १२

गृहमेधिनोः २, १, १; १५; गृहमेधे १, ४, २९; २, २५, ७ गृहमेधोपदेशनम् १, २, ७ गृहस्थस्य २, ९, १३ गृहाणाम् २, ७, ३ #गृहाणि १, ८, २३ #गृहान् २, २२, ८ गृहे २, ८, ३; २, १४, ८ गृह्वीरन् १, १८, ३ गोः १, ३१, ६; ४८: गोत्र २, १७, ४ #गोत्रेण १, ६, ३० गोधा १, १७, ३७ गोापायति १, ३१, २१ गापयेत १, ४, २३ **क्षगामधुपर्कार्हः** २, ८, ५ गोरक्ष्य २, १०, ८ गौः २, ८, ७; २, १७, ८ गौरवम् १, ६, ३४ #गौरसर्षपाणाम् २, १९, १ ग्रसति २, १९, ५ ब्रहणे १, ११, २६ ग्रामसकर १, १७, २९ ग्रामम् १, ९, १८; १, ३१, २३; २, 94, 9; 2, 26, 6 यामात् १, ३०, ७; ८: १, ३१, ३; 2. 96. 0: 2, 22, 6 #ग्रामारण्ययोः १, ११, ९ ग्रामे १, १५, २२; १, २४, १४; १९; 9,28, 9; 2, 29, 90; 2, 24, 94 ***ग्रामेण १, ९, ७**

ग्रामेभ्यः २, २६, ७ क्ष्म्यामेखु२,२६,४ ग्राम्याणाम् १, २१, १५ व्राम्यारण्यानाम् २, १६, २७ ग्रासम् २, १९, ५ ग्रासवरार्ध्यम् २, १७, १६ ग्रासाः २, ९, १३ ग्रासे २, २८, ११ बाह्येत् १, ८, २५ ग्रीष्मे १, १, १९ घोषवान् १, ११, ८ च १, १, ३, इत्यादि चक्रवत् २, २, ३ चक्रवाक १, १७, ३५: १, २५, १४ #चक्ष्रिनिरोधः २, २७, १७ चक्षुवा १, ५, ८; २, ५, १८ चक्षुषी १, १६, ७ चहक्रमणं २, ५, ८ चङ्क्रम्येत १, २९, १ ਰ**ਾ**ਫਾਲ[,] ੨, ੨, ६ चण्डालोपस्पर्शने २, २, ८ चतुरः १, ९, ३ चतुर्थकालाः १, २५, ११ चतुर्थकाले १, २७, ११ क्षचतुर्थे २, १६, १०; २, **२७,** १३ चतुथ्या २, ७, १६ ***चतुर्दशे २, १६, २०** चतुर्भिः २, ३, २३ चतुर्मेधः २, १७, २२ चतुर्विशात् १, १, २७

^{*} एत्विहार्थः स्ट्यादौ ।टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#चत्वार: १, १, ४; २, २१, १ चन्द्रमसोः १, ११, २६; २७; चन्द्रमसी १. ३१. २२ चन्द्रमाः १, ३१, २१ चमयः २, १९, ३ चरतः १. २०. ६ चरति २, १७, ८ चरन्तम् १, ३, २६ चरवः २, २२, १८ #चरितनिर्देषस्य १, १८, १२ चरितब्रह्मचर्यम् १, ८, ३१ #चरिते २, २७, १ चरित्वा १, २४, २०; २, १२, २३ चरेता १, १, २८: १, २, ६; २६; १,२०, 9; 9, 28, 94; 28; 9, 20, 6; २, २१, १०; २, २२, २; २, ^२३, २ चरेयुः १, २९, ८ चर्म १. २०. १२ चर्यमाणम् १, २०, ३ . સર્વચા ૧, ३૧, ૨૧ चलम् १, १९, ६ चलनिकेतम् १, २२, ४ ***चातुर्मासीपु १, १०, १** चारणम् १, १४, १२ **#चार्ग १, १८, ३० क्र**चिकित्सकस्य १, १९, १४ चीकीर्पन १, ६, २८ चिन्तयम् १, २३, १ चूर्णानि २, ૧९, ૧ चेटः १, १७, ३८ चेत् १, ३, ४

#चेष्टति १, ६, २८ चोदयेत् १. १४, २ न्त छत्रम् १, ७, ५ 朱 छन्द:करुप: २, ८, ११ छन्दसः १, ११, ३१ छन्दोविचितिः २, ८, ११ **#छर्दियत्वा १, १०,** २२ छाया १, २०, ३ छायां १, ३०, १७ #ज्ञायायाम् १, ३०, १६ छित्वा १, २६, ६ छिन्नम् १, १६, १६ ज जगतः १, २३, २ जग्मः २, १६, १ जधन्यं २, ११, ११ जघन्यः २, ११, १० जघन्यसंवेशी १, ४, २८ जघन्यानि २, १६, ५ जड्घायाः २, २०, १४ ***जटिलः १, २, ३१** जनकः २, १३, ६ जनयतः १, १, १८ जनयति १, १, १६; १, २९, ११ जनवितुः २, १३, ६ जनयेत् १, ३१, १७ जन्म १, १, १७ जन्मतः १, १, ५ जापेत् 🕊 १, २६, १४; १, २७, ५; १, ३१, २४; २, ७, १४

एतिब्रहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

जव्यकर्मणि १, १५, १ जयति २, २४, १४ जागरणम् १, ३२, ११ जातिम् २, २, ३ ***जातिपरिवृत्तौ २, ११, १०; ११;** जात्याचारसंशये २. ६. ९ #जानुनि २, २०, १४ जायते २. २. ६: २. १६. ७ जावन्ते १. ५, ४ जार्या २, ५, १६ #जायापस्योः २, १४, १६ #जिह्वाच्छेदनम् २, २७, १४ #जीवन् २, १४, १ जीविते १. २३. ३ जुह्यात् १, २६, १३; २, ३, १६; २, 95: 9, 22, 92 जहोमि २, १२,५ ज्ञातिधनम् २, १४, ९ ज्ञातिम् १, २८, ६ ज्ञातिषु १, १०, ३ ज्ञानात् १, २३, २ ज्ञापयेत् १, ८, १६ ज्ञायते २, १५, २ **#ज्ञायमाने १,९,८** ज्ञेयात १, २३, २ **#ज्या १, २, ३**४ ज्येष्ठः *२,१ ४, ६; १५; ज्येष्ठम् २, १३, १२; २, १४, १२ ज्येष्ठसामिकः २, १७, २२ ज्येष्टस्य १, ४, ११; २, १४, ७

ज्येष्ट्यम् २, २४, १४ ज्योतिषम् २, ८, ११ ज्योतिषास् २, २, ११ ज्वलन् २. ६.३ ज्वलन्त्यः २, २४, १३ *****ज्विकताम् १, २५, २ हेरिका १, २५, १४ तं १, १, १६, इस्यादि तच्छक्तिविषये १, ६, २८ तण्डुल १, १७, १९ तण्डुलैः १, ११, ४ *****तत् १. १. १७. इत्यादि **#ततः १. १. ३० इत्या**दि #तत्प्रत्ययम् २, १५, ९ तत्र १, ३, ४३, इत्यादि #तथा १, २, २३ इत्यादि तथाग्रुणाः २, २६, ५ *** तदतिक्रमे १. ५. २** तद्धीना १, ७, १४ तदन्तेवासिनम् १, ६, ३३ *****तद्भावे २, १४, ३ तदर्थान् २, ६, १ तदर्थेषु २, १४, ३ तदद्दः १, ८, १८; ४१, ९, १८; १, ११, 4; 2, 4, 9 तदा १, ७, १३ तदासनः २, १९, १ **#तद्द्रव्याणाम् १.८.**६ तिद्वतेष्ठ २, २९, ४

^{*} एति बहार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

८४ आप० घ०

तद्योगाः २, १०, ११ **#तद्वयतिक्रमे २, २७, ६** तनुत्यजः २, २६, ३ तन्तुम् २, १३, ६ ***तपः १,१ २, १**; २; ५; १, २५, ७; २, २४, ८ तपश्शब्दः १. ५. १ तपसा २, २४, १४ ***तपस्विनः २, २६, १४** तपस्वी १. ५. ११ **#तप्ताभिः १. १५, ६** तप्यते १, १२, २ **%तमसः १. १. ११** तया १, ९, १३; १, ३२, २ तयोः १, १४, २२ तर्पयन् २. ७, १३ तर्पयित्वा २, ९, १ तपंयेत २, ६, १४ तस्करभयम् २, २५, १५ तस्करेभ्यः २, २६, ६ तस्मात् १, ३, २६ इत्यादि **#तिस्मन् १, १, १२ इत्यादि #त**स्मै १, १, १५ तस्य १, २, ९ इत्यादि तस्याः १, ९, १३ तां १, १७,७ ताः १, ४, ३ तान् १, १५, २३ तानि १, २३, ६ तामली १, २, ३७

तालन २, ५, ९ तावत्कार्छ १, ११, २७ तावन्तं १, १०, ५ #तासां १, २४, १९ #तिलतण्डलान् १, २०, १३ तिलमक्षः १. २६, १५, १, २७, १ तिलमाषाः २, १६, २२ तिलानाम् २. २०, १ तिष्ठति # १, ६, २६; १, २३,२ तिष्टन् १, ५, १२; १, १२, २; #१ 96, 9; 7, 3, 90; #7, 4, 6 तिष्ठन्तम् १. ६. ७ तिष्टेत् २, १२, १४ तिष्यात् २, २०, ४ तिष्येण 🗱 २, १८, २०; २, २०,३ तिम्नः २. १. १३ #तीक्ष्णम् १. २५, ७ तीर्थे २, १६, २४;, २, २०, १९ तीव्रतरा २, १६, २३ तु १, २, २९ इत्यादि **#तुल्यगुणेषु २, १७, १०** तुषाधिष्ठानम् २, २०, ११ तुष्टिः १, २३, ६ तूलम् १, ३२, २४ त्र्की १, ७, १; #१, १४, ११; ₹6. 6 त्रणकाष्टेषु १, १५, १४ ***तृणकाष्टैः १,** २१, २ **#तृणच्छेदन १, ३२, २८** तृणसंवाहः १, ११, ८ तृणानि २, ४, १४

^{*} एतिचिडार्थः सूच्यादौ हिष्पण्यां दृष्ट्रद्यः ।

तृणेषु १, २७, १० तणै: २, २२, २; २, २३, २ तृतीयं *२, १७, १३: १५; ततीयया २. ७, १६ तृतीये * २, १६, ९; २, २०, ६ त्रप्तिम् २, १८, १९ **#**वसिः २, १, ६ ते १, १, ३२ इत्यादि तेजस्कामम् १, १, २३ तेजसस्कायम् १, २२, ६ तेजोविशेषेण २, १३, ८ #तेन १, ३, ३२ * तेषां १, १, ५ #तेषु १, ९०, ५ ***तैः १, ३, ३४** #तैल १, १७, १६ तैलम् २, १९, १५ **#तैष्याम् १, ९,** २ तोकम १, २०, १२ तोषवित्वा २, १३, १२ तौ १, १४, २२ त्यागः १, २३. ६ त्रपु २, १६, १७ त्रयः २, ९, १३ ; २, १२, ३ *त्रवाणां १, १८, **९** क्षत्रयीम् २, २४, ८ #त्रयोदशे २, १६, १९ त्राणम् २, १७, २१ त्रिः १, १६, २; ३१३; १, २४, २१; 2, 94, 6 #त्रिःप्रायम् २, १७, १४

त्रिणाचिकेतः २, १७, २२ त्रिभिः *१, २, १५; १, २५, ११; 9, २७, ९; १९; *** त्रिमधुः २, १७,** २२ त्रिवर्षपुर्वः १, १४, १२ त्रिवृत् १, २, ३३ त्रिःश्रावणम् १, १३, १० त्रिषवणम् १, २८, ११; २, १८, ५ त्रिष्ठपर्णः २, १७, २२ त्रीन् 1, 10, 10; # २, २०, ६ त्रैविद्यकम् १, १, २८ #त्रैविद्यवृद्धानाम् २, २३, ९ त्र्यहस् १, ११, २३; ४१, २७,७; १, 39,90 ऋयहाः १, १०, २ त्र्यहान् १, २९, १७ त्वक् २, ५, १८ त्वचम् १, २५, १३ त्वरेत २, ५, ३ दक्षिणम् #१, ५, १६; २१; १, ६, २४ #दक्षिणतः २, ४, ५ दक्षिणा २, ७, ८; २, १७, ९ दक्षिणाम् १, २५, १; १, ३१, २ दक्षिणाः १, ४, ३ दक्षिणाद्वारम् २, २५, २ दक्षिणानाम् १, ३१, ८ दक्षिणापराम् १, ३१, २ दक्षिणामुरूः १, ३१, १; २, १९, १ दक्षिणामुखाः २, १५, ७ दक्षिणावृत्तानाम् १, २, ३३ #इक्षिणेन १. ५. २१; १, १६, ७; २,

म एति विद्यार्थः सूच्यादै। टिप्पण्यां दष्टव्यः ।

२३, ३; #२, २५, ५ दक्षिणोदग्द्वारा २, २५. ५ दण्डम् २, ११, १; २, २९, ८ दण्दः १. २. ३८ दण्डतांडनम् २, २७, १५; २, २८, २ दण्डयुद्धवर्जम् २, १०, ८ दण्डयुद्धाधिकानि २, १०, ७ दण्डाः १, ८, ३० दण्डाकर्मणि २, २८, १४ दण्डाय २, ११, ३ दण्डार्थे १, २९, १ दण्ह्यः २, २६, १९ दत्तम् १, ३, २६ ***दत्वा १. ७.** २२; १, १८, ६; १५; ददत् १, २७, १०; २, २६, १ ददाति २, ७, ६ ददामि २, ७, १७ #दझिः १, १६, १७ द्यात् १, ४, ५; २, ७, १७ द्युः १, १७, ४ **#दधि २. ८, ८ #दधिधानी १, २९, १३** द्धिधान्याम् १, २९, १४ दन्तप्रक्षालन १, ८, ५ दन्तप्रक्षालनम् १, ३२, ९ दन्तप्रक्षालनानि १, ८, २२ दन्तस्खलन २, ५, ९ दन्तान् १, ३१, २६ दम: १, २३, ६ दम्भः १, २३, ५ दर्पति १, १३, ४

दर्शनम् २, २, ११;२,१७,२० दर्बानार्थः १,८,१७;२२;१,२८,६ दर्शनीयापत्यः २, १६, १९ दर्शने १, ३१, २०; २, २, ८; *११; दश १, १९, १३ ; 🛊 १, २४, ३ दशम २, ३, २२ **#**टबामे १, १, २४ **#दशवर्षम् १, १४, १२ #दशवर्षः १, १४, २२** # दहे १, ९, २३ दातव्यः २, ११, ७ : ९: दान्न २, २२, १५ दानम् १, १२, १५; २, १०, ५; *****7. 93, 90: 99: दानानि २, ९, ८; २, १५, १२ टाने २, १४, २० दानेन १, १९, ६ #दान्तः १, ३, १९ दायम् २, १४, १ : ५: ११ : दायादः २, १४, ६ दायाचम् २. १०. ५ **#दायेन २, १३,** २ दारम् १, ३२, ६; २, २२, ७; #२ 20.90 दारव्यतिक्रमिणे १, २८, १९ #दारव्यतिकमी १, २८, १९ दारुमयम् १. १७. १२ दारे २, १, १८; #२, ५, 90; 2, 99, 92 दासकर्मकरम् १, ९, ११

#दासाः २, ४, २१ #टास्या १. १६. ३२ दिधिषुपति २, १२, २२ दिवम् २, १६, १ * दिवा १, ११, १५;१,३०, १४;१,३१, २१, २, १९, १० दिव्यानू २, ७, १६ दिशम् १, २५, १; १,३१, २ दिवाः २, १५, २१ **#**दीक्षितः १, १८, २३ दीक्षितस्य १, १८, २५ दीयते २, १५, १३ दीवितारः २, २५, १३ दु:खम् २, २१, १६ दुःखे २, २१, १३ दुर्दर्शम् १, २२, ८ दुर्विवक्तुः १, ३२, २४ इष्कृतकारिणः १, १९. १३ द्वष्टभावः २, २६, १९ दुष्प्रसम्भः १, २०, ५ दुहितरम् २, ११, १५ **#दुहिता २, १४, ४ %दहितृमतः २, १२, २** दुहितृमते २, ११, १८; २, १३, ११ हरके १, २, २ दुरेदर्शनम् २, २३, ७ #हढच्चतिः १, ३, २१ दसः १, १३, ४ हक्यते #१, ४, ९; २, २४, १ ष्टम् १, १६, ३• 朱匮2: २, १३, ७

दृष्ट्रभुतास्याम् १, ३, २७ **#ह**ष्ट्वा १, २४, १३; २, १२, **१६**; २, दे^{यं} २, ४, १०; १६; २, १०, २; २, १३, ११ देयी २, ११, १८ देवगन्धवीः १, २०, ६ देवताः १, ३०, २३; २, १६, २ देवतानाम् १, ३१, ५ #देवताभिधानम् १, ३१, ४ देवताभ्यः २, ४, ६ देवतार्थे १. ३. ४३ देवताद्वारम् १, ३०, २५ देवपवित्रम् २, ३, ९ देवमनुष्याः २, १६, १ #देवम् १, ६, १३ *****देवाः २, १६, १ देवान् २, १७, ८ देवानाम् १, ११, ३ *****देवेभ्यः १, १३, १ देवैः २, १६, १ देशस् १, १५, १७ देशकुळधमां: २, १५, १ देशतः २, १५, १२ #देशविशेषे २, १४. ७ #देशात् १, ६, ३२ देशानु १, ३२, १८ देशे १, ९, ८; १,११, १९;२,३, १५; २३; २, ४, २४; २, १८, ७ देहत्वम् २, २४, २ ***देहल्याम् २,** ४, २

^{*} एतिविदार्थः सुच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

देवप्रदनेभ्यः २. ११, ३ #देवे २. ११, १९ देवेन २, २९, ६ दोपस् १, १४, ३; #१, २१, २०; २, v. 94 दोषः १, २९, ७: २, २, ८: २, १३, 3 दोषफळ २, २, ५; #२,१२, १९ दोषफळम् १, २९, २ दोषफलाछ २, २, ७ दोषफलैं: २, २, ७ दोषवत् १. २६, ७ दोपबत्छ १, २६, १२ दोषवन्ति १,२१,१९ दोषवान् २, १३, ४ **क्ष**डोपाणाम् १, २३, ३ दोषान् १, २३, ४; १, ३१, २७ दोषेण २, ६, १९ द्रव्यक्त्रशः २, १७, १० **#द्रव्यपरित्रहेषु २, १४, १९** द्रव्यपरिग्रहें: २, २६, १७ द्रव्याणाम् २, २२, १५ द्रव्याणि १, ४, ३; २, २, ३; २, १२, 9; 2, 98, 94; 2, 98, 22; 2, 96,6 द्रव्येण २, १६, २४ द्राघीयांसम् २, १६, २३ द्रहोत् १, १, १५ द्वोणंद्रोणम् २, २०, १ द्वोहः १, २३, ५ इन्द्व २, २२, १५

#द्वन्दानाम् २,२२,१६ द्वादश १,२, ६: १, २४, २०; १,२८, 99: 9, 25, 90: 2, 90, 8 #द्वादशावराष्ट्यंम् १, २, १६ द्वादशाहम् १, २९, १७; २, ३, १३ द्रादशाहसम्मितम् २, ७, ४ द्वादशाहाः १, १०, ४ हादशाहान् १, २९, १७ #द्वादको १, १, २६; २, १६, १८ ब्राभ्याम् १, ११, २५ #a: 9,98, V:# 6; 9: हितीयं २, ९७, १२; १५; द्वितोयः १, २४, १९ द्वितीयया २, ७, १६ द्वितीये #२. १६, ८; २, २०, ५ दिवसः १, ६, १८ द्विषतः २, ६, १९ द्विधन्तम् १, ३१, १७ #al 9, 93, 94; 2, 20, 4 द्रग्रहम् १. २९. १७ ह्रयहान् १, २९, १७

ঘ

धनस्य २, २९, ३ धनेन २, १४, १२ धर्मः १, २०, ६; ७; धर्मम् १, १३, ४; १, २०, ३ धर्मकृत्यं १, २९, १४

धर्मकृत्येषु *१, ७, १८; २, १४, ३ धर्मगोपायम् १, ४, २४ #धर्मचर्या २, ११, १० ***धर्मज्ञसमयः १. १. २** धर्मतः १, ७, १९ धर्मपराः २. २६. १४ धर्मपुरस्कारः २, ६, ५ #धर्मप्रजासम्पन्ने २, ११, १२ धर्मप्रहादः १. ३२,२४ धर्मभेदात २. ४. ७. धर्मयुक्तः २, ८, ६ धर्मयुक्ताः २, १४, १४ धर्मयुक्तेषु २, २०, १८ धमंरुचिः १, ५, ११ #धर्मविप्रतिपत्तौ १, ४, १२ धर्मव्यतिक्रमः २, १३, ७ धर्मशेषान् २, २९, १६ धर्मसंनिवापः १. २८, १० धर्मसमाप्तिः २, २९, १३ धर्महानिः १, २०, ४ धर्माः २, २५, १ धर्मात २, १३, ११; २, २७, १ धर्मातिकमे १, १३, ४ धर्माधर्मी १. २०. ६ धर्मान् १. १. १४; १, २०, १ धर्मानुष्टानम् २, २, ३ धर्मार्थकुशलम् २, १०, १५ पर्मार्थम् २, ६, १; २, १३, ११ धर्मार्थयुक्तैः १, ४, २३ #धर्मार्थसन्निपाते १. २४. २३ धर्माविप्रतिषिद्धान् २. २०, २२

धर्माहतेन २, १६, २४ ***धर्मेण २. ६. ४** धर्मेभ्यः १, १, १३; १, ८, ३१ धर्मेषु १. २१. २०: २. २९. ५ धर्मीपदेशात् १, ३२, १२ धर्मापनतस्थ १, १८, १४ धान्यम् १, २०, १२ धान्यस्य १, २०, १३ धारयति २, १२, ९ धारयेव १, ३, १०: २, १९, ८ धार्मिकम् २, २७, १४ धाराः १, ११, ६ धार्म्यः १, १५, २२ धार्म्यम् १, ७, २१; १, २९, ८; #२, ₹ € , 5 # धावन्तम् १, ६, ९ #धर्यवाहप्रवृत्ती १, २६, २ धेनुभव्या १, ३१, ११ **#**धेनोः १. १७.२४ #धेन्वनद्वहोः १. १७. ३०: १. २६. १ ध्यायति १, ५, ८ ध्रवः १, २२, ७; १, २३, २ ध्वंसते २, २४, ८ ध्वंसन्ति २, २४, ९ न, १, १, १५ नकुल १,२५, १४ नक्तं १, ११, १४; #३०; १, १६,३२; 9, 39, 29; #2, 8, 4; 2, 90, 23 नख २, ३, ६, नखवादनः २, २०, १५

एतचिह्वार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्वाः ।

#नखै: २, २०, १५ नगरम् २, २६, ६ ∗्रतगरप्रवेशनानि १, ३२, २१ नगरेषु २, २६, ४ ***ㅋ돠: ٩. ੧੫, \$** नप्नाम् १. ७. ३ नदीतरणम् १, ३२, २६ नमः १, ३१, २४ नयति २, १३, ६ नरक २, २९, १ नरकः १, १३, ४; २, २७,६; # २,२९, ९ नरकाय १, १२, १२ **%नवमे १. १, २३: *२, १६, १५** नवमेन २, ३, २१ नवानि २, १८, ८ क्षनवे २, २२, २४ नष्टवत्सा २, १७, ८ नाकपृष्टे १, २३, १ नादाः १, १०, १९ नाना २, १, २२; २, ४, ७ नानाकर्मणाम् २, २३, १० **#नानामीनां २, १२, १०** नाम २, १७, ८ नामधेयग्रहण १, ८, १५ नाझः १, ५, १७ क्षताम्ना १, ६, ३३ नावस् १, ३२, २७ नावि १, १७,६ नाशने २, २८, ७ नाइयः २, २६, २१; #२,२७,८; २०; नासिके १, १६, ७

नास्तिक १, २०, ५ निखातेषु १, १५, १४ निगन्तव्यम् १, १३, ११ नित्यः १, २२, ७; २,२३,२; २,४, ९ नित्यप्रततः १, ४, ४; २, ७, १ **अ नित्यप्रश्नस्य १, ११, १७** *नित्यम् १, १३, १४; *****२, १, १२; **※94: #2.8. 22 ऋनित्यश्राद्धम् २, १८, ६ ***नित्या १, १४, ९;१, २८,९; २,२५,७ नित्याः २, ९, १० नित्यानुवादम् २, १४, १३ निदध्यात् १, ४, १४ निनयेत २. ४. २४ **#निपुणः १. २३. २** निपुणम् १, २२, ८ निमित्तम् २, १०, १ निमित्ते १, २०, ३ नियमः २, ५, १५; २, २१, ६ नियमम् २, २३, १ नियमविलोपः २, १०, १ नियमाः १. ४. ७ **#नियमातिक्रमणम् २, २७, १८** नियमातिकमम् १, ४, २५ नियमातिक्रमात् १. ५, ४ #नियमातिक्रमे २, १२, १८ *****नियमारम्भणः २, २७, ७

^{*} एतिविद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

नियमेषु # ९, ५, १, २, ५, १७ नियमैः २, १०, १७ नियुष्ण्यात् २, ४, १९ निश्ये २. २, ६ निरवसाययन्ति २, १४, १२ निराकृतिः १, १८, ३३ निराकृत्य २, ८, १४ निरुक्तम् २, ८, ११ निर्ऋतिम्१, २६, ८ निर्घातः १, २३, ५ निर्दिष्टे १, १८, २६ निदीषः १, १९, ६ #निर्छिबितम् १, १७, १२ निर्धेत् २. ६, १६ निर्दर्तते १, २९, १४ निर्वेषः १, २४, १०; २, १२, २२ निवेषम् २, १०, १३ #तिर्वाभ्युवाये २, २६, २४ निर्हण्यते १, २४, २६ ; १, २८, १८; निर्हत्य १, २३, ३; २, ४, २४ निवरेत् २, २५, १२ निवर्तन्ते १, ५, १० #निवर्तयेत् १, ४, २७ निवर्तेत २, ९, ४ #निवृत्तं १, ८, ३१ निवेदनम् २, १७, ११ निवेशनम् १, १८, १ **#**निवेशे १, १३, १९; २२; निशाया १, ६, १; १, ३१, २१; १, ३२, ६; १२;

निशायाः १, ३२, ११ निःशङ्कण २, ५, ९ नि:श्रेयसम् १, १, ८ निष्क्रमणप्रवेशने १, २४, १९ निष्ठयानि २, ५, ९ निष्ठा २, १५, २४; २, २३, ९; २, 28. 99 #निष्फलाः १, २०, **२** निःस्रवति १, ५, २ निहितम् १, २२, ६ निहीनतरवृत्तिः २, ५, ५ नोचैः १, ५, १६ ; २, २३, ९ नीवीम् १, १६, १४ नीहारे १, ११, २१; २७; नुदन्ते १. २५. ११ नृत्त २, २५, १४ नैमित्तिके २, १४, २० नैयग्रोधएकन्धजः १, २, ३८ #नैयमिकं २, **१९,** १३ नैयमिकानि १, १३, २२ नैध्वरीध्यम् १, २७, ३ **≱न्यस्तायुघ २, ९०, १२** न्यायवित्समयः२, ८, १३ न्यायविदः २, १४, १३ न्यायलंहितान् १, २२, १ न्युष्य २, ३, १५ पड़क्तिदूषणाः २, १७, २१ पडक्तिपावनाः २, १७, ३२ पवने २, ३, १६ पच्यते २. ७. २

^{*} एतिविद्यार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां इष्टब्यः ।

४५ आप० घ०

पञ्च १, १९, १३ #पञ्चद्शे २, १६, २१ #पञ्चनखानाम् १, १७, ३७ #पञ्चमे २, १६, ११ पञ्चवर्षं १, १४, १२ पञ्चाग्तिः २, १७, २२ पणमाणम् २, १०, ९ पण्डितः १, २३,३ पण्यानाम् १, २०, ११ पततः १, ३१, १९ पतिति १, २१, १० ; १, २९, १०; २, २७, ११ **#पतनीयवृत्तिः १, २९, १७** पतनीयानाम् १, २८, १४ पतनीयानि १, २१, ७; १८; पतनीयेभ्यः १, २, १९ #पतनीयौ १, २९, १६ पतन्तः १, १६, १२ पतित २, ११,९ पतितम् १, २८, ६; २, १४, १ पतितस्य १, २१, २० पतितायाम् १, २८, ९ पतितैः १, २१, ५ पतितौ १, ९, ९ पतिवयसः १, १४, १८ पत्नीसंबन्धानि २, २३, ९ पन्थाः १, २४, १२; २, ११, ५; ६; पन्थानम् २, २३, ३; ४; पयः १, १७, २२; १, २९, १४; #२, v, x; 7, 6, 6; 7, 7 \$, 9 परम् १, २२, २

परगहीम् १, ७, २४ वरतल्पनामी २, १७, २१ परतल्पान् १, २१, ९ परत्वम् २, २७, ५ परदारम् २, २६, १८ वस्परिग्रहम् १, २८, १ परपरिग्रहेषु १, २८, २ परमगुरुलंस्थायाम् २, १५,५ परमा १, २२, ७ परमंष्टी १, २३, २ परंग्तसः २, १३, ६ परशु २, २२, १५ परस्मिन् २, २, ६; २, २४, १० परस्मै १, ३१, १८ वराः २, २४, १३ पराङावृत्तानाम् २, १०, १२ परान् २, २४, ९ परारीकाः १, १७, २६ वरावतः २, ७, १६ #परिकृष्टम् १, १८, १७ परिगृह्य २, २८, १ पश्चिक्षते १, ११, २१; १, १५,२७: 9, 32, 28; 2, 90, 92; 2, 98; २0; २, २0, 90 वरित्यज्य २, २१, १३ परिधाय १, १६, १४; १, २८, १९; २१ परिष्टंसा २, २, ७ परिध्वंसायाम् २, २, ७ परिभाग्धे २, १४, ८ पश्चित्रजेत १, १६, ३; % परिमृज्य २, ३, १५

#परिसृष्टम् १, १७, ११ परिमोक्षम् २, २१, १२ परिमोषणम् २, २८, १२ परिवर्जयेत २. ५. १० परिवापनम् १, १०, ६ पश्वास्य १, २५, १ परिवित्त २. १२. २२ परिविज्ञ २, १२, २२ परिविविदानेषु २, १२, २२ परिवृत्ती २, २, ३ परिवृद्धिः २, २, ४; ५; परिवेषे १, ११, २७ परिवाजः २, २१, ७ परिषत्छ १, ११, ३४ परिषेचनम् २. ३, १५; १७; 96; 2, 8, 9 परिष्वज्य १. २५, २ परिसमृहेच १, ४, १८ परिसमृह्य १, ४, १६ परिसंवतसरात् २,८,७; २, १५, २० परिसंवत्सरान् २, १५, २ परिहरमाणः १. ८. २८ परिहाप्य १, १३, १०; १, १७, १५; 9. २५, १३; १,३०, १४; २, १०, v; 7, 98,9; 7, 94, 7 #परीक्षार्थः १, २९, ६ परीमाणेन १, ३०, २ परीवादं २. ५. १२ परीवादान् १, ३१, ८ परीवादौ १, २३, ५ परीवृञ्जानः २, ५, १८

परीष्ट २, १२, २२ . *****परुषम् १, ३१, ५ परेत्य २, १३, ६ परेम्यः १, २१, २०; २, २७, २ परेषाम् २, १७,५; २, २४, ४ #परोक्षम् २, ३, ९ परोपवासः १. २. १७ पर्णम् २, २४, ९ पर्णैः २, २२, २, २, २३, २ पर्यवद्ध्यात १, ३, ४०; १, १०, ३० पर्याहित २, १२, २२ पर्युषितम् १, १७, १७ **#**पर्युषितैः १, ११, ४ *****पर्वणि १, २६, १५ पर्वेष्ठ #२, १, ४; २, ३, ८ वलाण्डं १. १७, २६ पवित्रम् २, ३,९ पवित्रार्थान् १, २७, २ पवित्रमन्त्रैः १, २६, ७ पञ्च २. २३. ९ पञ्जकामम् १, १, २६ पञ्जपस्य २, २८, ३ पञ्चम् १. १८, ६; १५; पश्चमान् २, १६, १८ पश्च १, ३, २६; १, ३२, २४; २, U. 3; 7, 76, 4; U; 6; पश्चनां १, ९, २७; २, १४, १३; २, 96. 20: 2. 26. 8 पश्चीत् २, ३, १५; २, ४, २७ पश्चयतः १. ७, १३ पत्रयति २, १८, १७

[🕹] एतचिद्धार्थः सुरुवादौ दिष्यण्यां दक्षमः।

पक्यन १. २३. १ पश्येत १. ८. १८; १, १४, ३; 9, २२, ८; 9, २३, १ वांसन २. १५. ७ पाकयज्ञेन १, २६, ८ पाकाथम् २, २२, १५ पाचयेत् २. ८. ४ पाठाः १, १२, १० **#पाणिस् २, १९, ७ %पाणित्रहणात् २, १, १; %२, १४, १७** पाणिना १, ४, १८; १, ५, २१; १, €, 9€, 9, 9€, ७; २, ५, € पाणिपादम् २, १९, १ #पाणिसंक्षुब्धेन १, ४, २१ **%पाणिसमृदम् २. १२. ५** पार्णा २, १२, १२; २, १९, ८ पाणेः २, २७, ५ पाण्योः १. १०. २७ पात्रेण २, २३, १ पादम् १, ५, २१ पादः २, २७, ११; १२; पादयोः २. २०. १३ पादस्य २, २०, १२ पादावनेका २, २६, १५ पादावनेजनम् १, ३१, १ पादुकी १, ८, २ पादुके १, ३२, ९ #पाद्नम् १, २, १३ पादी १, ६, १, १, १५, १७, २३, 9, 98, 4; 8, 8, 5 पापम् १, २५, ११; १, २७, ११

पापकम् २, १२, १६ पापकृतः २, २४, ९ #पाप्सानम् २. ६. २० पारायणस्य १, ११, ७ पार्थिवान् २, ७, १६ पार्दणेन २, १, ११ #गलाशः १, २, ३८ #पालाशम् ३, ३२, ९ पावमानीभिः १, २, २ पावमान्यादिभिः १, २, ६ पाशिनः १, १९, १४ पिण्याकम् २, १८, १ पितरः १, १९, १३; १, २०, ६; २, 94, 2; 2, 96, 99 पितरम् १, ८, २३ पितरि १, १०, ४; १, १४, ५ पिता १, १, ३२; १, १४, २२ पितातुत्री १, १४, २२ पितामहः १, १, ३२ वित: #1, ४, ११; १, २१, ८; २, 98, 6: 2, 94, 2 वितृभ्यः १, १३, १ पितृलिङ्गेन २, ४, ५ पितृच्य १, १४, १० वितृणाम् २, १६, २३ पित्न २, १६; ६; २, १७, ८; २, 96, 24 पिष्पळी १, २०, १२ पिवेत् १, २५, ३ पिशाचिभक्षा २, १७, ८ पिष्ट १, १७, १९

पोत्वा १, २५, ११ # पुण्यः १, १९, ४ पुण्यक्रियाछ १, २९, ५ पुण्यकृतः २, २४, १३ # पुण्यम् १, ३१, १४ पुण्यफलेषु २ १४. १८ #पुण्यस्य १, १९, ६; १०; पुण्याहम् १, १३, ९ #पुण्याहे २, २९, ७ पुत्रः २, १३, ४; ५; ६; पुत्रत्वस्य १, २८, ९ पुत्रम् १, ८, २५; २, ९, 93, 6; 7, 98 97; पुत्राः २, १३, १ ***पुत्रान् १, २९, ९ #पुत्राभावे २, १४, २** पुत्रेभ्यः २, १४, १; ११; पुनः १, १३, ४ #पुर्मासः २, १६, ११ पुनस्सम्भवे १, ५, ५ #पुनम्सर्गे २, २४, ६ पुरम् १, २२, ७; २, २५, २; ५; पुरस्कृत्य १, २०, १; २, ५, ४ पुरस्तात् १, १९, १३, २, २५, ४ पुरा #२, ७, १४; २, १३, ६; २, १६,१ पुराणम् २, २२, २४ इराणे १, १९, १३; १, २९, ७; २, २३, ३, पुरि २, १५, ३ पुरीषम् १, १५, २३ पुरीष २, ५, ९

पुरीषप्राज्ञनम् १, २१, १६ पुरीषयोः १, ३०, १४; १६; २३; २४; पुरीषलेपान् १, १५, २३ पुरीषे १, ३०, १५; १८; १, ३१, १ पुरुषवधः १, २१, ८ **#पुरुषवधे २, २७, १६** पुरुषशिरः १, २८, २१ पुरुषसंस्कारः २, २३, १० पुरुषाः २, २६, ५ पुरुषात् २, १५, २ पुरुषे १, १९, ६ पुरोडाशाः २, २२, १८ परोहितम् २, १०, १५ पुष्करसादो १, २८, १ पुष्करसादिः १, १९, ७ पुष्टिः २, ४, ९, २, १६, १४, २१, पुष्टिकामः २, १८, २०; २, २०, ३ पुष्टिसंयुक्ताः २, ३, १२ पुष्टिम् २, ७, ३; २, १८, ४ पुष्टवर्थेन २, २०, ३ पुष्पे २, २८, ११ पुष्यति २, २०, ४ **#**¶: 9, ₹₹, ¥ पूजयेत् २, ५, ४ पूजयेयुः २, ४, २१ पूजा १, ८, २१; #१, १३, २; १,१४,९ पूजास् २, ७, १२ पूजायाम् १, ३०, ५; २, ६, ६ :पुतिमम्बः १, १०, २४

प्रतिगन्धे १, १९, १७ पूर्वम २. ११. १० पूर्व: १. १. ५; १, २१, २०; २, 3; 2, 99, 99; 2, 92, 3 **%पूर्वयोः १, २४, ६ %पर्ववत्याम २. १३. ३** पूर्वस्मात् १,१३, २० क्षपूर्वस्मिन १. १. ८ पूर्वापरान् २, ५, १७ पूर्वेण #9,३०, ७; २, १, १४ **अपूर्वेद्यः २, १७, ११** पूर्वेषास् १, ५, १७; २, १३,७; २, ₹४. ३ पूर्वीत्थायी १, ४, २८ पृच्छेत् १, १४, २३; २, ६, १ पृथक् २, २४, २ पृथिव्याः १, २३, २, पृथ्क १, १७, १९, **%प्रष्टतः २, १२, १२.** पृष्टति १, २७, १० **%पृष्ठारूढः १,९,२७** પૈજ્ઞન ૧, ૨૬, ૭ पाधम् २, २०, ८ परिसख्यम् १, १४, १२ पोर्णमास्थाम् १, ९, १; २; १, २७, १ पौल्कसः २, २, ६ प्रकीणैकेश २, १०, १२ प्रकीर्णकेशः १, २५, ४ प्रकीर्य २, १५, ७ प्रकृतयः २, २४, १३

प्रकृतिवत् १. २. १० **क्षप्रकृत्या १, १८, १०,** प्रक्षालनम् २, २०, १२ प्रक्षालयोत १, २, २८: #२९; १,३, ३६ प्रक्षाल्य १, ६, १; 🛠१, १५, १७; र३; 2, 2, 9; 2, 98, 9 प्रचलाक १. २५. १४ प्रजा २, १२,४ प्रजास् १, ३, २६; १, ३२, २४; २, ७, ३; २, ११, १७; २, २३, 8; 2, 28, 9 प्रजागुप्तयं २, २६, ४ प्रजातिम् २, २४, १; ८; प्रजादानम् २, २३, ७ प्रजानिःश्रेयसम् १, ९, १३ प्रजानिःश्रेयसाय २, १६, १ प्रजानीयुः २, १५, २१ प्रजापतिः १, १९, १३ प्रजापतः २, २४, ७; #१२; प्रजायसे २, २४, १ प्रजायाम् २, ५, १० प्रजावृद्धिः २, ७, ४ प्रज्ञाम् २, २, ३ प्रणयेत् २, ११, १; २, २९, ८ प्रणिहितात्मा १, ४, २९ प्रति १, ६, २४ प्रतिगृहीतृतः २, १५, १२ प्रतिग्रहीयात् २, २२, १९ प्रतिग्रह्माणि १, १८, १ प्रतिग्रहणस् २, १०, ५

प्रतिग्रहणानि २, १०, ७ प्रतिघातम् २, ५, १९ प्रतिच्छन्नम् २, १८, १५ प्रतिजानीते २, ६, २ प्रतिष्टेत १, २४, १४ प्रतिदान्यम् २, २६, ८ प्रतिपत्तव्यस् २, १०, ११ प्रतिपद्यते २. २, ३ प्रतिपद्येत १, ७, २५; १, १३, **६**; २, ६, २; २, ११, ३ प्रतिपन्नेन २, १६, २४ प्रतिपादयति २, १४, ९५; २, १५, १२ **#प्रतिपादियता २, २०, १९** प्रतिपादयेत् २, ११, १७; १९: प्रतिपानार्थम् १, २८, २१ #प्रतिपृरुषम् १, २, १ प्रतिप्रेक्षणयोः १, ९, ११ प्रतिब्र्यात १, ६, ६ प्रतिमन्त्रम् २, ३, १६ ***प्रतिमुखम् २, १२, १**१ प्रतिराद्धः १, २४, २१ प्रतिलभ्य १, २९, १; २, २१, ५० प्रतिवचनः २, ३, ११ पतिषिद्धाचारेषु १, २६, ७ ***प्रतिषिद्धानाम् १, २१, १४** प्रतिषेधयन्ति १, २८, ३ #प्रतिषेधेत् १, ८, २० प्रतिष्ठिते १, ८, १० प्रतिसंहरेत् १, ८, ७ प्रतिसूर्य १, ११, २७

प्रतीक्षा २, २२, १७ प्रतीच्छामि १. २२, ६ प्रतीयात २, २९, ९६ वतुदास् १, १७, ३३ प्रत्यक् १, ३१, १ प्रत्यक्षफलत्वास् २, २३. ८ प्रत्यक्षवत् २, १२, २१ प्रस्थक्षेण २, २४, २ प्रत्यभिवदेश् १, १४, १७ प्रत्यवरोहेत् २, ८, १ प्रस्यवायः २, १३, ८ प्रत्याचक्षाणानाम् १, ३, २६ प्रत्याचक्षीत १, ३, २६; १, १४, २ प्रत्याचक्षीयाताम् २, ४, १३ प्रत्यापत्तिः १, २४, २५; १, २८, 96; 9, 28, 9 प्रत्यासन्नः २, १४, २ प्रत्युत्तिष्टेत १, ६, ३१; २, ४, १६; प्रत्युत्थाय १, १४, १०; १७; प्रत्युपविष्टः १, १९, १ प्रत्युपवेशयते १, १९, १ प्रत्युपसीदेव १. ६. २४ प्रथमं १, २५, ५२; २, १७, १५ प्रथमः २, १९, १; १४; प्रथमे १, १, ३५; १, २, ९; *२, प्रदक्षिणीकुर्यात २, १२, ११ प्रदक्षिणीकृत्य १, ७, २; १, ३२, २० प्रदरोदके १, १५, ५

^{*} एतिबद्धार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्रध्यः ।

मरिष्टें 🏗 🛼 🤻 गरंकारी रू रूप, ह 玩嘴角唇如本1. The ? 转 要别 19. 28. THE SET OF THE प्रापिताहमहा दि १, ३, ५ চ্ছুলায়ক, পু, কং, ১ ያጀመማ ፣ ኔ ኔ፣ ነ ኔት, ነራ, प्रसर्वान्त २, २३, ३ प्रमुख १, ३३ ६ 🛊 प्रभूनी बादक १, २४, २२ দ্মাশ্যমের ৭ ৭. ০ ৭, ০৫, ৩ क्षेत्रयादात् १. ४, ३०% ३ ३८,८ प्रमादि २, ३८, १ प्रसंक्षण ३ १६. ११ 7월째 1, 11, 14, 14 प्रबच्छेत्। ६, ३ %, १ १ भू हेः १, :9 3 4 4 5 , 99, 9 4 7 7 26, 95 प्रयमस् १, १३, १३ प्रयम १, १६, १९०१, १४, २६ ३६ ३३; うか: ひき: り, り着, ९: 巻き, りゅ, ¥ प्रयम्तः २, ३, १ प्रयम्णम १, १७, १०: २३: प्रयुक्तानः २, १३, ९ प्रयोगान १, १२, १० प्रयोजने २, २६, ३ ***प्रयोजियना २, २९,** ३ **%**प्रवचनयुक्तः १, ३२, १ प्रवेहत् १, ११, ८

व्यक्तिमारि १, १, ११ क्राविकोस्य १, ३०५, ६३ गमेत्र १ स्ट, ११: प्राव्यक्तिक क् कटा करू कर्षानि २ २१, १, २, २३, २ ग्राम् क्लिका स्थापन १, ४ १ ग्रामाञ्चारान्य ः ३, ३९ प्रविज्ञानि के, कड़, ८० कुड़ प्रावाजितः १, १८, ३६ प्रकासिति १, २०, ७ प्रशंसा २, ३, ८: २, २३, ५ प्रश्नस्ताः २, ५१, ३ ब्रामान्तः २, १९, ३ प्रशास्त्रम् १, ३१, १४ प्रवर्ते के न् ३२, २२; २४: २, २९, ६ प्रस्कासनाः २, १७, ४ प्रमनाः १, १३, ८ प्रदू: १, १६, १ #प्राक् १, ४, १९ ब्रामपवर्गम् २, ३, २२ प्राइमुखः १, ३१, १ प्राचार्य १, ८, १९ प्राचार्याय १, ८, १९ प्राचीः २, १, ९३ प्राचीनार्वातीः २, ४, ५ प्राक्षांख १, ५, १६; २, १०, १२ प्राजापत्यः २, ७, १

प्राणम् २, १२, १५ प्राणवियोगात् २, ११, १ प्राणवृत्तिम् १, २९, १; २, २१, १० प्राणसंशये २ २८, १३ प्राणायामशः १, २६, १५ प्राणिनः १, २२, ४ प्राणिनाम् १, २६, २ प्राणेन २, ५, १८ प्रातः १, ३, २५; १, ५, १२ प्रातराशात् १, ५, १३ प्राध्वम् १, २२, ८ प्राप्तम् १, २८, २ ***प्राप्ति**निमत्ते २, २८, १४ प्रक्षे २, २२, २४ प्राप्तुयात् १, ६, २२ प्राप्य १, १८, ८; १५; १, २१, ४ प्रायत्य १, ३१, २१ प्रायश्चित्तम् १, १, ३४; १, २, ६, १, २५, १४; १, २६, १०; २, २, ८ प्रायश्चित्तवति १, १८, ११ प्रायश्चित्तार्थः १, २४, ४ प्रार्थयेत् १, ७, ९ प्रावरणम् १, ३०, १४ प्रावृत्य १, ३०, १५ प्राज्ञने १, २६, ७ प्राद्यनाति १, ४, १ प्राक्रनीयात १, २६, ९; २, १७, १६ प्राक्य १, १०, २३; २, १९, १ प्रासादे १, १७, ७ प्रियम् २, १, ७; २, ७, १४ ***प्रियाः २, ७, ५**

प्रियात् १, ८, १४ प्रीणाति २, १६, ६ प्रीत्युपलन्धितः १, १२, ११ #प्रीतिः १, ४, १०; २, १६, २५ प्रेक्षेत १, ७, ३ *****प्रेङ्खोलनम् २, २०, १३ #प्रेड्खी १, ३१, १६ #प्रेतसंक्छसम् १, १०, २८ प्रेताने १, ११, २१ प्रेतेषु २, १५, २ प्रेषणानि १, ८, १५ #प्रेषितः १, ७, २५ प्रैषकरः १, १८, २८ प्रोक्षणम् २, २, १ प्रोक्ष्य # १, १५, १५; १, १६, ७ ब्रोक्षेत् २, ३, ९ प्रोथयित्वा २, १२, २ #प्रोदकयोः १, १०, २७ प्रोदकीभावात् २, १९, ८ प्रोवाच २, १६, १ #प्रोषितः १, ३, ४२ **#प्रो**घ्य १, ५, १४; **#**1, १४, ७ **क्ष प्लावः १, १७, ३३** स्रवेत् १, २, ३० **अप्रावनम् १, ५, १७** फळ २, २, ४; ५; फलम् १, ५, ७; २, २३, १२ फलतः २, २२, ५; २, २३, २

फळवन्ति १, १,६

प्तिचित्वार्थः सूच्यादौ ाटेप्पण्यां द्रष्टव्यः ।
 अ६ आप० घ०

फलवर्जम् १, १७, १९ फलविश्वेषः १, ३०, ५: २, १६, ६: २, २९, २ फलामावे २, २८, १ फलायं १, २०, ३ फले २, २८, ११ फले: १, ११, ५; १, २१, १: २,२२,

२;२,२३,२ #फाणित १,१७, १९

4

बद्धः १, १९, १ बधिर २, २६, १६ वन्ध्येत् २, २७, १८ वन्धु २, ११, १७ वभृतुः २, १६, १ वर्हिण १,२५, १४ बलम् २, २, ३ बलयः २, ३, १२ **#बलविशेषेण २, १०, १७** वर्ळानाम् 🗱 २, ३, १५: १८; बळीयः १, ३०, ९ वलीयसी १,४,८ बलवजें। १, २१, १ बस्तम्य २, १९, १ *** वस्ताजिनम् १, ३, ६** बहवः १, ६, २५ बहिः १ ३०,८; १,३१,३; #२, १८, ७; २, २२, ८; २, २५, ५ बहिलोंम १, २८, १९; २१; बहिर्वेद १, १३, १२ बहुपादे १, ८, ९

बहुपुत्रः २, १६, १९ बहुमित्रः २, १६, १९ बहुनि १, २७, ९ बहुपत्यः २, १६, ११ बादरः १, २, ३८ बाध्यः २, २६, १८; २, २८, ११ 🏻 #बाळान् २, ४, १२ बाहम् १. ५. १६: १, ६. २४ बाह्य्यास् १, ६, २२; 🛊 १, ३२, २६ बाह्येष १. ९. १८ बिन्दवः १, १६, १२ विभयन्तः २, १३, ६ बिअत् १, २७, ५० विसोर्णायाः १, २३, २ बीजस्य २, २, ४ बीजानि २, १३, ६ बीजार्थाः २, २४, ६ बीभत्समानः २. ५. ४ बुद्धिपूर्वभ् १, ४, २५; २, २५, ११; *****₹. ₹\$. 9% #बुद्धे २, २१, १४: १६; बुध्वा १, २१, २०; २, ११, १७; **非**3、39. 4 बुभूषाँ २, १०, १ बोधयेत् १, ४, २५ ब्रह्म १, ५, २; क्ष्र १,९, १३; १, १३, ६; ७; ጵ የሪ; ब्रह्मचर्यकाले १, ३१, २१ ब्रह्मचर्थम् १, १, २८; १, २, ६; २, 3, 93; 7, 78, 6 ब्रह्मचर्यवान् २, २१, ८; १९;

ब्रह्मवर्यविधिः १. २. १८ ब्रह्मचारिवासः १, २, १३ ब्रह्मचारिण: १, २, १७: १, ४, ४, १, 4, 90; 9, 6, 9 ब्रह्मचारो १, ३, २६; १, ४, २९; १, 4, 99; 2, 8, 93 ब्रह्मणा २, १६, १ क्षतहाणि १. १३. १७ ब्रह्मयज्ञः १, १२, ३ ब्रह्मवत् १, ५, ७ ब्रह्मवर्चसकामम् १, १, २१ ब्रह्मवर्चसम् १, ३, २६ ब्रह्मवर्चसिनः २, १६, ९ ब्रह्मविदः २, १७, ४ अवहात्रुद्धिम् १, ३, ९ ब्रह्मसद्ने २, ४, ४ ब्रह्महत्याम् १, २५, ११ ब्रह्महसंस्तुताः १, १, ३२ ब्रह्मा १, २३, १ ब्रह्मोज्झम् १. २१, ८ ब्राह्मण १, १, ४; १, २४, २१ ब्राह्मगः १, ३, १८; १, ५, १६; १, 98. 22; 9, 20, 99; 9,28, 4; २, २, ६; # २, ४, २५; २८; ब्राह्मणम् १, १, १०; १९; १, ३, ९; २६; १, ७, ७; ११; १, १०, ८; १, 92, 9; 9, 90, 26; 9, 96, 26; 9, 30, 73; 2, 0, 99; 94, 2, 92, \$; 2, 93, 4; 2,20, 3 ***अह्मणमात्रम् १, २४, ७** ब्राह्मणवचनात् २, १, १९

ब्राह्मणसम्भाषा २, २. १० ब्राह्मणस्य १, १, २७; १,२, ३३; ३८; 9, 3, 3; 9, 94, 22; 9, 94, 98; 9, 90, 90; 9, 30, 90; *9, ३9, ६; २, १०, ५; २, १२, 4; 2, 20, 90 ब्राह्मणस्वानि २, २६, २ ब्राह्मणाः २, १६, २ ब्राह्मणान् २, १०, १६; #२, १२, ७; २, १७, ४; २, १८, १६; **#ब्राह्मणाय २, ४. १६** ब्राह्मणेन १, ९, १३; २, ४, २६; २, 99. 4 ब्राह्मणेभ्यः २, २६, १ ब्राह्मणोक्ताः #१, १२, १०; १३; ब्राह्मण्याम् २, १७, २१ **#ब्राह्मे २, ११, १७** ब्रुवते २, २३, ८ हुवाण: २, ७, १७ ब्र्यात् १, ४, २४; १, ३१, ११; १२; 93; 98; ब्रु: १, २९, ९ ***अक्तापचयेन १, २५, ८** मक्षयति २, ६, २० मक्ष्यम् १, १७, ३० मक्ष्याः २, ९, १३ मक्षे २. ५. ५ मक्ष्यैः २, ६, १४ भगिनीषु १, १४, ८ भजेत १, २०, ८; २, २९, १५

^{*} एतिच्छार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सदम् १, ३१, १३ भयम् २, २०, २० भह्ज १, १७, १९ अभ्मर्त्ता १. ७, १७ भर्तारम् १, ७, १६ भतंब्यतिक्रमे १, २८, २० भर्तुः २, १४, २० भव १. ८. ३१ भवतः २, ४, १५ भवति १. ५, ७ ***भवत्पूर्वया १, ३,** २८ क्षभवदन्त्यया १, ३, ३० भवन्ति १, ४, २९; २, २४, ६ क्षभवन्मध्यया १. ३. २९ भविष्यस्पुराणे २, २४, ६ भस्म २, १६, १६ **अभस्मतुषाधिष्ठानम् २, २०, ११** भाक्तिकाः २, ९, ९० भागितः २, ९, ५, २, १४, १४; २, 38, 9 भाराभिनिहितस्य २, ११, ७ भार्याम् २, ९, ११; २, १३, ६ भावीयाः २, १४, ९ #भायांपास् २, १५, ५ भावि २, २८, १ #भाषां २, ३, २ भाषेत १. ६. ५ भास १, १७, ३५; १, २५, १४ भिक्षणम् २, १०, ३ #भिक्षणे २, १०, १

મિક્ષા ૧, ૭, ૧૪ मिक्षाम् १, १९, १३; १, २४, १५: 9, 26, 95; 9, 28, 4 मिक्षाचर्यम् १, ३, २५ भिक्षाचर्ये १, २६, ११ भिक्षायाम् १, ७, १४ भिक्षेत १, ३, २८ ***भिपक् १, १८, २१** भुक्तवद्भयः २, १८, १० भुक्तवा #१, ३, ३६; #१, ६, ३५; 9, 90 24; 26; 9, 99, 3; 9, 20, 3 भुज्यते २. ४. २४; २, १८,९ **अभुञ्जानम् १, १६, ३३** भुञ्जानः १, २८, ११ भुष्टजानाः २, १७, २१; २२; भुज्जानान् २, १८, १७ #भुज्जानेषु १, १७, ३ भुक्जीत १, २, २२; १, ३, ३२; ४२; 9, 90, 8; 6; 9, 96, 8; 94; 9,39, 9; 2, 6, 3; 2, 99, 9: 90: 93: भुज्जीवाताम् २, १, ७ भुञ्जीरन् १, १८, २६ भवः १, १२, ५ भूः १, १२, ५ भूतम् २, ३, १० भूतदाहीयान् १, २३, ३; ४; १,३१, २ भूतबक्तिः १, १२, १५ भृतिकर्मस १, १३, ९ *****भूमिगताद्य १, १५, २

भिक्षमाण: १, ३, २५

एतिब्रहार्थः सूच्यादी टिप्पण्या तष्ट्रव्यः ।

भूमिचले १, ११, २६ भूमो १, ३,३८; १, ११,८; १, १५, 93: 2, 92, 99 भूम्याम् १, ३०, १५ भूम्यादाने २, २७, १६ भूयः १, १, ८; १, १३, १९; २०; 9, 25, 3; 2, 6, 96; 2, 25. भूया २, ६, १७ *भूयांसे २, १६, २६; २, २३, १ भूयांसि १, २८, ९ #भृत्यानाम् २, २६, १ भृत्ये २, २६, २२ मेजिरे २, २३, ३ भैक्षम् १, ३, २७; 🕸 ४३; भैक्षात् १, ३, ४२ मो १. ५. १२; १, १०, १५ भोक्तव्यम् १, ४, ११; १, १६, १८; 9, 90, S; 9 ,90, S; 90; 92; 93; 34; 9, 98, 6; 8; 90; 99; २. १५, १३; २, १९, ४ भोक्तव्या १, १९, ७ ***भोक्ता२. २०, २२** *भोक्ष्यमाणः १. १६, ९ भोगान् १, २८, ७; ११; २, २०, २२ भोजनम् १, १, ३३; १, २६, ३; २, 9, 2; 4; 2, 95, 2; 2, 20, 90; 2. 26. 93 भोजनार्थं २.२२.१५ भोजने १, १५, १; २, ८, १४ भोजयितव्यः २, १७, ५

भोजयित्वा १, ३, ४५; २, २०, ३ भोजयेत २. ४. ११; २, १५, १९; ٦, ٩७, ४; २, ٩८, ٩٩; **٩**६; २, 98, 94; 2, 20, 2 भोज्याम् १, १९, १३ भोज्ये २. ५. ५ भौमम् २, १४, ७ आतुः १, ४, ११ आतृच्यम् १, ३१, १७ #आतृषु १, १४, ८ अक्षेपणं २, ५, ९ **ઝુળદને ૧, ૨**૬, ૧ अ्रणहा १, १९, १५; १, २८, २१ H ***मधाध २, १९, १६** मज्ड्रक १, २५, १४ मत्त २, ११, ९ *****मत्तः १, १९, १ मत्स्यः १, ११, २७ मत्स्यस्य २, १७, २ मत्स्यानां १, १७, ३८ मथितम् २, १८, १ मद्यम् १, १७,२१ मधु १, २, २३; १, ४, ६; १, १७, 94; *9, 94, 9; 7, 94, 9 मधुना २, ७, ४ मधुपर्कः २, ८, ७; ८; मध्यन्त्रिने २,७,६ मध्यसमम् १, ५, १६ मध्ये *२, ३, २२, २, २५, ९२ मनः २, ७, १४

प्तिच्छार्थः सूच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

研究 鬼头 的拳子处拳列,飞 ひに、松門、金叉、竹具、松りが、谷門、竹、竹に 때문: 생각, 역상, 역약: 국, 역도, 역 क्रमन्द्यप्रकृतीनाम् १, ११, ३ सन्दर्धितसः १, १७,३% समुख्यस्य १, २१, १५ सनुष्याः २, १६, १ सम्दर्भाणाम् १, २०, १४, ४१,२१, १६ असन्ध्यान १, २०, १२ सन्ध्येक्यः १, १२, ४५ #समृत्ये: पृ. १७, ५: १, २०, **१**५ मनोजवता २, २३, ४ सन्ता २, २९, १ सन्त्रं २. १७. ४ सन्द्रद्रतः २, १५, ११ सन्त्राणास् १, १२, ६, २, ३, १३ सन्यति १, २९, १४ सन्यन्ते २, २३, ९ सन्युस् १, २९, ७ सन्यः १, २६, १३; १, २९, ७ सन्यस्याम् १, २६, १३ सन्य १, २३, ५ मन्येत १, १५, १३ मर्गच १, २०, १२ मन्यं २, २४, १ सक्बद्वामस्य १, ९, १३ महान १, २२, ७ महान्तम् १. ५, १२, १, २२, ६ महापथम् १, १६, १४ सहायथे १, ११, ९ महायज्ञाः १, १२, १४

महाराजम् २, २२, ३ महासत्राणि १, १२, १४ सार, ३, ११, २, १३, ६ मांस १. १७ १९ मांसम् १, १६, १६: १, १८, १: १, Real Post 9, R.M., 981 R. M. 941 R. 94, Rus R, PC, Ps R, PS, FX मांसमञ्जापस् १, २१, १४ मांसानि १, २, २३: १, ४, ६ मांसेन २. ७ ६ क्षमाश्चिष्टम् १, ३, १ क्षमात्रस्य १, ८, २३; १, १४, २१ #मातरि १, १०, ४; १, १४, ५ #माता १, ७, १६: १, २८, ६ मावाषिवर्गे १. ११, १८: #२, १५, ३ मातापित्रोः २, १०, १ मातः १, २१, ८; #२, ११ १६; #R. 94, R: R, 98, R मातुल १, १४, १० मात्रे १, ७, १५ क्षमानम् २, १८, १५ मानसम् १, ११, २१ माने २, १८, १७ मापयेव २, २५, २ मारणे २. २८. ७ मार्गम् १, १८, १ मार्दवम् १, २३, ६ मार्ष्टि १, १९, १५ **#मा**ली ९, ८, २ मासम् १, ९, १ मासान् १, ९, ३

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादी टिप्पण्यां इष्टव्यः ।

#मासि २, १६, ३ #मासिश्राद्धे २, २०, ९ मासी १, १३, १९ ***माहानदम् १. २७, १** माहिषेण २, १६, २६ मितभोजिनः १, २५, ११ मिथ: १. १३, १७; १, २०, १४; १, २९, ८; 🕸२, 👣, २० #मिथुनीभूय १, ३२, २ मिथुनौ २, ११, १८ मिथुया २, १३, ११ #मिध्या १, २८, १६; १, २९, १२ #मिथ्याधीत १, २६, १० मीमांसमानस्य २, ६, १९ मोमांसितस्य २, ६, १९ मुक्तः १, २४, २१ मुक्तम् २, २१, ११ मुखं २, १४, १३; २, १९, १ मुखशब्दं २, १९, ६ मुखेन १, ७, ८ मुख्यः २, २९, ७ मुच्यते १, २४, २२ ***मु**ञ्ज १, २१, १ मुण्डः १, १०,८ मुनिः २, २१, १०; २०; मुनेः २, ९, १३ मुख्यते २, २६, ८ मुसलम् १, २५, ४ **※ग्रह**न् १, ८, २२ मुहर्तम् *१, ११, २८; १, १५, ८ मुह्येत् १, २३, १

मूक २, २६, १६ *** मृढस्वस्तरे १, १५, १३** मूत्र १, १५, २३; १, २१, १६; १, ३०, १४; १५; १६; १८; २३; २४; 9, 39, 3; 3; म्त्रम् *१, १५, २३; १, ३१, १ मूळ १, ११,५;१, १७, १९;१, २१,१ **#मलम् १, ३२, २४** मूलफलानि १, १८, १; २, १६, २२ मृलफलेभ्यः २, १९, १० मुळे २, २८, ११ म्लैः २, २२, २; २, २३, २ **#मृषिक**ला १, १६, २७ मृतयोः १, १९, १४ मृगी १, १७, २३ मृत्युः १, ३२, २४ मृदुः *१, ३, १७; १, ५, ११ सृदुरः १, १७, ३९ सृण्मये १, १७, ९ मृण्मयेन २, ६, ११ मृषोद्यम् १, २३, ५ मे १, २९, १, १, ३१, १७ मेखला १, २, ३३ मेधाम् २, २, ३; २, १८, ४ मेधाविनः २, २९, ५ मेध्यम् 🗱 १, १७,३१; २, १६, २७ मेने १, १९, १३ मैथुनम् #१, २, २६; १, ३२, १;२, 4. 94 मैथुनयोः १, ३०, २२ #मैथुनवर्जम् २, १, ९

^{*} एति चिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

मैधुनात् २, २६, २३ मैथने १, ९, १२: २, १३, ३ मोक्षः १, २५, ४ मोबम् २, १३, ६ मोदंत १, २२, ८ मोहः १. २३. ५ ***मोञ्जी १, २, ३३**; ३५; मौनम् २, २१, १ क्रियेत १, १६, १८ यम् १, १, ११ यः १, १, ११ यच्छेन् १, २६, ११ यज्ञ. १, १२, ५ यजुष्पवित्रेण १, २, २ यजेत १, २६, ८ यज्ञ १, २७, २ यज्ञः १, ४, ४; २, ७, १; २, १०, १; 4; 9,28, 2 यज्ञतन्त्रे २, ११, १९ यज्ञम् २, २४, ८ *****यज्ञार्थे १, १८, २६ यहे १, ११, ३; १, १७, १३ यज्ञेषु १, १३, ८ यज्ञोपवीना १, ६, २८, १, १५, १, २, १९: १२ यत् १, २, २ %यतः १, १९, ११ यत्र १, १०, १८ यथर्तु २, १३, १ यथा १, १, २७,

यथाकर्म २, १०, १३ ***यथागसम् १, १७, १३** यथागुणम् २, २५, ९ ययाध्यायम् १, ११, १९ यथापुरम् २, २७, १ यथापूर्वम् १, १४, ८ यथामात्रम् १, ८, ३० यथार्थान् २, २५, १२ यथाईम २, २६, १ यथालाभम् १, ४, ३ **≄**यथावकाशम् १, ६, २५ यथावयः २, ६, ७ यथाविधि १. ८. ७ यथाशक्ति १, ७, १९; १, ८, २२; १, 92. 94; 2. 90 2 #यथाश्रति २. ९, ९ वधोक्तम २, १०, १३ यथामानसम २, ९, १ यथोपदेशम् १,४,१६,१,१८,९३२ 8, 9; 7, 4, 8; 7, 79, 3 यदशनीयं २, ३, १२ यदा २, १३, ६ ***यदि १. ७. ७.** #यहच्छायाम् १, १४, ४ **अध्यह्यद्वासन्निपाते १, २८, ८** क्ष्यस्मात १, १, १४ **क्ष्यस्मिन् १, ६, ३४** यस्य १, १, ३२ यस्याम् १, ३२, ४ **क्ष्याम् १, ७, १२**

%यन्ता २, २०, २० यमसादने २, १३, ६ यमसुक्षीराणि १, १७, २३ यमस्य २, १३, ६ #यया २, ५, १४ यव २, १६, २२; २, २३, ९ यशः २, १८, ४ याचन् १, १९, १५ याजकाः १, २९, ८ याजन २, १०, ७ याजनम् २, १०, ५ याथाकामी १, ४, १९ #यान १, ७, १३, यानम् १, ७, ५; 🗱 १, ८, १२; 9, 32, 74, **#यानस्य २, ११, ७** यानात् २, ९, २ यानि १, १, २७ #यावत् १, ११, २४ यावता १, ९, २२ यावतीस् १, ७, १९ #यावत्सन्निपातम् २, २, २१ यावदध्ययनम् १, १३, १३ यावदर्धसम्भाषी १, ३, १६ #यावदासीनः १, ६, २२ #यावद्प्रासम् २, १९, ५ यावन्तः १, २, १ युक्तः १, २२, ८ युक्तम् १, १४, १ युक्ता २, १२,४

युग्मान् २, २५, १२ युग्यवासः १, १८, १; १ २८, ३ #युद्धे २, १०, ११ युद्धयमानाः २, २६, ३ युनक्ति २, ५, १७ युवमारिणः २, १६, १९ युवा २, २६, १८ ये १, ७, १२ #येन २, ८, १; २, १८, ३; १,२०, ३∕ येषाम् १, ११, १४ येषु अरु, २६, ६; २, १८, ९ %यै: २, १८, ९ **अधोक्ता २, २०, १८** योगः १, २३, ६ योगमूलः १, २३, ३; ५; योगान् १, २२, १ योगेन १, १३, २० योजनम् २, २६, ६ योनि २, १७, ४ योनिषु २,२,७ योनिसम्बन्धे १, २१, ८ योनिसंबन्धेभ्यः २, ११, १६; २, १५, २ €

रक्तदन् १, ७, ११ रक्षय २, १३, ६ रक्षा २, १३, ६ रक्षा १, १८, १ रक्षेत् १, २४, १८ रक्ष्यम् २, २६, ६ रक्ष्ये २, २६, २३ रकाः १, १९, ६; २, २४, ४

युगपत् २, १२, ९

^{*} एतिचिद्वार्थः सुच्यादै। टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

###; ₹, **٩**¥, **€** बसाच १, १७, १७, १, २०, ११२; ₹, 6, 3 वस्ताम् १, २०, १५ इंदों. १, २०, १५, २,६, १४ अव्यष्ट:शोक: १, ३, १४ राहाँक १, ४, २५, २, २७, १८ गक्षासः २, १२, २ वरताम्ब् १, २०, ९२, ९, ३०, १० राज्यकुळात् २, ४, २१ रण्यारेक्षप्, ९९, १५ र'जन्य १ १४ २०: २, ४, १८ अञ्चलकाः ९, ३, २२,५,७,५६,२,२,६ हरजामधास् ५, १, १९ राजस्थास्य ५, २,३४: ३८: ५, ३, 4. 4. राजारके ६, ४, २६ माजावासि ६, २६, ४ राजा २, ८, ६,%२,५०, ५५,२,५५, 4: 2: 6: 5. 48. 6: 5. 54. 56; २, २६, २, २,२६, २६, २, २६, ८ राजार्थानेस्वः २, २५, ६४ शाजानस् १,८, २३: १, २५,४३%२, a, 92; 2, 90, 96; 2, 26, 94 श'लार २, २६, २२ क्रान्सम् १, ९८, २८ 8195- 9。 夏9、5:徐2、 69、 55。 24, 9 गात्र २, ८, ७ राशिम् १, ९, २०; १, ३१, २२; १,

37,7; P. 97, 98 राद्धिः २, १६, १३, २०, बाञ्चिति १, ६२, १२ राहुदर्शनात् २, १७, २४ **≉िकामाधिः** १,८,२३;१,१७५७ स्ट्यू १, ३२, २४ रुद्राच्य १, ३१ २४; २, ४, २४ स्वयस्य २, २, ३ केखाः २, १, ५३ रेसः १, २६, छ गेतासः १, १५, २३ रेतांघाः २, १३, ६ रेफावाति २, १४, १३ रोगयम्बन्धान् २. ४, १२ रोगाविष्टाः २, २६, १६ रोगोण २, २५, १६ रोडन १, ९०, १९ शेषः १, २३, ५ शेडिणीम् १, १, २२ गेहिण्याम् १, ६, २ #रोड: २.४. ६ गैहीस् १, ३१, २६

ख्याणकर्मणा २, २९, १३ ख्याणस् २, २९, १४ इस्सणवर्जम् १, १७, ३६ ख्वाण १, २, २३; १,४,६; १,९७, १७; १, २६, ३२,३, १३; २

एतिश्वदार्थः सूच्यादी दिष्यक्यां दश्व्यः ।

लवणवर्जनम् २, ३, १३ लवणहोमः २, १५, १४, लवणानि १, १७, १५ लामम १. ३, २५ लिखित्वा २, १, १३ लिङ्गम् २, १३, २३ लिङतः २, २९, ६ **#**लप्यते १, ८, २१ लेपाः १. १५. २३. लेपान २, २, १; २, ४, २४ लोकम् २, ७, ५; २, २१, १३; 2, 28, 98 छोकयोः २, २, ३ लोकान २, ७, १६, २, २६, १ लोके १, १३, ९; १, २२, ५; १, 28, 24; 9, 26, 96; 9, 28, 9; 2, 9, 92 लोको १, २०, ९; २, ४, १५; २, 99. 8: 2, 20, 22; 2, 28, 94 હોમઃ ૧. ૨ . પ लोम २, ३, ६ लोमसंहरणस् २, ५, १५ लोमानि १. २५, १३ लोष्टविमर्दन १, ३२, २८ लोष्टम १. ३०. २४ लोहितकेन १, २४, १४ खोहितस्य १, १६, १४ छोहेन २, १८, १४ लौकिकम् १, २०, १ लौकिक्या १, १३, ७ छोहम १, १७, ११

व वंद्रयाः १. ७, १२ वः २. १३. ६ वक्ष्यासः १, १, २७; १, २६, १२; २, वचनम् १, १३, १०; २, २४, ७ वचनात् १, १०, ९ वणिज्या १, २०, १०; २, १०, ४, ***वत्सतन्तीम् १.३१.१५** वत्सेन १, ३१, १० वधर, १०,१७ वधमा २. १०. १२ वधे १. २५. ४ #वध्यः २, २७, ९; १६; वध्यात् २, २७, २१ **#वध्यानाम् १. ९, २६** वनस्पति १, ११, ५; १, १७, १९ वनस्पतीन १, ३०, १४ वनस्पतीनाम् १, ७, ४; २, २, ४ वनस्पतेः २, २४, ९ वन्दित्वा १. २७. १० वपनम् १, १०, ९ वपायाम् १. १८. २५ वपेरन् १, १०, ७; २, ३, ८ वसज्जनम् १, ३२, ७ वयम् १, २८, ११ वयसे १, १५, ७ वयस्यम् १, १४, २३ वयोविशेषे १, १४, १३ वयोवृद्धः २, १७, १०

वर्जयते १, १८, ३३

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां इष्टव्यः ।

वर्जयेत् १. १, ३३; १, २१, २०; १, 30, 90: 98; 96; 33; 9, ३१; ३; ६; ८; २०;२७; १, ३२,१; ३ :७; ९; २१; २५; २,५, १५; २, 98, 99; 2, 20, 90; 92 वर्णम् १; २५,१२; १,२७,११;२,२,३ वर्णः २, ११, १०; ११; वर्णज्यायमाम् १, १३, २: 🕸 २,११,८ वर्णपरिध्वंसायाम् २, २, ७ वर्णयोः १, २४, ६ वर्णव्यतिक्रान्तायाम् १, ९, १२ वणी: १, १, ४ वर्णानास् १, १, ७; १, ५, 96, 8; 2, 99, 9 वर्णान्तरे २, १३, ३ वर्णे १. १. ८ वर्णेः २, ११, ८ वर्तते २, २, ३ वर्तमानः १, २६ ११; २, २, २१, २ . वर्तमानाः २, २४, ३ वर्तमानाम् १, १८, १३ वर्तयन २, २२, २; २, २३, २ वर्तयेत् २, २२, १० वतेंरन् २, २९, ४ वर्त्मनी १, २४, १२ वर्धते १, १३, १८ वर्धयन्ति २, २४, ३ वर्षति १. ११. ८ वर्षम् २, २३, ७ वर्षधाराष्ट्र १, १५, ४ वर्षाणि १,२,१२:१,१९,१३:१,२८,११

वर्षाशरदम् १, ३२ १ वर्षीयान् १, २३, २; २, २७, ७ वर्षेः १, २५, ११, १, २७, ११ वशः २, ७ १४ वशाम् १, २०, १२ वंक्याः १, ७, १२ वषट्काराः १, १२, ३ वषट्काराणाम् १, १२, ३ वसतः १, ३१, २२ वसतास् १, ५, १३ वसन्ति २, २६, १३ #वसन्ते १, १, १९ वसीत १, ३, ९; १, ३०, १२ वसेत् १,१३,१९; १,२४,२१;२,२२,८ वस्त्रम् १, २, ४१ वस्राणि १, ३, ९ वहति १, १९, १३ वा १, १, ११ वाक् २, ४, १४ वाक्यसमाप्तिः १, १२,४ वाक्यस्य २, ५, ११ वाक्यानि १, १३, ९ **#**वाक्येन २. ५. ११ वाग्यतः १, २४, ११; १, ३०, ८; २, 97, 93; 98; 7, 98, 9 वाचम् १, ६, १३; १, २६, १९; २, १२, १३; २, २१, १०; २०; वाचयीत २, २०,३ वाचा १, २, २०; १, ५, ८; १, १३, પ્કુ **ર, પ, ૧૬, ૨, ૨૬, ૧**૮, ૨, ₹6, 90

^{*} एतिचिषार्थः सूच्यादी टिप्पण्या द्रष्टव्यः ।

वाचि २, २७, १५ वाजसनेयकम् १, १७, ३१ वाजसनेविन्नाह्मणम् १, १२, ३; ७: वाणिज्य २, १०,८ वातः १, १२, ३; ५; २, १९, १ वातकमं २, ५, ९ वाते १, ११, २७; २८; १, १२, ३ वादितशब्दाः १, १०, १९ वादित्राणि २, २५, १४ वानप्रस्थः २, २१, १८ वानप्रस्थस्य २, २२, ६ वानप्रस्थ्यम् २, २१, १ वापनम् २, ३, ६ वापयेत् १. २. ३२ वाष्ट्रः २, १३, ६ वायति १, १२, ३ #वायस १, २५, १४ वायात् १, १२, ५ *वायुः १, ११, ८ वायुम् २, २२, ४; २, २३, २ वारुणीभिः १, २६, ७ वार्क्षः १, २, ३८ *वार्धिषिकः १, १८, २२ वार्घाणसस्य २, १७, ३ वार्घ्यायणि: १, १९, ५; १, २८, २ वार्ध्यायणीयम् १, १९, ८ **#वासः १, २, ३९; १, १५, १५; १,** 30, 92; 2, 3, 3; 2, 8, 22; २, २१, ३ वासन्तिकयोः १, ११, १६ वासयेत् २,२ ५, ८

वाससः २, २८, १२ वाससा २, ३, ७ वासिस १, ३०, १०; २, ५, ५ वास्तु २, ४, २४ वासि २, २२, १५ वास्तोष्पतये १, ३१, २४ #विकथाम् १, १३, ७ विकल्मषस्य १, २२, ४ विकिराणाम् १, १७, ३२ विकृताः १, १७, ३९ विक्रीणीयात् १. २०. १३ विचित्य २, ११, ३; २, २९, ६ विजानीयात १, ९, २२ विज्ञायते २, ६, २०; २, ७, ५; १६; वितथः २, ६, २ वित्तम् २, २६, १ **#विद्धः २, २८, १२** विदेवम् २, २५,९ विद्यते १, १३, ५; १२; १५; १७; 9, 29, 4; 9, 22, 2; 9, 24, २५; 9, २८, 9८; 9, २९, 9; 9¥; २, १३,८; १०; २, १४, १६; २, १५, १४; २, २४, १०; २, २५, १५ विद्यया १, २०, १५; #१, ३०, 9; *2, 4, 93; 98; विद्या १, १, १२; *१, ३०, ३; २, 25, 4; 99; विद्याकर्म १, १, १३; १, ५, २ विद्यातः १, १, १ ६ विद्यानाम् १, ११, २६; १, २०, १५; २, ५, १३

^{*} एतिविद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यो इष्टम्यः ।

विद्याम् १, ७, १२; १९; १, ८, २५; 9, 99, 4;#9,92, 5;#2, 22, u: ₹, ₹¥, 6 विद्यायाः २, २१, ४ विद्यार्थस्य १, १,९;१,२,१७;२,२१,६ विद्यार्थाः २, २६, १३ विद्यासंप्रदाने २, ५, १७ क्क विद्युत् १, ११, २३ विद्युति १, ९, २१; 👫 १, ११, २१ विद्येरन् २, २५, १४ विद्योतते १, १२, ३ विद्योतमाने १, ९, २२; १, १२, ३ विद्योतेत १, १२, ५ विधयः १. १२, १०: १३; विञ्चिः १, ११, १८; १, २७, ७ विधिना १, २३, ६; १, २४, २४; १, २८, १८; १, २९, १ विधीयते २, २३, १० विध्य १, २३, ५ त्रिनइयति २, १७, ९ विनिमयः १, २०, १४ विनियोगे १, १३, १७ विनिहितात्मा १,८,२७ विनीतानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ विपश्चित् १, २२, ७ विपाकात् १, १०, २९ विप्रतिपन्नम् २, २७, ४ विप्रतिपद्मानाम् २, १०, १३ विप्रतिषिद्धम् १, १३, २१; २, १४, 90; 2, 29, 94 विप्रतिषिद्धा २, ८, १२

#विप्रतिषेधे १. ३०. ९ *विप्रवासे १, ३, ३३; ३४; ५, १ं४, १ं७ विप्रवजत १, २९, ९ विप्रोध्य *१, ८, १८; १, ११, ९ विब्यात १, ३२, २२ विभजेत् २, १४, १ विभागः २, १४,१६ विभाजः १, २३, २ विरते १, ११, २८ विरमेत् १,९,२;१,१८,८;१५;१,२१,४ विरम्य २, ८, १४ विरसस्य १, १८, ४ विराजति १, २३, १ विराट् २, ३, ११ विरुद्धः २, २३,९ विरूढः २, २४, २ विरोचेत २, ५, १४ ***विलयनम् २, १८, १ #विवादे २, २९, ५** विवाहम् १, १, ३३ विवाहः २, १०, १; २, १२, ४ विवाहमानाः १, २९, ८ विवाहे २, ११, १७, #२, १३, ११ विशिष्टः २, २२, ५; २, २३, २ विशिष्टान् २, २३, ८ विशेषात २, २५, १ विशेषेण १, २०, १३; विषम् १, ३२, २५ ***विषमगताय १, १४, १४ *विषमगते १, ७, २०** विषयम् १, २२, ५

18

विषये २, २५, १९; १५ विष्टपे १, २२, ८ विष्णुक्रमाः २, ७, ९ विस्जेत् २, १२, १३ विस्त्रम्भपूर्वाः २, ५, १० विहरन्तः १, २५, ११ बिहारात् १, १०, ७ विद्वारे २, ९, ९ विहितः २, ९, १० विहितम् १, १६, १२; २, २१, ११; 2, 22, 9 बीतः १, ६, १५ बृक्षम् १, ११, १४ वृक्षमूलम् १, २९, १ वृङ्कते १, ३, २६ बृणीते २, १०, ९ बृत्तम् १, ८, १;१,२०, ८;२, 28, 94 ेबुत्तसाद्यम् १, २०, ८; २, २^८, १५ वृत्तिः १, ६, ३४; १, ७, २६; २७; ₹0; 9, 6, ₹8; 9, ₽6, 99; 9, ३0, ४; २, २२,9७ वृत्तिम् *१, १८, ८; ५५; १, २१, ४ वृत्ते १, १३, १९; २२; २, २, ६; २, २६, २० वृत्तेषु २, १७, १६ वृथाकमांणि १, ४, २० वृद्धतराणाम् १, ५, १३ %१, १३, ३ बृद्धतराय १, १४ १३ वृद्धतरे १, ७, २९ वृद्धाः २, २९, ५

वृद्धान् २, ४, १२ बृद्धानाम् १, १३, १६: १, १५, १; 9, 20, 6; 2, 28, 94 वृद्धिम् १, २७, १० वृष्ठीपतिः १, ११, २३ वृष्टिः १, ११, २३ वृहति १, ३२, २४ वेत्ता २, १३, ६ वेदः २, ८, १० वेददक्षिणाम् १, ७, १९ वेदशब्दः २, ८, १२ वेदस्य २, २९, १२ वेदाः #१, १, ३; २, २३, ९ वेदाध्ययनम् १, १, ६ वेदाध्यायः २, ८, ५ वेदाध्यायम् १, २४, ६ वेदाध्यायी २, १७, २२ वेदान् २, २१, १३ वेदानाम् २, ६, ४ वेदितव्यम् १, २९, ११; २, २४, ११ वेदेभ्यः १, १, १० वेश्म २, २५, २; ३; वेष्टितक्षिसः १, ६, १०; १, १४, १९ वेष्टिती १, ८, २ वै १, १, १० वैणः २, २, ६ वैभाजनम् १, २२, ७ वैभीतकान् २, २५, १२ #वैश्मणे १, १०, २ वैस्थातनार्थम् १, २४, १ वैशेषिका २, २५, १

^{*} एतिहिद्वार्थ सूर्यादी टिव्वण दिस्कार ।

हैइय २. १. ४ वैक्यः १,३, ३०; १,५, १६; २, २, ६ वैदयम् १, १, १९; १, १४, २५ वैदयस्य १, १, २७; १, २, ३६; ३८; 9, 3, 2; 4; बैद्यो १. २४, २; २, ४, २६ वैद्ववदेवे २, ३, १; २, ९, ५ वैष्वतम् १, २२, ७ वैहायसम् २, ४, ८ व्यतिव्रजेत १, १४, २७; १, २८, ८ व्यञ्जनेभ्यः २, २६, १२ व्यभजत २, १४, ११ व्यभिहास १, ८, १५ व्यर्थाः २. २६. १७ व्यवहरेत १. २०, ११; १६; व्यवहारे २, १६, १६ व्यवेयात् १. १०. १ ८ व्याकरणम् २.८. ११ व्याख्यातम् २, १६, २७; २,२१, १७ व्याख्याताः १, ४, ७; २, १५, १; २, १७, ६; * २,२५, १; २, २६, ३ व्याख्यास्यामः १, १, १ ज्यावर्तते १, १३, ७ व्वाहृतिभिः १, २, ३ व्यवका १, ११, २४ व्युद्स्यन् १, २०, ११ व्युपजाप १, ८, १५ व्युपतोदः १, ८ १५ व्युवाच १,३२,२४ व्यद्धः १, २८, ४ वजस् २, २८, ५

ब्रजेत १, २५, १ वतम २, १, १: १५; २, १८,५ ब्रतानि १, ३०, ६ ब्रतेन १, ३०, २; ३; व्रतेषु १,१,२७ ब्रात्य २, ७, १३; १५; ब्रीहि २, १६, २२; २, २३,९ बोहीन २, ६, १६ श शकृत् १, २, १६, १५ शकृत्पिण्डेन १, १, ५ शक्तिविषये १, २, ३३; * १, १५ ८ 9. 30, 93; 34; * 3, 6, 6 शक्तिविषयेण २, ११, १७; * २, १२, ' शक्तुयात १, ७, १९; २, २०, १ হাত ৭. ২০. ৭ **≇शतं १, २४,** २; २, १३, ११ श्रातवर्षः १, १४, २५ ज्ञातबलेः २, १७,**२** #शनै: २, २२, १३ शब्दम् १, १०, १८ शब्दकर्मस् १, १०, २१ शब्दा ५, १०, १९ ब्रब्दार्थ २, ८, १२ शमः १, २३, ६ शस्याप्रासात् १, ९, ६; २२

#शम्योषा. १, २८ ३,

शयीत १, ३२, १६

श्रयीयाताम् २, १, ८

श्चयने १, २७, १०, २, ५, ५;

शयानः १, १२, २;# २, ३२, ३

^{*} एतिबद्धार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

शय्यान्नपानम् २, २५, ९ क्राय्यायाम् १, ३२, ४; २, २७, १५ शच्यासने १, ८ १९; २, २२, २३ भरणम् २, २२, २१ शरदि १, १, १९ प्रसम् १, १७, २९ ारावेण १, २४, १४ शरीरम् १, १, १८ नरीरन्यासः २, २१, ६ त्यर्थकः १, १७, ३७ ाल्यकृतस्य १, १९, १८ गवशिरध्वजः १, २४, ११ तैश १, १७, ३७ ास्त्रम् १, १८, १९ TTO 9. 90. 99 शकम् २, १९, १५ प्राके २, २८, ११ ग्राखान्तरे ***१, १०, २०**; १, १२, ४ ाखाम् २, ६, ४ माणी १, २, ४० ^भन्तः १,३,१८ गन्तिः २, **६,** ६ बलान्तरे २, १७, ८ अतिकः १, २३, २ *स्ता२, ९०, ९३ ास्तु: १, ७, २६ ग्स्तुम् २, ६, २ खम् १, १२, १९; २, १०, १४ स्वविहितायाम् २, १३, १ [']क्र्न्त्रें: ९, ९३, २९; **%**२, ९०, ९३;

शय्या २, १, २१

२, १४, १०;२, १५,२३;२, २१,१५ शिखा १, १०, ८ **#शिखाजट: १, २,** ३२ शिखायाः १, १०, ९ गिङ्वाणिका १, १६, १४ शिपिविष्टः २, १७, २१ शिरः १, १६, ७; #१, ३०, १५ शिरसः १, ३०, १४ शिल्पाजीवानाम् १, १८, १८ शिवम् २, ४, २३; २, ५, ३ शिशिखोः १, २७, ५ शिक्त २, ५, १८ शिक्तम् १, २५, १ शिवनछेदनम् २, २६, २० शिष्टेषु २, २४, ३ शिष्येभ्यः १, ३२, १२; २, ५, १७ र्शाक्षा २, ८, ११ शील २, ११, १७ शीखयेत् १, ३०, ७ #ग्रुक्तम् १,१०,२५;१,१७,१८;२०; गुरुष् १, २९, १४ श्चियः २, १८, ७; २, २५, १३ शुचिः १, २२, ७ #गुर्चान् २, १५, १९ शुची १, ११, १९; २, ४, २४;२,१८, ७ **≵शुद्धा १, १९, ७ ॳॣञ्चनः १, २१, १५ %शुना १, १५, १६; १, १६,** ३० शुन्धने १, ३०, २४ शुल्कम् २, २६, ९ शुश्रुपमाणः १, ६, १३

एतिच्छार्थः मृच्यादौ टिष्णण्यौ द्रष्टव्यः ।

हर् सात्रक घ

#ग्रुश्रूषा १, १, ७; १, १४, ५; १,२८,९ Ì शद्र १, ९, ९ शहस् १, १४, २६; #२, ४, १९; २१; शुद्रः १, ५, १६; १, १७, १;१, २६, ९; *****₹, ₹€, १५; ₹, ₹७, ९ शहगमनम् १, २१, १३ श्रद्धतः १, ७, २०; २१; गृद्धिमधुनौ २, ६, ९ शुद्रवत् १, २५, १४ शृद्धवर्जम् १, १८, १३ शहस्य १,१,७; #१,२६, ४;२, २७,१४ शदाः १, १, ४; २, ३, ४ शृदान्नम् २, १८, २ शुद्धाय १, ३, ४१ #श्दायाम् १, ९, ११; १, २६, ७; 2, 20, 6 शृद्धे १, २४, ३ श्रद्रेण १, १६, २२ श्रद्धेषु २, २९, ११ #शदोच्छिष्टम् १, २१, १७ श्रद्रोत्पन्नः २, १७, २१ श्चन्यागारम् १, २९, १ ू शुराः २, २६, ३ शेषः २, २९, १२ #शेषभोजी २, ८, २ शेषस्य २, १७, १६ शेषात् १, १८, २६ शौचतः २, १५, १२ दमशानम् २, २३, ९० **% इमशानवत् १, ९, ९** इमशानसंस्तुताः १,२,५

क्षमशानानि २. २३. ३ ***क्स्मशाने १, ९, ६** क्मश्र २, ३, ६ क्मश्रः १, ९, २ क्मश्रुभिः १, १६, ११ क्यावद २, १२, २२ ***स्व्यावान्तपर्यन्तौ १, १६, १०** श्रद्धाम् २, २४, ८ श्रद्धायाम् १, १२, ५ श्रपयित्वा २. २०. ३ श्राद्धकल्पेन २, १९, १६ #श्राद्धभोजने १. ११. २२ श्राद्धम् २, ५, १५; २, १७, १४; २३;~ 2. 98. 93 श्राद्धशब्दम् २, १६, १ श्राद्धस्य २, ९७, २० श्राद्धे २, १७, २१, २२; #ब्राद्धेन २, १८, १९ #आवण्याम् १, ९, १; १, २७, १ श्रुत २, ११, १७ श्रुतम् १, ८, २३; १, १३, २० #श्रतर्धयः १. ५. ५ श्रुतात् १, ८, २८ श्रुतिम् १, १३, १९ क्षश्रुतिः १, ४, ८ श्रतितः १, १, ९; २, २३, ८ श्रुतिलक्षणम् १, ३०, ९ श्रुतिविप्रतिषिद्धम् १, ४, ५ श्रतिविशेषात १, ३०, ५ श्रयते १, १२, २; ९; २, १३, २, १४, १२; २, २३, १२

^{*} एति चहार्थः सूच्यादा दिव्यक्यां दश्क्यः ।

श्रयन्ते १, १३, २२, २,२२,७;२,२३,९ श्रेयसाम् २, ५, ११ श्रेयसीम् २, ७, १२ श्रेयान १, १, ५; २, १२, ३; २, १६ 8; 2, 90, 90 श्रेष्ठम् १, १, १७ श्रोत्रसमम् १, ५, १६ श्रोत्रियः १, १४, १२;१, १८, ३३; २. ६. ४; २, १४, १३; २, १७, २२; २, २६, १० श्रोत्रियम् १, १४, २७; १, २४, २४ ***श्रोत्रियसंस्थायाम् १, १०, १**१ *श्रोत्रियास्यागमे १, १०, १३ श्रोत्रियाय २, ७, १७ श्रोत्रियावरार्ध्यान् २, २५, ८ श्रोत्रियेभ्यः १, ३,३४ श्रोत्रे १, १६, ७ श्रोत्रेण २, ५, १८ श्लाष्टमानः १, २, ३० श्लेष्मोदके १, २०, १२ श्लोकान् १, २२, ३ श्लोको १, १९, १३; २, २३, ३ **淮智 9, 90. 9**€ धचण्डालेम्यः २, ९, ५ श्वभिः २, १७, २० धशुर १, १४, १० श्रशुराय २, ८, ७ श्वाजिनम् १, २८, २१ श्वाविट् १, १७, ३७ क्षश्चित्रः २, १७, २१ व्येतकेतुः १, ५, ६; १, १३, १९

श्वीभृते १, २६, १५; १, २७, १; #7,9, 90; #7, 5, 9; 7, 9°7,93 #षडङ्गः २, ८, १० षड्भिः २, ३, १६ वण्डकस्य १, १९, १४ वण्मासान् १, २८, १९ #षष्टे २, १६, १२ षोडश २, ९, १३ ष्ठीवन २, ५, ९ ष्टेवन १, ३०, २२; १, ३२, २८ स सङ्ख्पयन् १, ५, ८ सङ्ख्यसिद्धयः २, २३, ६ सङ्क्षिसिद्धिः २, २४, १४ सङ्कल्पेन १, २९, ३ संकृष्य २, ४, २४ #संग्रहीता २, २०, २१ संग्रामं १, २५, १२ सञ्ज्ञक्षीत १,३१,१९ ***सन्दर्शने १, ९, १७** सन्दृश्येत २, २५, ५ सन्देहे २, ११, २; ४२, २९, ६ सन्नयन् २, १९, ५ सन्निपतेयु, १, ११, २३ सन्निपातः २, १, २० सन्निपातम् २, १२, १० सिन्नपाते १, ८, १९, #२, २६, २० सन्निष्पाद्य १, २९, ९ सन्निहिते २, ५, ५; #९;

सम्प्रत्यपत्स्यत १, २९, ९

अ एतचिद्वार्थः मूच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टव्यः ।

सम्प्रयोगः १, २४, २० सम्बध्यते २, ११, १४ सम्बन्धः २.१३,१; २, १५,२; २,२४, 90: 2. 20. 9 सम्बन्धान् २, ५, १७ सम्बन्धेप १. १०. ३ सम्भाषायाम् २, २, ८; *१०; सम्भाषितुम् १, ९, १३ सम्भाषेत १, ९, १३ सम्भाष्य १, ९, १३ सम्भुञ्जती २, १७, ९ सम्मोजिनी २. १७. ८ समितन २. १८. ५ संयोगः २, २२, ५; २, २३, २ संबत्सरम् १, १, ३०: १,२६, ११; १, २७, ८; #२, १६, २५; २, १८, ५; १३; २, २०, ७ संवत्सरः १. १. ३५ संबदसराच १, २, १ सवत्सरे १, १३, १९ सवाह्य १. ६. १ संविभागः १, २३, ६; २, ९, १० संविशन् १, ४, २४ संविशेद १, ६, २; २७; १, ३२, १५ सविष्टः १, ६, ५ र्सवेशनम् २. १. १९ संवेशयेत् १, ६, १ संध्यवहारः १, २१, ५ संशये २, १२, १९; २१; संश्लेषयेत् २, १२, ९२ संसर्वेत् १, ६, ३२

संसाधयति २. ७. ९ सस्रुच्येरन् १, १०, २३ #degi 1, 31, 90 संस्कर्तातम् १, १, १२ संस्कर्तारः २, ३, ४ सस्कार: 9, 9, ९; 9, २, ९; २, ३, १५ र्सस्क्र्वन्ति २. १८, ७ संस्कृतम् २, ३, ९ संस्क्रियते २, १८, ९ संस्तृतम् १, ३, ४३ सस्त्रतिः १. १२. १४ संस्तुतिमात्रम् २, १३, ११ संस्थायाम २. १५. ५ संस्पृत्य १, १५, १७ संस्पृष्टस्य २, १५, १५ सः १, १, १४ इत्यादि सकाशे १, ६. ५; २९; ३५; १, ८, रॅं१ सक्षिकम् १, ५, २१ #祖惠司 9, 9年, 4; 5; 3, 3, 94; 3; 94. 0; 2, 26. 8 सऋत्सन्निपाते २,२७, ११ सक्तु १, १७, १९ ***समोत्रस्थानीयां २. २**७. २ ***समोत्राय २, ११, १५** सहस्या २, ८, १२ सहख्याय १, २, १ सङ्घान्नम् १, १८, १६ सतः १,६, ४;१, १५, १०; २, ४, ^५४

णतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टब्यः ।

सततम् १, ८, २९; १, २१, ११ સતીર, ૧૧, ૧૪ सत्वानि १, ३१, २१ सत्यम् १, १२, ५; २, २९, ७ सत्यवचनम् १, २३, ६ सत्यवादी १, ७, ११ सत्यशीलाः २, २५, १३ सत्यशीलान् २, २६, ४ ***सत्यानृते २, २१, १३ %सत्ये २, २९, १०** अप्रजेष १. १०, ९ सत्स १, ९, १९ **असदा १. ४, १४; १, ५, १२; १९;** 9. 4. 9: 9. 22. 6 सद्दारः २, २२, ८ सद्भिः १, १६, ११; १, २४, २० सद्यः २, ५, २ #सन्ति १, २८, २ सन्धिनीक्षीर १, १७, २३ सन्धौ #१, ९, २०; १, ११, ९ सन्ध्योः #१, ११, १३; १, २७, ५; **券9. 30. 6** स्रपत्नः १, ३१, १७ सविण्डः २, १४, २ सप्त १, २८, १९ ***सप्तिभिः १, २, २** सप्तम २, ३, २० सप्तमात् २. १५. २ #सप्तमे १, १, २१; #२, १६, १३ सप्तरात्रम १, २६, ४

सप्तरात्रेण १, २७, ४ सप्तायासम् १, २४, १५ सप्ताहम् १, २९, १७ सप्ताहान् १, २९, १७ सप्रजः २, २२, ८ सप्रदोषम् १, ९, २२; १, १०, २८ सब्रह्मचारिणि १, ७, २९; *१, १०, १२ **%समा १, ८, १३: २, २५, ५ *समाः १, ३, १२; *१, ३२,** १९ ***सभायाः २, २५, १२** समम् २, १४, १ समक्षम् १, ३२, १० समध्ययनम् १, ११, ९ समयपदानि १, २३, ६ समर्थः १, १, २७; २, ९, १२ समवदाय २, १७, १६ समवयसाय १, ३९, ८ समनेक्ष्य २, ११, १ समवेतानाम् २, ३, १८ समाख्याने १, २१, २० समाख्याच्य २, २९, ७ समागमे १, ५, १४; १, १४, ७ समाचक्षीत २, २७, २ **#समाजम् १, ३२, २**● समाजान् १, ३, १२; १, ३२, १९ समादिश्चम् १, १३, १३ समादिष्टे १, ७, २८ समादेश: १, १३, ५ #समाधिविशेषात १, ३०, ५ समानः २, २१, ३ ***समानग्रामे १. ५. १३**

^{*} एतिबहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

समानपहक्ती १, १७, २ **#समानागारे १, ९, १०** समापत्तेः २, २७, १९ समापनयोः १, ११, ७ समाप्त्यात् १. २५, २; ८; समाप्य २, २२, ७ समाप्यते २, २९, १३ समाम्नानेन २, २९, १३ समाम्नायसमाप्तौ २, ८, १२ क्षमावृत्तः १, ७, १५ #समावृत्तम् २, ५, ४ असमावृत्तस्य १, ७, ३१ समाबृताः १, १०, ७ समावृत्ते १, १३, ५ समावृत्तेन *१, १४, ६; १, १८, ९ समाहितः १, ३ २६:१,५,७:१,१३,१९ समाहितम् १, १, १२ समाहत्य १, ३, ३१ समित्सहस्रम् १, २७, १ समिद्धम् १, ४, १८ समिधः १,४,१६ समिद्धारः १, ४, १५ ्र समीक्षायाम् २, ५, ३ समीक्ष २. १०.२ समीभवतः २, २७, १५ समुदेतम् १, १, १२; २. ५, ७ समुरेतः २, १७, ५ **#समुदेतान् २, १८, ११; २, २०, २** . समूहन्या १, ४, १८ समृद्ध २, ४, २४ समृद्धः २, २८, १

समृद्धम् २, ७, १७ समेत्य १, ५, १८; २, ६, ७; सम्यक् १, २०, ८; २, १५, १२; २, २९, १५ सर्गः २, २४, १२ सर्पज्ञीर्वी १, १७, ३% #सर्पिः १, १०, २३; #२, १९,१४;१६<u>.</u> सर्विषा २, ७, ४ सर्विषी १, १७, १६ सर्विष्मता २. २०. ३ सर्वम् *१, ३, २५; *१, १७, २१; १; **२२. ७: १. २३, २: **२. २२.**१९; 2. 20. 93 सर्वकृत्येषु २, १५, ११ ***सर्वजनपदेख १, २०, ८; *२, २९, १५ *सर्वतः १.८, १० %सर्वत्र १. १४. १६ *सर्वदा १. ७, २१** सर्वधर्मेषु १, ८, २५ ***सर्वनाम्ना १, १४, २०** सर्वभूतपरीवादाकोशान् २, ५, १२ सर्वभूतप्रशंसा २, २९, १० सर्वभूतानि १. २३. १ **#सर्वभूतेषु १, २२, ७** सर्वभूतैः १, २३, ६ **%सर्वेवणीनाम् १, १८, १३; ***२, २, २; २, २५, 9; **२, २६, 99 सर्दवर्णेभ्यः २, २९, १६ #सर्वविद्यानाम् २, ५, १ सर्वाम् १, ३२, २

^{*} एतिविद्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सर्वान् १, १८, ३३; *१, ३०, १०; # 2, 9, 4 सर्वानुमते २, २९, ७ सर्वाची १, १८, ३३ सर्वाभावे २, १४, ५ सर्वाश्रमाणाम् १, २३, ६ सर्वासां १, ११, २६ सर्वोद्धम् १. ५. २३ सर्वे १, १०, १९; १, १४, ६; १, २२, ¥; 9, २३, २; #२, 9४, 9४ #सर्वेभ्यः १, १, १० #सर्वेपाम् १, १८, १८ ***सर्वेषु १, १०, २१** सर्वे: २, ११, ७; ९; सलाबुकी १, १०, १९ सलावृक्याम् १, ११, २९ सवनगतम् १, २४, ६ सवनानि २, ७, ६ सवना नुकलपम् १, २५, ११ ***सवर्णा २, १३, १ *सवर्णीयाम् २ २७, ११** सत्रवणस् १, २५, १ सबूषणस्य २, २६, २० सव्यम् १, १६, ७ सब्येन २, ५, ६ संशरीर: २, २४, १४ #सशिराः १, ३२, ७ सस्ये २, २२, २४ सह १. २९. १ २. १४. १३

सहत्ववसंभ्यः २, ११, १७ सहत्वम् २. १४. १७ सहवचनस् १, १३, १० #सहवसन् १.८.१७ सहशय्या २, १, २१ सहस्रम् १, २४, १ सहस्र∌त्वः १, २६, १५ सहाङ्ग्छम् २, १९, ५ सहापत्थात् १. ५. २ सहापत्ये १, २१, ८ सांवरेंते २. ११, २० सांशयिकी १, ३२, २७ सांशित्य १, २९. ८ #सा १, २४, १६ साङ्गम् १, २९, ११ सादने २, १३, ६ सावयेत् २, ५. १४ साधारण २, २५, १ साधुताम् २, ६, २ साधुष्ठानम् १, २२, ६ सान्त्वयति २. ७, ८ ***सान्त्वयित्वा २, ६, १४** सांपराये २, १३, ६; २, २९, ९ सांपरायेण २, २४, ३ साम १, १२, ५ सामपविश्रंण १, २, २ सासवाचारिकम् १, ७, ३१ सामयाचारिकान् १, १, १ सामशब्दाः १, १०, १९ साम्नाम् १, १०, २० सायम् १, ३, २५; 🛊 १, ४, १३; १६;

^{*} एतचिक्वार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यो दृष्टब्यः ।

#1u; 9, 6, 90; 2, v, E; 2, 23, 9 सारूपम् २, २४, २ सार्वकालिकम् १. ११, २६; ॐ३३; सार्वगामी १, २३, ६ सार्ववर्णिकम् १, ३, ७ सावस्तरणम् २, ६, १५ सावित्री १. १. १० सावित्रीम् १, २६, १५ सावित्रया १, २७, १ सावित्रयाः १, १, २८ सांशियकीम् १, ३२, २७ साहसम् २, १३, ७ मिनवा १, २६, ७ #सिचा १, १६, २९; #३१; सिद्धः १, २४, २० सिद्धिः १, २८, १२; २, ९, १३ सिद्धिम २, २०. ३ **#सिद्धे २, ३, १०** सिध्यति १, ५, ११ , सिध्यन्ति २, ९, १३ सिलोञ्छः २, १०, ५ सिलोज्छेन २, २२, १० मिषाधियवन् २, १२, १७ सीदति २, १३, ९ स्रीम्नः २, ९, ४ सोम्नि १, ९, १६ सीसम् २, १६, १७ सकृताशाम् १, २०, १२ छल २, २१, १३ स्खम् २, २, २ छखे २, २, ३

सपर्णा. १, १७, ३५ स्रमिक्षाः १, १८, ५ स्भूतम् २, ३, १३ ख्युक्तः १, ५, २३; १, ८, २५ सराम् १, २५, ३; ११; **#धरापः १, २५. ३** छरापानम् १, २१, ८ छत्र; १, १२, ५ स्वर्णनाभः २, १९, ३ स्रवर्णम् १, १८, ६; *१५; २,१४, ७ ***धविचितन् २, ११, ३** छिपराम् १, २८, १५ सस्नातम् १, ३२, १० सुकराणाम् १, २१, १५ सुनकायाम् १, १६, १९ स्त्रम् २, ४, २३ स्पतंस्रष्टेन २, ३, १९ सुक्षत् २, २८, १० सुर्मिम् १, २५, २; १, २८, १५ सूर्याचन्द्रमसोः #१, ११, २६; २७; सूर्याचनद्रमसौ १, ३१, २२ सृष्टः २, १७, ४ सेन्द्रियः १, २९, १० सेवमानः १, २७, ११ सेवस्व १, २२, ६ सेवेत १, ३२, १८ *****सैरी १, २, ३७ #सोत्तराच्छादनः २, १९, १२ सोदर्यः २. १७, ५ सोपानत १, ६, १०; १, १४, १९;१,

^{*} एति इश्वं: सूच्यादे। टिप्पण्या द्रष्टव्य: ।

सोमावराध्यानि २, २२, ७ स्कृप्तवा १, ३१, २६ स्तनयति १, १२, ३ स्तनयित्तः १, ११, २३ स्तनयित्नुना १, ९, २३ स्तनियली १, ११, २१ स्तनयेत १, १२, ५ **#स्तुतिम् १, ३२, १०** स्तेन: १, १९, १५; #7, २५, ४; १, २८, १; #२, २, ६ स्तेनाः २, १६, ८ २, १४, २० स्तेये २, २७, १६ स्त्रियः १, १४, १८; २०; २, १५, ९; २, २६, ११ स्त्रियम् १, ७, ३; ८; २, १४, २८; 8, 28, 8 स्त्रियाः १, १६, १४; #१,२८, २०; २, ११, ७ स्त्रियाम् १,९,१२ स्त्री १, २९, १३; २, १५, १७; २, ₹७, ३ स्त्री: २, ४, १२ खीकामतमौ २, १४, १३ स्त्रीगमनम् १, २१, ८ #स्त्रीणास् १, ३, २६; #१, २६, ५; २, ९, ७; २, १३, ६ स्त्रीप्रायम् २, १६, ७ #स्त्रीभिः १, ३, १६ #स्त्रीभवः २, २९, १६

ऋखोवाससा २, १, २० स्त्रीषु १, २४, ५; २, २९, ११ #स्थानासन २, ५, ८ स्थानासनाभ्याम् १, २५, ११ स्थानासनिक २, १८, ५ स्थालीपाकः २, १, १० स्थालीपाकम् २, २०, ३ *** प्थालीपाकान् २, १९, ११** स्थावरम् १, १९, ६ **%स्नातः** १.८.७ रुनातकः २, ८, ६; २, २७, २१ स्नातकवत् १, ३०, ४ स्नातकवतानि १. ३०, ६ स्नातकस्य २, १४, १३ स्नाति १, ३०, १ स्नानम् १, ३२, ८ स्नायात् १, २, ३० स्नेहवत् २, १९, १३ ***स्नेहवति २, १६, २३** स्पृशति १, २५,५;१, २९,७;२,२८ १४ #स्पृह्तीम् १, ३१, ९ स्फोटनानि २, २०, १६ स्म १, १४, २२ स्मः २, २४८ स्मयेत १, ७, ६; ७; स्मरेत् २, ८, १४ स्मर्यते २, ४, २५ स्मितेषु २, ५, ८

स्यात १, १, २७

^{*} एतिचहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः । ४८ स्राप् ७ घ०

स्याताम् १, १, ३२ स्यः १, २,१ स्वः १, २०, ६ क्षस्वकर्म २, १०, ५ क्षस्वधर्मयुक्तम् २, ६, ५ स्वधर्मानुष्ठाने २, २, २ स्वधर्मे १, १८, १३ स्वधाकारः १, १३, १ **%स्वपन् २, १२, १३; १४;** स्विपति १, ४, २८ **≉स्वदनम् १. ४, २२; २, १२, १६** स्वप्नपर्यान्तम् १, ९, २१;१, ११, २९ स्वप्तान्तम् १. १०, २२ **क्षस्त्र⊂ने १, १६, १४** स्वयम् १, ३, ३६; १, ४,२६, ४१,५८, ६; १, ३२, १३; २,७,१३; १५; २, २२. २२ स्वर्ग २, ३, १२; २, २९, १ **%स्वर्गम् १, ५, १५; २, ७ ५; २, १८,** ४; २, २४, ३ स्वर्गः २, ४, ९; २, ६, ६; २,२९,१० स्वर्गजितः २, २४, ५ स्वर्गद्वारम् १, १३, ६ स्वार्यशब्दम् २, २३, १२ स्वस्तरान् १, ८, १३ स्वस्ति १, १३, ९ स्वस्त्ययनम् १, ५, ९ स्वस्त्ययनार्थेन २, ११, ९ ***स्वाम् १**, ३०, १७ स्वाधीयः १, ३१, २१ स्वाध्यायः १, १२, १; २; ३; ५;

१, १३, १; २, २२, १०; २०; स्वाध्यायम् १, १२, २; २, ५, ३ स्वाध्यायम् १, १५, १; १, २६, ११ स्वाध्यायेन २, २२, १९ स्वानि २, २६, २१; २, २७, १६ स्वामाविकम् १, ३०, ११ स्वामिनः १, २८, ३ स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, ४, १३ स्वामिन्यः २, २६,२४; २,२८,७; ८; स्वाहाकारः १, १३, १ क्रस्वेरिकर्मछ १, ८, ४; १, ११, १० स्वेरिकर्माण १, ३, १५

₹

ह १, ३, २६, इत्यादि हत्वा १, २४, १; ६; २४; १, २५,१२ हन्ति १, २९, २; ७; हन्यते २, २६, २ हन्यन्ते १, ९, २६ हन्यात् १,२५, ४ हन्युः १, २५, १२ हरीतौ १, २८, १ हरेत् २, १४, ५ **#इर्तारः २, १५, ४** हर्षः १, २३, ५ **%हविः १, ४, २** इविषा १, ३, ४३ हव्यम् १, १९, १३ ***हंस १,१७, ३५: १, २५, १४** इस्तेन १, १६, ११; #र, ३१, ७; २,

⁻ एतिच्छार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां दृष्टव्यः ।

श्रीमदापस्तम्बधमसूत्रपदसूची ॥

३, १५; १६; इस्तेषु २,१७,१७ क्रहारिणम् १, ३, ३ 🎇 हारिद्रम् १, ३, २ हारोतः ६, १३,११; १,१८,२; १,१९, 🎍 १२; १, २८, ५;१६;१, २९, १२; १६; , हावयित्वा १, २५, १३ ≩हास २, ५, ९ हि १, १, १० #हितकारी १. २, २० 🥈 हितम् १, २२, ६ 🎇 हित्वा २, २८, ५ हिनस्ति १, ३२, २४ हिमातपाभ्याम् २, २५, ११ हिसन्ति २, २४, ९ हिंसायां १, २५, १४

हिंसार्थ १, २९, ७

*हिंसार्थ १, १६, १६,

हतम् १, ३, २६; २, १५, १६

*हतायाम् १, १८, २५

हत्वा २, १४, ३

हदयङ्गानिः १, १६, २

हदयेन १, ७, ९

*हष्टः १, १३, ४

*हेमन्त १, २७, १५

होतव्यम् २, ७, १५

होमाः २, ३, १२

होमात् २, ७, १४

होस्यामि २, ७, १५

होस्यामि २, ७, १५

होस्यामि २, ७, १५

*होभान् १, ३, १०

शुभमस्तु

एतिचढार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां दृष्ट्यः ।

काशी संस्कृत सीरिज़-ग्रन्थमाला

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । ।	वेतकर्मब्रह्मीभृतयनिकर्मनिरूपणा
त्मकः मः मः पः श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय वि	वेरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १-
६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानिभञ्जङ्कत सांख्यप्रव	
	[सांख्य वि०१] रु०२ 🚣
६८ अनेकार्थमङ्ग्रहो नाम कोगः। आदार्थश्रीहेमच	न्द्रेण विरचितः।[कोश वि०२]रु०२
६९ शिञ्जपालवधम् । श्रीमनमाधकविनिर्मितं श्रीव	ल्लभदेवकृतया सन्देहिबपौषधि 🕴
व्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्छिनायकृत	या सर्वङ्कपाच्यारूपया समेतम् ।
सजिल्द ग्लेज कागज ।	सम्पूर्णम् । [काब्य वि० १] २०३०
ξę " " "	फ मोटाकागज [सम्पूर्णम्] ६०२ –
७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिहञ्याञ्चलक्षणं च । श्री	जगरीशतकांलङ्कारकृतम् । न्याया
बार्य पः दीवदृत्तनिश्रुविरचित गंगानिर्झरिणं	
च ।	[न्याय वि०९] र००-
७१ (१) ब्रह्मसूत्रज्ञाङ्करभाष्यम् । चनुःसूत्रयन्त	पूर्णानन्दीय व्याख्या महितया
श्रीगोबिन्दानन्दं प्रणीतयाः रत्नपभया ।समन्दि	न्तम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-
पादान्तो प्रथमीभागः ।	[वेदान्तविभागे ९] रु० २~
७१ [२] ब्रह्मसूत्रज्ञाङ्करभाष्यम् । श्री गोविन्दानन	
तम् । द्विर्तायाच्यायस्य ,तृतीयवादमारभ्य स	माक्षिपर्यन्तम् । हितीूयोभागः ।
22 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2	[बंदान्त वि० ९] रु०२-
७२ [१]-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीमास्कराचार्वे ।	वराचतः । ''गाणनाध्यायः'' वासः
गामाप्य सहितः ज्योतिपाचार्य म० म० -	
सहितः ।	[ज्यो० वि०४] रु०२- :
७२-[२]-सिद्धान्तशिरोमणिः। ,, वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिपावार्यमः	,, ''गोलाध्यायः"
विष्णामाण्यं साहतः। ज्यातिपाचायं मः दिष्णां सहितः।	० म० आ ६ महापूरवशास्त्र छत
	्रियो० वि०४] रु०२—कु
७३ काकचण्डीसरकल्पनन्त्रम् । पण्डित रामङ्घण , बहुकनाथ शम्मा एम. ए साहित्योपाध्याय	अस्मणा सम्पाद्वस् । पाण्डवः , कारेनेवः विकास सन्दर्वनाः
, बहुकगाव सम्मा ५म. ५ लाहित्यापाठ्याय सनाथीकृतम् ।	[सायुर्वेद शास्त्रविभागे १] रुः ०—
७४ किरातार्ज्ञनीयम् । श्रीमत्कविकुलच्हामणिभा	विविध्वित्र सिद्धावनागर् । १०००
घण्टावथसमारूयव्यारूपया तथा पं० श्रीगङ्गा	धार्वाचराचतम् माछ्याचस्रास्त्रातः
रुपया समलङ्कुतम् । [सर्गत्रपमात्रम्] ।	[काव्य वि०१०] रु० ०—१
७६ चन्द्रालोकः। पीयृपवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीत	रः। श्रीवत्पचनाभमिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनभट्टाचार्यं विरचित्रया चन्द्रालोक	प्रकाशापराख्य 'कारहागम' टीक्या
सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिरूने इत्युपार	व्यनारायणजाधिणा भविकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः ।	[अलङ्कार वि०३] रुः ०—
2-2-2-2-	
७६ किराताजनायम् । आमत्कात्रकुल्च्हाम् जिम	गरविविरचितम् । महिनाथस्ररि-
७६ किरातार्ज्जनीयम् । श्रीमस्कत्रिकुलज्जुडामणिभ कृतया घण्टापथसमारू स्था तथा प० श्रीकनक	जालशर्मगा कतवा भावार्वदीपिनी-
क्रतया घण्टापथसमारू ग्या तथा प० श्रीकनक न्यास्त्रया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्]	चालशर्मगा कृतया भावार्यदीपिनी-] [काव्य वि०११] र ००-
ण्डा कराताजुनायम् । श्रामस्कात्रकुल्ज्चुहामाणम् कृतया घण्टापथममाक् गया तथा पश्चीकनक व्याज्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] ७१ शक्तिवाः, श्रीगटाधरमद्दाचार्यप्रणीतः, पण्डि चार्यविरचितवित्रतिसहितः ।	चालशर्मगा कृतया भावार्यदीपिनी-] [काव्य वि०११] र ००-